

महाराष्ट्र राज्यातील
टंचाईग्रस्त क्षेत्रांच्या सर्वेक्षणासाठी नेमलेल्या
वस्तुस्थिति अन्वेषण समितीचा अहवाल
१९७३

खंड दोन

शासकीय मुद्रणालय, नागपूर—१९७४.

महाराष्ट्र राज्यातील
टंचाईग्रस्त क्षेत्रांच्या सर्वेक्षणासाठी नेमलेल्या
वस्तुस्थिति अन्वेषण समितीचा अहवाल
१९७३

खंड दोन

शासकीय मुद्रणालय, नागपूर—१९७४.

A-2008-1-B.

प्रकरण एक

१. खंड दोनची प्रस्तावना

१. महाराष्ट्र राज्यातील टंचाईग्रस्त क्षेत्रांच्या सर्वेक्षणासाठी नेमलेल्या वस्तुस्थिती अन्वेषण समितीच्या अहवालाचा प्रथम खंड शासनाला स्वतंत्रपणे सादर केला आहे. त्या खंडामध्ये (परिच्छेद १९, पृष्ठ ३) असे नमूद केले आहे की, खंड दोनमध्ये आकडेवारी आणि जिल्ह्यांबाबतची प्रकरणे आहेत. तदनुसार हा खंड सादर केला आहे.

२. खंड एकमध्ये सादर केलेल्या व्यतिरिक्तची प्रमुख सांख्यिकी, आधारसामग्री, पाऊस व पिकांची आपेवारी याबाबतची आहे. पावसाच्या बाबतीत, आम्ही अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेल्या बारा जिल्ह्यातील तालुक्यांच्या बाबतीत, १९५८ पासून १५ वर्षांच्या कमाल कालावधीत उपलब्ध असलेल्या आधारसामग्रीच्या आधारे, जून ते ऑक्टोबर या पावसाळी महिन्यांमधील तालुकानिहाय सरासरी पाऊस काढून संकलित केला आहे. या कालावधीतील प्रत्येक वर्षाच्या पावसाळ्यातील प्रत्यक्ष पावसाची, सरासरी पावसाच्या वर्षाशी आणि कमी पाऊस पडलेल्या विशेषतः २५ टक्के किंवा त्याहून अधिक प्रमाणात कमी पाऊस पडल्याचे नोंदले आहे त्या वर्षाशी तुलना केली आहे.

३. तसेच, १९५८ ते १९७२ पर्यंतच्या पावसाळ्यातील पावसाचे तालुकानिहाय साप्ताहिक आकडेही संकलित केले आहेत आणि १९५८ ते १९७२ पर्यंतच्या त्याच कालावधीसाठी प्रत्येक केंद्राचे सरासरी साप्ताहिक पावसाचे आकडे काढले आहेत. या आकडेखांच्या सहाय्याने, जून ते ऑक्टोबर पर्यंतच्या प्रत्येक पावसाळी महिन्यातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या काढली आहे. ज्या आठवड्यांमध्ये प्रत्यक्ष पाऊस सरासरीच्या ५० टक्के किंवा त्याहून कमी असतो, असा आठवडा अशी "कमी पावसाच्या आठवड्याची" व्याख्या करण्यात आली आहे. पावसाच्या न्यूनतेची तीव्रताही आहे किंवा नाही याचे आणि विशेषतः जव्हा लागोपाठच्या आठवड्यांमध्ये पाऊस कमी पडतो आणि माती विशेष खोल नसते व त्यात ओलावा टिकून रहात नाही अशा बाबतीत पिकांवर होणारा त्याचा परिणाम यांचे मोजमाप करताना हे आकडे उपयुक्त ठरतात.

ज्या वर्षातील जून ते ऑक्टोबर या महिन्यातील २२ आठवड्यांच्या पावसाळी हंगामात कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त असेल त्यावर्षी पिकांवर प्रतिकूल परिणाम होतो, हे उघड आहे.

४. आम्ही अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेल्या बारा जिल्ह्यांपैकी प्रत्येक जिल्ह्याच्या क्षेत्रातील अलिकडच्या वर्षातील अनेक टंचाईग्रस्त गावांची अगदी अलिकडची उपलब्ध आधारसामग्री सुद्धा या विवरणपत्रांमध्ये समाविष्ट आहे.

५. आम्ही अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेल्या क्षेत्रांचा समावेश असलेल्या बारा जिल्ह्यांपैकी प्रत्येक जिल्ह्यांच्या प्रकरणासोबत ही विवरणपत्रे जोडली आहेत. या प्रकरणांच्या पहिल्या भागामध्ये, स्वाभाविक विभाग आणि आर्थिक बाजूचे संक्षिप्त वर्णन समाविष्ट केले आहे तर दुसऱ्या भागामध्ये, अवर्षणप्रवण तालुक्यांवरील परिच्छेद समाविष्ट केले आहेत. या खंडामध्ये संकलित केलेले आकडे आणि माहिती विविध साधने व जिल्हा कार्यालये यांच्याकडून या समितीस मिळालेल्या १९६९ मध्ये किंवा त्या सुमारास असलेल्या परिस्थितीच्या संदर्भाने आहे.

६. खंड एक (परिच्छेद १.५, पृष्ठ २) मध्ये उल्लेखल्याप्रमाणे आम्ही राज्यातील सर्व जिल्ह्यांना भेटो दिल्या आणि अधिकारी व जनतेचे प्रतिनिधी यांच्याशी व्यक्तीशः किंवा गटागटाने चर्चा केली. आमच्या मते अवर्षणप्रवण क्षेत्र नसलेल्या जिल्ह्यांच्या बाबतीत, बिनसरकारी व्यक्तींनी अशी विनंती केली होती की, त्यांनी मांडलेले महत्त्वाचे मुद्दे सर्वसाधारणपणे शक्य असेल, अशा कार्यवाहीसाठी आम्ही आपल्या अहवालात समाविष्ट करावेत. अशी विनंती विशेषतः ठाणे, कुलाबा व रत्नागिरी या जिल्ह्यांकडून करण्यात आली. आम्ही अशा मुद्यांचा उल्लेख संबंधित जिल्ह्यांवरील प्रकरणांमध्ये करण्याचे ठरवले आहे. हे मुद्दे आमच्या समितीच्या विचारार्थ विषयाच्या कक्षेत न येणाऱ्या क्षेत्रांशी संबंधित असल्यामुळे साहजिकच आम्ही त्यावर कोणतेही भाष्य केलेले नाही. या जिल्ह्यांच्या बाबतीत, सांख्यिकी जोडपत्रे तयार केलेली नाहीत. तसेच प्रत्येक तालुक्यांवरील परिच्छेदही समाविष्ट केले नाहीत.

७. सोईच्या दृष्टीने आम्ही पुन्हा सांगू इच्छितो की, मुंबई विभागातील जळगाव, शुळे आणि नाशिक हे जिल्हे, पुणे विभागातील पुणे, सोलापूर, अहमदनगर, सांगली व सातारा हे जिल्हे औरंगाबाद विभागातील औरंगाबाद, बीड आणि उस्मानाबाद हे जिल्हे आणि नागपूर विभागातील बुलढाणा जिल्हा, यामध्ये आम्ही अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेल्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. या जिल्ह्यांवरील प्रकरणे या खंडात प्रथम दिली आहेत. बाकीच्या १३ जिल्ह्यांवरील प्रकरणे नंतर दिली आहेत.

८. समारोप करण्यापूर्वी आम्ही, महाराष्ट्र शासनाने आमची समिती ज्या उद्देशाने नियुक्त केली, ते उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल असा आपला मौल्यवान सल्ला ज्यांनी दिला आणि सांख्यिकी व वर्णनपर सामग्री ज्यांनी पुरवली, त्या सर्व व्यक्ती, विभाग व संस्था यांचे अत्यंत मनःपूर्वक आभार मानतो. आम्ही श्री. एस. डी. दिवाणजी, संचालक, अर्थ व सांख्यिकी केंद्र यांचा विशेष उल्लेख करू इच्छितो, कारण त्यांनी आकडेवारी तपासण्याच्या कामासाठी आणि या खंडातील जिल्ह्यांवरील प्रकरणे वाचून काढण्यासाठी अतिशय परिश्रम घेतले.

९. आम्ही पुन्हा नमूद करू इच्छितो की, प्रस्तुतचा खंड हा खंड एकचे केवळ जोडपत्र असून आमच्या मते खंड १ स्वयंपूर्ण आहे.

श्री. एस. ई. सुखठणकर, अध्यक्ष.

श्री. बी. ए. कुळकर्णी, सदस्य.

श्री. एम. ए. तेलंग, सदस्य.

श्री. एम. ए. चितळे, सदस्य.

श्री. एस. पी. पिंपळीकर, सदस्य.

श्री. बी. एस. शेषगिरी, सदस्य.

श्री. व्ही. एच. साखळकर, सदस्य-सचिव.

प्रकरण दोन
जळगाव जिल्हा
पारवंभूमि

२.१ स्थिती आणि भू-प्रवेश :

२.१.१. जळगाव जिल्हा २०° आणि २१° उत्तर अक्षांश आणि ७४° ५५' आणि ७६° २८' पूर्वं रेखांश यामध्ये आहे. हा जिल्हा म्हणजे उंचवट्यावरील खोरे असून, तो दख्खनच्या पठाराच्या अगदी उत्तरेच्या भागापैकी एक आहे. या जिल्हाच्या संपूर्ण उत्तर सीमेवर सातपुडा पर्वताच्या ५० ते ६५ कि. मी. रुंदीच्या रांगा आहेत. उत्तरेला मध्यप्रदेश, पूर्वेला मध्यप्रदेश व बुलढाणा जिल्हा, दक्षिणेला औरंगाबाद जिल्हा व पश्चिमेला धुळे व नाशिक जिल्हा या जळगावच्या चतुःसीमा आहेत. उत्तर सीमेच्या बऱ्याच मोठ्या भागात आनेर नदी आहे, ही नदी पश्चिमेला पुढे तापी नदीला मिळेपर्यंत जळगाव जिल्हाला धुळ्यापासून, विभक्त ठेवते.

२.१.२. हा जिल्हा दख्खनच्या पठाराचा भाग असला तरीही त्याच्या पश्चिमाभिमुख वैशिष्ट्यामुळे तो इतर पठारी भागापेक्षा वेगळा आहे. बाकीच्या पठारी प्रदेशाचा निचरा प्रमुख नद्यांद्वारे पूर्वेकडे केला जातो, तर, जळगाव जिल्हाचा निचरा तापी आणि तिच्या उपनद्यांद्वारे पश्चिमेला अरबी सागराकडे केला जातो. याचे प्रादेशिक वैशिष्ट्य असे आहे की, हा पर्वत दख्खनच्या लाव्हा रसापासून बनला असून उर्वरित पर्वतरांगा व रुंद दऱ्या आणि सापळ्यासारख्या चरांमुळे उदयास आलेल्या स्थानिक टेकड्यांच्या लहान लहान मालिकांच्या रूपाने एक तीव्र स्थानिक विरोधाभास व्यक्त होतो. प्रादेशिकदृष्ट्या, पूर्वेपासून पश्चिमेकडे तापीला समांतर असे तीन स्पष्ट प्रदेशांचे पट्टे आहे, मध्यभागी तापीचे सुपीक खोरे, उत्तरेला उंच व अरण्यमय सातपुडा, दक्षिणेला व नैऋत्येला उघडेबोडके कडे आणि भरपूर पाण्याची एका बाजूस अजिंठाचा रांग असलेली खोरी आहेत.

२.१.३. तापी नदीच्या ७२४ कि. मी. या एकूण लांबीपैकी १२१ कि. मी. जळगावमध्ये आहे. जळगावमधील जवळजवळ सर्व नद्या तिच्या उपनद्या आहेत. पूर्णा नदी या जिल्हात नैऋत्येकडून प्रवेश करते व एदलाबाद तालुक्यातील चांगदेव येथे तापीला मिळते. दुसरी नदी गिरणा, नाशिक जिल्हात सह्याद्री पर्वतात उगम पावते, दक्षिण भागात पश्चिमेकडून पूर्वेकडील आणि नंतर दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वहात एरंडोल आणि जळगाव तालुक्यांना विभक्त करते आणि जळगावजवळ बहुतांशी काटकोनात वळण घेऊन तापीला मिळते. इतर उपनद्यांमध्ये भोगावती, वाघूर, आणि बोरी या नद्यांचा समावेश होतो.

२.१.४. जळगाव जिल्ह्यामध्ये उत्तरेला सातपुडा, आग्नेयेला हट्टी आणि दक्षिणेला अजिंठा किंवा सातमाळा अशा तीन प्रमुख पर्वतरांगा आहेत.

२.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

२.२.१. १९७१ मध्ये जळगाव जिल्हाचे क्षेत्रफळ ११,७७१ चौ. कि. मी. होते आणि लोकसंख्या २१,२३,१२१ होती, त्यामध्ये नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या ५,०२,१४६ (२३.६५ टक्के) आणि ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १६,२०,९७५ (७६.३५ टक्के) होती. १९६१ शी तुलना करता लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ एकूण लोकसंख्येत २०.२९ टक्के होती. नागरी क्षेत्रात ती २६.४१ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रात १८.५१ टक्के होती, राज्याचे संबंधित आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी ह्या जिल्हाचा ७ वा क्रमांक होता.

२.२.२. १९७१ मधील जळगाव जिल्हातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता १९६१ मधील १२४ शी तुलना करता दर चौ. कि. मीटरला १४१ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हीच संख्या अनुक्रमे ११५ व ९५ होती. १९७१ मधील तालुका-निहाय घनतेचे आकडे भडगाव तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला १७२ तर परोळा तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला १०५ असे बरेच भिन्न होते.

२.३. व्यावसायांचे वर्गीकरण :

२.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—जळगाव जिल्हाच्या लोकसंख्येमध्ये ७,६६,४१२ (३६ टक्के) कामकरी व १३,५६,७०९ (६४ टक्के) कामगारेतर होते. राज्यातील संबंधित प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ टक्के व ६३.५ टक्के होते.

२.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—पृष्ठ चारवर छापलेल्या तक्त्यामध्ये, १९७१ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्हातील, ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या व्यवसायांचे वर्गीकरण थोडक्यात दिले आहे.

त्यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३९ कामकरी व ६१ टक्के कामगारेतर होते. राज्याची संबंधित टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ होती. कामकऱ्यांपैकी ३६ टक्के शेतकरी व ५२ टक्के शेतमजूर (राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के) म्हणजेच एकूण संख्येच्या ८८ टक्के होते. एकूण कामकऱ्यांशी महिला कामकऱ्यांची टक्केवारी शेतकऱ्यांपेक्षा (२१ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरीच जास्त (४७ टक्के) होती. ही गोष्ट जवळ जवळ सर्वच जिल्हांच्या बाबतीतही सारखी असल्याचे दिसते. राज्याचे संबंधित प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के होते.

(आकडे हजारात)

	(१)	पुरुष (२)	महिला (३)	एकूण (४)	
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	८२८	७९३	१,६२१	(१०० टक्के)	
(ख) एकूण कामकरी	४१९	२१०	६२९	(३९ टक्के)	
(एक) शेतकरी	१७८	४७	२२५	(१०० टक्के)	
(दोन) शेतमजूर	(७९ टक्के)	(२१ टक्के)		(३६ टक्के)	
(तीन) इतर सेवा	१७३	१५४	३२७	(५२ टक्के)	
(ग) एकूण काम न करणारे	(५३ टक्के)	(४७ टक्के)			
	६८	९	७७	(१२ टक्के)	
	४०९	५८३	९९२	(६१ टक्के)	

२.४. हवामान व पाऊस :

२.४.१. या जिल्ह्याचे हवामान पावसाळ्याव्यतिरिक्त सर्वसाधारणपणे कोरडे असते. वर्षाची चार हंगामांमध्ये विभागणी करता येईल. डिसेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंतच्या हिवाळ्यानंतर मार्च ते मे पर्यंतचा उन्हाळा येतो. जून ते ऑक्टोबर हा पावसाळी हंगाम असतो. तर ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर पावसाळ्यानंतरचा हंगाम असतो.

२.४.२. जिल्ह्याचे सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान ७४० मि. मी. असते. वार्षिक सुमारे २८ टक्के पाऊस जून ते ऑक्टोबर या पावसाळ्याच्या कालावधीत पडतो, त्यापैकी जुलै महिना सर्वांत जास्त पावसाचा असतो.

२.५. माती :

जिल्ह्यातील मातीची तीन प्रमुख पट्ट्यांमध्ये विभागणी करता येते. सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी ५ ते ६ कि. मीटरची लहान पट्टी व तापी नदीच्या काठावरील २ कि. मीटरचा पट्टा वगळता, उत्तरेच्या बहुतेक भागात सकस काळी कापसाची माती आहे. मध्य भागामध्ये सखोल काळीभोर, तांबडी व तपकिरी असे तीन प्रकार आहेत. सखोल काळी माती अतिशय सुपीक असते आणि त्यातून भरघोस पीक येते. तांबूस माती, कापूस व भुईमूग यासारखी नगदी पिके वाढण्यास पुरेशी उत्तम आहे. तथापि, दक्षिण भागातील मातीचा सर्वसाधारण कस मध्य किंवा उत्तर भागातील मातीपेक्षा कमी आहे. पाचोरा व भडगाव या तालुक्यातील तांबूस तपकिरी माती, ज्वारी, कापूस व भुईमूग याकरिता उत्तम आहे, तर चाळीसगांव तालुक्यातील माती पुरेशा पाणी पुरवठ्याच्या सहाय्याने भरघोस पिके काढण्यास योग्य आहे.

२.६. जमिनीचा वापर व पिकाखालील क्षेत्रे :

२.६.१. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ११,६३,९२२ हेक्टर आहे. वनांखालील क्षेत्र १,७२,७५७ हेक्टर आहे. जमिनीच्या वापराचा प्रकार व पिके (१९६९-७०) पुढील तक्त्यामध्ये दिली आहेत :—

(क) स्थूल क्षेत्रे—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रे '००' हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राची टक्केवारी
(१)	(१)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	११,६४०	१००.०
२	वने	१,७२८	१४.८
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	८५२	७.३
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवड न केलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे इत्यादी	६४८	५.६
	(ख) झाडे व झुडपे इत्यादी संकीर्ण पिकाखालील जमीन	६	०.१
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	१०९	०.९
	बाब ४ ची बेरीज	७६३	६.६
५	पडीत जमिनी—		
	(अ) चालू पडीत जमिनी	१०९	०.९
	(ब) इतर पडीत जमिनी	७६	०.७
	बाब ५ ची बेरीज	१८५	१.६
६	पेरलेले निव्वळ क्षेत्र—		
	(अ) पाटबंधाऱ्याखालील	७७९	६.७
	(ब) पाटबंधाऱ्याखाली नसलेले	७,३३३	६३.०
	बाब ६ ची बेरीज	८,११२	६९.७
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५३७	४.६
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	८,६४९	७४.३
९	पाटबंधाऱ्याखालील स्थूल क्षेत्र	८७८	७.५
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५ अ+६)	८,२२१	७०.६

(ब) पिकाखालील क्षेत्र.—गुढील तक्त्यात, मुख्य पिकाखालील क्षेत्र व त्यांची टक्केवारी दर्शविण्यात आली आहे:—

अतक्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र '००' हेक्टरमध्ये (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राची टक्केवारी (४)
१	भात	६६	०.८
२	गहू	३७६	४.३
३	खरीप ज्वारी	१,३५१	१५.६
४	रब्बी ज्वारी	१७९	२.१
	एकूण—ज्वारी	१,५३०	१७.७
५	बाजरी	८९९	१०.४
६	इतर तृणधान्ये	१०	०.१
	एकूण—तृणधान्ये	२,८८१	३३.३
७	हरभरा	५७	०.७
८	मूग	४७७	५.५
९	तूर	११२	१.३
१०	उडीद	१,१४५	१३.२
११	कुळीथ	१२१	१.४
१२	माठ	१३०	१.५
१३	चवळी	५०	०.६
१४	इतर डाळी
	एकूण—डाळी	२,०९२	२४.२
	एकूण—अन्नधान्ये	४,९७२	५७.५
१५	ऊस	१६	०.२
१६	कापूस	२,६३२	३०.४
१७	भुईमूग	५६९	६.६
१८	करडई	१	..
१९	भाज्या	३२	०.४
२०	फळे	२८४	३.३

२.६.२ या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ११.६४ लाख हेक्टर असून त्यापैकी ७१ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली आहे. या जिल्ह्यामध्ये भौगोलिक क्षेत्राच्या फक्त १५ टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे. तसेच या जिल्ह्यात पडीत जमिनी फार मोठ्या प्रमाणात नाहीत.

२.६.३. एकूण ग्रामीण लोकसंख्या १६,२०,९७५ असून लागवडीखालील जमीन दरडोई ०.५ हेक्टर एवढीच येते. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र सुमारे ५ टक्के आहे. तापी व गिरणा नद्यांच्या काठांवरील सखोल काळ्या मातीचे विस्तृत पटटे असल्यामुळे एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी करणे शक्य होते. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र ६.७ टक्के आहे, तर पाटबंधाऱ्यांखालील स्थूल क्षेत्र ७.५ टक्के आहे, यावरून असे दिसते की पाटबंधाऱ्यांखालील क्षेत्रात फारसे ड्रिवर पीक काढण्यात येत नाही याचे मुख्य कारण असे की, पाटबंधाऱ्यांच्या सोयीचा, केळ्यांसारख्या बारमाही पिकांसाठी वापर करण्यात येतो. या जिल्ह्यातील बरेच मोठे क्षेत्र केळ्यांच्या लागवडीखाली असून ही केळी उत्तर भारतात, तसेच इतर देशांतही निर्यात केली जातात.

२.६.४. पिकाखालील क्षेत्र:—या जिल्ह्याची एक विशिष्ट पीक पद्धती आहे ८.६५ लाख हेक्टर एवढ्या पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी जवळजवळ ५७ टक्के क्षेत्र अन्नधान्याच्या पिकांखाली असून बाकीचे बरेच मोठे क्षेत्र नगदी पिकांखाली सोडण्यात आले आहे. कापूस हे या जिल्ह्यातील महत्त्वाचे नगदी पीक आहे व पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ३० टक्के क्षेत्र कापसाखाली आहे. अन्नधान्य पिकांमध्ये, धान्यांच्या पिकांखाली स्थूल क्षेत्रापैकी ३३ टक्के क्षेत्र व डाळींखाली २४ टक्के क्षेत्र आहे. ही एक चांगल्या प्रकारे समतोलित पद्धती म्हणता येईल. खरीप ज्वारी, बाजरी व गहू ही महत्त्वाची धान्यपिके आहेत, तर उडीद व मूग ही महत्त्वाची डाळींची पिके आहेत.

२.६.५. वर नमूद केल्याप्रमाणे कापूस व केळी ही अत्यंत महत्त्वाची नगदी पिके असून त्याखालोखाल भुईमूग हे महत्त्वाचे तेलवी पीक आहे.

२.६.६. १९६९-७० मध्ये, कष्ट करणाऱ्या बैलांच्या किंवा रेड्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ६.८ हेक्टर होते. राज्याची तत्संबंधी आकडेवारी ५.७५ हेक्टर अशी आहे.

२.७. गुरे ढोरे :

जिल्ह्यातील शेतीच्या कामी येणाऱ्या गुराढोरांची १९७२ मधील एकूण संख्या १०.८५ लाख होती. त्यापैकी ५.७६ लाख गार्डबैल, १.५३ लाख म्हशी-रेडे, ३.४३ लाख शेळ्यांमध्या व ०.१३ लाख इतर जनावरे होती. कोंबड्या-बदकांची संख्या १.८६ लाख होती. १९६६ मध्ये संबंधित संख्या अनुक्रमे ९.३८, ५.३३, १.२३, २.४८ व ०.१४ लाख होत्या.

२.८. वने :

जिल्ह्यामधील वनांखालील एकूण क्षेत्र १९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार १,७२,८०० हेक्टर होते. हे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे १५ टक्के होते. राज्याची सरासरी १७.६ टक्के होती.

१९७०-७१ मध्ये वन महसूल सुमारे १२.८३ लाख रुपये होता.

२.९. उद्योग :

१९७० मध्ये २१८ नोंदणी झालेले कारखाने होते, त्यापैकी २० कारखाने बंद झाले होते. बाकीच्या कारखान्यांपैकी १७८ कारखाने विवरणे सादर करित होती आणि ११,८१५ व्यक्ती त्यांत काम करित होत्या. इतर २० कारखान्यांमध्ये ९३३ व्यक्ती कामावर होत्या. ४६ चालू कारखाने कापूस जिनिंग व दाबणीचे होते, तर ३९ कारखाने संकीर्ण अन्न उत्पादने काढणारे होते. ३८ कारखाने साखर उत्पादन व शुद्धीकरण करणारे होते व उरलेले संकीर्ण प्रकारचे कारखाने होते.

२.१०. विद्युत :

जिल्ह्यामध्ये वस्ती असलेल्या एकूण १,४२३ गावांपैकी ३१ मार्च १९७१ रोजी ७५१ गावांना विद्युत शक्ती पुरवण्यात आली होती व त्यामध्ये ११.८५ लाख ग्रामीण लोकसंख्येचा समावेश होता. १९६६ व १९६१ मधील संबंधित आकडेवारी अनुक्रमे २१७ व ३.९८ लाख आणि ११ व ०.५१ लाख होती.

२.११. पतपुरवठा :

१९७०-७१ मध्ये जिल्ह्यात १,९३९ सहकारी संस्था... त्यापैकी ८७८ कृषि पत संस्था, ७५ कृषीतर पत संस्था, ७११ कृषि बिगरपत संस्था, आणि २७५ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मधील प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	..	८७५
सदस्य संख्या	..	१.५० लाख
(रुपये लाख)		

भाग भांडवल	२६१.८०
राखीव व इतर निधी	११७.१७
खेळते भांडवल	१,१४७.५७
दिलेली कर्जे	६११.०१
वसूल झालेली कर्जे	४०६.५०
थकित कर्जे	९६५.५५
थकित रकमा	४३१.२४

जिल्हा विकास बँकेने १९७०-७१ मध्ये रु. ४५.४३ लाख व १९६९-७० मध्ये रु. ६६.१६ लाख कर्जाऊ दिले होते.

२.१२. परिवहन व दळणवळण :

जिल्ह्यामध्ये ३८१ कि. मी. लांबीचा रेल्वेमार्ग असून त्यापैकी ३२७ कि. मी. लांबीचा ब्रॉडगेज मार्ग व ५४ कि. मी. लांबीचा नॅरोगेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील नगरपालिका क्षेत्राच्या बाहेरील रस्त्यांची एकूण लांबी ३,३५७ कि. मी. एवढी होती. त्यापैकी ७१५ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या प्रभारात व २,६४२ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या प्रभारात होता. जिल्ह्यामध्ये एकंदरीत दळणवळण रस्त्यांवरूनच जास्त होते.

२.१३. पाटबंधारे :

२.१३.१. तापी ही जळगाव जिल्ह्यामधील मोठ्ठी नदी असून तिची जिल्ह्यातील लांबी सुमारे १२१ कि. मी. आहे. जिल्ह्यातील इतर बहुतेक सर्व नद्या तापीच्या उपनद्या आहेत. प्रत्येक नदीच्या खोऱ्याची लांबी सुमारे ५० ते १६० कि. मी. पर्यंत आहे व प्रत्येक नदीच्या खोऱ्याचे जलग्रहण क्षेत्र २५० ते ४,००० चौ. कि. मी. याप्रमाणे भिन्न भिन्न आहे.

२.१३.२. गिरणा धरण प्रकल्प (मोठी योजना) नुकतेच पूर्ण झाले आहे व (१) हातनूर प्रकल्प (२) पूर्णा प्रकल्प व (३) वाघूर प्रकल्प अशा तीन मोठ्या योजना प्रस्तावित केल्या आहेत. तसेच नावोठा प्रकल्पाचा उजवा तट कालत्रा जळगाव जिल्ह्यातून जाईल. मध्यम योजनांच्या बाबतीत सांगावयाचे तर चाळीसगाव तालुक्यातील नांदे गावाजवळीन नॅप्याड प्रकल्पाचे काम नुकतेच सुरू झाले आहे. अशा आणखी २४ मध्यम योजना प्रस्तावित करण्यात आल्या आहेत. जिल्ह्यामध्ये १८ लहान पाटबंधारे योजना अस्तित्वात आहेत. तसेच १३ लहान पाटबंधारे योजनांची कामे चालू आहेत. यामध्ये दोन पाटबंधारे तलाव; दोन बंधारे, एक नलिकाकूप आणि बाकीचे म्हणजे आठ पाझर तलाव व उद्धरण जलसिंचन योजना यांचा समावेश आहे. सध्या अस्तित्वात असलेल्या लहान पाटबंधारे योजना आणि ज्यांचे काम चालू आहे अशा व काम हाती घ्यावयाचे योजिले आहे अशा योजना कार्यान्वित झाल्यावर त्या योजनांद्वारे एकूण ४०,५०० हेक्टर जमीन जलसिंचनाखाली येईल.

२.१३.३. मोठे, मध्यम व लहान पाटबंधारे प्रवर्गांसह वरील सर्व पाटबंधारे योजना (उद्धरण जलसिंचन योजना इत्यादींसह) कार्यान्वित झाल्यावर अंदाजे २,३७,००० हेक्टर जमीन पाटबंधार्याखाली येण्याची शक्यता आहे.

२.१३.४. जळगाव जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ११,६४,००० हेक्टर आहे. १९६९-७० मध्ये पेरणीखाली ८,११,२०० हेक्टर एवढे निव्वळ क्षेत्र होते. या मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर २,३७,००० हेक्टर म्हणजे पेरणी-खालील एकूण निव्वळ क्षेत्राच्या २९ टक्के किंवा जिल्ह्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे २० टक्के क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे.

२.१३.५. ४० उद्धरण जलसिंचन योजना प्रस्तावित केल्या आहेत. त्यांपैकी 'अ' योजनांच्या बाबतीत छाननी चालू आहे व ९ योजना हाती घ्यावयाच्या आहेत.

२.१३.६. नलिकाकूप खोदण्यासारखी ठिकाणे रावेर व यावल तालुक्यांत आहेत. दोन विहिरींचे काम नुकतेच पूर्ण करण्यात आले असून आणखी १६ विहिरींच्या बाबतीत अन्वेषण चालू आहे. १९६९-७० मध्ये ३९,८८५ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या आणि त्याखाली एकूण ६३,७०० हेक्टर जमीन जलसिंचित होत होती. याशिवाय, जलसिंचनासाठी उपयोगात नसणाऱ्या आणखी ९,४७६ विहिरी होत्या.

यावरून असे दिसून येईल की, जळगाव जिल्हा हा पाटबंधार्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने (भौतिकदृष्ट्या योग्य) आहे.

२.१४. भूजल उपलब्धता

जळगाव जिल्ह्यातील भूजल उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे देण्यात आले आहे :-

अनु-क्रमांक	तालुक्याचे नाव	तालुका ज्यात समाविष्ट आहे त्या उपखात्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरी-तून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	भूजल अवशिष्ट एकर-फुटामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट या प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	चोपडा	.. तापू	४१,५१५	१२,९८२	२८,५३३	१,७४७
२	यावल	.. तापू	४७,८५२	४६,२३४	१,६१८	९९
३	रावेर	.. तापू	३६,६९५	७०,१३९	काही नाही	काही नाही
४	अमळनेर	.. तापू	४०,९८९	१८,१३१	२२,८५८	१,३९९
५	एरंडोल	.. तापू	४८,८११	३३,३८१	१५,४३०	९४५
६	जळगाव	.. तापू	४०,२४५	१६,८९०	२३,३५५	१,४३०
७	भुसावळ	.. पूता, तापू	६१,३१८	४०,८३४	२०,४८४	१,२५४
८	पारोळा	.. तापू	३३,८३२	३०,२६१	३,५७१	२१८
९	भादगाव	.. तापू	३२,३६७	१४,६३२	१७,७३४	१,०८६
१०	पाचोरा	.. तापू	४२,५६१	६५,८६८	काही नाही	काही नाही
११	जामनेर	.. तापू	६८,२६२	४५,५९६	२२,६६६	१,३८८
१२	चाळीसगाव	.. तापू	३१,८४१	२२,९११	८,९३०	५४६
		एकूण ..	५,२६,२८८	४,१७,८५९	१,६५,१७९	१०,११२

टीप.—तापू-तापी (पूर्व) उपखोरे ;

पूता-पूर्णा (तापी) उपखोरे,

जळगाव जिल्ह्यातील अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे.

२.१५. या प्रकरणाच्या आधीच्या भागात निदर्शनास आणून दिल्याप्रमाणे जळगाव, भुसावळ, जामनेर व पाचोरा या तालुक्यांत जिल्ह्यातील उर्वरित तालुक्यांपेक्षा अधिक पाऊस पडतो. १९५८ पासूनच्या पर्जन्यविषयक आकडेवारीवरून दोन गोष्टी स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिली अशी की, नेहमीच्या पावसापेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडणाऱ्या वर्षांची संख्या जवळजवळ सर्व तालुक्यांत २ ते ३ वर्षे अशाप्रकारे बदलत असते. दुसरी गोष्ट अशी की, पावसाच्या मोसमात पाऊस विषम प्रमाणात पडला आहे, बऱ्याचशा तालुक्यात ५ वर्षांमध्ये विशेषतः १९६२ नंतर कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ पर्यंत वाढली आहे.

२.१६. पारदासानी समितीने, १९५७ च्या आधीच्या ३० वर्षांमधील पाऊस, आणेवारी व जमीन महसुलाचे निलंबन या-संबंधीच्या आकडेवारीचा विचार केला, परंतु जिल्ह्याच्या कोणत्याही भागाचा सतत अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केलेला नाही. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) या जिल्ह्याच्या कोणत्याही भागाचा अवर्षण प्रवण म्हणून विचार केलेला नाही. आमच्या मते, पुढील तालुके स्थूल अवर्षण क्षेत्रात (७५० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडणाऱ्या) येतात :-

(१) एदलाबाद.	} मोठ्या कालवा पद्धतीखालील क्षेत्र वगळून.
(२) अमळनेर (अंशतः)	
(३) पाचोरा (अंशतः)	
(४) चाळीसगाव	
(५) भादगाव	
(६) पारोळा	
(७) एरंडोल	
(८) चोपडा	

२.१७. पावसाळ्यामध्ये पावसाची आठवडावार विभागणी, कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या व पिकांची आणेवारी दर्शवणारे विवरणपत्र सोबत जोडले आहे.

२.१८ पारोळा

२.१८.१. पारोळा तालुक्यात १०८ गावे आहेत. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ५९,३३५ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र ३,७५१ हेक्टर आहे. तालुक्यामधील जलसिंचना खालील निव्वळ क्षेत्र ४,६८८ हेक्टर आहे व त्यापैकी ४,४८३ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ७.९ आहे. या तालुक्यामधील सातपुड्याच्या डोंगररांगांच्या उतारावर रेटाड जमिनीचे मोठे पटटे आहेत. ही जमीन बहुतेक तांबूस तपकिरी रंगाची असून निकस आहे. मात्र काही गावांत सखोल जमिनीचे लहान लहान पटटे विकुरलेले आढळतात. हा संपूर्ण तालुका खरीप पिकांचे क्षेत्र आहे.

२.१८.२. पावसाळ्यात सरासरी ७०८ मि. मी. पाऊस पडतो. १९६२ व १९६५ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

२.१८.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षण प्रवण मानले नव्हते. येथील पावसाची सरासरी ७५० मि. मी. पेक्षा कमी आहे. पावसाळ्यात कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांच्या मोठ्या संख्येवरून देखील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट दिसते. म्हणून मोठ्या पाटबंधारे कालव्यांच्या जलप्रदाय क्षेत्रामध्ये येणारे भाग वगळून इतर सर्व तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे या समितीचे मत आहे.

२.१९. पाचोरा

२.१९.१. या तालुक्यात १२२ गावे आहेत. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६४,१२८ हेक्टर एवढे आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र २,२२४ हेक्टर आहे. जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र ३,२७५ हेक्टर असून त्यापैकी ३,१८८ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५ आहे.

२.१९.२. तालुक्यामध्ये पावसाळ्यात पडणाऱ्या पावसाची सरासरी ८०५ मि. मी. आहे. १९६७, १९७१ व १९७२ या वर्षांत येथे सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

२.१९.३. पारदासानी समिति जमिनी व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्यातील कोणत्याही भागाचा अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केला नाही. या तालुक्यातील नगरदेवळा मंडल स्थूल अवर्षण पट्ट्यात येते. या मंडलातील जमीन देखील सर्वसाधारणपणे थळ आहे. म्हणून आम्ही या मंडलाचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश करतो.

२.२०. अमळनेर तालुका

२.२०.१. या तालुक्यात १५४ गावे आहेत. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६८,९०२ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र ७,६२४ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र ७,४२० हेक्टर असून त्यापैकी ६,७४९ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणी केलेल्या निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११ आहे. या तालुक्याच्या उत्तर सीमेवरून तापी नदी वाहते. उत्तरेकडील तापी नदीलगतच्या गावांमध्ये सखोल काळी माती आहे. परंतु तालुक्याच्या दक्षिण व मध्य भाग तुटलेल्या खडकाळ जमिनीचा बनलेला आहे. संपूर्ण तालुका हे खरीप पिकांचे क्षेत्र आहे.

२.२०.२. पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५७८ मि. मी. आहे. १९६१, १९६२, १९६४ व १९६६ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

२.२०.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्यातील कोणत्याही भागाचा अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केला नाही. सरासरी पाऊस ७५० मि.मी. पेक्षा कमी असल्यामुळे संपूर्ण तालुका स्थूल अवर्षणप्रवण पट्ट्यात येतो. पातोडा व मारवाड ही दोन महामूल मंडले तापी नदीच्या काठावर आहेत. या मंडलांमधील जमीन मुख्यत्वेकरून सखोल काळी व सुपीक आहे. म्हणून आम्ही अमळनेर व शिरसाळा या दोन मंडलांचा अवर्षणप्रवण पट्ट्यात समावेश करतो.

२.२१. चोपडा तालुका :

तथापि, चोपडा तालुका हा तापी नदीच्या काठावर अनुकूल स्थितीत वसलेला आहे व येथील जमीन सुपीक आहे. म्हणून आम्हाला असे वाटते की, हा तालुका अवर्षणाच्या प्रतिकूल परिणामांपासून पुरेशा प्रमाणात मुक्त आहे.

२.२२. एरंडोल तालुका :

२.२२.१. या तालुक्यात १४६ गावे आहेत. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७५,३०७ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र ११,३११ हेक्टर आहे. जलसिचनाखालील निव्वळ क्षेत्र १०,०७४ हेक्टर असून त्यापैकी ३,३९५ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते व ६,६७९ हेक्टर क्षेत्र सरकारी कालव्यांमुळे जलसिंचित होते. जलसिचनाखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणी केलेल्या निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १३ आहे. हा तालुका तापी नदीच्या दक्षिणेला आहे.

२.२२.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ६९७ मि.मी. आहे. १९६२, १९६५, १९६६ व १९७१ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक आहे.

२.२२.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केला नव्हता. येथे सरासरी ७५० मि.मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. कित्येक वर्षांमध्ये, कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांच्या मोठ्या संख्येवरूनसुद्धा पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. म्हणून मोठ्या जलसिंचन कालवा पद्धतीखाली येणारे भाग वगळून सर्व तालुका आम्ही अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट करतो.

२.२३. चाळीसगाव तालुका :

२.२३.१. चाळीसगाव तालुक्यात १२६ गावे आहेत. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८५,५०९ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र ३,९९४ हेक्टर एवढे आहे. जलसिचनाखालील निव्वळ क्षेत्र ४,५३२ हेक्टर असून त्यापैकी जवळ जवळ ४,२०३ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्राची टक्केवारी ५ आहे. या तालुक्याला सातमाळा या नावाच्या डोंगररांगांमुळे नैसर्गिक सीमा लाभली आहे. येथील जमीन काहीशी चढउताराची आहे. सपाट क्षेत्रामधील जमीन तांबूस, चिकणमातीची व तपकिरी आहे. फक्त काही लहान लहान पट्ट्यांमध्येच काळी माती आढळते.

२.२३.२. या तालुक्यात पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ७३२ मि.मी. आहे. १९७२ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती.

२.२३.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून विचार केला नव्हता. येथील पावसाची सरासरी ७५० मि.मी. पेक्षा कमी आहे व गेल्या कित्येक वर्षांतील, कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांच्या मोठ्या संख्येवरून देखील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. म्हणून मोठ्या जलसिंचन कालवा पद्धतीखाली येणारे भाग वगळून इतर संपूर्ण तालुक्याचा आम्ही अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश करतो.

२.२४. भादगाव तालुका :

२.२४.१. या तालुक्यात ६० गावे आहेत. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ३५,१३५ हेक्टर असून त्यापैकी ४,६६८ हेक्टर क्षेत्रात एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाते. जलसिचनाखालील निव्वळ क्षेत्र ७,१५० हेक्टर आहे व त्यापैकी ५,९०० हेक्टर क्षेत्र सरकारी कालव्यांद्वारे जलसिंचित होते व १,२५० हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. जलसिचनाखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी २० आहे. येथील जमीन तांबूस तपकिरी रंगाची अजून ज्वारी, कापूस व भुईमूंग या पिकांसाठी उत्तम आहे.

२.२४.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ७४७ मि.मी. आहे. १९६२, १९६४, १९६७ व १९७१ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्केपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये, पाऊस कमी पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होते.

२.२४.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केला नव्हता. गेल्या कित्येक वर्षांमधील पावसाच्या लहरी स्वरूपामुळे, मोठ्या कालावधीत पद्धतीखाली येणारे भाग वगळून बाकीचा सर्व तालुका आम्ही अवर्षणप्रवण भागामध्ये समाविष्ट करतो.

२.२५. एदलाबाद तालुका :

२.२५.१. या तालुक्यात ८३ गावे आहेत. या तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ३५,१७९ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केली जाणारे क्षेत्र १,६३० हेक्टर आहे. तालुक्यामध्ये पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र १,४५५ हेक्टर आहे. हे सर्व क्षेत्र केवळ विहिरींद्वारेच जलसिंचित होते. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४ आहे. हा तालुका तापी नदीच्या दक्षिणेला आहे. येथे काळी व मुरूम अशी अुभयसंमिश्र प्रकारची माती आहे. तालुक्यातील काही भागांतून डोंगरांच्या रांगा जातात.

२.२५.२. तालुक्यांमध्ये पर्जन्यमापन केंद्र नाही, परंतु जवळपासच्या केंद्रांमधील आकडेवारीवरून काढलेल्या समपर्जन्य-विषयक आकडेवारीवरून हा तालुका अवर्षणप्रवण पट्ट्यामध्ये मोडतो. म्हणून आम्ही संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश करित आहोत.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्येक पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—परोला

तालुका—परोला

जिल्हा—जळगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	..	३	२	७	२१	२६	३९	५९	३९	२९	५४	५७	६५	३३	५८	४३	४०	४६	२७	१८	११	११	१७	१	..	७०८
१९५८	१	१७	३५	५९	८२	३५	५	४	५३	५२	७५	९८	१७२	१८	५१	१	२३	७८१
१९५९	९	३१	८	५८	५४	११	४१	५०	९६	२५	१८	६२	६९	३१	४२	११६	..	१५	८५	२२	८२७
१९६०	२८	६९	१८५	९२	६३	..	३	२७	७२	३९	४८	४	१	२९	..	८	७	६	१९	६९२
१९६१	३	६७	१२	२९	३	२८	३३	१४६	४१	१३	२२	३४	२	१२	४२	३१	५	३२	१	११६	६७२
१९६२	३	..	१५	२	..	९	१९	१७	२२	६	..	३६	२७	..	४३	५३	७२	६१	२	..	३८७
१९६३	१३	९१	५	..	१७४	१०४	२०	४	६९	६४	८१	१०९	९५	२३	३९	३७	१९	६४	११	..	१,०२२
१९६४	९	८६	५१	३०	८५	९०	२	४३	४२	२७	३४	..	७२	१४१	४	७१५
१९६५	५	३३	५०	२५	८	९१	७७	२६	११	९	१११	४२	३६	६	५३०
१९६६	२७	२७	२७	५४	६१	..	३	८७	९९	११८	३१	५३	६	५	१	..	१	६८९
१९६७	१५	५५	७०	५	११	१५३	१४९	६०	२२	२५	८४	५९	..	१३	७२१
१९६८	४५	६	३४	७६	७	५७	४९	४६५	८	१४	३	७६४
१९६९	२	३७	२२	१००	७७	२५	२५	११६	८५	२६	१६	७५	९९	२६६	८	९७९
१९७०	२५	७६	५	६३	१४	११३	१४	..	११	५	२४	४४	१८६	७०	३४	४५	..	१२	७	५६	८०४
१९७१	२७	५३	..	२५	६	..	१०	२३	४	६	१५	१००	४३	४९	२५	२	८८	३	३	..	४	..	४८५
१९७२	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	१८	२३	६	४	*	*	*	*	*	*	*	*

* मिळाली नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : परोला

गावांची एकूण संख्या—१०८.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेल्या पाऊस टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७०८	७८१	..	२	२	..	२	४	१०
१९५९	७०८	८२७	..	१	१	१	१	२	६
१९६०	७०८	६९२	२	२	३	१	२	२	१०
१९६१	७०८	६७२	५	२	१	२	२	३	१०
१९६२	७०८	३८७	४६	३	३	३	..	४	१३
१९६३	७०८	१,०२२	..	३	१	३	७
१९६४	७०८	७१५	..	४	..	१	१	४	१०
१९६५	७०८	५३०	२६	२	२	२	२	५	१३	१०८	..
१९६६	७०८	६८९	२	१	२	२	३	५	१३	३	१५
१९६७	७०८	७२१	..	२	२	१	३	५	१३
१९६८	७०८	७६४	..	३	१	३	४	५	१६
१९६९	७०८	९७९	..	१	१	१	२	५	११
१९७०	७०८	८०४	..	१	४	१	१	२	१०	७७	३१
१९७१	७०८	४८५	३२	१	४	२	२	३	१२	२०	१
१९७२	७०८	मि. ना.	मि. ना.	१	मि. ना.	..	१०८	१०८	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—पचोरा

तालुका—पचोरा

जिल्हा—जळगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	१	७	२२	२९	३२	८१	४२	३१	४५	३४	८४	३९	६०	५०	७१	५४	३८	१९	२१	७	२८	४	..	८०५
१९५८	७	१२	५४	१६२	२०	३०	६	६२	९३	११७	११५	३०४	१०	८०	२८	१,१००
१९५९	६	२१	२३	३४	८०	१४	१७	४१	२८	२१	७१	१४	८६	८५	४१	१२९	..	२५	५५	६०	८५१
१९६०	३७	९४	१५४	१०९	३	१०	३२	१५४	९	८३	१८	१	१२९	१७	१६	१९	३	३४	९२२
१९६१	९	..	५	१	३	४६	..	६२	६	..	१६	३८	१३	३६	२	१७	३०	४७	६५	२६	३८	४	..	१९५	६५०
१९६२	९१	१२	..	११	..	९	३१	५३	४९	१०९	४	८	३४	१८	१८	६३	६५	९०	४५	२	७९२
१९६३	३८	८४	३८	..	१६१	५	५	२८	९५	७४	४७	५१	११०	९३	८	३२	८४	६६	..	९६५
१९६४	३५	८८	७०	५५	८८	९०	९	४६	६१	८	२९	..	८०	९८	४०	७९७
१९६५	६	१७	३१	४	५	१९९	११३	२३	२	९	८९	९२	९	२४	६२३
१९६६	४१	१०३	९१	१६९	१	२	१६	१०	१२५	१२३	१०	१९	१४८	१५२	१,०१०
१९६७	४८	३२	४२	..	३	१२०	५७	९०	४	३२	४	१०२	३	७	३	१०	५५७
१९६८	२८	९	४०	८६	१४	४४	६०	३२७	१	९	७	४	..	५०	१	६५	१०	४	७५९
१९६९	६	२०	१९	१७२	२४	८०	१९	५५	१२८	६०	५	१०३	१४३	२१३	१,०६८
१९७०	१०	..	१०७	..	७४	२५	३	२२	३०	२०१	६९	२८६	२३	६०	२५	२	७७	३५	३०	१,०८०
१९७१	४२	२९	..	१४	..	१	४	१	१	७	२२	..	५३	२५	५३	..	३	१०९	..	१७	३८१
१९७२	४	४०	१३९	७७	७	११	..	१०२	६०	२	२४	४१	५०७

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : पंचोरा

गावांची एकूण संख्या—१२१.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेल्या पाऊस टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आष्या खालील	चार ते सहा आष्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	८०५	१,११०	..	४	१	..	२	४	११
१९५९	८०५	८५१	१	२	२	२	६
१९६०	८०५	९२२	..	२	२	२	२	३	११
१९६१	८०५	६५०	१९	२	३	३	..	८	१६
१९६२	८०५	७९२	२	३	२	३	..	५	१३
१९६३	८०५	९६५	..	३	२	..	२	३	८
१९६४	८०५	७९७	१४	३	..	२	२	४	१९
१९६५	८०५	६२३	२३	२	२	२	४	५	१५	७४	३१
१९६६	८०५	१,०१०	..	३	४	२	२	५	१४	५१	५०
१९६७	८०५	५५७	३१	२	२	२	३	५	१४
१९६८	८०५	७५९	५	३	३	३	३	३	१३
१९६९	८०५	१,०६८	..	२	३	३	३	५	१०	..	५
१९७०	८०५	१,०८०	..	२	३	३	२	३	९	१२१	..
१९७१	८०५	३८१	५३	२	५	२	३	३	१५	१२१	..
१९७२	८०५	५०७	३७	२	३	२	३	५	१५	१२१	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—अमळनेर

तालका—अमळनेर

जिल्हा—जळगाव

A-2008-3-A

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	..	४	३	१६	३०	४२	३३	२९	३८	३७	६२	३७	५३	३८	३७	३९	२०	७	२४	५	२३	५७८
१९५८	२	६	३७	१४७	३३	१९	१	३५	९६	९३	५६	१३७	९	७०	३५	७७६
१९५९	२८	४	..	२८	११५	५	२३	१९	८४	६३	४४	..	५९	३३	७०	९३	..	४९	४९	६५	८२३
१९६०	२	..	१	..	१२	१२६	३७	१४	२१	४	३७	१५२	२२	२७	४	२	३२	१	३	२२	६	११	५३६
१९६१	१	..	४	५७	..	२४	३०	८७	२८	६	४	१३	..	५	४२	१८	२	२	..	१६१	४८४
१९६२	१	४	१	..	२	८९	३	४४	..	२	२९	१७	..	४	६५	२२	३०	१	३९४
१९६३	..	२	४	..	४	२३	१	..	८०	४०	२७	..	११	३२	४२	१४०	९९	२२	६	५	४०	५७८
१९६४	२९	४५	१६	६	४५	२३	२०	१२०	३०	१३	५	..	३५	१७	१	४०५
१९६५	१	१	३३	३	१०८	६८	३७	७	२२	१९७	९३	३८	१	१	५८०
१९६६	१	..	१०	५	..	११०	५२	६३	४	३१	१	४९	३२६
१९६७	८४	६१	९२	२	७	८९	१४२	७०	७	१५	१७	४०	४	७	२७	६६४
१९६८	१४	..	३१	७९	१०	४२	४१	३५३	..	११	२	..	१	१३	३	६८	११	५	६८४
१९६९	४३	५०	५०	३९	४८	५२	८३	२६	१६	७५	१००	१९५	१५	७९२
१९७०	८	६	७५	१०	५८	२५	१३	१	२२	३१	४८	१७८	५९	४९	७३	३२	२	६८२
१९७१	१४	४	..	५९	४	..	७	५३	९	६	२२	..	५९	८४	१	..	१८	१६९	१	५१०
१९७२	२३	७०	*मि.ना.	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

*मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-3-B.

तालुक्याचे नाव: अमळनेर

गावांची एकूण संख्या—१६६.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेला पाऊस टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५७८	७७६	..	२	१	..	२	४	९
१९५९	५७८	८२३	..	१	१	१	१	२	६
१९६०	५७८	५३६	७	२	२	१	२	२	१०
१९६१	५७८	४८४	२७	२	१	४	२	४	१३	३	..
१९६२	५७८	३१४	४४	३	३	३	२	५	१५
१९६३	५७८	५७८	..	२	२	..	२	४	११	२	..
१९६४	५७८	४०५	२९	३	२	२	२	४	१३
१९६५	५७८	५८०	..	४	२	२	२	५	१५	१२	३
१९६६	५७८	३२६	४२	४	२	२	२	५	१७	..	६
१९६७	५७८	६६४	..	२	२	२	२	५	१४
१९६८	५७८	६८४	..	३	१	२	२	३	१३
१९६९	५७८	७९२	..	३	..	२	२	५	१०
१९७०	५७८	६८३	२	..	२	४	८	३३	३०
१९७१	५७८	५१०	११	१	४	२	२	४	१३	१७	..
१९७२	५७८	मि. ना.	मि. ना.	४९	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पंजन्यमापन केंद्र—एरंडोल

तालुका—एरंडोल

जिल्हा—जळगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	१	८	१९	२१	४०	५१	५०	४०	५८	३३	६२	३५	४३	४४	५१	४७	२७	११	२०	२	३०	६९७
१९५८	३४	१०४	११०	६८	३०	१५	६५	६१	८७	५७	२३३	९	२५	..	३	१	२५	२९७
१९५९	१३	१२	२	४१	६७	१७	१५	१०५	१३३	७३	१०	१२	११३	२८	४४	१४४	..	१९	४	१०२	१,०३४
१९६०	१३	४९	२०८	५९	३९	५	२	४५	१०८	२८	३१	२	१	२३	९	२	१९	५	२३	६७१
१९६१	१५	..	१९	१८	..	४६	२४	..	५३	१७७	२९	२५	१७	५९	..	९६	१००	३९	१	५	..	२४५	९६८
१९६२	२२	२७	९	३४	२५	६१	१	५	३२	३७	..	६	५८	६५	७१	७	४६०
१९६३	३४	४५	१४२	२३	..	९४	२४	५५	२६	५४	२७	१८	१	६	..	३२	६८१	
१९६४	१२	११	१२६	७०	१६	३४	७१	३	७२	४१	५२	१	..	४३	३५	३०	१	६१८
१९६५	२४	३२	१९	..	४	८७	३४	४७	९	९	८४	१२८	८	४	१	..	४	४९४
१९६६	२१	१८	४	३	१३७	२६	८९	२२	५७	९	८६	४७२
१९६७	६६	५६	१४२	१९	..	२१६	८५	६०	१७	३८	२१	६२	..	१९	..	२	२	७९७
१९६८	८	२६	९६	९	३९	९५	३९७	६	२८	२	..	२	३६	..	५५	७९९
१९६९	६	२५	१७	६६	५९	१३८	१०१	४७	३५	४९	१७	१४	१०८	९५	२४९	४	१,०३०
१९७०	५६	२२	१८	..	५०	३२	३	१४	..	१३	७०	१५२	३२	५९	४८	..	३२	..	६	६८७
१९७१	८	२१	७	..	५०	४	..	१६	३१	१०	१२	४०	..	४७	११	१६	..	२	५४	३	४१२

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या—१४७.

तालुक्याचे नाव : एरंडोल

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेला पाऊस टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६९७	९२७	१	..	१	३	८
१९५९	६९७	१,०३४	..	१	२	२	१	२	८
१९६०	६९७	६७१	३	२	२	१	३	२	१०
१९६१	६९७	९६८	..	१	२	३	१	४	११
१९६२	६९७	४६०	३४	३	२	२	१	४	१२
१९६३	६९७	६८१	२	३	१	१	३	४	१२
१९६४	६९७	६१८	११	३	१	१	३	४	११
१९६५	६९७	४९४	२९	२	२	२	४	५	१५	१४२	१
१९६६	६९७	४७२	३२	३	३	३	३	५	१७	६	..
१९६७	६९७	७९७	..	३	२	२	३	४	१३
१९६८	६९७	७९९	..	४	१	२	३	४	१४
१९६९	६९७	१,०३०	२	३	५	११
१९७०	६९७	६८७	१	१	३	१	३	४	१०	१४७	..
१९७१	६९७	४१२	४१	२	३	२	३	३	१३	२५	२९
१९७२	६९७	मि. ना.	६	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—चाळीसगाव

तालुका—चाळीसगाव

जिल्हा—जळगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै					ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर					एकूण
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा					रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा					
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२	२९	
सरासरी	५	..	५	३	१८	२७	२०	३४	४२	४०	३९	३२	३४	४२	२५	५०	५०	६४	६४	२७	२७	३४	२३	२३	३	१	७३२
१९५८	२२	१०	११	१३०	२०	३१	..	४२	८४	१६३	१६४	२०४	२०	७	५३	१,०४१
१९५९	९	३९	२९	१३	१८	२३	..	६१	२८	१७	५	१२	१४	८५	८९	..	८२	७९	३०	६३३
१९६०	५८	५	२	२५	१०	६१	४८	४७	..	३९	२९	८७	..	६	४	..	८३	१०	३८	..	१४	२३	५८९
१९६१	१५	..	८१	९९	..	९५	६	१	१८	२६	२९	१३	२	२९	१९	१७	९	५	११४	१९	७५	१६०	२६	..	८५८
१९६२	३४	१९	७३	..	८	..	९२	१५	६६	..	१	१०६	२	..	११४	१३६	६३	६२	२	७९३
१९६३	७३	९५	१०	..	१३२	३२	५	..	९२	४२	१७	३५	७६	६३	१५	३४	६	४६	७	१३	७९३
१९६४	१७	१३	३९	६	९९	३९	५९	६४	१०	२३	२४	७	२२	८	८५	७	३९	..	१०	५६३	
१९६५	६३	४३	२९	१३	१६३	२०	७	७	६	९५	१३२	३०	७	६१५
१९६६	४८	३४	२८	..	३	७०	८३	१६	१७२	८	३५	४४	२७	२४	८३	२	६७७	
१९६७	२६	३४	५८	..	६१	१९	..	८८	५८	..	१०	३८	६१	४५३
१९६८	८	१४	२७	३४	५	१०४	३५	१९३	४	२१	३	३	५	११	..	११७	६७०	
१९६९	३५	५५	५३	३३	१२४	२३	१५	५७	१२	४	११८	२१५	३९४	४	१,१४५	
१९७०	९	४८	..	४७	..	६०	३४	..	५३	४५	२६	६३	३६	३९	३९	९५	..	१७	९	१०५	१,००२
१९७१	१	..	१	३७	५	२	८	३	८	६२	२०	४१	..	१	२२६	४८	..	३	..	४७८	
१९७२	१८	३४	२०	८९	९५	१९	२	४३	..	७३	१४	*मि.ना.	*	*	*	*	*	*	*	*

*मि.ना.—मिळाले नाही

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : चाळीसगाव.

गावांची एकूण संख्या—१२३.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेला पाऊस टक्केवारी	जून	जुल	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७३२	१,०४१	..	३	१	..	३	३	१०
१९५९	७३२	६३३	१४	..	१	..	२	३	९
१९६०	७३२	५८९	२१	१	१	..	१	३	९
१९६१	७३२	८५८	..	१	३	२	..	१	१०
१९६२	७३२	७९३	..	२	३	५	१३
१९६३	७३२	७९३	..	१	२	..	२	२	७
१९६४	७३२	५६३	२४	१	१	४	१२
१९६५	७३२	६१५	१६	२	२	२	४	५	१५	४२	४७
१९६६	७३२	६७७	८	२	१	..	३	५	१२	५६	२७
१९६७	७३२	४३३	१९	२	२	..	२	४	१३	..	६
१९६८	७३२	६७०	९	४	१	..	२	४	१४	..	१५
१९६९	७३२	१,१४५	..	२	१	२	२	५	१२
१९७०	७३२	१,००२	..	२	१	..	१	३	७	५३	८०
१९७१	७३२	४७८	१६	..	५	..	२	२	१५	१२३	..
१९७२	७३२	४०७	४७	१	४	२	४	५	१६	१२४	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—भाडगाव

तालुका—भाडगाव

जिल्हा—जळगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	..	२	१	१३	१९	३६	३२	५४	३९	२६	५०	४९	६४	३५	६४	४९	६७	४९	२८	१३	२५	५	२१	३	..	७४७
१९५८	५	१४	११८	१४९	२०	२३	४	९९	१३६	१९९	५४	३६३	२६	५४	..	३	..	१५	१,२८२
१९५९	..	२	२१	२०	५	२५	८२	१०	४	३९	३७	१९	५८	२५	८१	६८	३२	१०६	..	१५	..	६९	७१८
१९६०	७	..	७	१२०	९५	२५	..	६	४३	१००	४	९६	२	..	५६	३	५	..	४	३८	६११
१९६१	१४	..	९	१५	७९	३७	१५	२०	४	३१	४७	८	१९	१२	२१	३९	३०	२३	१०	४	७	१२८	६०२
१९६२	७	..	७५	४	४८	५	६८	६	९	३५	४	४	३७	६८	६४	३०	४६४
१९६३	३८	१०२	२२	..	३३६	२१	९	८	७३	५४	४२	१३३	२४५	२५	१२	२६	३	४३	३८	..	१,०३०
१९६४	११	१६	६४	६६	४४	९५	६३	४	२०	१५	११	१८	..	४४	२०	५	२२	५१८
१९६५	३	२	१५३	२१	१	१९	१२८	७२	१२	४	१९	८८	४०	१०	७	५७९
१९६६	३४	५	१२	३	२६	..	५	६४	१३५	१५१	३३	५७	१९	..	४१	९३	१०	६८८
१९६७	३४	७२	५४	२८	३	२	१११	८३	५८	..	२१	९	६९	२	६	३	४०	१	५६२
१९६८	४९	..	४७	२४	३८	५६	६५	३२४	..	१३	३८	१२	२७	६९३
१९६९	३	३०	४४	८८	६६	१३६	४७	१९	४६	९७	१९	३	८३	१९६	२८०	३३	१,१९०
१९७०	१०५	१०	७२	२५	९८	२१	३	७	४५	७५	७०	२७३	२३	७१	४०	..	९३	१७	३	१,०५१
१९७१	२५	२७	७	११	१८	..	१२०	६	४७	..	७	२२३	४९१
१९७२

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : भाडगाव.

गावांची एकूण संख्या—६०

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मी. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मी. मी.	कमी पडलेल्या पाऊसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७४७	१,२८२	..	४	२	..	१	४	११
१९५९	७४७	७१८	४	..	२	२	१	३	८
१९६०	७४७	६११	१८	३	२	३	३	३	१४
१९६१	७४७	६०२	२०	..	३	३	..	३	९
१९६२	७४७	४६४	४०	३	२	३	..	६	१३
१९६३	७४७	१,०३०	..	१	२	..	१	३	७
१९६४	७४७	५१८	३३	३	..	३	२	३	११
१९६५	७४७	५७९	२४	२	३	२	४	६	१६	३	१
१९६६	७४७	६८८	८	१	२	२	२	६	१२	..	२५
१९६७	७४७	५६२	२६	२	२	३	३	४	१४
१९६८	७४७	६९३	८	३	..	३	२	४	१२	१२	..
१९६९	७४७	१,१९०	..	३	२	१	१	६	१२
१९७०	७४७	१,०५१	१	३	४	४६	१४
१९७१	७४७	४९१	३६	३	३	१	१	४	१२	६०	..
१९७२	७४७	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	३३	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

प्रकरण तीन

धुळे जिल्हा

पार्श्वभूमि

३.१. स्थिति आणि भू-प्रदेश :

३.१.१. धुळे जिल्हा महाराष्ट्राच्या अगदी उत्तरेला आहे आणि त्यामुळे साहजिकच त्याच्या पश्चिम आणि उत्तर बाजूच्या सीमा आणि गुजराथ व मध्यप्रदेश यांच्या सीमा एकच आहेत. याच्या पूर्वेला जळगाव जिल्हा आहे व दक्षिणेला नाशिक जिल्हा आहे.

३.१.२. धुळे जिल्हाची खालील तीन भागात विभागणी करता येईल :—

- (एक) उत्तरेकडील डोंगराळ व वनांचे क्षेत्र ;
(दोन) तापी नदीच्या तीरावरील सुपीक लागवडीची जमीन ; आणि
(तीन) पश्चिम घाटाचे टोक म्हटल्या जाणाऱ्या कमी उंचीच्या खडकाळ टेकड्या.

यापैकी पहिल्या भागात अकराणी, अक्कलकुवा, नवापूर आणि तळोदे तालुक्याचा उत्तर भाग यांचा समावेश होतो. हे क्षेत्र डोंगराळ असून त्यात घनदाट वने आहेत. तापी नदीच्या उत्तरेला सातपुड्याच्या ७ टेकड्या आहेत. शहादा आणि शिरपूर तालुके आणि शिंदखेड, नंदुरबार व तळोदे तालुक्यांचे काही भाग यांचा समावेश असलेला दुसरा भाग तापी नदीच्या दोन्ही तीरांवर वसला आहे. तिसऱ्या भागामध्ये धुळे व साक्री हे तालुके आणि शिंदखेड व नंदुरबार या तालुक्यांचे काही भाग यांचा समावेश होतो. ह्या क्षेत्रात पाऊस कमी पडतो व त्याला टंचाईचा उपसर्ग होतो.

३.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

३.२.१. धुळे जिल्हाचे क्षेत्रफळ १३,१४३ चौ. कि. मी. होते व लोकसंख्या १९७१ मध्ये १६,६२,१८१ होती. राज्यातील ३१.१७ टक्के नागरी व ६८.८३ टक्के ग्रामीण लोकसंख्येशी तुलना करता, त्यामध्ये नागरी क्षेत्रातील २,८७,७३६ (१७ टक्के) आणि ग्रामीण क्षेत्रातील १३,७३,४४५ (८३ टक्के) लोकसंख्येचा समावेश होतो. १९६१ शी तुलना करता, लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ, एकूण लोकसंख्येत ३,१०,०४५ (२३.० टक्के), नागरी क्षेत्रात ३३.३ टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्रात २१.१ टक्के होती. राज्याचे संबंधित आकडे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी ह्या जिल्हाचा १४ वा क्रमांक होता.

३.२.२. धुळे जिल्हातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता १९६१ मधील ९१ शी तुलना करता १९७१ मध्ये दर चौ. कि. मीटरला १०५ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे ११५ व ९५ होते. १९७१ मधील तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची घनता तळोदे तालुक्यात दर चौ. किलोमीटरला १६१ तर शिरपूर तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ६४ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

३.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

३.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—धुळे जिल्हातील लोकसंख्येमध्ये ५,९५,००० (३६ टक्के) कामकरी व १०,६१,००० (६४ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे संबंधित प्रमाण ३६.५ टक्के व ६३.५ टक्के होते.

३.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेनुसार धुळे जिल्हातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येचे व्यवसायांचे वर्गीकरण थोडक्यात पुढील तक्त्यात दिले आहे :—

(आकडे '१००' मध्ये)

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	६९९	३७६	१,३७४ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	३६८	१४८	५१६ (३८ टक्के)
(एक) शेतकरी	१८१	३३	२१४ (४१ टक्के)
	(८५ टक्के)	(१५ टक्के)	
(दोन) शेतमजूर	१४०	१०९	२४९ (४८ टक्के)
	(५६ टक्के)	(४४ टक्के)	
(तीन) इतर सेवा	४८	६	५४ (१० टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	३३०	५२८	८५८ (६२ टक्के)

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३८ टक्के कामकरी व ६२ टक्के कामगारेतर लोकांचा समावेश होतो. राज्याची संबंधित टक्केवारी ३८.६ व ६१.४ होती. कामकऱ्यांपैकी ४१ टक्के आणि ४८ टक्के कामगार अनुक्रमे शेतकरी व शेतमजूर (राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के) म्हणजेच एकूण ८९ टक्के होते. एकूण कामकऱ्यांशी महिला कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१५ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४४ टक्के) होते. राज्यातील संबंधित प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असून, ही गोष्ट जवळजवळ सर्व जिल्ह्यांमध्ये सारखी असल्याचे दिसते.

ग्रामीण कामकऱ्यांपैकी सुमारे १ टक्का कामकरी पशुधनाची जोपासना, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी कामे करतो, ३ टक्के कामकरी उत्पादन व संस्करण यासंबंधीची कामे करतात, २ टक्के कामकरी व्यापार उदीम करतात व ०.३ टक्के कामकरी परिवहन व दळणवळणाचे काम करतात.

३.४. हवामान व पाऊस :

३.४.१. या जिल्ह्याचे हवामान पावसाळ्याव्यतिरिक्त सर्वसाधारणपणे कोरडे असते. वर्षाचे चार हंगाम करता येतील. डिसेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंतच्या हिवाळ्यानंतर मार्च ते मेपर्यंतचा उन्हाळा येतो, जून ते ऑक्टोबर पावसाळा व ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर पावसाळ्यानंतरचा हंगाम.

३.४.२. जिल्ह्यातील सरासरी वार्षिक पाऊस ६४६ मि. मी. असतो. वार्षिक पावसापैकी सुमारे ६८ टक्के पाऊस जुलै ते सप्टेंबरमध्ये पडतो. ऑगस्ट हा सर्वात जास्त पावसाचा महिना असतो. घुळे, साक्री, नंदुरबार आणि शिदखेडा या तालुक्यांचा समावेश असलेल्या जिल्ह्यांच्या दक्षिण भागात इतर तालुक्यांच्या मानाने कमी पाऊस पडतो.

३.५. माती :—

३.५.१. जिल्ह्यातील मातीचे तीन भागांमध्ये म्हणजेच (१) हलकी, (२) मध्यम काळी व (३) सखोल काळी यामध्ये स्थूल वर्गीकरण केले जाते. साधारणपणे एकूण क्षेत्रापैकी ५० टक्के क्षेत्रातील माती हलक्या जातीची, ३० टक्के मध्यम काळी व २० टक्के सखोल काळी आहे.

३.५.२. घुळे व साक्री हे तालुके आणि नंदुरबार तालुक्याचा दक्षिण भाग यामध्ये हलक्या जातीची माती मोठ्या प्रमाणावर आढळते. या प्रकारच्या मातीत बाजरी, खरीप ज्वारी व कापूस यासारखी खरीप पिके मोठ्या प्रमाणात काढली जातात.

३.५.३. मध्यम काळी माती शिदखेड, घुळ्याचा पश्चिम भाग व अकराणी तालुक्यामध्ये विपूल प्रमाणात आढळते. ही माती जलसिंचनासाठी अगदी योग्य असते.

३.५.४. तापी नदीच्या दोन्ही तिरावर सखोल माती आहे. या मातीतून पाण्याचा निचरा अगदी कमी प्रमाणात होतो आणि या मातीची अल्कतेकडे प्रवृत्ती असते ही माती शिरपूर, शहादा, तळोदे आणि नवापूर व नंदुरबार तालुक्यांचे काही भाग यामध्ये आढळते व त्यात सर्वसाधारणपणे रब्बी पिके काढली जातात.

३.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे :—

३.६.१. या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र १४,३८,०४९ हेक्टर आहे. १९६९-७० मध्ये वनांखालील क्षेत्र ५,८२,६७६ होते. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १९६९-७० मध्ये ६,७६,९९९ होते. भौगोलिक क्षेत्राशी पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राची टक्केवारी ४० आहे. १९६९-७० मधील कष्ट करणाऱ्या बैल-रेड्यांच्या (१९६६ मधील) प्रत्येक जोडीमागील स्थूल पिकांखालील क्षेत्र ५.४७ हेक्टर होते, राज्याचा संबंधित आकडा ५.७५ हेक्टर आहे.

३.६.२. जमिनीच्या वापराचा प्रकार व पिके खालील तक्त्यात दिली आहेत :—

(क) स्थूल क्षेत्रे (१९६९-७०)—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र '१००' हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१४,३८०	१००.०
२	वने	५,८२७	४०.५
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	७७९	५.४
४	पडीत जमिनी वगळता लागवड न केलेली इतर जमीन—		
	(क) कायम कुरणे इत्यादी	६००	४.२
	(ख) संकीर्ण झाडे व झुडपे इत्यादी खालील जमीन	१०	०.१
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	६१	०.४
	बाब ४ ची एकूण बेरीज	६७१	४.७

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	१६१	१.१
	(ख) इतर पडीत जमिनी	१९३	१.३
	बाब ५ ची एकूण बेरीज	३५४	२.५
६	पेरणी केलेले निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) पाटबंधान्याखालील	६४६	४.५
	(ख) पाटबंधान्याखाली नसलेले	६,१०३	४२.४
	बाब ६ ची एकूण बेरीज	६,७४९	४६.९
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५१६	३.६
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	७,२६५	५०.३
९	स्थूल जलसिंचन क्षेत्र	७५१	५.२
१०	लागवडीखालील क्षेत्रे (५ क+६)	६,९१०	४८.१

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे—प्रमुख पिकांची क्षेत्रे व त्यांची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे:—

अनुक्रमांक	पिक	क्षेत्र '१००' हेक्टरमध्ये	स्थूल पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	१७९	२.५
२	गहू	४९०	६.७
३	खरीप ज्वारी	४२९	५.९
४	रब्बी ज्वारी	७३१	१०.१
	एकूण—ज्वारी	१,१६०	१६.०
५	बाजरी	१,६६७	२२.९
६	इतर धान्ये	५१४	७.१
	एकूण—धान्ये	४,०१०	५५.२
७	हरभरा	८५	१.२
८	मूग	४१७	५.७
९	तूर	७०	१.०
१०	उडीद	३४५	४.७
११	कुळीय	२५९	३.६
१२	मटकी	५९	०.८
१३	इतर डाळी	३०	०.४
	एकूण—डाळी	१,२६५	१७.४
	एकूण—अन्नधान्ये	५,२७६	७२.६
१४	ऊस	४१	०.६
१५	कापूस	७५१	१०.३
१६	भुईमूग	१,००३	१३.८
१७	करडई		
१८	भाज्या	२४	०.३
१९	फळे	१९	०.३

३.६.३. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र १४.३८ लाख हेक्टर आहे, त्यापैकी ४०.५ टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे. जिल्ह्याचा फार मोठा भाग वनांखाली आहे. तापी नदी या जिल्ह्याच्या मध्यातून जाते. तापी नदीच्या उत्तरेचा भाग म्हणजे जिल्ह्यातील प्रमुख वनक्षेत्र होय. या जिल्ह्यामध्ये पडीत जमीन किंवा इतर पडीत जमिनी फारशा नाहीत. या जिल्ह्यातील वनक्षेत्र, त्यातील मूल्यवान वनझाडे व टीक लाकूड यांच्या विविध प्रकारांसाठी प्रसिद्ध आहे. या वनक्षेत्राच्या विकसामुळे या जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होईल. या जिल्ह्यातील वनांनी मोठ्या प्रमाणावरील पशुधनाला आश्रय दिला आहे. जेव्हा वनांना शेताची कामे नसतात व जेव्हा दुभती जनावरे दूध देत नाहीत, अशा बिगरहंगामाच्या काळात वनांमध्ये गुरांची शिविरे मोठ्या प्रमाणावर मुरू करून त्यात जनावरे ठेवणे हा नेहमीचा प्रघात आहे.

३.६.४. एकूण ग्रामीण लोकसंख्या १३,७४,४४५ असून, दरडोई लागवडीखालील क्षेत्र ०.५ हेक्टर आहे. या जिल्ह्यामध्ये मोठी वनक्षेत्रे व कुरणे असून, एकूण १०.२९ लाख पशुधन आहे (१९६६). हा जिल्हा दुग्धव्यवसायाला उत्तम सोयी पुरवित असून ह्या व्यवसायाची हळूहळू भरभराट होत आहे.

३.६.५. एकापेक्षा जास्त वेळा पेरणी केले जाणारे क्षेत्र ३.६ टक्के आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र फक्त ४.५ टक्के आहे. जलसिंचनाची साधने पुढील आहेत :—

	हेक्टर
(क) कालवे ..	२१,५००
(ख) विहिरी ..	५३,५००
(ग) इतर ..	१००

३.६.६. विहिरी हे जलसिंचनाचे प्रमुख साधन असल्यामुळे दुबार पीक काढण्यास मर्यादा पडतात. या जिल्ह्यामध्ये जुनी "फड जलसिंचन" पद्धती आहे, ही पद्धती म्हणजे सहकारी जलसिंचन पद्धतीचे अनौपचारिक रूप आहे. प्रवाही जलसिंचनाद्वारे पाण्याचा वापर करण्यासाठी लहान बंधान्यांची मालिका बांधून या जिल्ह्यातील नद्या उपयोगात आणल्या आहेत.

३.६.७. पिकांखालील क्षेत्रे.—इतर जिल्ह्यांच्या बाबतीत असल्याप्रमाणे, अंदाजे ७३ टक्के पिकांखालील स्थूल क्षेत्र अन्नधान्य पिकांखाली आहे. इतर धान्यांखाली ५५.२ टक्के क्षेत्र व डाळींखाली १७.४ टक्के क्षेत्र आहे. बाजरी व रबी ज्वारी ही प्रमुख धान्याची पिके आहेत. मूग, उडीद, खरीपातील कुळीथ व रबी हरभरा ही प्रमुख डाळींची पिके आहेत.

३.६.८. भुईमूग व कापूस ही या जिल्ह्यातील प्रमुख नगदी पिके आहेत, आणि त्यांनी पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी अनुक्रमे १४ टक्के व १० टक्के क्षेत्र व्यापले आहे. फळे व भाज्या यांखालील क्षेत्र नगण्य आहे.

३.७. गुरे ढोरे :

जिल्ह्यातील शेतीच्या कामी येणाऱ्या गुराढोरांची १९७२ मधील संख्या १०.२९ लाख होती, त्यामध्ये ५.७३ लाख गार्डवेल, १.०४ लाख म्हशी-रेडे, ३.३८ लाख शेळ्या-मेंढ्या आणि ०.१४ लाख इतर जनावरे होती. कोंबड्या-बदके यांची संख्या ३.४१ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित संख्या अनुक्रमे ९.३६, ५.४५, ०.९०, २.८१ आणि ०.२० लाख होत्या.

३.८. वने :

हंगाम व पीक अहवालानुसार राज्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र १९६९-७० मध्ये ५,८२,७०० हेक्टर होते. हे वनक्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ४० टक्के आहे, राज्याची सरासरी मात्र १७.६ टक्के आहे.

१९७०-७१ मधील वन महसूल सुमारे रु. ३८.९६ लाख होता.

३.९. उद्योग :

१९७० मध्ये घुळे जिल्ह्यात २०४ नोंदणी झालेले कारखाने होते. त्यापैकी २६ कारखाने बंद झाले होते. विवरणे सादर करणाऱ्या १५३ कारखान्यांमध्ये ८,२२५ व्यक्ती आणि विवरणे सादर न करणाऱ्या कारखान्यांमध्ये ५६३ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यांपैकी १०५ कारखान्यांमध्ये साखर व शुद्धीकरण कार्य चाले, ३२ कारखान्यांमध्ये संकीर्ण अन्न उत्पादने तयार होत, १४ कारखाने कापूस जिर्निंग व दाबणी गिरण्या होत्या व बाकीच्यांमध्ये संकीर्ण कामे चालत होती.

३.१०. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी, ६.६९ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४१३ गावांना विद्युतशक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता तर, ३१ मार्च १९६६ रोजी ०.६६ लाख लोकसंख्या असलेल्या ३० गावांना बीजपुरवठा केला होता. या जिल्ह्यात जलसिंचनासाठी १९६६ मध्ये १९४ विजेचे पंप व १३,३४४ तेल-इंजिन पंप वापरले जात होते.

३.११. पतपुरवटाः

१९७०-७१ मध्ये धुळे जिल्ह्यात २,००३ सहकारी संस्था होत्या. त्यांमध्ये ७६९ कृषि पत संस्था, ५० कृषीतर पत संस्था ७८६ कृषि विंगरपत संस्था आणि ३९८ कृषीतर विंगरपत संस्था यांचा समावेश होता. प्राथमिक कृषि संस्थांच्या बाबतीतील १९७०-७१ मधील स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	७६५
सदस्यांची संख्या	१,०५,९९८
(रु. लाखांत)	
भाग भांडवल	२०२.६२
राखीव व इतर निधी	६२.०३
खेळते भांडवल	७७३.४१
दिलेली कर्जे	४०५.९३
वसूल झालेली कर्जे	३३७.५०
येणे असलेली कर्जे	५२३.८१
थकबाकी	२३७.२४

जिल्हा विकास बँकेने १९७०-७१ मध्ये रु. २७.८१ लाख एवढी रक्कम आणि १९६९-७० मध्ये रु. ४४.५१ लाख एवढी रक्कम दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून दिली होती.

३.१२. दळणवळण :

धुळे जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची लांबी १७२ कि. मी. होती. जिल्ह्यामधील रस्त्यांची लांबी ३,६२६ कि. मी. होती. त्यापैकी ७५८ कि. मी. लांबीचे रस्ते इमारती व दळणवळण विभागाचे होते व २,८६८ कि. मी. लांबीचे रस्ते जिल्हा परिषदेचे होते.

३.१३. पाटबंधारे :

३.१३.१. धुळे जिल्ह्यात तापी ही मुख्य नदी असून तिच्या प्रवाहाची जिल्ह्यातील लांबी ८५ कि. मी. आहे. ही नदी सिदखेडा व नंदुरबार या तालुक्यांच्या उत्तर सीमेवरून वाहत असून शिरपुर व शहादा या तालुक्यांच्या दक्षिण सीमेवरून वाहते. या जिल्ह्यातून वाहतांना तापी नदीला आनेर, अरुणावती, बोरी, पांझरा, कान, अमरावती, रंगावली, नेसू, कोमल इत्यादी उपनद्या येऊन मिळतात. प्रत्येक नदी खोऱ्याचे जलग्रहण क्षेत्र २५० ते २,५०० चौ. कि. मी. पर्यंत आहे. पुष्कळसे ओढे व नद्या सातपुड्याच्या डोंगरात उगम पावतात. त्यांची जलग्रहण क्षेत्रे त्यामानाने लहान आहेत.

३.१३.२. नर्मदा नदी जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून सुमारे ५५ कि. मी. पर्यंत वाहते. तिच्या किल्येक उपनद्या सातपुडा डोंगर रांगांच्या उत्तरेस असलेल्या अक्राणी तालुका आणि अक्कलकुवा तालुक्याच्या काही भागातून वाहतात.

३.१३.३. या जिल्ह्यात एकही मोठी पाटबंधारे योजना नाही. परंतु हतनूर प्रकल्पाचा प्रस्तावित उजवा तट कासवा शिरपुर, शहादा व तळोदे या तालुक्यांमधून जाईल. या जिल्ह्यात, पूर्णेपाडा तलाव, सय्यदनगर बंधारा व शहादा कालवा अशा तीन मध्यम योजना सध्या अस्तित्वात आहेत आणि करवंद प्रकल्प व नालनगाव प्रकल्प या दोन प्रकल्पांची कामे चालू आहेत. तसेच पिंपळनेर या आणखी एका मध्यम प्रकल्पालाही मान्यता मिळाली आहे. या जिल्ह्यात सुमारे सहा मध्यम योजना प्रस्तावित केल्या आहेत. (त्या अशा :—सैताना व कोठारे प्रकल्प, कोमल प्रकल्प, रेवडी प्रकल्प, शिरधन प्रकल्प व कानोली प्रकल्प). धुळे जिल्ह्यात लहान पाटबंधारे योजनांसाठी योग्य अशी अनेक ठिकाणे उपलब्ध आहेत. अशा सुमारे ७ योजनांचे राज्य क्षेत्रात व सुमारे १६ योजनांचे स्थानिक क्षेत्रात कार्यान्वयन चालू आहे. पाटबंधारे व वीज विभाग आणि जिल्हा परिषद, धुळे यांच्या प्रभाराखाली १२५ योजना आहेत. तसेच पाटबंधारे व वीज विभागाच्या सर्वेक्षणाखाली १२ व धुळे जिल्हा परिषदेच्या सर्वेक्षणाखाली १३ योजना आहेत आणि ४० उद्धरण जलसिंचन योजना धुळे जिल्हा परिषदेच्या उद्धरण जलसिंचन विभागाच्या सर्वेक्षणाखाली आहेत. सध्याच्या, बांधकाम चालू असलेल्या व प्रस्तावित अशा सर्व मोठ्या पाटबंधारे योजना कार्यान्वित झाल्यावर त्यांच्याद्वारे एकूण ३५,२०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल.

३.१३.४. धुळे जिल्ह्यातील लागवडीखालील एकूण क्षेत्र ६,९१,००० हेक्टर आहे. मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजना कार्यान्वित झाल्यावर त्यांच्याद्वारे १,२३,४०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे. हे क्षेत्र लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या सुमारे १८ टक्के होईल. जिल्ह्यातील एकूण उपलब्ध जलसंपत्ती अंदाजे ५५,०१६ दशलक्ष घनफूट एवढी आहे आणि बृहत् योजनेमध्ये दिलेल्या मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजनांखाली एकूण क्षेत्र जलसिंचित करण्यासाठी सुमारे २९,३३१ दशलक्ष घनफूट पाणी लागेल.

३.१३.५. जिल्ह्यामध्ये, राज्य क्षेत्राखाली ७ लहान पाटबंधारे योजनांचे व धुळे जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली १६ लहान पाटबंधारे योजनांचे काम चालू आहे. त्यांमध्ये चार साठवण तलाव आहेत व ७ पांझर तलाव आहेत. या लहान पाटबंधारे योजनांखाली प्रस्तावित जलसिंचनाद्वारे एकूण ३५,२०० हेक्टर क्षेत्राला लाभ होईल.

३.१३.६. धुळे जिल्ह्यात मध्यम पाटबंधारे योजनांसाठी आणखी काही योग्य जागा आहेत. परंतु मोठ्या पाटबंधारे योजनांसाठी अशी जागा उपलब्ध नाही.

३.१३.७. धुळे जिल्ह्यामध्ये, ३६ उद्धरण जलसिंचन योजना सर्वेक्षणाधीन आहेत. त्यापैकी ३० योजना उद्धरण जलसिंचन उपविभागाच्या व बाकीच्या ६ योजना धुळे जिल्हा परिषदेच्या अन्वेषणाधीन आहेत.

३.१३.८. धुळे जिल्ह्यात नलिका-कूप खोदण्याच्यासंबंधी एकही प्रस्ताव करण्यात आलेला नाही.

३.१३.९. १९६९-७० मध्ये, १८,५३३ जर्निमिचन विहिरी वापरात होत्या व त्यांच्याद्वारे एकूण ४७,३०० हेक्टर जमीन जर्निमिचित होत होती. याशिवाय, जलसिचनासाठी वापरण्यात न येणाऱ्या आणखी २,६९७ विहिरी होत्या.

३.१४. धुळे जिल्ह्यातील भूजल संपत्ती :

धुळे जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरण पुढे देण्यात आले आहे :—

अनु- क्रमांक	तालुका	ज्या उपखोऱ्यांमध्ये तालुक्याचा समावेश आहे अशा उप- खोऱ्यांची नावे	वर्षभरात पावसा- मुळे पुन्हा भरून येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	अस्तित्वात असलेल्या विहिरीतून वर्षभरात काढण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	विगिष्ट भूजल एकर-फूट यांमध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट या प्रमाणात ज्यामधून पाणी काढता येईल अशा नवीन विहिरी- च्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१. नंदूरबार	..	*१ तापू, ताप ..	१४,९९३	१०,९६५	काही नाही.	काही नाही.
२. शहादा	*२ तापू, ताप ..	३२,८६९	३७,६५५	काही नाही.	काही नाही.
३. शिरपूर	तापू ..	५३,८०४	१५,८३५	३८,००९	२,३२१
४. धुळे	तापू ..	७०,५४८	७७,४५१	काही नाही.	काही नाही.
५. शिदखेडा	..	तापू ..	५७,४३२	४२,२४९	१५,१८३	९३५
६. साक्री	*३ तापू, ताप ..	७२,५१५	५१,२९९	२१,२१६	१,२९९
७. अक्राणी	..	*४ ताप
८. अक्कलकुवा	..	*५ ताप
९. तळोदा	*६ ताप
१०. नवापूर	*७ ताप
† एकूण ..			३,०२,१६१	२,४१,५१४	७४,४०८	४,५५५

तापू—तापी (पूर्व) उपखोरे, ताप—तापी (पश्चिम) उपखोरे.

*१. या तालुक्यातील तापी (पश्चिम) उपखोरे भागामध्ये येणाऱ्या ८७ गावांमधील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

*२. या तालुक्यातील तापी (पश्चिम) उपखोरे भागामध्ये येणाऱ्या ४३ गावांतील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

*३. या तालुक्यातील तापी (पश्चिम) उपखोरे भागामध्ये येणाऱ्या ६ गावांतील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

*४

*५

*६

*७

तापी (पश्चिम) उपखोरे भागामध्ये येणाऱ्या या सर्व तालुक्यांमधील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

टीप.— † जिल्ह्यामधील भूजलाची एकूण शिल्लक काढतांना, फक्त अत्याधिक विकास न झालेल्या तालुक्यांसंबंधीच्याच आकडेवारीचा विचार करण्यात आला आहे.

यामुळे, स्तंभ (४) व (५) यांच्या बेरजेमधील तफावत स्तंभ (६) मधील बेरजेशी जुळणार नाही.

३.१५ अवर्षणप्रवण म्हणून निश्चित केलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने धुळे जिल्ह्याचा बराच मोठा भाग टंचाईग्रस्त भागात किंवा पजन्यछायेच्या भागात मोडतो. अक्कलकुवा तालुका व तळोदा, नवापूर व नंदूरबार या तालुक्यांचे काही भाग समाविष्ट असलेला जिल्ह्याचा पश्चिम भाग संक्रमणाच्या पट्ट्यात येतो. धुळे, साक्री, शिदखेडा हे तालुके मिळून बनलेल्या जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात व नंदूरबार तालुक्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागात तुलनेने इतर भागांपेक्षा कमी पाऊस पडतो. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या २० वर्षांतील पावसासंबंधीची आकडेवारी, जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती, पिकांची आणेवारी यांचा विचार केला होता. जिल्ह्यातील काही भागांत १९२७ ते १९५७ पर्यंतच्या कालावधीमध्ये फक्त १९५१-५२ व १९५२-५३ मध्ये टंचाईची परिस्थिती उद्भवली होती. अक्राणी, अक्कलकुवा, नवापूर व तळोदे हे तालुके १९५७ पासून टंचाईच्या परिस्थितीपासून प्रत्यक्षतः मुक्त आहेत.

धुळे जिल्ह्यातील पुढील तालुके स्थूल अवर्षणाच्या टापूत येतात :—

(१) शहादा, (२) नंदूरबार, (३) शिरपूर, (४) शिदखेडा, (५) साक्री व (६) धुळे.

३.१६. आणेवारी, पाऊस व त्याची आठवडानिहाय विभागणी या विषयीची आकडेवारी जोडपत्रात दर्शविली आहे.

३.१७. शहादा :

तथापि, शहादा तालुका तापी नदीच्या काठावर अनुकूल स्थितीत आहे व तेथील जमीन सुपीक आहे. हा तालुका अवर्षणाच्या प्रतिकूल परिणामांपासून पुरेसा मुक्त आहे असे आम्हाला वाटते.

३.१८. नंदूरवार :

३.१८.१. या तालुक्यामध्ये १२७ गावे असून लोकसंख्या १.८३ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दरचौरस कि. मी ला १६६ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८२,७६८ हेक्टर असून १८,२१६ हेक्टर जमीन वनाखाली आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र १०,१६५ हेक्टर आहे. तालुक्यामध्ये पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र १२,३४५ हेक्टर असून पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १४.९२ आहे. तापी नदीच्या समीप असलेल्या, तालुक्याच्या उत्तर भागातील जमीन सखोल काळ्या मातीची आहे, तर तालुक्यातील बऱ्याच मोठ्या भागात उथळ जमीन आहे. तालुक्यातील बराच मोठा भाग खरीप पिकांचे क्षेत्र आहे.

३.१८.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ६०८ मि. मी. आहे. १९७१ व १९७२ या वर्षात सरासरीच्या ७५ टक्केपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी वर्षात कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

३.१८.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून विचार केला नव्हता. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. गेल्या अनेक वर्षांतील, कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची मोठ्या संख्येवरून देखील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्टपणे होते. या तालुक्याचा एक भाग म्हणजेच धानोरा मंडल तापी नदीच्या काठावर आहे आणि हा भाग अवर्षणाच्या प्रतिकूल परिणामांपासून मुक्त आहे असे या समितीला वाटते. म्हणून धानोरा मंडलाव्यतिरिक्त संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण म्हणून मानला आहे.

३.१९. शिरपूर तालुका :

शिरपूर तालुका तापी नदीच्या काठावर अनुकूल स्थितीत आहे आणि तेथील जमीन सखोल, काळी व सुपीक आहे. म्हणून हा तालुका अवर्षणाच्या प्रतिकूल परिणामांपासून पुरेशा प्रमाणात मुक्त आहे असे आम्हाला वाटते.

३.२०. शिंदखेडा तालुका :

३.२०.१. या तालुक्यामध्ये १४२ गावे असून तेथील लोकसंख्या २,०१,७३० आहे व लोकसंख्येची घनता दरचौरस कि. मी ला १५८ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९५,८३१ हेक्टर असून पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र ८,५८० हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ९.० आहे. वनाखाली ६,१९८ हेक्टर जमीन आहे. हा तालुका म्हणजे मुख्यत्वेकरून खरीप क्षेत्र आहे. तापी नदीमुळे तालुक्याला नैसर्गिक सीमा लाभली आहे. संपूर्ण तालुक्यातील जमीन तापी नदीच्या उपनद्यांच्या पाण्याखाली भिजते. तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग सपाट आहे पण उत्तरेकडे त्याचा उतार हळुवार आहे. दक्षिणेकडील भाग डोंगराळ आहे. नदीच्या तीरावरील जमीन काळी व सखोल मातीची आहे. दक्षिण भागामध्ये हलक्या ते मध्यम जमिनी आहेत.

३.२०.२. तालुक्यात, गेल्या १५ वर्षांतील पावसाळ्यात पडणाऱ्या पावसाची सरासरी ५४६ मि. मी. आहे. १९६२ व १९७२ या वर्षात सरासरीपेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षात कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

३.२०.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण भाग म्हणून विचार केला नव्हता. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. येथील पाऊसही लहरी स्वरूपाचा आहे. म्हणून हा तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे या समितीला वाटते.

३.२१. साक्री तालुका :

३.२१.१. या तालुक्यात १५५ गावे असून तेथील लोकसंख्या २,३३,३१९ आहे व लोकसंख्येची घनता दरचौरस कि. मी. ला ९७ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,२०,३७१ हेक्टर असून १४,८४२ हेक्टर जमिनीमध्ये एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी करण्यात येते. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ९.७ आहे. वनाखाली ८१,३३९ हेक्टर जमीन आहे. तालुक्यामध्ये, मालनगाव धरण व पांझरा धरण हे दोन मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प आहेत व त्यांचे जलसंचनाचे क्षेत्र अनुक्रमे १,५७० हेक्टर व ९,६४० हेक्टर आहे. हा तालुका म्हणजे मुख्यत्वेकरून खरीप क्षेत्र आहे.

३.२१.२. तालुक्यामधील गेल्या १५ वर्षांतील पावसाची सरासरी ४७५ मि. मी. आहे. १९६२, १९६६, १९७१ व १९७३ या वर्षात सरासरीच्या २५ टक्केपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १२ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

३.२१.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून विचार केला नव्हता. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. येथील पाऊसही लहरी स्वरूपाचा आहे आणि म्हणून हा तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे या समितीला वाटते.

३.२२. घुळे तालुका :

३.२२.१. या तालुक्यामध्ये १५८ गावे असून तेथील लोकसंख्या ३,८०,८४१ एवढी आहे व लोकसंख्येची घनता दरचौरस कि. मी. ला १९६ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,१७,३७१ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ११,३०० हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र १५,८१८ हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १३.४८ आहे. वनाखाली ४३,३३० हेक्टर जमीन आहे.

३.२२.२. बोरकुंड गावातील कानोली धरण या मध्यम पाटबंधाऱ्यामुळे १,३५६ हेक्टर जमीन जलसिंचित होते. हा तालुका म्हणजे मुख्यत्वेकरून खरीप क्षेत्र आहे.

३.२२.३. तालुक्यातील मागील १५ वर्षांमधील पावसाळ्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी ६५७ मि. मी. होती. १९६२, १९६३ या वर्षांत सुमारे २५ टक्के कमी पाऊस पडला आणि १९७२ या वर्षांत सुमारे ५६ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

३.२२.४. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून विचार केला नव्हता. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. म्हणून हा तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे समितीला वाटते.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-5-A पंजन्यमापन केंद्र—नंदुरबार

तालुका—नंदुरबार.

जिल्हा—धुळे.

वर्ष	मे		जून			जुलै			ऑगस्ट			सप्टेंबर			ऑक्टोबर			एकूण									
	—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा			—रोजी संपणारा आठवडा			—रोजी संपणारा आठवडा			—रोजी संपणारा आठवडा			—रोजी संपणारा आठवडा												
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७		३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२	२९
सरासरी	..	१	१	३	९	१७	२८	३३	३६	५१	४९	४४	४७	३८	२८	२७	२७	३०	२२	३३	३१	१९	१३	११	६	४	६०८
१९५८	३	१९	२९	१९	५७	४३	३५	७	३३	१३	७	१९	१६	२२	१९	२६	..	११	९	..	७३३
१९५९	२	..	१	..	३	२	..	३५	६६	१७	३०	३३	६४	३६	२७	३१	६५	६६	२४	३९	..	१८	५	१९	८५८
१९६०	१७	..	१७	८०	२९	४९	१०	४४	५५	८९	२०	३५	१९	१०	३४	१६	७५	२७	..	२९	६४७
१९६१	१५	..	१३	१०	१७७	८४	८८	७	२०	९	२	१९	१२	७७	७९	..	६५	१५	८६	७७८
१९६२	५	१	७	..	६२	४३	२२	१	७	४५	१५	९	७	८५	२२	७३	६०३
१९६३	१	..	२९	१०	२	..	२२	११०	४१	९	१७	६७	६४	५	१२	४४	३९	६	..	२७	..	४६	१०	..	५६१
१९६४	..	३	३	..	१६	१२	..	१९	६७	१६	१२	२१	४८	२४	१९	१८	५७	१९	..	४९	८०	२	..	१२	५३५
१९६५	२८	७	..	३९	३४	६६	२६४	२०	१३	९	६७	१५	२	१	२१	५	५९१
१९६६	५	५	..	२५	१९	..	१०७	४२	१०७	३८	२०	९	६७	२५	२	१७	..	१	..	१०	४७०
१९६७	५१	४६	१४७	२५	९	६७	१६७	८८	२०	१७	२५	४०	३०	९	२	५	७३६
१९६८	१३	३	११	५८	५०	३२	८	७५	२५	२७	१५	१०	२७	३२	१	६२८
१९६९	१३	..	७२	१०	३३	३३	७५	९७	३८	२४	१०	१०	२७	३२	१	६२५
१९७०	१८	४	१७	..	४८	७	३३	४९	४	१९	१३	६७	३९	६९	७५	३	१२	..	२५	५	७३२
१९७१	६	२९	..	६	४८	८	५५	१०८	६	२	२३	५	५	४७	६	४७	५	..	३५२
१९७२	३	३६	४४	४	१००	२९	२	९	४	२३	५९	३६	१	..	६४	३९८

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्शाविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या—१२८

A-2008-5-B. तालुक्याचे नाव—नंदूरबार.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान- मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या- खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६०८	७३३	८
१९५९	६०८	८५८	८
१९६०	६०८	६४७	९
१९६१	६०८	७७८	११
१९६२	६०८	६०३	१	१	२	२	२	२	१०
१९६३	६०८	५६१	८	२	२	२	२	४	१३
१९६४	६०८	५३५	१२	५	१४	५५	३२
१९६५	६०८	५९१	३	१	१	१	१	४	१३	११८	..
१९६६	६०८	४७०	२३	५	११	२१	३
१९६७	६०८	७३६	४	१२	७	४३
१९६८	६०८	६१८	१२	२	१२
१९६९	६०८	६२५	१	..	२६
१९७०	६०८	७३२	१४	१०८	२०
१९७१	६०८	३५२	४३	१८	१२८	..
१९७२	६०८	३९८	३५

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पजन्यमापन केंद्र—शिदखेडा

तालुका—शिदखेडा

जिल्हा—धुळे

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	११	१३	१४	३१	४९	४३	३२	४६	३९	५६	१९	२६	२३	२६	३३	१७	१५	१२	११	२५	४	..	५४६
१९५८	३१	२५	६४	१११	१९	२५	१३	४४	१८	५१	७	१४६	७	११	१४	८	..	४८	६४२
१९५९	४२	२४	३५	३४	४७	..	९७	८	७	२५	३७	१३	६३	..	७	९९	७०	७२०
१९६०	१५	१५९	१२०	२४	२	७६	१९	१०७	११	८	५	४	२३	..	७	६	१०	१४	६१०
१९६१	७	३४	२	८६	२६	८६	४३	१४	१४	४	१४	१६	१५	३४	..	१५	२५	१६३	५९८
१९६२	..	४	२५	७	२७	७३	७२	..	५	२१	२९	३	..	१३	६	७६	..	२१	३८२
१९६३	५५	५३	४	..	८१	६२	२३	१	६७	३३	३४	१६	९	२३	१०	४९	६१	..	५८१
१९६४	५	३३	३८	२०	९८	३४	६९	११	२९	१७	१३	..	८६	३४	४८७
१९६५	७०	७९	५६	६२	१	४१	४३	११८	८	६	४८५
१९६६	७३	१२	३५	१	..	६४	२३	७३	१५	६४	१	५९	४२०
१९६७	४	१७	८१	७	..	३६	११९	४९	१	२४	१५	२२	१	१	४५७
१९६८	६	३२	२०	२३	१९	२४०	४	१	१	१७	३	५६	४३१
१९६९	३५	..	६	६६	४७	८४	८०	३७	३७	३०	१५	४३	५१	१८७	२०	७३८
१९७०	१०	३३	..	१२७	७	१२०	४३	१८	९	४०	१०२	..	१७	७	४१	१४२	..	१४	१४	८२४
१९७१	२८	२५	..	४९	२१	२	११	६५	८	२४	२२	..	४०	२४	५५	६६	४४०
१९७२	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	५	२	..	४९	७१	४	..	१	३	२	६४	३९	२	२२	२१	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	२८५

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव—शिदखेडा.

गावांची एकूण संख्या—१४२.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५४६	६४२	..	२	१	१	१	३	८
१९५९	५४६	७२०	..	२	..	२	२	२	८
१९६०	५४६	६१०	..	२	२	२	३	२	११	५	..
१९६१	५४६	५९८	..	२	१	२	२	२	९	२	..
१९६२	५४६	३८२	३०	३	२	२	३	४	१४	२	..
१९६३	५४६	५८१	..	२	१	१	३	३	१०	२	..
१९६४	५४६	४८७	११	४	१	५	१०
१९६५	५४६	४८५	११	४	१	१	४	५	१५	११	४९
१९६६	५४६	४२०	२३	१	२	३	३	५	१४	५९	४०
१९६७	५४६	४५७	१६	३	२	१	२	५	१३	२९	३०
१९६८	५४६	४३१	२१	४	२	३	२	४	१५	१०	८
१९६९	५४६	७३८	..	३	१	५	९
१९७०	५४६	८२४	..	२	१	२	१	४	१०	४५	९५
१९७१	५४६	४४०	१९	१	३	२	२	४	१२	११०	३२
१९७२	५४६	२४५	४८	३	३	२	१	मि. ना.	मि. ना.	१४२	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—(मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र : साकरी.

तालुका : साकरी,

जिल्हा : धुळे.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	१	४	५	७	९	२३	३६	३८	३४	२६	४०	३६	३८	१३	१५	२०	२३	३६	९	२०	१०	४	२०	७	..	४७५
१९५८	५५	३	७	७४	१३२	७३	७	३७	..	८३	२९	४७	८३	१२	१३	..	१४	..	३३	१	..	७०३
१९५९	१	१	२	४	१३	२२	६५	२	५	१९	१५	४५	..	४	१३	२६	६	३	१९	१०२	३६७
१९६०	११	..	५	१४	४७	१९७	५३	२२	..	६९	३१	४९	४	४	४	३	६०	१६	१७	१३	..	८	६१७
१९६१	२४	१३	..	१९	..	७४	१	३३	५६	६२	५४	१०	१	२	१	६	२४	७	..	१९	..	६३	४६९
१९६२	२	५४	७	६४	७	७	२	२६	११	४९	२३१
१९६३	१३	१०	१९	..	१४	३४	२	..	६९	४१	३५	१	५	१९	२८	२	५	३६	१४	२	..	५४	५२	..	४५५
१९६४	२७	..	८४	५८	६	४	८०	१८	४६	९	२१	४	..	४	४३	९२	१	..	५०५
१९६५	६	..	१५	९६	३२	८२	..	११	६६	१०३	३१	४४२
१९६६	६	..	१८	२२	६	८३	१२	९	४	..	४३	८४	५	३	..	४	२९९
१९६७	१८	१००	८४	२८	..	९८	१९	२०	..	८	३	६	१	४	२७	१६	५१२
१९६८	४९	..	६	५६	३०	२२	८	२९१	९	१६	७	४६	५९	२०	३	६२२
१९६९	२७	८९	५९	४३	५९	१३	८०	२८	५	५८	४२	२१	४	७७४
१९७०	७	४	१३८	३	४३	२३	१७	१५	२	२	३	२४	५	४२	६४	..	२३	१०	१२	४	४४१
१९७१	७४	६	..	४	३	२	५	६७	६	१	४	८	४५	२८	मि.ना.	७	३७
१९७२	५	६८	२४	३४	४२	६	३५	१०	..	४	२७	मि.ना.

मि. ना. = मिळाली नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्साविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या—१५५.

तानुक्याचे नाव : साकरी.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या- खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि.मी. (२)	मि.मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८..	४७५	७०३	..	४	१	२	२	३	११
१९५९..	४७५	३६७	२२	२	४	२	३	३	१४
१९६०..	४७५	६१७	१	३	३	४	९
१९६१..	४७५	४६९	१	२	३	३	३	३	१२
१९६२..	४७५	२३१	४९	४	३	३	३	५	१६
१९६३..	४७५	४५५	४	२	२	२	३	३	१२
१९६४..	४७५	५०५	..	२	२	२	३	४	११
१९६५..	४७५	४४२	७	४	३	३	३	५	१५	८८	३७
१९६६..	४७५	२९९	३५	२	३	३	३	४	१३	६७	३६
१९६७..	४७५	५०४	..	२	३	३	३	४	१३	५०	६
१९६८..	४७५	६२२	..	३	३	३	३	३	११
१९६९..	४७५	७७४	..	३	..	३	३	५	११	२०	२३
१९७०..	४७५	४४१	७	२	२	३	३	३	११	..	६
१९७१..	४७५	२९७	३६	२	४	२	३	२	१०	२७	२७
१९७२..	४७५	२५५	४४	२	३	२	३	१	८	१२३	..

मि. ना. = मिळाली नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—(मिलीमिटरमध्ये.)

पर्जन्यमापन केंद्र: धुळे.

तालुका—धुळे.

जिल्हा: धुळे.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	१	११	४	६	१०	२१	५६	७३	३०	२३	५२	३८	५१	२०	३४	३१	३७	४१	२९	१९	२०	१४	२२	२	..	६५७
१९५८	२	३७	४२	११६	१३६	९	४	..	३१	९०	७६	४९	७२	४	२६	४	२४	२७	४१	७९०
१९५९	१४	७	२१	..	७६	४६	२३	२०	३४	..	२५	६	४	२७	९	५२	४६	..	१६	७७	२८	५३१
१९६०	१२८	२४	११२	५०	१९	..	४०	१६	८०	५	५७	६६	२	१८	२२	७	११	६५७
१९६१	..	१२	..	७	४	३२	..	७६	१४	१४	१५	३४	१७	८	२	११	..	६	३०	८	१२	८१	३९	१५८	५८०
१९६२	३०	१	१३	८	..	४	४१	..	५१	१९१	१६	१२	..	३१	१३	५०	९	४७०
१९६३	२०	२५	१	१	८८	८८	११	..	२०	२५	४४	९	७७	२४	१३	६	१	२८	४	..	४८४
१९६४	१	१४	५	३३	५५	२९	१४	९९	४२	१०५	२४	१९	६	२४	..	१३६	५१	११	३	..	६७१
१९६५	१२	१८	३	१५	१२०	८२	३३	४	२	१४६	५७	८	..	१	१	१	५०३
१९६६	१६	३	३०	४	२६	..	२४	३७	४९	१५२	९	२२	९	३	८	११३	१०	१२	३	५३०
१९६७	३९	१५४	२२७	१७३	१६६	८१	३१	१२	७४	६५	..	१०९	..	२	२९	११६२
१९६८	६२	१२	६२	५१	१८	१८	४४	२७६	२	११	..	१	२	२२	५१	३९	..	३४	७०५
१९६९	४३	१८३	२	४८	२४	६८	७१	१६	१०	४९	१५०	२१४	८७८
१९७०	३६	२२	१२६	२४	१३५	१४	..	७	८	४३	२७	४९	६१	३७	८७	..	६२	५	८	१०	७६१
१९७१	५६	१	..	४	१४१	३६	..	४	२२	२	९	१०	..	३१	११६	१	..	४१	८४	९	..	२०	..	५८७
१९७२	७८	३७	२८	..	७	२	८४	२५	१	१३	१९	२९४

मि.ना. = मिळाले नाही.

३५

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्षाविषारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव: घुळे.

गावांची एकूण संख्या: १५८.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यामान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील.
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६५७	७९०	..	२	३	..	२	२	९
१९५९	६५७	५३१	१९	१	२	३	२	२	१०
१९६०	६५७	६५७	..	२	२	२	२	२	१०	..	२
१९६१	६५७	५८०	१२	१	३	४	..	२	१०	२२	१०१
१९६२	६५७	४७०	२९	२	२	३	२	५	१४	..	२
१९६३	६५७	४८४	२७	२	२	२	३	३	१२	४	११
१९६४	६५७	६७१	..	२	..	१	१	३	७	३	..
१९६५	६५७	५०३	२४	२	१	२	४	५	१४	१४७	२
१९६६	६५७	५३०	१९	१	१	१	१	४	८	७२	१३
१९६७	६५७	१,१६२	..	२	२	१	२	३	१०	२५	३४
१९६८	६५७	७०५	..	३	१	३	२	३	१२	..	२
१९६९	६५७	८७८	..	३	२	१	२	५	१३	..	१
१९७०	६५७	७६१	..	१	४	..	१	५	११	..	१५०
१९७१	६५७	५८७	१०	३	५	२	२	२	१४	६८	८२
१९७२	६५७	२९४	५६	३	३	२	२	मि.ना.	..	१५४	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण चार

नाशिक जिल्हा

पार्श्वभूमि

४.१. स्थिती आणि भूप्रदेश

४.१.१. नाशिक जिल्हाच्या वायव्येस गुजराथ राज्याचे डांग आणि सुरत हे जिल्हे, उत्तरेला धुळे जिल्हा, पूर्वेला जळगाव व औरंगाबाद हे जिल्हे, दक्षिणेला अहमदनगर जिल्हा आणि पश्चिमेला ठाणे जिल्हा आहे.

४.१.२. हा जिल्हा १९° ३३' आणि २०° ५३' उत्तर अक्षांश आणि ७३° १६' आणि ७५° ६' पूर्व रेखांश यांमध्ये आहे. हा जिल्हा काही अंशी तापी नदीच्या खोऱ्यात व काही अंशी अप्पर गोदावरीच्या खोऱ्यात आहे. उत्तरेच्या आणि ईशान्येच्या कळवण, बागलाण, मालेगाव व नांदगाव या तालुक्यांना गिरणा व तिच्या उपनद्यांचे पाणी मिळते. हे तालुके तापीच्या खोऱ्यात आहेत, तर या जिल्हाचे बाकीचे सर्व तालुके गोदावरीच्या खोऱ्यात असून त्यांना गोदावरी व तिच्या उपनद्यांचे पाणी मिळते.

४.१.३. या जिल्हाचे स्थूलमानाने पुढील तीन व्यापक भागांमध्ये वर्गीकरण करता येईल :—(१) पश्चिम भाग, (२) मध्य भाग आणि (३) पूर्व भाग. पश्चिम भागामध्ये पेठ, सुरगणा, कळवण, दिंडोरी हे तालुके आणि इगतपुरी व बागलाण या तालुक्यांचा काही भाग यांचा समावेश होतो. हा डोंगराळ भाग असून, घाटावरील कोकण क्षेत्रांशी याचे बरेच साम्य आहे. या क्षेत्रातील पाऊस संपूर्ण जिल्हात सर्वात जास्त (३,००० ते ३,५०० मि. मि. पर्यंत) पडतो. मध्य भागामध्ये नाशिक, कळवण व बागलाण या तालुक्यांचे पूर्व भाग, आणि सिन्नर व निफाड या तालुक्यांचे पश्चिम भाग यांचा समावेश होतो. या भागाचे हवामान कोरडे असून, सरासरी पाऊस ७०० ते ८०० मि. मि. आहे. तिसऱ्या भागामध्ये जिल्हाचा अतिपूर्व भाग असून, त्यात, येवले, चांदूर, नांदगाव व मालेगाव हे तालुके आणि सिन्नर व निफाड या तालुक्यांचा पूर्व भाग यांचा समावेश होतो. या क्षेत्रात पाऊस सर्वात कमी म्हणजे सरासरी ६५० मि. मि. पडतो.

४.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या

४.२.१. नाशिक जिल्हाचे क्षेत्रफळ १५,५८२ चौ. कि. मी. आहे व १९७१ मध्ये त्याची लोकसंख्या २३,६९,२२१ होती त्यामध्ये नागरी क्षेत्रातील ६,७८,४७२ (२८.६४ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील १,६९,७४९ (७१.३६ टक्के) लोकसंख्येचा समावेश होतो. १९६१ शी तुलना करता, लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ, एकूण लोकसंख्येच्या बाबतीत २७.७० टक्के, नागरी लोकसंख्येच्या बाबतीत ४२.८४ टक्के आणि ग्रामीण लोकसंख्येच्या बाबतीत २२.४९ टक्के होती, राज्याचे संबंधित आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के आहेत. लोकसंख्येच्या दृष्टीने १९७१ मध्ये जिल्हाचा तिसरा क्रमांक होता, तर १९६१ मध्ये ४ था होता.

४.२.२. १९७१ मध्ये नाशिक जिल्हातील ग्रामीण लोकसंख्येची घनता १९६१ मधील ९० शी तुलना करता, दर चौरस कि. मीटरला १११ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे ११५ व ९५ होते. १९७१ मधील तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची घनता निफाड तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १८१ ते नांदगाव तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ७९ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

४.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण

४.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—नाशिक जिल्हाच्या लोकसंख्येमध्ये ८,९७,९१७ (३८ टक्के) कामकरी व १४,७१,३०४ (६२ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे संबंधित प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ टक्के व ६३.५ टक्के होते.

४.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१—१९७१ च्या जनगणनेनुसार नाशिक जिल्हातील ग्रामीण लोकांच्या व्यवसायांचे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दिले आहे :—

(१)	पुरुष (२)	महिला (३)	एकूण (४)
			(आकडे हजारात)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	८६५	८२६	१,६९१ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	४६६	२४१	७०७ (४२ टक्के)
(एक) शेतकरी	२६८ (७२ टक्के)	१०२ (२८ टक्के)	३७० (५२ टक्के)
(दोन) शेतमजूर	१२२ (४९ टक्के)	१२८ (५१ टक्के)	२५० (३५.४ टक्के)
(तीन) इतर सेवा	७९	११	९० (१२ टक्के)
(ग) एकूण काम न करणारे	३९९	५८५	९८४ (५८ टक्के)

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४२ टक्के कामकरी व ५८ टक्के कामगारेतर होते. राज्याची संबंधित टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ आणि ६१.४ आहे. कामकऱ्यांपैकी ५२ टक्के व ३५ टक्के (राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के) अनुक्रमे शेतकरी व शेतमजूर होते. म्हणजेच एकूण लोकसंख्येपैकी ८७ टक्के शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी महिला कामकऱ्यांचे प्रमाण, शेतकऱ्यांपेक्षा (२८ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (५१ टक्के) होते. राज्याचे संबंधित प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असून, जवळजवळ सर्व जिल्हाच्या बाबतीत ही गोष्ट समान दिसते.

४.४. हवामान व पाऊस

४.४.१. या जिल्हाच्या हवामानाचे तीन हंगामांमध्ये स्थूल वर्गीकरण करता येईल :—(१) जून ते ऑक्टोबरपर्यंत पावसाळा, (२) नोव्हेंबर ते मार्चच्या मध्यापर्यंत हिवाळा व (३) मार्चच्या मध्यापासून जूनच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा. सह्याद्रीच्या डोंगर-उताराव्यतिरिक्त या जिल्ह्यामध्ये स्वास्थ्यप्रद हवामान असते.

४.४.२. पाऊस.—या जिल्ह्याच्या सर्व भागांमध्ये सारखा पाऊस पडत नाही. पश्चिम भागात सर्वांत जास्त पाऊस पडतो, आणि तो पूर्वेकडे क्रमाक्रमाने कमी होत जातो. पश्चिम भागातील सरासरी पाऊस २,००० मि. मि. ते २,५०० मि. मि. असतो. मध्य भागातील सरासरी पाऊस ५०० मि. मि. ते ८०० मि. मि. असतो. पूर्वे भागात ५०० मि. मि. पाऊस जेमतेम पडतो. या जिल्ह्यातील पावसाला जूनच्या मध्याला सुरुवात होते व तो सप्टेंबर किंवा ऑक्टोबरच्या मध्यापर्यंत पडत राहतो.

४.५. माती

हा जिल्हा दख्खनच्या ट्रॅप प्रदेशाचा एक भाग आहे. हा भाग संपूर्णपणे ज्वालामुखीमुळे तयार झालेला आहे. या जिल्ह्यात चार प्रकारची माती आहे:—काळी, तांबडी, काळी व तांबडी आणि फिकट तपकिरी. काळी माती विशेषेकरून मुख्य नद्या व तिच्या उपनद्यांच्या पात्राजवळच्या मैदानात आढळते. अशी माती बहुधा सखोल व सकस असते आणि त्यात गहू व द्राक्षे ही रबी पिके भरघोस येतात. तांबडी माती उथळ असून ती प्रामुख्याने डोंगरउतारावर किंवा पठारावर आढळते व त्यात फक्त पावसाच्या पाण्यावर निघणारी पिकेच होतात. तांबडी व काळी माती डोंगराळ भागात कोठे कोठे आढळते व त्यात हरभरा, मसूर व इतर हिवाळी पिके होतात. फिकट तपकिरी माती ही जिल्ह्यातील सर्वांत हलकी माती असून ती डोंगराळ भागात मोठ्या दगडांसह विखुरलेली आढळते व ती बहुधा चुन्याच्या ढेकळांमध्ये मिसळलेली असते. त्यामध्ये नागली व वरी यासारख्या ज्वारवर्गीय तृणधान्यांचे पीक निघते.

४.६. जमिनीचा वापर व पिकाखालील क्षेत्रे

४.६.१. जमिनीचा वापर.—या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र १५,६३,३०० हेक्टर आहे. जिल्ह्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८,७७,१०० हेक्टर आहे.

१९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या बैल-रेडे यांच्या प्रत्येक जोडीमागील स्थूल पिकाखालील क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ४.७ हेक्टर होते, राज्याचा संबंधित आकडा ५.७५ हेक्टर आहे.

४.६.२. १९६९-७० मधील नाशिक जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराची व पीक पद्धतीची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्रे.

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र '००० हेक्टर- मध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१५,६३३	१००.०
२	वने	३,४०३	२१.८
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,८२८	११.७
४	पडित जमिनीव्यतिरिक्त लागवड न केलेली इतर जमीन		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराऊ जमीन	२७७	१.८
	(ख) संकीर्ण झाडे इ. खाली असलेली जमीन	८	..
	(ग) लागवडयोग्य पडित जमीन	१७१	१.१
	बाब ४ ची बेरीज	४५६	२.९
५	पडित जमीन—		
	(क) चालू पडित जमीन	७१०	४.५
	(ख) इतर पडित जमिनी	४६५	३.०
	बाब ५ ची बेरीज	१,१७५	७.५
६	पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	८२०	५.२
	(ख) जलसिंचित नसलेले	७,९५१	५०.९
	बाब ६ ची बेरीज	८,७७१	५६.१
७	एकाहून अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	४८८	३.१
८	पिकाखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	९,२५९	५९.२
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	१,१४२	७.३
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५ क+६)	९,४८१	६०.६

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे—प्रमुख पिकांची क्षेत्रे आणि त्यांची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे :—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १००० हेक्टरमध्ये	पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	३४०	३.७
२	गहू	७९३	८.६
३	खरीप ज्वारी	८६	०.९
४	रब्बी ज्वारी	१५४	१.७
	एकूण ज्वारी	२४०	२.६
५	बाजरी	६६८	७.२
६	इतर धान्य	३,८१९	४१.२
	एकूण धान्ये	५,८६०	६३.३
७	हरभरा	१६३	१.८
८	मूग	९१	१.०
९	तूर	५३	०.६
१०	उडीद	१७१	१.८
११	कुळीथ	५०६	५.५
१२	मटकी	५७	०.६
१३	इतर डाळी	४१	०.४
	एकूण—डाळी	१,०८२	११.७
	एकूण—धान्ये	६,९४१	७५.०
१४	ऊस	१५१	१.६
१५	कापूस	९०	१.०
१६	भूईमूग	४४०	४.८
१७	करडई	११	०.१
१८	भाज्या	२२१	२.४
१९	फळे	१८	०.२

४.६.३. वरील आकड्यांवरून असे दिसून येईल की, नाशिक जिल्ह्यातील बरेच मोठे म्हणजे २१.८ टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे. पेठ, सुरगणा, इगतपुरी या तालुक्यांच्या डोंगराळ भागात वने आहेत. त्या क्षेत्रामध्ये उत्कृष्ट जातीची मूल्यवान झाडे लावण्याची अधिक शक्यता असल्यामुळे, वनांखालील क्षेत्र पडीक जमीन व इतर पडीत जमिनी यावरही विस्तारता येईल.

४.६.४. लागवडीखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ६०.६ टक्के आहे. पाटबंधाऱ्याच्या सोयी निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ५.२ टक्के क्षेत्राला उपलब्ध आहेत. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३.१ टक्के आहे. एकूण पशुधन १४,२०,७११ (१९६६) असून, चराऊ क्षेत्र फक्त २७,७०० हेक्टर आहे.

४.६.५. १,१४,२०० हेक्टर या स्थूल जलसिंचित क्षेत्रासाठी जलसिंचनाची साधने खालीलप्रमाणे आहेत :—

	हेक्टर
कालवे	२९,२००
विहिरी	८४,७००
इतर	३००

यावरून असे दिसून येईल की, विहिरी हे जलसिंचनाचे अतिशय महत्त्वाचे साधन आहे. यामध्ये हे विशेष नमूद करण्यासारखे आहे की, निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८२,००० हेक्टर आहे तर स्थूल जलसिंचित क्षेत्र १,१४,२०० हेक्टर आहे, म्हणजेच ३९ टक्के जलसिंचित क्षेत्र दुवारे किंवा अनेक पिकांखालील आहे. यावरून पाटबंधाऱ्याच्या सोयीचा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो असे दिसते.

नाशिक जिल्ह्याला मुंबईच्या सान्निध्याचा फायदा मिळतो आणि उत्तम परिवहन सोयींच्या सहाय्याने त्या जिल्ह्यात अनेक प्रकारच्या भाज्या व फळे काढली जातात.

४.६.६. पिकांखालील क्षेत्रे—वरील आकड्यांवरून असे दिसून येईल की, एकूण ९.२६ लाख हेक्टर पिकांखालील स्थूल क्षेत्रांपैकी ७५ टक्के क्षेत्र अन्नधान्याखाली व ६३.३ टक्के क्षेत्र धान्याखाली आहे. वाजरी हे सर्वांत महत्त्वाचे धान्य असून त्याखाली ४१.२ टक्के क्षेत्र आहे. जिल्ह्याचा पश्चिम भाग अति पावसाचा असून त्यात उत्तम प्रकारचे भात व डोंगरावरील ज्वारवर्गीय नूण धान्य पिकतात.

४.६.७. नगदी पिकांमध्ये भूईमूग सर्वांत महत्त्वाचे आहे व त्याखाली अंदाजे ५ टक्के क्षेत्र आहे. ऊप व काजूम यांचीही पैदास या जिल्ह्यात होते पण भाज्या व फळे त्याहून जास्त महत्त्वाची पिके आहेत. नाशिक जिल्हा उत्तम जातीच्या द्राक्षाच्या लागवडीसाठी प्रसिद्ध आहे.

४.७. गुरेढोरे

जिल्ह्यातील शेतीच्या कामी येणाऱ्या १९७२ मधील गुराढोरांची संख्या १४.२० लाख होती, त्यामध्ये ८.०१ लाख गाई, बैल, ९.९६ लाख म्हशी-रेडे, ५.०७ लाख शेळ्यांमंड्या आणि ०.१६ लाख इतर जनावरे यांचा समावेश होता. कांबड्या व बदके यांची संख्या ४.३२ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडे अनुक्रमे १४.२१, ८.००, १.००, ४.९३ व ०.२८ लाख होते.

४.८. वने

हंगाम व पीक अहवालानुसार त्या जिल्ह्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र १९६९-७० मध्ये ३,४०,३०० हेक्टर होते. राज्याच्या १७.६ टक्के सरासरीशी तुलना करता, हे वनक्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २१ टक्के होते.

इमारती लाकूड, इंधन, चंदनाचे लाकूड व इतर गौण वनोत्पादने ही वनोत्पादने होती आणि १९७०-७१ मधील वनमहसूल मुमारे रु. ९२.२३ लाख होता.

४.९. उद्योग

नाशिक जिल्ह्यातील नोंदणी झालेल्या कारखान्यांची संख्या १९७० मध्ये २७९ होती, त्यापैकी २९ कारखाने बंद झाले होते. बाकीच्या २५० चालू कारखान्यांपैकी २१७ कारखाने विवरणे सादर करित होते व बाकीचे ३३ कारखाने विवरणे सादर करित नव्हते. त्यामध्ये अनुक्रमे १५,४९५ व ७७३ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यामध्ये ७२ माखर (मोठे व लहान) आणि शुद्धीकरण कारखाने आहेत, त्यापैकी २१ कारखान्यांमध्ये संकीर्ण अन्नपदार्थ तयार होतात, २४ वस्त्र कताई, विणाई व कापड गिरण्या, १४ जिनिंग व दाबणी गिरण्या व इतर संकीर्ण प्रकारचे कारखाने आहेत.

४.१०. वीज

३१ मार्च १९७१ रोजी ५.६६ लाखापेक्षा जास्त लोकवस्ती असलेल्या ४३१ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजी मात्र १.९ लाख लोकवस्ती असणाऱ्या फक्त १७६ गावांनाच वीजपुरवठा करण्यात आला होता. १९६६ मध्ये या जिल्ह्यात जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी २,७८५ विजेचे पंप असलेली १५,८९३ तेल एजिने वापरात होती.

४.११. पतपुरवठा

३० जून १९७१ रोजी नाशिक जिल्ह्यात १,९०६ सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ९९७ कृषि पत संस्था, ११२ कृषि पत संस्था, २३८ कृषि बिगर पत संस्था आणि ५५९ कृषीतर बिगर पत संस्था होत्या. प्राथमिक कृषि संस्थांच्या बाबतीतील १९७०-७१ मधील परिस्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	९९५
सदस्यांची संख्या	१,३७,७९०
					(रुपये लाखात)
ग भांडवल	३४७.२३
राखीव व इतर निधी	८८.८०
खेळते भांडवल	१,२५७.७५
काढलेली कर्जे	७०९.४८
वसूल झालेली कर्जे	५८१.८३
येणे असलेली कर्जे	९६१.९४
थकबाकी	५०१.३४

जिल्हा विकास बँकेच्या बाबतीत, दीर्घ मृदतीच्या तत्वावर दिलेली कर्जे १९७०-७१ मध्ये रु. ४५.०९ लाख होती व १९६३-७० मध्ये ती रु. ४९.४८ लाख होती.

४.१२. दळणवळण.

नाशिक जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गाची लांबी २४८ कि. मि. आहे, त्यामध्ये २१४ कि. मि. ब्रॉडगेज मार्गाचा व ४४ कि. मि. मीटर गेज मार्गाचा समावेश होतो. ३१ मार्च १९७१ रोजी रस्त्यांची एकूण लांबी ५,३४९ कि. मि. होती, त्यात इमारती व दळणवळण विभागाखालील ८५३ कि. मि. मार्गाचा व जिल्हा परिषदेखालील ४, ३९६ कि. मि. मार्गाचा समावेश होतो.

४.१३ नाशिक जिल्ह्यातील भूजलसंपत्ती

४.१३.१. नाशिक जिल्हा तामी व गोदावरीच्या खोऱ्यात आहे. याच्या भूगर्भाची मध्य समुद्रमपाटीपासूनची उंची ५८६ ते १,०५२ मीटरपर्यंत आहे. या क्षेत्रातील खडक, ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाचे जाड थर एकावर एक बसून बनले आहेत. प्रमुख जलस्त्रात व नद्या यांच्या काठी गाळाचे साठेही ज्वालामुखीतील लाव्हा रसावर तयार झाले आहेत. ज्वालामुखी खडक आणि गाळाचे भूजल असलेले लहान साठे यांच्यातील विविध जलधारक स्तरांमध्ये प्रामुख्याने पावसामुळे पुन्हा पाणी भरते. या जिल्ह्यातील विविध जलधारक स्तरातील भूजल दरवर्षी पुन्हा भरण्याचे प्रमाण ४५.३ हजार दशलक्ष घनफूट असे तात्पुरते अंदाजित केले आहे.

वापरारी जल सर्व विद्यमान जलसिंचन विहिरीतून काढले जाणारे एकूण भूजल २९.४ हजार दशलक्ष घन फूट असे तात्पुरते अंदाजित केले आहे. यामुळे हे जिल्ह्यातील विविध जलधारक स्तरांत १५.९ हजार दशलक्ष घनफूट भूजल शिल्लक राहते. योग्य ठिकाणी खोदलेल्या विहिरी, खोदलेल्या-नि-विद्यमान विहिरी किंवा विद्यमान विहिरी यांच्याद्वारे काढण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याचे हे प्रमाण आहे. उपलब्ध माध्यमे विचारात घेता, सुमारे २०,००० नवीन विहिरी जलसिंचनासाठी बांधता येतील, तसेच, अपुऱ्या पाण्यामुळे वापरता नसलेल्या विहिरीत सुधारणा करता येईल. त्या विहिरी आणखी खोल करून, त्या विहिरींच्या तळावर मधोमध उभी वारंजक छिद्रे पाडून ही सुधारणा करता येणे शक्य आहे. सध्याच्या काही जलसिंचन विहिरींमध्ये फार थोडे पाणी असल्याचे आढळून आले आहे. जेथे योग्य परिस्थिती असेल तेथे पाझर तलाव बांधून पाण्याचे प्रमाण वाढणे शक्य होईल. कारण, यामुळे, पाणी पुन्हा भरण्याचे प्रमाण वाढेल व अनवाहाचे (run off) प्रमाण कमी होईल. या तालुक्यातील जलसिंचन विहिरीची संख्या वाढवण्यास भरपूर वाव असला तरीही या तालुक्यांच्या भूप्रदेशीय रचनेमुळे त्याला मर्यादा पडली आहे.

४.१३.२. नाशिक जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) खाली दिली आहे:—

अ. क्र. व तालुका	तालुका ज्या उप-खोऱ्यांत समाविष्ट आहे, त्या उप-खोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट एवढ्या प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१.	बागलाण	तापू	५०,२००	७७,४१८	काही नाही.	काही नाही.
२.	मालेगाव	तापू	६६,८२०	१,३३,९३६	काही नाही.	काही नाही.
३.	कळवण	तापू	४०,९४८	४३,८१३	काही नाही.	काही नाही.
४.	चांदोर	गोदा, तापू	३९,८९७	५५,६८६	काही नाही.	काही नाही.
५.	नांदगाव	गोदा, तापू	३८,१४०	२७,१४१	११,००५	६७३
६.	नाशिक	गोदा	९९,३३९	३८,४१५	६०,९२४	३,७३०
७.	निफाड	गोदा	४५,९०८	८८,२७५	काही नाही.	काही नाही.
८.	येवले + १	गोदा-तापू	३९,३५०	५७,९३७	काही नाही.	काही नाही.
९.	सिन्नर	गोदा	४४,१२९	५३,६६२	काही नाही.	काही नाही.
१०.	दिंडोरी + २	गोदा	८४,५७९	२७,८०१	५६,७७८	३,४७६
११.	इगतपुरी + ३	गोदा	१,१२,६४८	४,४८०	१,०८,१६८	६,६९५
१२.	सुरगणा + ४
१३.	पेठ +
		*एकूण	६,६१,९६४	६,०८,५६४	२,३६,८७५	१४,५७४

टीपा—

तापू=तापी (पूर्व) उपखोरे; गोदा=गोदावरी उपखोरे.

*जिल्ह्यातील भूजलाची एकूण शिल्लक काढतांना, जेथे अतिविकास झालेला नाही, फक्त अशाच तालुक्यांची आधारसामग्री विचारात घेतली आहे. त्यामुळे, स्तंभ (४) आणि (५)च्या एकूण बेरजेतील फरक, स्तंभ (६) च्या एकूण बेरजेशी जुळणार नाही.

+१. या तालुक्यातील इतर खोऱ्यात येणाऱ्या ७ गावांमधील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

+२. या तालुक्यातील इतर खोऱ्यात येणाऱ्या ३ गावांमधील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

+३. या तालुक्यातील इतर खोऱ्यांमध्ये येणाऱ्या ४ गावांमधील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

+४ आणि +५. पश्चिमवाहिनी नदीच्या खोऱ्यात येणाऱ्या या तालुक्यांमधील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

४.१४. पाटबंधारे

४.१४.१. संपूर्ण नाशिक जिल्ह्यामध्ये प्रामुख्याने (१) गोदावरी, (२) तापी व (३) वैतरणा या तीन नद्यांच्या खोऱ्यांचा समावेश होतो. ही तिन्ही खोरी पंध्याच्या आकाराची आहेत. गोदावरी व तापी ही प्रमुख खोरी आहेत आणि ही दोन्ही खोरी, अर्जिठा टेकड्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सातमाळा पर्वतरांगांनी विभागली गेली आहेत. गोदावरी नदी सह्याद्री पर्वतात त्र्यंबक येथे उगम पावते व पूर्वकडे वहात जाते, तर वैतरणा नदी त्याच ठिकाणी उगम पावून पश्चिमेकडे वहात जाते. तापी नदीची उपनदी गिरणा ही सुरगणा महाल येथे उगम पावते. ही गिरणा नदी तापी नदीला जळगाव जिल्ह्यात रामेश्वर येथे मिळते. गोदावरी नदी या जिल्ह्यात पश्चिमेकडून पूर्वेकडे सुमारे १०० कि. मी. वहाते व आंध्र प्रदेशात प्रविष्ट होण्यापूर्वी महाराष्ट्राच्या इतर जिल्ह्यातून वहात जाते. वैतरणा नदी पश्चिमेकडे वहात जाऊन मुंबईजवळ अरवी महासागराला मिळते.

४.१४.२. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस, नाशिक जिल्ह्यामध्ये दोन मोठे व तीन लहान प्रकल्प पूर्ण करण्यात आले होते. या जिल्ह्याच्या पूर्वे भागात पावसाचा तुटवडा असल्यामुळे, जिल्ह्याच्या डोंगराळ भागात असलेल्या योग्य जागी मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजना राबविण्याचे शासनाने ठरवले आहे. गंगापूर धरण हा एक मोठा प्रकल्प व खडक ओझर तलाव व झाडा तलाव हे दोन लहान प्रकल्प तिसऱ्या योजनेत पूर्ण करण्यात आले आहेत. दारसवाडी तलाव ह्या मध्यम प्रकल्पाचे काम चालू आहे. अनेक मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजनेच्या व पाझर तलावांच्या जागा अन्वेषणाखाली आहेत. त्यापैकी काही प्रकल्प अंतिम ट पर्यंत पोचले आहेत.

४.१४.३. नाशिक जिल्ह्यातील प्रमुख नद्यांचे मोजमाप करण्यात आले व सध्या पाटबंधाऱ्यांसाठी वापरावयाचे पाणी व पाटबंधाऱ्यांसाठी नंतर वापरावयाचे प्रस्तावित केलेल्या साठ्यासाठी ठेवावयाचे पाणी खाली दिल्याप्रमाणे अंदाजित केले आहे :—

खोऱ्याचे नांव	सध्याचा वापर दशलक्ष घन फुटामध्ये	प्रस्तावित वापर हजार दशलक्ष घन फुटा- मध्ये	एकूण दशलक्ष घन फुटामध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)
गोदावरी	१८,३००.००	५८,७००.००	७७,०००.००
तापी	३,२००.००	३२,१००.००	३५,३००.००
एकूण	२१,५००.००	९०,८००.००	१,१२,३००.००

४.१४.४. उपलब्ध असलेल्या १,१२,३००.०० दशलक्ष घनफुट पाण्यापैकी तापी खोऱ्यातील २३,४०० द. ल. घ. फुट पाणी व गोदावरी खोऱ्यातील ४१,९०० द. ल. घ. फुट पाणी, इतर जिल्ह्यांच्या फायद्यासाठी आणि सिंचनेतर प्रयोजनांसाठी राखून ठेवावयाचे आहे. याप्रमाणे सुमारे ४७,००० द. ल. घ. फुट पाणी नाशिक जिल्ह्यातील प्रकल्पांचा संपूर्ण विकास झाल्यानंतर वापरले जाईल.

४.१४.५. गोदावरी खोऱ्यातील सुमारे ७,९०० चौ. कि. मी. क्षेत्रापैकी सुमारे ४,२०० चौ. कि. मी. क्षेत्र संपूर्णपणे व्याप्त आहे व तेथे भविष्यकाळात मोठे किंवा मध्यम प्रकल्प आखण्यास अजिबात वाव नाही. बाकीच्या ३,७०० चौ. कि. मी. क्षेत्रामध्ये भावी मध्यम व लहान पाटबंधारे प्रकल्पांसाठी ५,००० द. ल. घ. फुट पाणी वापरण्यासाठी वाव आहे.

४.१४.६. तापी खोऱ्यामध्ये गिरणा प्रकल्पाचे काम चालू आहे. हा प्रकल्प नाशिक व जळगाव या जिल्ह्यांच्या सीमेजवळ आहे. गिरणा प्रकल्पाचे जलग्रहण क्षेत्र ४,६७५ चौ. कि. मी. आहे. गिरणा प्रकल्पाच्या अहवालात असे अगोदरच नमूद केले आहे की, सध्याचे प्रस्ताव वगळता, बाकीचे ७,५०० द. ल. घनफुट पाणी जलग्रहण क्षेत्रात उपलब्ध होईल. मर्याद हा आणखी एक प्रस्ताव आहे व त्यात उपलब्ध पाण्याचा पुरेपूर वापर प्रस्तावित केला आहे. या प्रकल्पाचे सुमारे ५९० चौ. कि. मी. जलग्रहण क्षेत्र नाशिक जिल्ह्यात येते. याप्रमाणे नाशिक जिल्ह्यातील तापी खोऱ्याचे बाकीचे क्षेत्र ४७० चौ. कि. मी. आहे व तेथे फक्त लहान पाटबंधारे प्रकल्पांनाच वाव आहे. याप्रमाणे, यापुढे सिंचनाच्या प्रयोजनासाठी उपलब्ध होणारे एकूण पाणी, अंदाजे ९,००० द. ल. घ. फुट आहे.

४.१४.७. विद्यमान योजनेनुसार सध्या एकूण सुमारे ९,००० हेक्टर क्षेत्र प्रथम वर्ग पाटबंधाऱ्यांखाली आणि आणखी ११,२०० हेक्टर क्षेत्र द्वितीय वर्ग पाटबंधाऱ्यांखाली आणले आहे, तर अंदाजे २८,४०० हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचनाचे म्हणून गृहीत धरले आहे म्हणजेच एकूण ४८,६०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली आणता येईल. हे प्रमाण जिल्ह्याच्या लागवडयोग्य क्षेत्राच्या अंदाजे ५ टक्के आहे.

४.१४.८. थोडक्यात, असे दिसून येईल की, बृहत् योजनेमध्ये प्रस्तावित केलेल्या सर्व मोठ्या, मध्यम व लहान प्रकल्पांच्या पूर्ण विकासानंतर अंदाजे २४,००० हेक्टर नवीन क्षेत्र पाटबंधाऱ्यांखाली येईल. याप्रमाणे, सर्व साधनांचा वापर केल्यानंतर जिल्ह्यातील एकूण जलसिंचित क्षेत्र अंदाजे १,४४,००० हेक्टर होईल.

४.१४.९. १९६९-७० मध्ये ६५,४५२ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या व त्या एकूण ५९,४०० हेक्टर जमीन जलसिंचित करित होत्या. त्याशिवाय जलसिंचनासाठी वापरात नसलेल्या ४,६०० विहिरी होत्या.

अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे

४.१५. नाशिक जिल्ह्याची कृषि हवामानाच्यादृष्टीने ५ लहान भागात विभागणी केली जाते. इगतपुरी, नाशिक, पेठ व सुरगणा या तालुक्यांचा पश्चिम भाग, जोभेतर खडकाची (Non-lateritic) माती असणाऱ्या जास्त पावसाच्या क्षेत्रात येतो. इगतपुरी व नाशिकचा डोंगराळ भाग घाट भागात येतो. इगतपुरी तालुक्याचा पूर्व भाग, नाशिक व पेठ या तालुक्यांचा मध्य भाग, दिंडोरी तालुक्याची पश्चिम सीमा व सुरगणा तालुक्याचा पश्चिमेकडील संपूर्ण अर्धा भाग, संक्रमण टापूत येतो. सिन्नरची पश्चिम सीमा, इगतपुरीचा पूर्व भाग, नाशिकचा मध्य भाग व बागलाण तालुक्याचा पूर्व भाग संक्रमण टापू क्र. २ मध्ये अंतर्भूत आहे. जिल्ह्याचा बाकीचा भाग पर्जन्यछायेचे क्षेत्र आहे.

४.१६. पारदासानी समितीने, या जिल्ह्यातील कोणत्याही भागाचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केलेला नाही. राज्यातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त क्षेत्रांच्या विकासासाठी समन्वित कार्यक्रम तयार करताना, शासनाने, या जिल्ह्यासंबंधीच्या आकडेवारीचा फेर-विचार केला व दिंडोरी, नाशिक, इगतपुरी, बागलाण, कळवण, नांदगांव, चांदोर, येवले, मालेगाव व निफाड या तालुक्यांचे काही भाग दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त क्षेत्रे म्हणून जाहीर केली. भारत सरकारने सुद्धा हा जिल्हा अवर्षणप्रवण म्हणून स्वीकारला असून अवर्षण-प्रवण क्षेत्रासाठी असलेल्या केंद्र पुरस्कृत योजना या जिल्ह्यास लागू केल्या होत्या. पाटबंधारे समितीने १९७२ मध्ये सादर केलेल्या आपल्या अहवालात बागलाण, कळवण, नांदगांव, चांदोर, सिन्नर, निफाड, मालेगाव व येवले या तालुक्यांचा टंचाईग्रस्त क्षेत्रे म्हणून विचार केला आहे.

४.१७. या समितीने नाशिक जिल्ह्याचे पुढील तालुके स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येत असल्याचे निश्चित केले आहे :—

(१) नांदगाव.	(६) मालेगांव.
(२) निफाड.	(७) कळवण.
(३) येवले.	(८) दिंडोरी अंशतः.
(४) सिन्नर	(९) चांदोर.
(५) बागलाण.	

स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येणाऱ्या भागातील पावसासंबंधीची आकडेवारी, त्याची सप्ताहिक विभागणी व कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या :—

४.१८. नांदगाव :

४.१८.१. या तालुक्यात ७९ गावे असून एकूण लोकसंख्या १.४६ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३४ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६१,६३३ हेक्टर आहे. एकापेक्षा जास्त वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र २,१८३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १,९३९ हेक्टर आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ३.१५ आहे. वनांखालील क्षेत्र २६,३११ हेक्टर आहे. यातील माती हलकी व उथळ असून, ती अति पाऊस सहन करू शकत नाही. तथापि, विशेषतः देहूच्या दक्षिणेला, चांगली काळी माती असलेले पट्टे आहेत.

४.१८.२. या तालुक्यातील मागील १५ वर्षांतील सरासरी पाऊस ५४३ मि. मी. आहे. १९६७ आणि १९६८ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. पावसाळ्यातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या १९५८ पासूनच्या चौदा वर्षांपैकी ११ वर्षांत ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

४.१८.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानलेले नाही. पण शासनाने मागाहून या तालुक्याचा काही भाग अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समाविष्ट केला म्हणजे ब संवर्गामध्ये १५ गावे व क संवर्गामध्ये १६ गावे. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले होते. हा तालुका या समितीने निश्चित केलेल्या स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येवरून सुद्धा या भागातील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. म्हणून ही समिती या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानते.

४.१९. निफाड :

४.१९.१. या तालुक्यामध्ये ११७ गावे आहेत व ह्याचीलोक संख्या २.१७ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २०६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८४,६१६ हेक्टर आहे. एकापेक्षा जास्त वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ५,९१५ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १८,३०७ हेक्टर आहे. सरकारी कालव्याद्वारे ८,१५४ हेक्टर जमीन जलसिंचित होते. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी २१.६४ आहे. सर्व तालुक्यांमध्ये या तालुक्यातील माती तुलनेने अधिक चांगली म्हणजे मध्यम खोल आहे. या तालुक्यात गेल्या पंधरा वर्षांतील पावसाची सरासरी ४५२ मि. मी. आहे. हा पाऊस, १९६६ मध्ये सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यापेक्षाही कमी होता. १४ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

४.१९.२. पारदासानी समितीने या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला नाही. पण मागाहून शासनाने या तालुक्याचा काही भाग अवर्षणप्रवण म्हणून मान्य केला आहे. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुकाच अवर्षणप्रवण मानला होता. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या मोठ्या संख्येवरूनदेखील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. या तालुक्याच्या काही भागाला गोदावरी व गंगापूर कालव्याचे पाणी मिळते. हा भाग वगळून या समितीने या तालुक्याचा बाकीचा भाग अवर्षणप्रवण मानला आहे.

४.२०. येवले

४.२०.१. या तालुक्यामध्ये ११७ गावे असून, १.२७ लाख लोकसंख्या आहे आणि लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७७,६५८ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र २,८४७ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,८७७ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ६.२८ आहे.

४.२०.२. तालुक्याचे काही हंगामी नाल्यांनी आणि ओढ्यांनी भाग पाडले आहेत. हा भूप्रदेश उत्तरेव्यतिरिक्त चढउताराचा आहे, उत्तरेला मात्र सातमाळा पर्वत रांगांच्या अंकाई टेकड्यांमुळे तेथील माती अगदी कमी कसाची व दगडाळ केली आहे. संपूर्ण तालुक्यातील माती अगदी धुपून गेली आहे.

४.२०.३. तालुक्यातील सरासरी पाऊस ५६९ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९६७ व १९७० मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १३ वर्षां मध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

४.२०.४. पारदासानी समितीने ह्या तालुक्याचा समावेश अवर्षणप्रवण संवर्गात केलेला नाही. तथापि, शासनाने या तालुक्याचा काही भाग व आणि क संवर्गात समाविष्ट केला. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे. हा तालुका या समितीने ठरवलेल्या स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येवरूनदेखील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. या तालुक्याच्या काही भागाला गोदावरी कालव्याचे पाणी मिळते. हा भाग वगळून या समितीने बाकी सर्व तालुका अवर्षणप्रवण म्हणून मानला आहे.

४.२१. सिन्नर

४.२१.१. या तालुक्यात १०२ गावे असून, लोकसंख्या १.६४ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२२ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९१,९८१ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र २,६५३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,१२७ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी

११.०१ आहे. हा तालुका प्रामुख्याने खरीप पिकाचा आहे. या तालुक्याचा पश्चिम व दक्षिण भाग मुहमाड माती असलेला डोंगराळ भाग आहे, तर पूर्व भाग व नदीच्या काठालगतचा चिंचोळा पट्टा, मध्यम काळी माती असलेले मैदान आहे. येथील बहुतेक माती धुपेचा उपसर्ग होणारी आहे.

४.२१.२. तालुक्यातील सरासरी पाऊस ६१९ मि. मी. आहे. हा पाऊस, १९५८ व १९६६ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यातून अधिक होती.

४.२१.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याचा अवर्षणग्रस्त म्हणून विचार केला नाही. पण मागाहून शासनाने या तालुक्याला दीर्घकालिक टंचाईग्रस्त म्हणून मान्यता दिली. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. हा तालुका या समितीने निश्चित केलेल्या स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येवरूनदेखील येथील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. या तालुक्याच्या काही भागाला गोदावरी कालव्याचे पाणी मिळते. म्हणून हा भाग वगळून, आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

४.२२. बागलाण तालुका :

४.२२.१. या तालुक्यात १५२ गावे असून लोकसंख्या सुमारे १.९७ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी.ला १२२ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८१,३२३ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ८,१०३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,५९१ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी १०.५६ आहे. वनाखालील क्षेत्र ४८,०६२ हेक्टर आहे. हा तालुका सह्याद्रीच्या पश्चिम रांगांपासून पूर्व प्रदेशापर्यंत पसरला आहे, हा पूर्व प्रदेश बहुतांशी पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येतो. या तालुक्याच्या भूप्रदेशाच्या पश्चिमेला, पूर्वेकडे उतार असलेली डोंगराळ जमीन आहे.

४.२२.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यामधील सरासरी पाऊस ४३५ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९६२, १९६३ आणि १९६६ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

४.२२.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नाही. तथापि, मागाहून शासनाने, या तालुक्यातील १२ गावे, "क" संवर्गाखाली अवर्षणप्रवण असल्याचे जाहीर करणारे आदेश काढले. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो. अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येवरून पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. या तालुक्याच्या काही भागाला अप्पर गिरणा कालव्याचे पाणी मिळते. हा भाग वगळून आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

४.२३. मालेगाव तालुका :

४.२३.१. या तालुक्यामध्ये १३८ गावे असून लोकसंख्या ४.२६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २२० आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,११,३५१ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ७,४१५ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,०५० हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ९.०३ आहे. वनाखालील क्षेत्र ३९,०६० हेक्टर आहे. हा तालुका जिल्ह्याच्या ईशान्य कोपऱ्यात आहे. या तालुक्यातील माती सर्वसाधारणपणे मध्यम काळी आहे पण तालुक्याच्या काही भागात चढउताराची व उथळ माती आहे.

४.२३.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यामधील सरासरी पाऊस ४९६ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९५९, १९६७, १९६९ आणि १९७० मध्ये सरासरीपेक्षा २५ टक्क्यांनी कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १२ वर्षांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा जास्त होती.

४.२३.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला नाही. तथापि, शासनाने, या तालुक्यातील ४१ गावे दीर्घकालिक अवर्षणग्रस्त क्षेत्राच्या "अ" संवर्गामध्ये आणि दुसरी ४१ गावे "क" संवर्गामध्ये असल्याचे जाहीर करणारे आदेश मागाहून काढले. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानण्याची शिफारस केली आहे. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो आणि कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या मांड्या सख्येवरूनदेखील येथील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. या तालुक्यातील काही भागाला अप्पर गिरणा कालव्याचे पाणी मिळते. हा भाग वगळून आम्ही इतर तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

४.२४. कळवण तालुका :

४.२४.१. या तालुक्यामध्ये १५४ गावे असून लोकसंख्या १.२४ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ५२,२४६ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३,३२७ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,४७५ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ६.६५ आहे. वनाखालील क्षेत्र ३९,३३२ हेक्टर आहे. हा तालुका जिल्ह्याच्या पूर्व भागात असून तेथे कमी पण बराचसा खात्रीचा पाऊस पडतो. हा प्रदेश बागायती पिकांसाठी प्रसिद्ध आहे. ह्यातील जमीन चढउताराची आहे.

४.२४.२. या तालुक्यातील सरासरी पाऊस ६३५ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९६२ आणि १९६३ मध्ये सरासरीपेक्षा जवळजवळ ४० टक्क्यांनी कमी होता. १९५८ पासूनच्या १३ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

४.२४.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याचा विचार अवर्षणप्रवण म्हणून केला नाही. तथापि, शासनाने या तालुक्यातील १५ गावांचा दीर्घकालीन अवर्षणप्रवण क्षेत्राच्या "क" संवर्गामध्ये समावेश मागाहून केला. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून जाहीर करावे, अशी शिफारस केली. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो व येथील पाऊसही लहरी आहे. म्हणून आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

४.२५. दिंडोरी तालुका :

४.२५.१. या तालुक्यामध्ये १२० गावे असून लोकसंख्या १,३६,८८३ आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०३ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७४,५५३ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ९४१ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,४६२ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ११.३५ आहे. वनां-खालील क्षेत्र २१,५९८ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील माती काळी किंवा मुरमाड आहे. ती पश्चिम भागात जांभ्या खडकांसारखी दिसते.

४.२५.२. तालुक्यातील सरासरी पाऊस ७२७ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९६३ मध्ये सरासरीच्या २५ टक्क्यांवर कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ६ वर्षांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा जास्त होती.

४.२५.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला नाही. या तालुक्याचे भाग म्हणजेच दिंडोरी व वणी ही मंडले स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतात. या मंडलांच्या काही भागाला पालखेड कालव्याचे पाणी मिळते. हा जलसिंचित भाग वगळून समितीने या मंडलाच्या बाकी भागाचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

४.२६. चांदोर तालुका :

४.२६.१. या तालुक्यामध्ये १०३ गावे असून लोकसंख्या १,१७,३२२ आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि.मी. ला १२२ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६९,५४४ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३.६०३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,१७९ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ११.७६ आहे. वनांखालील क्षेत्र ९,७३५ हेक्टर आहे. हा तालुका जिल्ह्याच्या मध्यभागी बातमाळा डोंगररांगांच्या दक्षिणेस आहे. ह्यातील जमीन बहुतांशी चढउताराची आहे. बैराण पठारानंतर लवण म्हणून ओठखल्या जाणाऱ्या सकस सखल जमिनीही आढळतात. बहुतांश तालुक्यात उथळ दगडाळ व उताराची जमीन आहे.

४.२६.२. गेल्या १५ वर्षांच्या पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५७५ मि. मी. आहे. हा पाऊस, सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी नव्हता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

४.२६.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला नाही. तथापि, शासनाने मागाहून या तालुक्यातील ६ गावे अवर्षणप्रवण क्षेत्राच्या "ब" संवर्गामध्ये आणि ८१ गावांचा "क" संवर्गामध्ये समावेश केला. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट करावा असे सूचविले आहे. हा तालुका स्थूल अवर्षणाच्या पट्ट्यात येतो व अनेक वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येवरूनदेखील तेथील पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. म्हणून आम्ही ह्या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

आठवड्यांत पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

तालुका : नांदगाव.

जिल्हा : नासिक.

A-2008-7-B.

पर्जन्यमापन केंद्र : नांदगाव.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरामरी	३	१	३	९	१०	२६	२०	३७	२४	२०	३३	३७	४१	२०	२२	१८	३८	३०	४४	१९	७	३२	१७	२८	४	..	५४३
१९५८	९	३	..	२८	३	५८	४६	७८	१३	..	३	६४	५७	५१	८३	२	२	१	५	१४	३०	५५०
१९५९	१	१२	१	४४	१९	४७	१४	१०	३०	३	..	५	४३	३०	..	३०	..	३५	३६	६५	४२५
१९६०	७	३१	६१	४०	११	१३	८	६४	८	४२	..	६	११	१००	३४	..	२	..	४	१४	४५६
१९६१	१५	४१	१३	३२	..	८१	..	११	१८	६८	१४	३	१	२	२	१	११	३	१५०	१५०	६१६
१९६२	७	१८	८०	१	२६	५१	२३	..	३	१२८	२	१	६	२४३	४०	९	२	..	६४०
१९६३	२५	..	१३	५४	१	९	७१	५२	१	१	७४	२३	२२	१९	१२६	४	..	१५	..	४	..	७५	११	..	६००
१९६४	१००	६	२१८	२९	६५	५९	२००	११५	..	११	८	२	१३	..	४८	८	५३	..	१२	९४७
१९६५	२	३१	१६	५	११	१४६	४	२२	१	..	७५	११८	६	६	९	१	४५३
१९६६	४१	१८	१३	..	३	८३	२२	२१४	७	६	१	..	३७	१५२	४	१३	..	९	६२३
१९६७	२६	१७	१९	२२	..	३३	२८	२३	२	१	..	२०	१३	३४	१२	६	२५६
१९६८	६	२४	..	६	३	३९	२५	१११	१६	..	५४	७	१५	३०६
१९६९	१	१	३१	३६	६६	९	२२	१६	२७	६२	४	..	९४	९५	१५२	५	६२१
१९७०	..	१	..	२१	५६	३३	७०	..	६२	१६	..	२७	२१	६	७१	५९	३	१४	२१	९५	१२	३९	६३५
१९७१	३१	९	३१	१	२	२	..	२	२१	८४	१५	२	..	२८	२२२	..	२२	४२	..	५१४
१९७२	..	मि.ना.	६	१७	३२	मि.ना.	५५

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नांव : नांदगांव.

गावांची एकूण संख्या : ७९.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्यां-खालील	चार ते सहा आण्यांमधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५४३	५५०	..	३	२	१	३	३	१२
१९५९	५४३	४२५	२१	१	३	३	२	२	११
१९६०	५४३	४५६	१६	..	३	३	३	३	११	२	२
१९६१	५४३	६१६	..	१	२	१	३	२	१२
१९६२	५४३	६४०	..	२	२	३	३	३	१२
१९६३	५४३	६००	..	२	२	३	३	३	१०
१९६४	५४३	९४७	..	२	..	३	२	३	८
१९६५	५४३	४५३	१६	३	२	३	३	४	१५	१९	५७
१९६६	५४३	६२३	..	२	२	३	३	४	१३
१९६७	५४३	२५६	५२	३	३	३	३	३	११
१९६८	५४३	३०६	४३	३	३	३	३	३	१५
१९६९	५४३	६२१	..	२	२	३	३	५	१३
१९७०	५४३	६३५	..	१	४	३	३	५	१०
१९७१	५४३	५१४	५	२	३	३	३	५	१२	७९	..
१९७२	५४३	५५	..	१	..	३	७४	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र : निफाड.

तालुका : निफाड.

जिल्हा : नासिक.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	..	२	३	६	११	१२	१५	१६	४१	२६	३६	२७	२०	२१	१६	२०	१९	२३	२६	१४	२७	३०	१६	२३	२	..	४५२
१९५८	५४	१७	४	१५१	३०	१५७	३४	२	२०	१८	१८	३८	६३	६	१४	१९	७	..	४६	१	..	६९९
१९५९	५	६१	..	१२	१३	९	५	२७	३३	१९	५	८	३०	२७	१०	३९	१	१४	१२३	६२	५०३
१९६०	१०	३०	..	११	६८	१९	४	४	११	१८	१९	२	५	४	४	१०९	..	१६	१०	..	८४	५०८
१९६१	..	१४	२२	६	..	३६	४८	३०	४६	५९	१८	११	१४	१४	९	४	१४	४	..	१३	१०	५१	..	४२३	
१९६२	१४	१६	७	४९	६५	१३	३३	३	३	२	१८	२६	४	..	२	५७	३७	३	..	४	३५३
१९६३	..	५	३५	२५	७४	२०	६	२	२४	११	३२	३५	३२	११	८	५	५	१७	..	६०	१३	..	४२०
१९६४	..	२	३५	..	५२	१६	२४	५	२८	१९	२	५१	२३	१३	४	९	५०	१४	१८	४	४	१९	..	३७६
१९६५	..	२	४	८	४६	..	२१३	२०	१०	९	३४	४६	८४	२	..	१९	२७	५४६
१९६६	१	५	६७	७	२४	२४	६	८	७	..	८	८२	..	९	..	९	२	२२७
१९६७	८७	२३	२५	१४	९	४८	७९	२४	१०	..	१०	२	९	..	४७	८४	२	५	४६२
१९६८	१८	१४	१०	२४	३	२८	७	१४४	७	३	२५	१३	५७	७३	२९	३	४५०
१९६९	१२	२	५	..	१३२	५३	९	४८	१४	२७	२४	१४	३१	१५१	१७	६	६२५
१९७०	१४	११	..	८९	४	६३	११	..	३१	६	९	..	८०	१३	२९	८	९	..	७०	३	४४२
१९७१	६३	२१	१२	..	१९	१८	५	३	५	..	४	२२	६३	१७५	१०	..	४१२
१९७२	८	१०३	३	१८	६	१३८

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : निफाड.

गावांची एकूण संख्या : १२०.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४५२	६९९	..	३	१	..	१	३	८
१९५९	४५२	५०३	..	२	३	२	२	३	१२
१९६०	४५२	५०८	..	१	४	३	२	४	१४	२३	७
१९६१	४५२	४२३	६	२	..	१	३	४	१०
१९६२	४५२	३५३	२२	२	३	२	२	५	१४	२	८
१९६३	४५२	४२०	७	२	२	..	४	२	१०	६	१९
१९६४	४५२	३७६	१७	२	२	१	२	३	१०	३	१९
१९६५	४५२	५४६	..	३	१	१	२	५	१२	१५	३२
१९६६	४५२	२२७	५०	४	३	४	३	५	१९	१	८
१९६७	४५२	४६२	..	२	१	१	३	४	११
१९६८	४५२	४५०	..	२	३	३	१	३	१२
१९६९	४५२	६२५	..	३	३	..	२	५	११	३	३
१९७०	४५२	४४२	२	२	२	२	२	४	१३	१८	२३
१९७१	४५२	४१२	९	२	४	४	२	३	१५	३४	३
१९७२	४५२	१३८	..	४	३	मि. ना.	मि. नां.	मि. ना.	मि. ना.	५१	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमिटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र : येवला.

तालुका : येवला.

जिल्हा : नाशिक.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा										
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	३	४	६	२३	१५	३१	२३	२८	२५	३७	२५	३२	१५	५	८	१४	२७	३२	३१	२८	३७	२६	४१	२०	३०	५६९
१९५८	६	३२	८३	..	६१	२२	६२	११	१८	२३	२२	६०	४२	३८	२	१५	..	९	..	२८	५३९
१९५९	४	..	७८	१८	..	४८	१०	५	२	१४	५३	२	६	८	२२	४०	१	४३	..	७	१२५	११	४९७
१९६०	३२	१८	५५	६	५९	४०	२९	११	२	२५	..	५०	१	७	१	..	४९	..	२३	४	४३	३५	४९०
१९६१	..	१६	१४	२	५०	४	..	५५	१०	२७	२९	७७	३२	५	६	१२	२	३	११	८६	१४१	५८२
१९६२	६	१२	..	५३	४३	४७	२१	१८	..	५	६२	१०	५	८	७१	८	२३	३५	४२७
१९६३	४९	९०	१	..	६६	८२	२	..	१४८	१५	३०	११	३	५७	३	..	१	..	१३	१६	१२	..	५९९
१९६४	..	१५	११	..	६५	६	२६	..	५४	३४	९	१७	११	८	७१	..	३०	३	५४	..	२६	४४०
१९६५	१४	३७	२२	४	१९	१८४	११	३५	९	५	९३	१७५	४	..	७	१९	६३८
१९६६	२४	५	१५	४	११	..	१६	१९२	२०	८४	१०	४	२	..	११	५६	..	४	७	१	४६६
१९६७	७८	१२	३९	६	..	१७	२०	२१	९	..	४	४	८९	३०	५९	३८८
१९६८	२७	१	२९	९	२	५३	१३	१३८	१३	८	५	२९	६६	९८	७९	३७	६०७
१९६९	६	..	७	२५	५८	६३	२२	३२	१५	३२	१५	३	१७	११२	२२७	१	५	७२०
१९७०	१६	३३	१९	११६	७	३०	१४	..	१५	४	१	..	५७	५	१३	६	..	१९	१०	२२	१०	३९७
१९७१	..	१०	६	..	३९	२७	६	२	६	..	२६	८	२०	..	५६	१५४	२	३२	३१	..	४२५
१९७२	मि.ना.	१२	मि.ना.	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दशांविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नांव : येवला.

गावांची एकूण संख्या : ११७.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५६९	५३९	५	३	१	..	३	४	११
१९५९	५६९	४९७	१२	१	३	१	२	४	११
१९६०	५६९	४९०	१३	१	३	२	२	३	११	७	२७
१९६१	५६९	५८२	..	२	१	२	४	३	१२	१६	२७
१९६२	५६९	४२७	२४	३	१	२	२	४	१२
१९६३	५६९	५९९	..	२	२	१	३	३	११	..	४
१९६४	५६९	४४०	२१	२	२	..	३	३	११	..	२४
१९६५	५६९	६३८	..	२	२	..	३	५	१२	८	९७
१९६६	५६९	४६६	१७	३	१	२	३	५	१४
१९६७	५६९	३८८	३०	२	२	२	३	३	१२	..	१३
१९६८	५६९	६०७	..	३	३	..	२	२	१२	७	..
१९६९	५६९	७२०	..	३	१	..	२	५	११	..	२५
१९७०	५६९	३९७	२९	१	२	३	२	३	११	७	३१
१९७१	५६९	४२५	२४	२	५	२	२	२	१३	१०५	१२
१९७२	५६९	७२	..	३	..	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	..	८०	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र : सिन्नर.

तालुका : सिन्नर.

जिल्हा : नासिक.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	..	२	७	७	१६	२१	२५	२९	२८	५६	४३	५२	४०	२९	२१	२०	२१	५२	१८	४२	४८	१२	२०	८	..	६१९
१९५८	१	५	७	२५	३०	१५९	४६	१	२२	१७	२९	२५	४९	२५	१९	..	८	२	७	४६७
१९५९	९	२१	३	२१	३६	१७	९	२८	५२	२८	१७	६	३७	३३	७	५५	..	५९	३५	५९	१६	..	५४०
१९६०	३	४५	८	२१	१३	१	१०७	७२	२५	६	८	१३	५	८७	८	१०८	५७	..	४३	६३०
१९६१	२६	१७	१६	११२	४५	४०	३११	१५	४२	१७	१३	४	१४	५	७	५	..	३६	१३	६२	३२	..	११२
१९६२	२२	१३	..	१	..	२०	१३	६९	३१	१६	६१	४१	१०	४	११६	११	५४	३	..	४८६
१९६३	३१	..	६	..	१२	७७	४६	४६	१७	११	१४	२७	८१	५७	३०	..	२	३२	४	२३	५	..	५२१
१९६४	५१	..	१०५	३०	१८	..	२०	८	५३	१५	४६	३९	२	..	११०	६०	५५	८	२०	२३	..	६६३
१९६५	३	२	३६	३३१	३६	६३	२७	८२	२६	२५	२	..	१०	१६४	६०७
१९६६	४	..	६	३	..	७९	१५	१३९	२२	९	५	..	४	१४५	५	४	४४०
१९६७	८८	१०	६	७	..	८	२२१	५२	२१	३	४	५७	८६	६४	६२७
१९६८	७१	४३	१३	३५	१०	३७	५१	१८८	१०	..	१	..	१८	१२	१०	१२९	९	२१	७३८
१९६९	१०	१२	३४	..	१२१	७४	२६	७१	१४	७४	४९	२४	७६	६०	२६६	१९	१३८
१९७०	१३	४०	६५	१०३	१२	२१	५८	१२	३१	११	..	१६	४३	१८	६१	२४	..	८	४६	३०	३७	६४९
१९७१	२४	..	२४	३३	५	१०	२२	१२	१०	१	५	१४	६९	२	१	४२	१७९	..	३४	४९७
१९७२	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारी परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-8-A

तालुक्याचे नाव : सित्तूर.

गावांची एकूण संख्या : १०२

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार भाण्या- खालील (११)	चार ते सहा भाण्याखालील (१२)
१९५८	६१९	४६७	२५	४	१	..	१	५	११
१९५९	६१९	५४०	१३	१	१	१	२	१	६
१९६०	६१९	६३०	..	४	२	२	२	३	१३	..	३१
१९६१	६१९	९१२	..	२	..	३	४	१	१०	३८	१०
१९६२	६१९	४८६	२२	३	२	१	१	५	१२
१९६३	६१९	५२१	१६	२	३	१	३	२	११	४६	९
१९६४	६१९	६६३	..	२	३	..	२	१	८	१	..
१९६५	६१९	६०७	२	४	१	..	२	५	१२	१२	४०
१९६६	६१९	४४०	३०	४	३	३	३	५	१८	५२	३४
१९६७	६१९	६२७	..	३	४	२	३	३	१५	..	३
१९६८	६१९	७३८	..	२	२	३	१	२	१०
१९६९	६१९	९३८	..	१	२	..	१	५	९	..	१२
१९७०	६१९	६४९	..	१	२	१	१	२	७	३	६९
१९७१	६१९	४९७	२०	२	३	३	२	३	१३	७१	३१
१९७२	६१९	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	८५	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : सदाना (बागलान)

तालुका बागलान

जिल्हा : नासिक

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	१	२	७	१५	१३	११	२५	३१	१९	२५	१५	२२	२५	१५	१७	१५	२३	४०	१०	२४	३७	१५	२२	३	१	४३५
१९५८	३६	१९	३	४६	४५	७८	२३	..	५	८८	२५	३७	८१	..	२२	४	२०	६	१११	३५९
१९५९	५९	६२	३	..	२	१४	२३	१८	१९	४१	५	१७	..	२४	५८	९	३५४
१९६०	१५	२१	५	५७	७	५	..	८६	२३	२४	..	५	१	२	३८	१५	१८	..	१	२१	३४४
१९६१	२८	..	५	१०	३६	४४	४३	१३	६७	४५	४	२	..	९	..	३	४	२	..	४१	३६	१०८	५००
१९६२	७	२८	..	२२	..	५	१५	१३	१०	३६	४	..	२४	८	५१	३	३७	१	..	५	२६९
१९६३	३	४	६	..	२६	९१	४९	३९	२	२	३३	५	१५	१	१५	..	७	२	३००
१९६४	..	११	५६	..	६३	१७	१३	३	३४	१५	५४	२	१५	६	१२	२	४९	१७	६	..	३३	५	४९३
१९६५	३	..	२०	..	११	८२	१८	७०	६	५६	१५१	८९	३	..	६	६	३१	२०	२	५७४
१९६६	७	१	२५	१	४७	३४	३	५८	६	२	१४	..	१३	७५	२८६
१९६७	१९	३४	१२६	५०	९	२	२	..	१३	६३	३८	१	३५७
१९६८	२४	२२	२०	२५	१६	१४८	१	१७	११	९	५९	६३	३८	४५३
१९६९	२९	६	..	७	१८	३३	६५	३१	२४	६१	१४	१	८५	८७	२७५	८१६
१९७०	८	२७	..	९३	६	२५	१७	१	५	१	५	३	२०	१६	२६	८८	..	३४	७०	१८	१३	४७६
१९७१	४४	७	..	१३	८	..	४	६	२	३	४	..	५५	२०	८	..	१३	२१६	२९	..	३२	१८	४८२
१९७२	२७	४२	१	२१	मि.ना.	मि.ना.	९१	

मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : सटाना

तालुका बागलान

गावांची एकूण संख्या : १५६

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (३)	जून (४)	जुलै (५)	ऑगस्ट (६)	सप्टेंबर (७)	ऑक्टोबर (८)	एकूण (९)	चार आण्या- खालील (१०)	चार ते सहा आण्याखालील (११)
१९५८	४३५	६४९	९	९
१९५९	४३५	३५४	२०	१३	१३
१९६०	४३५	३४४	२३	१४	१४
१९६१	४३५	५००	४	१२	१२
१९६२	४३५	२६९	४२	१६	१६
१९६३	४३५	३००	३४	१५	१५
१९६४	४३५	४९३	९	९
१९६५	४३५	५७४	१०	१०	५	३८
१९६६	४३५	२८६	३७	१४	१४	..	७
१९६७	४३५	३५७	१९	१५	१५	..	१
१९६८	४३५	४५३	११	११
१९६९	४३५	८१६	११	११
१९७०	४३५	४७६	१०	१०
१९७१	४३५	४८२	११	११	८५	११
१९७२	४३५	९१	१५१	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

५५

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

तालुका मालेगाव

जिल्हा : नासिक

पर्जन्यमान केंद्र : मालेगाव

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा										
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	२	२	८	१२	१८	२७	३३	३७	३७	२५	२१	२०	१२	१३	१९	१९	१९	२६	३५	४१	३५	१३	८	९	४	४९६
१९५८	२	३०	७	४८	४५	४२	१०	..	२	१२	८२	८३	९६	..	६	४	२९	२	..	६०९
१९५९	१३	५	..	५	४६	९	..	२	६	२२	४	१	..	१५	३१	११	१५	१६	४	४२	६१	३०८
१९६०	२५	..	४४	९१	२२	८	६०	३८	१	५	१	..	५६	२६	..	५०	१	२७	४५५
१९६१	५	२	१२	६९	३०	५	१३	८७	६३	२	४	..	११	..	३	३	२	..	१२	११७	४०४
१९६२	१८	३४	..	१६	१५	३९	३	३०	८२	२	१८	१६	८८	१०	३०	४७	७४	६१६
१९६३	२६	८	१७३	४६	१	..	६५	..	६	६	७०	५२	६	१९	१७	१०	..	५०८
१९६४	३	१७	..	३२	९	५	६	१४०	६८	४७	७	५	५	३	..	८७	४५	१६	३	..	१०	..	५६३
१९६४	३२	३७	१७	३	१२	१३४	२७	२९	२	७	१३२	१२०	५	४	५२९
१९६५	२	३२	३७	१७	३	..	१२८	१७	६७	४	४	२	५	१३	८६	..	१	२२५
१९६६	१३५	२८	..	३९	..	४	..	७८	२७	२४	२५	६	३९२
१९६७	४	..	४१	४	८	..	७८	८	१४८	४	२२	१०७	१९९
१९६८	१८	३	..	१६	८	५८	८	..	५९	६७	१९	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	३४२
१९६९	२	८	..	३१	१६	..	५९	६७	१९	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	४०२	
१९७०	१७	२	४	९७	..	२८	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१	५१	२७	२	२३	३८	४	५	२३
१९७१	५२	३	..	२२	८	३	५६	२२	५	..	६०	१०९	..	१६	४६
१९७२	मि.ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

५५

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : मालेगाव

गावांची एकूण संख्या : १४९

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४९६	६०९	..	३	२	४	१३
१९५९	४९६	३०८	३८	३	४	१५
१९६०	४९६	४५५	८	१	१२
१९६१	४९६	४४०	११	२	४	..	१३
१९६२	४९६	४०४	१८	१४
१९६३	४९६	६१६	१३
१९६४	४९६	५०८	..	२	४	१३
१९६५	४९६	५६३	..	१	२	..	४	५	१३	..	६
१९६६	४९६	५२९	..	२	२	४	२	५	१५	..	५५
१९६७	४९६	२२५	५४	४	२	५	१६
१९६८	४९६	३९२	२१	..	४	४	१६
१९६९	४९६	१९९	५९	४	मि.ना.	मि.ना.	१७
१९७०	४९६	३४२	३१	२	मि.ना.	..	२	४	१७
१९७१	४९६	४०२	१९	२	५	..	२	२	१४	१२६	५
१९७२	४९६	मि.ना.

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमान केंद्र : कळवण

तालुका कळवण

जिल्हा : नाशिक

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	..	६	३	९	१४	२०	३४	४८	३०	३१	४७	६५	५२	२१	२५	३०	२९	६७	१३	२०	३५	६	१८	१०	..	६३५
१९५८	३०	२६	१०	१३३	९०	१२७	६५	१७	१३	१३	२२	४९	६४	१७	४०	५	१२	..	७०	३	..	८०६
१९५९	६	..	१	१	..	३६	..	७०	१७	११	१०	५३	८८	५४	२०	७	६२	१२६	३८	२१	..	१४	५४	७८	३	..	७७०
१९६०	६८	४	४	६	४८	६६	२०	३९	४	११३	२०७	४७	६	१८	६	१२	३८	३	५७	२२	२	२	७९२
१९६१	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१९	७४	४५	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.												१३८	
१९६२	२१	२	१०४	४	१५	४४	५	२	५	७५	..	९२	६	३७५
१९६३	२३	..	३३	..	३	१९	१	..	६०	६१	७	२	१३	१८	३७	१०	२	१६	१४	२	..	१९	..	४६	४५	..	४०१
१९६४	६७	..	६०	५०	१८	२	३९	२३	९३	१५	३७	१०	२	..	८२	३६	१४	५	३४	४६	..	६३३
१९६५	२२	..	७	१८	२२	१६६	२९	६३	१८०	१५०	८	२	२	१६	२१	९	..	७९५
१९६६	५०	६	२२	५	१५	८८	५	७३	२६	३	३	१५६	११	१	४६४
१९६७	१७	८९	२३	७८	६	..	४५	१५४	२९	४	६	१५	१२	११	..	१२	४६	१	५४८
१९६८	६७	६९	९	२८	१६	३०	२३	३०७	६	५	२	..	३	५	१६	१११	११	७०८
१९६९	३४	२१	६	२४	१३३	..	१२	७४	६२	२६	५९	८	३५	१५	४१२	८	९२९
१९७०	१७	..	१४	३८	१०६	६७	४	३२	१३	९	..	२६	२१	३९	१५	..	७	..	२	५७०
१९७१	५८	११	९	..	२०	३०	३	४	८	..	२५	७८	१३	..	२५	१८१	२५	२	५०५
१९७२	२८	७९	२५	४६	७	१	२	मि.ना.												५०५	

मि.ना. = मिळाले नाही.

२५

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : कळवण

गावांची एकूण संख्या : १५४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी भसलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६३५	८०६	..	३	१	१	२	४	११
१९५९	६३५	७७०	..	२	३	१	१	२	९
१९६०	६३५	७९२	..	२	२	१	२	४	११	१	..
१९६१	६३५	१३८	..	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	..	५	..
१९६२	६३५	३७५	४३	४	३	३	२	५	१७
१९६३	६३५	४०१	३९	३	३	४	३	२	१५
१९६४	६३५	६३३	..	२	२	१	२	२	९
१९६५	६३५	७९५	..	३	३	..	३	३	१२	२३	४
१९६६	६३५	४६४	२९	२	२	३	३	४	१४	३	..
१९६७	६३५	५४८	१४	२	२	२	३	४	१३	१२	..
१९६८	६३५	७०८	..	२	२	३	३	३	१३	१८	..
१९६९	६३५	९२९	..	१	२	१	१	५	१०	१५	३
१९७०	६३५	५७०	११	१	२	२	२	५	१२	३	५
१९७१	६३५	५०५	२२	३	३	३	२	३	१४	२८	३
१९७२	६३५	१८८	..	१	३	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	..	१५०	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : दिंडोरी

तालुका दिंडोरी

जिल्हा : नाशिक

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सुरामरी	..	१	३	४	२५	८	२४	४३	३२	४०	४७	५७	६१	६३	३५	३२	२९	३८	६१	१५	३०	४५	१२	१७	५	..	७२७
१९५८	६	६	..	७०	१३	१७	१४	१५०	१०३	१८	२०	१५	३२	२३	७६	१७	५८	२	३५	..	१५	९	..	७७९
१९५९	१६	९	२१०	२८	२३	२१	५२	६१	८८	३१	२३	५७	१०६	३२	२२	..	४४	६५	३२	९२०	
१९६०	२	१६१	..	५	३१	२३	२६	८	५०	४८	४८	१७	२४	८	१७	४६	३२	६२	१८	१	२३	६५०
१९६१	३	..	८	..	९८	५८	७६	१०२	११०	४७	२२	१९	१२	४३	२६	३०	१२	१३	९	२	५१	७३१
१९६२	३	३७	३३	३	..	९	५	५१	१४	८७	१७	२३	५१	३९	९	१	१११	३	११८	३	..	१	६१८
१९६३	२	..	५	३०	५	..	४४	५५	१५	५	१७	२८	१०८	७२	७	१९	१५	१	३	४७	..	३६	२४	..	५३८
१९६४	..	११	२७	१८	३	३६	७५	३५	२२	३८	२४	३४	४२	५७	२४	१०	३	४०	५७	४९	५	३२	२९	..	६७१
१९६५	२	..	४०	२५	९	१५९	४७	१३८	२७	४३	५२	१४१	२२	२०	११	७३६
१९६६	६०	३	५	२१	१५	..	७१	२९	७३	४१	१९	१२	२	२२४	..	८	६	२३	१	६१५
१९६७	२०	९	९	२०	२	३५	२७१	६३	१५	१२	१०	१२	११	५	२१	६५	२	५८०
१९६८	४२	६८	२९	४७	१२	२९	४२	३०७	३८	१२	८	३	३	४	३१	११४	४५	४३	८७७
१९६९	४८	२९	९	..	८२	३५	९	१२३	५६	१५४	५६	१८	३२	५६	३१४	२७	२	१,०५०	
१९७०	१५	६	१८७	३८	२१	७१	१३	२७	२०	१०	५	७३	३८	६०	१८	..	७	..	३०	१	७२०
१९७१	५	७	१२	२	२९	२३	१६	६०	६०	२०	२०	३७	७	१०	११८	३५	९	९४	२३०	..	७	५	..	८१६
१९७२	..	मि.ना.	११	४०	१९	मि.ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-9-A

तालुका : दिंडोरी.

गावांची एकूण संख्या : १२१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७२७	७७९	..	३	१	२	२	२	१०
१९५९	७२७	९२०	..	२	१	..	१	२	६
१९६०	७२७	६५०	११	२	१	२	१	४	१०	..	१४
१९६१	७२७	७३१	..	२	..	२	१	४	९
१९६२	७२७	६१८	१६	३	३	२	२	५	१५
१९६३	७२७	५३८	२७	३	३	२	३	२	१३
१९६४	७२७	६७१	८	२	२	..	२	२	८
१९६५	७२७	७३६	..	३	१	१	२	५	१२	३५	४८
१९६६	७२७	६१५	१६	४	२	२	३	४	१५	२	८
१९६७	७२७	५८०	२१	३	१	३	३	४	१४
१९६८	७२७	८७७	..	२	१	२	३	२	१०
१९६९	७२७	१,०५०	..	२	१	..	१	५	९	..	८६
१९७०	७२७	७२०	१	..	३	२	३	४	१२	..	३०
१९७१	७२७	८१६	..	२	२	२	९	..	१५
१९७२	७२७	७०	..	२	*मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	७७	..

*मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : दिंडोरी

तालुका दिंडोरी

जिल्हा : नाशिक

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजीसंपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२	२९	
सरासरी	..	१	३	४	२५	८	२४	४३	३२	४०	४७	५७	६१	६३	३५	३२	२९	३८	६१	१५	३०	४५	१२	१७	५	..	७२७
१९५८	६	६	..	७०	१३	१७	९४	१५०	१०३	१८	२०	१५	३२	२३	७६	१७	५८	२	३५	..	१५	९	..	७७९
१९५९	१६	९	..	२१०	२८	२३	२१	५२	६१	८८	३१	२३	५७	१०६	३२	२२	..	४४	६५	३२	९२०
१९६०	२	१६१	..	५	३१	२३	२६	८	५०	४८	४८	१७	२४	८	१७	४६	३२	६२	१८	१	२३	६५०
१९६१	३	..	८	..	९८	५८	७६	१०२	११०	४७	२२	१९	१२	४३	२६	३०	१२	१३	९	२	५१	७३१
१९६२	३	३७	३३	३	..	९	५	५१	१४	८७	१७	२३	५१	३९	९	१	१११	३	११८	३	..	१	६१८
१९६३	२	..	५	३०	५	..	४४	५५	१५	५	१७	२८	१०८	७२	७	१९	१५	१	३	४७	..	३६	२४	..	५३८
१९६४	..	११	२७	१८	३	३६	७५	३५	२२	३८	२४	३४	४२	५७	२४	१०	३	४०	५७	४९	५	३२	२९	..	६७१
१९६५	२	..	४०	२५	९	१५९	४७	१३८	२७	४३	५२	१४१	२२	२०	११	७३६
१९६६	६०	३	५	२१	१५	..	७१	२९	७३	४१	१९	१२	२	२	२२४	..	८	६	२३	१	६१५
१९६७	२०	९	९	२०	२	३५	२७१	६३	१५	१२	१०	१२	११	५	२१	६५	२	५८०
१९६८	४२	६८	२९	४७	१२	२९	४२	३०७	३८	१२	८	३	३	४	३१	११४	४५	४३	८७७
१९६९	४८	२९	९	..	८२	३५	९	१२३	५६	१५४	५६	१८	३२	५६	३१४	२७	२	१०५०
१९७०	९५	६	१८७	३८	२१	७१	१३	२७	२०	१०	५	७३	३८	६०	१८	..	७	..	३०	१	७२०
१९७१	५	७	१२	२	२९	२३	१६	६०	६०	२०	२०	३७	७	१०	११८	३५	९	९४	२३०	७	५	८१६
१९७२	..	मि.ना.	११	४०	१९	मि.ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुका : दिंडोरी.

गावांची एकूण संख्या : १२१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७२७	७७९	..	३	१	२	२	२	१०
१९५९	७२७	९२०	..	२	१	..	१	२	६
१९६०	७२७	६५०	११	२	१	२	१	४	१०	..	१४
१९६१	७२७	७३१	..	२	..	२	१	४	९
१९६२	७२७	६१८	१६	३	३	२	२	५	१५
१९६३	७२७	५३८	२७	३	३	२	३	२	१३
१९६४	७२७	६७१	८	२	२	..	२	२	८
१९६५	७२७	७३६	..	३	१	१	२	५	१२	३५	४८
१९६६	७२७	६१५	१६	४	२	२	३	४	१५	२	८
१९६७	७२७	५८०	२१	३	१	३	३	४	१४
१९६८	७२७	८७७	..	२	१	२	३	२	१०
१९६९	७२७	१,०५०	..	२	१	..	१	५	९	..	८६
१९७०	७२७	७२०	१	..	३	२	३	४	१२	..	३०
१९७१	७२७	८१६	..	२	२	२	९	..	१५
१९७२	७२७	७०	..	२	*मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	७७	..

*मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-9-B.

पर्जन्यमापन केंद्र : चांदोर

तालुका : चांदोर

जिल्हा : नासिक

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	२	४	७	१४	१२	२६	२४	३१	३५	४३	३९	३४	३२	२४	२१	३०	३३	५४	१२	२२	२६	१६	२२	५	..	५७५
१९५८	३१	२८	९	१०६	६०	१५१	२९	६	१२	७६	२९	१३९	११२	१४	३८	२	२४	४७	५३	९६६
१९५९	२३	..	१	..	३	१	..	४९	१८	१७	११	२४	२५	२५	१७	११	३५	४७	२४	१३	..	५८	६१	७०	५३३
१९६०	५८	३	२	४७	२५	१५	२	३६	४२	८६	४	११	२	१६	८७	५	४०	५	..	४२	५२८
१९६१	..	२६	३७	९०	३३	२०	५३	८६	४७	११	१८	१६	२	६	१८	१८	१	७	१६	८२	५८७
१९६२	७०	..	४	१८	४६	५५	..	२	४८	११	१	२५	१५१	२	५५	७	४९५
१९६३	५०	..	१६	..	२	६४	१	..	९२	११०	३	..	११२	११	४६	२७	११	१	७	१	१४	५२	..	६२०
१९६४	४	८५	१	२४	२४	१६	१७	९२	१७	१४	११	३३	१४	८	..	४४	१०	२९	..	३०	६	..	४७९
१९६५	४	..	४	१२५	२२	८३	६	२६	६१	११२	१२	..	७	६	५	४७३
१९६६	२२	१६	३	४२	१५९	४०	२८	१६	१४	२	..	३४	८७	..	१	२	४६५
१९६७	१८३	५३	१६	३१	..	१०९	१०६	४२	८	९	८	९	३६	२८	३६८
१९६८	४३	११	१८	४९	११	५	११	१५४	१२	२३	५०	३४	८	४३४
१९६९	२०	५	३७	३	७०	९३	५६	५७	२१	४५	३२	९	५९	१२७	३३७	११	३	९८५
१९७०	१०	८५	१२	१०२	१०	३४	२४	२	८	..	८	८	७९	८	२८	२५	..	४२	..	५८	४	५४७
१९७१	४०	६	..	२५	१६	१	१	२२	७	११	१५	..	३२	३८	५	..	५८	१७५	३५	७	६	..	५००
१९७२	४	२२	११	३१	४	५	४	८१

*मि. ना.—मिळाले नाही.

५२

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसंविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : चांदोर

गावांची एकूण संख्या : ९७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५७५	९६६	१	९
१९५९	५७५	५३३	७	..	२	९
१९६०	५७५	५२८	८	..	२	१२
१९६१	५७५	५८७	११
१९६२	५७५	४९५	१३	..	२	१४
१९६३	५७५	६२०	२	१४
१९६४	५७५	४७९	१६	..	२	१२
१९६५	५७५	४७३	१७	..	२	१४	..	६०
१९६६	५७५	४६५	१८	..	२	१३	..	३८
१९६७	५७५	६३८	२	१३	..	९
१९६८	५७५	४३४	२३	१३
१९६९	५७५	९८५	९	२४	७७
१९७०	५७५	५४७	५	१२	..	७
१९७१	५७५	५००	१२	१०	७८	२०
१९७२	५७५	८१	४	*मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	..	९७	..

*मि. ना.—मिळाले नाही.

प्रकरण ५

पुणे जिल्हा

पारवभूमि

५.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान

५.१.१. पुणे जिल्हा १७°५४' व १९°२४' उत्तर अक्षांश व ७३°१९' व ७५°१०' पूर्वे रेखांश यांमध्ये पसरला आहे. हा जिल्हा त्रिकोणाकृती असून त्याचा पाया पश्चिमेकडील सह्याद्री पर्वतामध्ये आणि शिखर भीमा व नीरा या नद्यांच्या संगमाजवळ अगदी आग्नेय कोपऱ्यात आहे. पश्चिमेकडे कुलाबा व ठाणे हे जिल्हे, उत्तरेकडे अहमदनगर जिल्हा, पूर्वेकडे अहमदनगर व सोलापूर हे जिल्हे आणि दक्षिणेकडे सातारा जिल्हा या पुणे जिल्ह्याच्या चतुःसीमा आहेत.

५.१.२. दोन निरनिराळ्या डोंगर रांगांपैकी सह्याद्रीची मुख्य रांग सरळ रेषेत मुमारे १७७ कि.मी. ची आहे व १४४ कि.मी. भाग टेकड्यांनी व्यापलेला आहे. दुसरी रांग म्हणजे सुळक्यांमुळे तयार झालेल्या अरुंद खिडी आणि पूर्वेकडील सपाटीवर हळूहळू पसरणारे बोटवट व सपाट माथ्याचे डोंगर यांची होय. यातील हरिश्चंद्रगड हे महत्त्वाचे शिखर अगदी उत्तरेकडे असून त्याची उंची जवळ जवळ १,४२३ मीटर आहे.

हा जिल्हा अनेक नद्या व ओढे यांनी व्यापलेला आहे. भीमा ही जिल्ह्यातील मुख्य नदी असून तिच्या अनेक उपनद्या आहेत ; तिच्या डाव्या बाजूला वेल व घोड आणि उजव्या बाजूला इंद्रायणी, मुळा-मुठा व नीरा या उपनद्या आहेत. याशिवाय, कुकडी, मीना, शिवगंगा, गुंजवणी, कऱ्हा, पुष्पवती व पावना या आणखी सात नद्या आहेत.

५.१.३. हा जिल्हा समुद्रसपाटीपासून उंच असल्यामुळे तेथील हवामान यूरोपातील हवामानासारखे आहे. येथील तपमानांची कक्षा बरीच विस्तृत असते. पावसाळ्यामध्ये देखील संबंधित मध्य आर्द्रता ८७ टक्क्यांपेक्षा अधिक होत नाही.

५.१.४. हा जिल्हा तीन परिमंडलांत विभागण्यात आला आहे. पश्चिम परिमंडल, मावळ, मुळशी व वेल्हे हे तालुके आणि हवेली, खेड, जुन्नर, आंबेगाव व भोर या तालुक्यांचे पश्चिम भाग मिळून बनलेले आहे. या परिमंडलात खात्रीचा पाऊस पडतो व येथील जमीन तांबूस तपकिरी रंगाची आहे. मध्य परिमंडल, हवेली, खेड, जुन्नर, आंबेगाव व पुरंदर या तालुक्यांच्या मध्य भागांचे बनलेले असून तेथे मध्यम पाऊस पडतो व तेथे तपकिरी रंगाची जमीन आहे. पूर्व भाग, सिरूर, बारामती, दौंड व इंदापूर या तालुक्यांचा बनलेला असून तेथे अपुरा व अनिश्चित पाऊस पडतो व तेथे काळी जमीन आहे.

५.१.५. या जिल्ह्याला मुख्यतः, आग्नेयेच्या हंगामी वाऱ्यांपासून पाऊस मिळतो. हा पाऊस जूनच्या मध्यापासून ऑक्टोबरपर्यंत राहतो. म्हणजे जून ते ऑक्टोबरपर्यंत पावसाळा असतो. जुलै व ऑगस्ट महिन्यात जोराचा पाऊस पडतो. पश्चिम परिमंडलात अतिशय जास्त पाऊस पडतो. मध्य परिमंडलात चांगल्या प्रमाणात पाऊस पडतो, तर पूर्व परिमंडलात अतिशय कमी पाऊस पडतो.

५.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

५.२.१. १९७१ मध्ये पुणे जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५,६४० चौ. कि.मी. होते व लोकसंख्या ३१,७८,०२९ एवढी होती. त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १३,२९,७७४ (४१.८४ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १८,४८,२५५ (५८.१६ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २८.८३ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ४१.४८ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २१.०४ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के असे होते. १९७१ व १९६१ या दोन्ही वर्षांत या जिल्ह्याचा दुसरा क्रमांक होता.

५.२.२. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता १९७१ मध्ये दर चौ. कि.मी. मागे १२३ होती, तर १९६१ मध्ये ती १०२ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे ११५ व ९५ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येचे तालुका-निहाय आकडे हवेली तालुक्यात (पुणे शहर व आसपासच्या नागरी क्षेत्रांव्यतिरिक्त) दर चौ. कि.मी. ला १९९ ते पुणे शहर तालुक्यात दर चौ. कि.मी. ला ५७ असे बरेच भिन्न होते.

५.३. व्यवसायाचे वर्गीकरण :

५.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—पुणे जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत १०,३६,४२२ (३३ टक्के) कामकरी होते व २१,४१,६०७ (६७ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ व ६३.५ असे होते.

५.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	९३२	९१६	१,८४८ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	४६७	१७९	६४६ (३५ टक्के)
(१) शेतकरी	२८५ (७३ टक्के)	१०४ (२७ टक्के)	३८९ (६० टक्के)
(२) शेतमजूर	७४ (५४ टक्के)	६३ (४६ टक्के)	१३७ (२१ टक्के)
(३) इतर सेवा	१०८	१२	१२० (१९ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	४६५	७३७	१,२०२ (६५ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३५ टक्के कामकरी व ६५ टक्के कामगारेतर होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी होती. कामकऱ्यांपैकी ६० टक्के शेतकरी व २१ टक्के शेतमजूर होते (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.५ आहे) म्हणजेच एकूण ८१ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री-कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२७ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४६ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असे आहे.

५.४. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांबालील क्षेत्र १,९२,५०० हेक्टर होते. वनांबालील क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम १२.८ टक्के होते. राज्याच्या बाबतीत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे.

इमारती लाकूड, इंधन, चंदन व गौण वनोत्पादने ही येथील वनोत्पादने होती. १९७०-७१ व १९६९-७० या वर्षांमधील वन महसूल अनुक्रमे अंदाजे रु. ६.५३ व रु. ४.७९ लाख होता.

५.५. माती :

५.५.१. पुणे जिल्ह्यामध्ये पश्चिम भागातील माती पूर्व भागापेक्षा अधिक हलक्या दर्जाची आहे. काळी, तांबडी व तपकिरी असे तिचे तीन स्थूल प्रकार आहेत. काही ठिकाणी मातीचा एक प्रकार दुसऱ्या प्रकारात निरनिराळ्या प्रमाणात मिसळलेला दिसून येतो व त्यामध्ये रेंती, खडी, चुना, क्षार व इतर द्रव्ये निरनिराळ्या प्रमाणात मिसळलेली आढळतात.

५.५.२. खेड, शिरूर, दौंड व पुरंदर तालुक्यांचा पूर्व भाग आणि बारामती व इंदापूर तालुक्यांत पूर्णपणे सर्वसाधारणपणे काळी माती आढळते. ही माती ओलावा टिकवून ठेवते. जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात तांबडी माती आढळते. तपकिरी रंगाची माती काळ्या मातीपेक्षा अधिक उथळ व निकृष्ट असते. अशी माती खेड व हवेली या तालुक्यांच्या पूर्व भागात आणि शिरूर, दौंड व पुरंदर या तालुक्यांच्या पश्चिम भागात आढळते. फिकट पिवळ्या रंगापासून गडद तपकिरी अशा वेगवेगळ्या छटांमध्ये असणारी सुपीक गाळाची माती नद्यांच्या काठांनी आढळते.

५.६. जमिनीचा वापर व पिकांबालील क्षेत्र :

५.६.१. पुणे जिल्ह्यातील १९६९-७० मधील जमिनीचा वापर व पिके यासंबंधीचा सारांश पुढील तक्त्यांमध्ये दिलेला आहे :—

(क) स्थूल क्षेत्र—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र (१०८ हेक्टर)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१५,६२०	१००.०
२	वने	१,९२५	१२.३
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,८८२	१२.०
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे
	(ख) संकीर्ण वृक्षांबालील व रायांबालील जमीन	१०१	०.६
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	२२७	१.५
	एकूण—बाब ४	३२८	२.१
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	७७६	५.०
	(ख) इतर पडीत जमिनी	६१०	३.९
	एकूण—बाब ५	१,३८६	८.९
६.	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	१,०२४	६.६
	(ख) जलसिंचित नसलेले	९,०७६	५८.१
	एकूण—बाब ६	१०,१००	६४.७
७	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	८४७	५.४
८	पिकांबालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	१०,९४७	७०.१
९	पाटबंधाऱ्यांबालील स्थूल क्षेत्र	१,१६६	७.५
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	१०,८७६	६९.६

(ख) पिकांखालील क्षेत्र :—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टर	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राची टक्केवारी
(१)	(२)	(२)	(३)
१	तांदूळ	४६५	४.२
२	गहू	२३५	२.१
३	खरीप ज्वारी	१५८	१.४
४	रबी ज्वारी	३,३८९	३१.०
एकूण—ज्वारी		३,५४७	३२.४
५	बाजरी	१,९१२	१७.५
६	इतर धान्ये	२०६	१.९
एकूण—धान्ये		६,३६५	५८.१
७	हरभरा	१६२	१.५
८	मूग	२९	०.३
९	तूर	६५	०.६
१०	उडीद	३४	०.३
११	कुळीथ	१६९	१.५
१२	मटकी	१४१	१.३
१३	इतर डाळी	७२	०.७
एकूण—डाळी		६७२	६.१
एकूण—अन्नधान्ये		७,०३७	६४.३
१४	ऊस	१७८	१.६
१५	कापूस	५९	०.५
१६	भुईमूग	१७५	१.६
१७	जवस	२९३	२.७
१८	भाज्या	१८२	१.७
१९	फळे	३५	०.३

५.६.२. पुणे जिल्ह्यात, मोठा नागरी उद्योग समूह आहे. तसेच पडीत व पडीक जमिनीचे क्षेत्रही बरेच मोठे म्हणजे १०.४ टक्के आहे. जिल्ह्यात गुराढोरांची संख्या बरीच मोठी म्हणजे १४,४६,८९५ (१९६६ मध्ये) आहे. आणि म्हणून तेथे कुरणांसाठी वाढती मागणी आहे. जिल्ह्यात नागरी लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे दूध, मांस व अंडी यांसारख्या प्राणिज उत्पादनांची मागणी सुद्धा सतत वाढते आहे. (मुंबई-बंगलोर) राष्ट्रीय महामार्गावर मोठी वाणिज्यिक कुक्कुटपालन केंद्रे स्थापन करण्यात येत आहेत.

५.६.३. या जिल्ह्यात मुठा नदीवरील खडकवासला धरणापासून निघणारी सर्वात जुनी अशी कालवा पद्धत आहे पानशेत व वरगाव धरणे बांधल्यामुळे या पद्धतीला बळकटी येत आहे. यामुळे नजीकच्या भविष्यकाळात पाटबंधाऱ्यांखालील स्थूल क्षेत्र वाढण्याची शक्यता आहे. (भौगोलिक क्षेत्राच्या ७.५ टक्के व पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या १०.७ टक्के), मुठा कालव्यांबरोबरच, बारामती व इंदापूर या तालुक्यांचा पूर्व भागाला यांना नीरेच्या डाव्या तट कालव्यातून सुद्धा जलसिंचनासाठी पाणी मिळते. या पाटबंधारे पद्धतीमुळे जिल्ह्यात उसाच्या लागवडीचा सुद्धा पूर्वीपासून चांगला विकास झाला आहे व त्यामुळे सध्या ५ साखर कारखान्यांना ऊस पुरवठा होतो. तसेच या जिल्ह्यात द्राक्षांच्या लागवडीतही वाढ होत आहे.

५.६.४. पिकांखालील क्षेत्र.—या जिल्ह्याची कृषि-हवामानदृष्ट्या चार परिमंडले आहेत, ती अशी पश्चिम सीमेवरील घाट परिमंडल, घाट परिमंडलाच्या पूर्वेस दोन संक्रमण परिमंडले व अगदी पूर्वेस टंचाईप्रस्त परिमंडल. म्हणून या जिल्ह्यामध्ये पिकांची विविधता आढळते. मावळ, मूळशी, जुन्नर, आंबेगाव, भोर व वेल्हे या पश्चिमेकडील तालुक्यांमध्ये भात (४.२ टक्के) हे मुख्य पीक आहे, तर संक्रमण परिमंडलात बाजरी (१७.५ टक्के), हे मुख्य पीक आहे. दौंड, शिसूर, बारामती व इंदापूर या पूर्वेकडील तालुक्यांतही ३१.० टक्के एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर रबी ज्वारीचे पीक घेण्यात येते. बटाट्याची (दोन्ही हंगामांत) लागवड हे देखील खेड, आंबेगाव व हवेली या तालुक्यांचा समावेश असलेल्या संक्रमण परिमंडलाचे एक वैशिष्ट्य आहे.

५.६.५. १९६९-७० मधील, कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (वंलांच्या व रेड्यांच्या) प्रत्येक जोडी मागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ७.१ हेक्टर होते. राज्याचा तत्संबंधीचा आकडा ५.७५ हेक्टर होता.

५.७. गुरेढोरे:

जिल्ह्यात १९७२ मध्ये गुराढोरांची संख्या १४.१६ लाख होती. त्यापैकी ६.० लाख गाईंबैल, १.५१ लाख म्हशी व रेडे, ६.४४ लाख शेळ्या-मेंढ्या आणि ०.१३ लाख इतर जनावरे होती. कुक्कुटवर्गीय पक्षी ११.६९ लाख होते. १९६६ मधील संबंधीत आकडेवारी अनुक्रमे १४.४७, ६.८२, १.५०, ५.९६ व ०.१९ लाख अशी होती.

५.८. उद्योग:

१९७० मध्ये पुणे जिल्ह्यात १०६१ नोंदणी झालेले कारखाने होते. त्यापैकी १७० कारखाने बंद पडले होते. उर्वरित कारखान्यांपैकी ७६६ कारखाने, कारखाने विभागाकडे विवरणे सादर करीत होते आणि त्यांमध्ये ६८०६३ व्यक्ती काम करीत होत्या. १२५ कारखाने विवरणे सादर करीत नव्हते व त्यांमध्ये ५,९४९ व्यक्ती कामाला होत्या. चालू कारखान्यांपैकी ३५ साखर व शुद्धी करणाऱे कारखाने, ११५ विद्युत यंत्रसामग्री व्यतिरिक्त इतर यंत्रसामग्रीचे उत्पादन करणारे कारखाने, ९२ मृदण व पुस्तक बांधणी करणारे, कारखाने ४९ विद्युत यंत्रसामग्री व इतर विजेच्या वस्तु तयार करणारे कारखाने आणि ८४ कताई, विणाई इ. करणाऱ्या वस्त्रनिर्माण गिरण्या व अनेक धान्याचा व अधानु वस्तु तयार करणारे व इतर संकीर्ण वस्तुचे उत्पादन करणारे कारखाने होते.

५.९. बीज:

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,४८१ गावांपैकी ५२८ गावांना विद्युतशक्ती पुरवण्यात आली होती व ९.६४ लाख लोकसंख्येला त्याचा लाभ मिळाला. ३१ मार्च १९६६ रोजीची तत्संबंधीची आकडेवारी एकूण ५.९२ लाख लोकसंख्या असलेली २६३ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनासाठी वापरण्यात आलेल्या विद्युतपंपांची व डिझेल तेलावर चालणाऱ्या पंपांची संख्या अनुक्रमे ३,१३४ व ९,३६५ अशी होती.

५.१०. दळणवळण:

पुणे जिल्ह्यामध्ये ३०४ कि. मी. लांबीचा रेल्वेमार्ग असून त्यापैकी २६० कि. मी. चा एकेरी व दुहेरी मार्ग ब्रॉडगेज व ४४ कि. मी. नॅरो गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी ५,९२८ कि. मी. असून त्यापैकी १,०३२ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या नियंत्रणाखाली आहे व ४,८९७ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली आहे.

५.११. पतपुरवठा:

पुणे जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या २,४७० होती. त्यापैकी ८९८ कृषि पत संस्था, २२९ कृषीतर पत संस्था, २५२ कृषि विंगरपत संस्था व १,०९१ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मधील कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती:

संस्थांची संख्या	सदस्य संख्या	८९५
भाग भांडवल	२१८.३९	
राखीव व इतर निधी	६९.९२	
खेळते भांडवल	६६२.६३	
दिलेली कर्जे	२९८.६७	
वसूल केलेली कर्जे	२७३.२१	
येणे असलेली कर्जे	५२९.३२	
थकवाकी	२६६.९४	

१९६९-७० व १९७०-७१ या वर्षांमध्ये जिल्हा विकास बँकेच्या अनुक्रमे १३ व १८ संस्था होत्या आणि त्यांचे अनुक्रमे १७० व १८२ सदस्य होते. बँकेने या दोन वर्षांत अनुक्रमे रुपये १४०.२४ लाख व रुपये १३७.८६ लाख दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

५.१२. पाटबंधारे:

५.१२.१. जिल्ह्यातील पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्र १.०२ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १०.१४ टक्के आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील स्थूळ क्षेत्र १.१७ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्यांखालील स्थूळ क्षेत्राची, पाटबंधाऱ्यांखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११४ आहे. जमीन ज्या साधनांनी जलसिंचित होते ती साधने पुढे द्यावली आहेत:—

(१)	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये	
	(२)	(३)
सरकारी कालवे	४०६	४० टक्के
खाजगी कालवे	१२	१ टक्का
तलाव	१६	२ टक्के
विहिरी	५०३	४९ टक्के
इतर मार्ग	८७	८ टक्के
निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र	१,०२४	१००

विहिरी हे जलसिंचनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. त्याद्वारे जलसिंचित जमिनीपैकी ५० टक्के जमीन विहिरींद्वारे जलसिंचित होते.

५.१२.२. १९६९-७० मध्ये ५४,८७९ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या व त्याद्वारे एकूण ५०,३०० हेक्टर जमीन जलसिंचित होत असे, त्याशिवाय जलसिंचनासाठी वापरण्यात न येणाऱ्या आणखी ४,९३५ विहिरी होत्या.

५.१२.३. या जिल्हामध्ये घोड, खडकवासला साठवण-१ (पानशेत) वीर धरण, भाटगघर धरण व पुष्पावती वंधारा हे मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प आहेत. खडकवासला-साठवण-२ चे बांधकाम चालू आहे.

५.१२.४. जिल्ह्यातील सर्व नद्या भीमा या मुख्य नदीच्या उपनद्या आहेत. ही भीमा नदी शेवटी सोलापूर जिल्हापलीकडे, म्हैसूर राज्यातील रायचूर जवळ कृष्णा नदीला मिळते. भीमेचे खोरे वालाघाटच्या डोंगर रांगांनी सीमित झाले असून या रांगांमुळे भीमा खोऱ्याची व गोदावरी खोऱ्याची विभागणी झाली आहे. दक्षिणेकडे महादेव डोंगररांगांमुळे भीमा व कृष्णा खोरी एकमेकांपासून विभक्त होतात.

५.१२.५. या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र १५.६२ लाख हेक्टर आहे. यापैकी १०.८८ लाख हेक्टर किंवा ७० टक्के क्षेत्र लागवडीखाली (म्हणजे पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्र व चालू पडत जमिनी) आहे. १९६९-७० यावर्षात (५०,३०० हेक्टर विहिरीद्वारे जलसिंचित होणारे क्षेत्र धरून), एकूण जलसिंचित क्षेत्र १,०२,४०० हेक्टर होते.

५.१२.६. जिल्ह्यामधील मोठ्या प्रकल्पांचे एकतर बांधकाम चालू आहे किंवा त्यासंबंधी विचार चालू आहे. मध्या १३ मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे योजनांचे बांधकाम चालू आहे. त्या योजना अशा :- घोड नदीवर पिपळगाव, घोडनदीवर चिचणी, नीरा नदीवर वडगाव योजना, बोईरवाडा प्रकल्प, कुकडी नदीवर मणिखोड, कंदली वेल्होली तलाव, कुकडी साठवणावर फागणे, पानशेत प्र वरसगाव प्रकल्प, उज्जनी प्रकल्प, नतांबी प्रकल्प व मोहरी प्रकल्प. या कार्यान्वित झाल्यानंतर पुणे जिल्ह्यातील सुमारे १,९८,००० हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल आणि ६८,४०० दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर होईल अशी अपेक्षा आहे.

५.१२.७. राज्य क्षेत्रामध्ये पाच लहान पाटबंधाऱ्यांची बांधकामे चालू आहेत. या योजना पुऱ्या झाल्यानंतर १,५६० हेक्टर जमीन जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे. पुरंदर, बारामती व इंदापूर या तालुक्यांना या बांधकामामुळे लाभ मिळेल. अन्वेषणाधीन असलेल्या ३ बांधकामांपैकी जिरेगाव येथील तलावाचे नकाशे व अंदाज शासनाला सादर करण्यात आले आहेत. विद्यमान, बांधकामे चालू असलेल्या व प्रस्तावित अशा सर्व लहान पाटबंधारे योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर एकूण सुमारे १२,५५० हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल व २,६०८ दशलक्ष घनफूट पाणी वापरात येईल.

५.१२.८. उद्धरण जलसिंचन योजनांद्वारे (विद्यमान योजनांखालील क्षेत्र धरून) एकूण सुमारे ४,२२५ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल.

५.१२.९. यावरून असे दिसून येईल की, पुणे जिल्ह्यातील, या सर्व प्रस्तावित योजना कार्यान्वित झाल्या नंतर मोठ्या, मध्यम, लहान व उद्धरण जलसिंचन योजना याखाली २,१४,७७५ हेक्टर किंवा जिल्ह्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या जवळ जवळ २० टक्के क्षेत्र जलसिंचित होईल.

५.१२.१०. पुणे जिल्हा उज्जनी प्रकल्पाच्या जलग्रहण क्षेत्रात येतो. बाकीचा भाग कुकडी प्रकल्पाखाली येतो. लहान पाटबंधाऱ्यांच्या कामामुळे मोठ्या योजनांच्या जल नियोजनावर प्रतिकूल परिणाम होत नाही, असे वाटते; कारण त्यामुळे निर्माण झालेले जलाशय त्यामानाने बरेच लहान असतात आणि साठलेल्या पाण्यापैकी काही भाग प्रवाहाच्या खालच्या वाजूला ओढ्यांमध्ये पुनर्जनित पाण्याच्या स्वरूपात उपलब्ध होतो. बहुतेक योजना तयार करताना या गोष्टीचा विचार करण्यात आला होता.

५.१३. पुणे जिल्ह्यातील भूजल संपत्ती

५.१३.१. पुणे जिल्हा केवळ एका भीमा खोऱ्यात समाविष्ट आहे. येथे जमीनीच्या पृष्ठ भागाची उंची मध्य समुद्र सपाटी पासून ५७० मीटर ते १,४२५ मीटर पर्यंत निरनिराळी आहे. ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाच्या प्रवाहाचे थरावर थर घट्ट बनून त्यापसून येथील खडकांची घडण झाली आहे. मोठ्या ओढ्यांच्या आणि नद्यांच्या काठी गाळाच्या मातीचे लहान लहान ढीग ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाच्या थरांवर तयार झाले आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यातील पावसाची वार्षिक सरासरी ३७० मि. मी. आहे. ज्वालामुखी पासून तयार झालेल्या खडकांमधील व गाळाच्या मातीच्या लहान ढीगांमधील निरनिराळ्या, पाणी साठवणाऱ्या स्तरांतील भूजल मुख्यत्वेकरून पावसामुळे पुन्हा भरते. पाणी साठवणाऱ्या निरनिराळ्या स्तरांमध्ये दरवर्षी ४१,०९० दशलक्ष घनफूट भूजल पुन्हा भरते असा तात्पुरता अंदाज करण्यात आला आहे.

५.१३.२. वापरात आलेल्या सर्व विद्यमान जलसिंचन विहिरींमधून एकूण १६,९०० दशलक्ष घनफूट भूजल काढण्यात येते असा तात्पुरता अंदाज करण्यात आला आहे. यामुळे जिल्ह्यामध्ये पाणी साठवणाऱ्या निरनिराळ्या स्तरांत २४,१९० दशलक्ष घनफूट पाणी शिल्लक राहते योग्य ठिकाणी असलेल्या, खोदलेल्या विहिरी, खोदलेल्या-नि-विधण केलेल्या विहिरी व विधण विहिरी याद्वारे हे पाणी काढण्यास उपलब्ध होते. या उपलब्ध जलसंपत्तीचा विचार करता, जलसिंचनाच्या प्रयोजनाकरिता २५,००० नवीन विहिरी खोदता येतील. तसेच, अपुऱ्या पाण्यामुळे सद्या वापरात नसलेल्या विद्यमान विहिरींमध्येही सुधारणा करता येण्याची शक्यता आहे अशा विहिरी अधिक खोल करून व त्या विहिरीच्या तळावर मधोमध उभी बारीक छिद्रे पाडून ही सुधारणा करता येणे शक्य आहे. तसेच असेही आढळून आले आहे की काही विद्यमान जलसिंचन विहिरी मधूनसुद्धा फारच कमी प्रमाणात पाणी मिळते. यामाठी परिस्थिती अनुकूल असेल त्या ठिकाणी पाझर तलाव बांधून अशा विहिरीतील पाणी वाढवता येईल. कारण यामुळे पुन्हा भरणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण वाढेल व अपवाहाचे प्रमाण कमी होईल. भोर, दौंड, हवेली, मावळ, मुळशी व वेल्हे या तालुक्यात विहिरीची घनता जिल्हा सरासरी पेक्षा कमी आहे. या तालुक्यांमध्ये जलसिंचन विहिरीची संख्या वाढवण्यास जरी थोडाफार वाव असला तरी ही गोष्ट तेथील भूप्रदेशाच्या रचनेशी निगडित आहे.

५.१३.३. पुणे जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शवणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :—

अनु-क्रमांक	तालुका	तालुका ज्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी-एकर-फूट या-मध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी-एकर-फूट या-मध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.२३ एकर फूट या प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	बारामती	भीमा उपखोरे, कृष्णा उपखोरे	४२,८७२	६६,०३९	..	काही नाही
२	शिरूर	भीमा उपखोरे ..	४६,८४२	४२,१३५	४,७०७	२८७
३	जुन्नर + १	भीमा उपखोरे ..	५०,८२९	४९,७९८	१,०३१	६३
४	मुळशी + ३	भीमा उपखोरे ..	६९,८००	३,१९८	६६,६०२	४,०७९
५	हवेली	भीमा उपखोरे, कृष्णा उपखोरे	५३,१७९	३६,२६७	१६,९१२	१,०३७
६	पुरंदर	भीमा उपखोरे ..	३६,६९०	४२,१२८	काही नाही	काही नाही
७	आंबेगाव	भीमा उपखोरे ..	५५,६५९	३६,२७३	१९,३८६	१,१८७
८	भोर + ५	भीमा उपखोरे, कृष्णा उपखोरे	५२,६०३	४,९८८	४७,६१५	२,९१६
९	खेड	भीमा उपखोरे, कृष्णा उपखोरे	७५,८४५	३६,३४१	३९,५०४	२,४१८
१०	इंदापूर	भीमा उपखोरे ..	४२,०१५	५५,५८३	काही नाही	काही नाही
११	वेल्ले + ४	भीमा उपखोरे ..	३५,५९६	२६३	३५,३३३	२,१६४
१२	मावळ + २	भीमा उपखोरे ..	६७,४९०	२,१००	६५,३९०	४,०००
१३	दौंड	भीमा उपखोरे, कृष्णा उपखोरे	३९,०५७	२७,०४५	१२,०१२	७,७००
एकूण			६,६८,४४७	४,०२,१७८	३,०८,९६२	२५,८५१

- टीप.— +१. या तालुक्यातील कृष्णा खोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ३ गावांमधील भूजल उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केलेली नाही.
- +२. या तालुक्यातील कृष्णा खोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ३ गावांमधील भूजल उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केलेली नाही.
- +३. या तालुक्यातील कृष्णा खोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ९ गावांमधील भूजल उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केलेली नाही.
- +४. या तालुक्यातील कृष्णा खोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ५ गावांमधील भूजल उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केलेली नाही.
- +५. या तालुक्यातील कृष्णा खोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ६ गावांमधील भूजल उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केलेली नाही.

अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेले क्षेत्र

५.१४. कृषि हवानामदृष्ट्या या जिल्हाची चार परिमंडले होतात, ती अशी, घाट परिमंडल, संक्रमण पट्टा क्र. १, संक्रमण पट्टा क्र. २ व तंचाईग्रस्त परिमंडल. लोणावळा व खंडाळा या परिसरातील भाग घाट परिमंडलात येतो. भोर, वेल्ले व पौड यांचा पश्चिम भाग, वडगाव तालुक्याचा मध्य भाग, तसेच खेड, आंबेगाव व जुन्नर या तालुक्यांचा पश्चिमेकडील पट्टा संक्रमण परिमंडल क्र. १ मध्ये येतो. भोर तालुक्याचा मध्यभाग व पौड तालुक्याचा पूर्वेकडील भाग संक्रमण परिमंडल क्र. २ मध्ये येतो. जिल्ह्याचा उर्वरित भाग पर्जन्यछायेच्या क्षेत्रात मोडतो.

५.१५. संक्रमण टापूत व घाट परिमंडलात येणाऱ्या तालुक्यांमध्ये यापूर्वी कधी तंचाईची परिस्थिती उद्भवली नव्हती. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीचा ३० वर्षांतील पावसासंबंधीची व आणवारी संबंधीची अकडेवारी जाहीर केलेली तंचाईची परिस्थिती याचा विचार केला आणि पुढील तालुके किंवा तालुक्याचे भाग दीर्घकालीन अवर्षणप्रवण भाग म्हणून जाहीर केले :—

शिरूर	..	अ वर्ग	बारामती	ब वर्ग
इंदापूर	..	ब वर्ग	पुरंदर	ब वर्ग
दौंड	..	अ वर्ग	हवेली	ब वर्ग

जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील तालुके म्हणजे जुन्नर, आंबेगाव, खेड, मावळ, मुळशी, वेल्ले व भोर हे तालुके खात्रीच्या पावसाच्या टापूत येतात आणि तेथे १९६९-७० या वर्षाव्यतिरिक्त गेल्या काही वर्षांत तंचाईची परिस्थिती उद्भवली नव्हती. १९६९-७० या वर्षी मात्र अतिवृष्टीमुळे या तालुक्यातील काही गावांना हानी पोहोचली होती.

५.१६. १९५८ पासूनच्या पर्जन्यमानावरून असे दिसून येते की जिल्ह्यातील खात्रीच्या पावसाच्या टापूत भोर व वेल्हे या तालुक्यांखेरीज इतर नेहमीच्या पावसापेक्षा कमी पाऊस पडल्याचे कधी आढळले नाही, तर पर्जन्यछायेच्या भागातील पुढील तालुक्यां किंवा त्यांचे भाग अवर्षणाच्या स्थूल क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आले आहेत —

जुन्नर तालुका (नारायणगाव मंडल), आंबेगाव तालुका (मंचर मंडल), खेड तालुका (खेड व चाक्रण मंडले),	
दोंड तालुका
बारामती तालुका
इंदापूर तालुका
पुरंदर तालुका
शिरूर तालुका

मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीचा लाभ न मिळणारी क्षेत्रे.

अवर्षणप्रवण तालुक्यांमध्ये १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमधील ५ ते १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती. फक्त बारामती तालुक्यात, ज्या ९ वर्षांची आकडेवारी उपलब्ध आहे त्या सर्वच्या सर्व ९ वर्षांमध्ये ११ पेक्षा अधिक आठवडे कमी पावसाचे होते. १९५८ ते १९७२ या वर्षांमधील पावसाळ्याच्या महिन्यांतील (जून ते ऑक्टोबर) प्रत्येक तालुक्यामधील साप्ताहिक पावसाची आकडेवारी व पाऊस कमी पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या दर्शवणारे विवरणपत्र सोबत जोडले आहे.

५.१७. जुन्नर :

५.१७.१. जुन्नर तालुक्यात १४१ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या २,०३,४७४ आहे. लोकसंख्येची घनता १५१ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९६,५०९ हेक्टर असून २१,७९९ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,८०९ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ६.०२ आहे. तालुक्यामध्ये मध्यम दर्जाची माती आहे, परंतु नदी काठाजवळील माती खोल व काळ्या रंगाची आहे. गडद तपकिरी रंगापासून ते करड्या काळ्या रंगपर्यंत अशा मातीच्या छटा बदलतात. हा तालुका मुख्यत्वेकरून खरीप क्षेत्र आहे.

५.१७.२. तालुक्यामधील पावसाची सरासरी ६७५ मि. मि. आहे. १९६६, १९६८ व १९७० या वर्षांत २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांतील ८ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१७.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला. आम्हाला, या तालुक्याचा एक भाग (नारायणगाव मंडल) अवर्षणप्रवण भाग आहे असे वाटते.

५.१८. आंबेगाव :

५.१८.१. या तालुक्यात १०० गावे आहेत. येथील लोकसंख्या १.३९ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील क्षेत्र ६४,१३८ हेक्टर आहे व २३,८८६ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,७२१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.८० आहे. तालुक्यामध्ये फिकट तपकिरी रंगाची उथळ माती आहे. हा तालुका केवळ खरीप पिकांचा आहे.

५.१८.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७३१ मि.मी. आहे. १९६६ व १९६८ या वर्षांमध्ये सरासरी पावसापेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमधील ६ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१८.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोनीही हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला नाही. परंतु आम्ही, तालुक्याचा एक भाग (मंचर मंडल) अवर्षणप्रवण भागात समाविष्ट केला आहे.

५.१९. खेड :

५.१९.१. या तालुक्यात १५८ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या १.९७ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४१ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८७,४५४ हेक्टर आहे व १८,३८६ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,६२२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४.१४ आहे. तालुक्यामध्ये नदी काठावर मध्यम व खोल भाती असून डोंगराळ भागात हलकी, तपकिरी रंगाची उथळ माती आहे.

५.१९.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७४७ मि. मी. आहे. १९६५ व १९६६ या वर्षांमध्ये सरासरीपेक्षा ४० टक्क्यांवर कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ५ वर्षांच्या कालावधीत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१९.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला नाही. परंतु तालुक्याचा एक भाग (खेड व चाक्रण मंडले) अवर्षणप्रवण आहे असे आम्हाला वाटते.

५.२०. दोंड :

५.२०.१. या तालुक्यामध्ये ६४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.४६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११३ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८२,०९१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १३.३२ आहे. भीमा खोऱ्यातील लहानशा क्षेत्राव्यतिरिक्त इतरत्र मोठ्या भागांमधील माती मध्यम व उथळ आहे. हा तालुका संपूर्णपणे रबी टापूमध्ये येतो.

५.२०.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ३८१ मि. मी. आहे. १९६३ व १९६७ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा ११ पेक्षा जास्त होती.

५.२०.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'अ' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त तालुका मानले होते. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) हेच मत व्यक्त केले आहे. हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून अजूनही मुक्त न झाल्याचे वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. आम्ही मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त बाकीचा सर्व तालुका अवर्षण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट केला आहे.

५.२१. बारामती:

५.२१.१. या तालुक्यामध्ये ६३ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या २.२८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता १६५ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९४,४७९ हेक्टर आहे व ६,६७८ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र २८,४७२ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ३०.१४ आहे. फक्त नीरा व काशा या नद्यांच्या खोऱ्यामधील जमीन चांगली आहे. बाकीच्या भागात उथळ मातीची जमीन आहे. तालुक्याचे उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील भाग उंचावर असून तेथील माती निष्कृष्ट दर्जाची व उथळ आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे.

५.२१.२. १९६४ पासूनची पावसाच्या साप्ताहिक विभागणी संबंधीची माहिती उपलब्ध आहे. १९६४ ते १९७२ या वर्षामधील पावसाची सरासरी ४९५ मि. मि. आहे. १९६५, १९६६, १९६७, १९७१ व १९७२ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. ज्या ९ वर्षांची आकडेवारी उपलब्ध आहे त्या सर्वच्या सर्व ९ वर्षांमध्ये पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. १९७२ मध्ये पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या वर्षात अधिक होती.

५.२१.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'ब' वर्गातील दीर्घकालीन अवर्षण प्रवण तालुका मानले होते. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) बहुतेकरून येथील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी असलेली टक्केवारी ३० पेक्षा अधिक असल्यामुळे या तालुक्याला अवर्षणग्रस्त भागांच्या सूचीमधून वगळले होते. वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, या तालुक्यातील जलसिंचित नसलेल्या टापूमध्ये वारंवार टंचाईची परिस्थिती निर्माण होते.

५.२२. इंदापूर:

५.२२.१. या तालुक्यामध्ये ८४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.९६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता १३४ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०४ लाख हेक्टर आहे व १२,३८१ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १७,७२० हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १६.९९ इतकी आहे. उंचीवरील पठारावर खडकाळ व विस्कृष्ट दर्जाची जमीन आहे. हा तालुका मुख्यत्वेकरून रबी पिकांचा आहे.

५.२२.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ४८२ मि. मी. आहे. १९६७ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्कांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.२२.३. पारदासानी समितीने, या तालुक्याला 'अ' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग म्हणून मानले होते. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) हेच मत व्यक्त केले आहे. तसेच, मोठ्या कालवा पद्धतीखालील क्षेत्राव्यतिरिक्त बाकीचा सर्व तालुका टंचाईच्या परिस्थितीमध्ये अजून प्रतिक्रम झालेला नाही असे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते.

५.२३. पुरंदर:

५.२३.१. या तालुक्यात ७९ गावांचा समावेश असून तेथील एकूण लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता १३६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६७,३०४ हेक्टर आहे व वनाखाली ८,२३७ हेक्टर क्षेत्र आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९,६७८ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १४.३८ आहे. नीरा व काशा या दोन नद्यांच्या काठांवरील माती चांगल्या दर्जाची आहे परंतु इतरत्र ती हलकी, उथळ व दगडाळ आहे.

५.२३.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५९८ मि. मी. आहे. १९५८ पासूनच्या कोणत्याही हंगामात सरासरीच्या ७५ टक्कांपेक्षा कमी पाऊस पडला नाही. तथापि, १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.२३.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'ब' वर्गातील अवर्षणप्रवण तालुका मानले आहे. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) पारदासानी समितीच्या या मतास पुष्टी दिली आहे. वारंवार जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती व पर्जन्यविषयक आकडेवारी यावरून असे दिसते की, मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणारे या क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर सर्व तालुका अजूनही अवर्षण प्रवणच आहे.

५.२४. शिरूर:

५.२४.१. या तालुक्यामध्ये ७९ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९६ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,२३,८३० हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११.४ आहे. वेल खोऱ्यात चांगल्या दर्जाची माती आहे आणि भीमा नदीच्या काठावर, विशेषतः भीमेचा वेल व घोड या नद्यांशी जंभे संगम होतो त्या ठिकाणची माती अधिक खोल व काळी आहे. तालुक्याच्या मध्य भागातील उंचीवरील पठारावर हलक्या ते मध्यम प्रतीची काळी माती आहे. हा तालुका अंशतः रबी पिकांचा आहे. यामध्ये ७९ गावांपैकी ३८ गावे रबी क्षेत्र आहे.

५.२४.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ४१५ मि. मी. आहे. १९६१ यावर्षी सरासरीच्या ७५ टक्कांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमध्ये, कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती अशा वर्षांची संख्या १० होती.

५.१६. १९५८ पासूनच्या पर्जन्यमानावरून असे दिसून येते की जिल्ह्यातील खात्रीच्या पावसाच्या टापूत भोर व वेल्हे या तालुक्यांखेरीज इतर, नेहमीच्या पावसापेक्षा कमी पाऊस पडल्याचे कधी आढळले नाही, तर पर्जन्यछायेच्या भागातील पुढील तालुके किंवा त्यांचे भाग अवर्षणाच्या स्थूल क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आले आहेत —

जुन्नर तालुका (नारायणगाव मंडल),	आंबेगाव तालुका (मंचर मंडल),	खेड तालुका (खेड व चाकण मंडले),	
दोंड तालुका		} मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीचा लाभ न मिळणारी क्षेत्रे.
बारामती तालुका		
इंदापूर तालुका		
पुरंदर तालुका		
शिरूर तालुका		

अवर्षणप्रवण तालुक्यांमध्ये १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमधील ५ ते १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती. फक्त बारामती तालुक्यात, ज्या ९ वर्षांची आकडेवारी उपलब्ध आहे त्या सर्वच्या सर्व ९ वर्षांमध्ये ११ पेक्षा अधिक आठवडे कमी पावसाचे होते. १९५८ ते १९७२ या वर्षांमधील पावसाळ्याच्या महिन्यांतील (जून ते ऑक्टोबर) प्रत्येक तालुक्या-मधील साप्ताहिक पावसाची आकडेवारी व पाऊस कमी पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या दर्शवणारे विवरणपत्र सोबत जोडले आहे.

५.१७. जुन्नर :

५.१७.१. जुन्नर तालुक्यात १४१ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या २,०३,४७४ आहे. लोकसंख्येची घनता १५१ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९६,५०९ हेक्टर असून २१,७९९ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,८०९ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ६.०२ आहे. तालुक्यामध्ये मध्यम दर्जाची माती आहे, परंतु नदी काठाजवळील माती खोल व काळ्या रंगाची आहे. गडद तपकिरी रंगापासून ते करड्या काळ्या रंगपर्यंत अशा मातीच्या रंगाच्या छटा बदलतात. हा तालुका मुख्यत्वेकरून खरीप क्षेत्र आहे.

५.१७.२. तालुक्यामधील पावसाची सरासरी ६७५ मि. मि. आहे. १९६६, १९६८ व १९७० या वर्षांत २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांतील ८ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१७.३. पारदासानी समितीने व पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला. आम्हाला, या तालुक्याचा एक भाग (नारायणगाव मंडल) अवर्षणप्रवण भाग आहे असे वाटते.

५.१८. आंबेगाव :

५.१८.१. या तालुक्यात १०० गावे आहेत. येथील लोकसंख्या १.३९ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील क्षेत्र ६४,१३८ हेक्टर आहे व २३,८८६ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,७२१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.८० आहे. तालुक्यामध्ये फिककट तपकिरी रंगाची उथळ माती आहे. हा तालुका केवळ खरीप पिकांचा आहे.

५.१८.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७३१ मि.मी. आहे. १९६६ व १९६८ या वर्षांमध्ये सरासरी पावसापेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमधील ६ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१८.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोनीही हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला नाही. परंतु आम्ही, तालुक्याचा एक भाग (मंचर मंडल) अवर्षणप्रवण भागात समाविष्ट केला आहे.

५.१९. खेड :

५.१९.१. या तालुक्यात १५८ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या १.९७ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४१ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८७,४५४ हेक्टर आहे व १८,३८६ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,६२२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४.१४ आहे. तालुक्यामध्ये नदी काठावर मध्यम व खोल भाती असून डोंगराळ भागात हलकी, तपकिरी रंगाची उथळ माती आहे.

५.१९.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७४७ मि. मी. आहे. १९६५ व १९६६ या वर्षांमध्ये सरासरीपेक्षा ४० टक्केचंवर कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ५ वर्षांच्या कालावधीत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.१९.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला नाही. परंतु तालुक्याचा एक भाग (खेड व चाकण मंडले) अवर्षणप्रवण आहे असे आम्हाला वाटते.

५.२०. दोंड :

५.२०.१. या तालुक्यामध्ये ६४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.४६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११३ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८२,०९१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १३.३२ आहे. भीमा खोऱ्यातील लहानशा क्षेत्राव्यतिरिक्त इतरत्र मोठ्या भागांमधील माती मध्यम व उथळ आहे. हा तालुका संपूर्णपणे रबी टापूमध्ये येतो.

५.२०.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ३८१ मि. मी. आहे. १९६३ व १९६७ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा ११ पेक्षा जास्त होती.

५.२०.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'अ' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त तालुका मानले होते. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) हेच मत व्यक्त केले आहे. हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून अजूनही मुक्त न झाल्याचे वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. आम्ही मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त बाकीचा सर्व तालुका अवर्षण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट केला आहे.

५.२१. बारामती:

५.२१.१. या तालुक्यामध्ये ६३ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या २.२८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता १६५ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९४,४७९ हेक्टर आहे व ६,६७८ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र २८,४७२ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ३०.१४ आहे. फक्त नीरा व काशा या नद्यांच्या खोऱ्यामधील जमीन चांगली आहे. बाकीच्या भागात उथळ मातीची जमीन आहे. तालुक्याचे उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील भाग उंचावर असून तेथील माती निष्कृष्ट दर्जाची व उथळ आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे.

५.२१.२. १९६४ पासूनची पावसाच्या साप्ताहिक विभागणी संबंधीची माहिती उपलब्ध आहे. १९६४ ते १९७२ या वर्षांमधील पावसाची सरासरी ४९५ मि. मि. आहे. १९६५, १९६६, १९६७, १९७१ व १९७२ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा कमी पाऊस पडला. ज्या ९ वर्षांची आकडेवारी उपलब्ध आहे त्या सर्वच्या सर्व ९ वर्षांमध्ये पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. १९७२ मध्ये पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या वर्षात अधिक होती.

५.२१.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'ब' वर्गातील दीर्घकालीन अवर्षण प्रवण तालुका मानले होते. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) बहुतेकरून येथील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी असलेली टक्केवारी ३० पेक्षा अधिक असल्यामुळे या तालुक्याला अवर्षणग्रस्त भागांच्या सूचीमधून वगळले होते. वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, या तालुक्यातील जलसिंचित नसलेल्या टापूमध्ये वारंवार टंचाईची परिस्थिती निर्माण होते.

५.२२. इंदापूर:

५.२२.१. या तालुक्यामध्ये ८४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.९६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता १३४ आहे. तालुक्यामधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०४ लाख हेक्टर आहे व १२,३८१ हेक्टर क्षेत्र वनाखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १७,७२० हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १६.९९ इतकी आहे. उंचीवरील पठारावर खडकाळ व निष्कृष्ट दर्जाची जमीन आहे. हा तालुका मुख्यत्वेकरून रबी पिकांचा आहे.

५.२२.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ४८२ मि. मी. आहे. १९६७ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.२२.३. पारदासानी समितीने, या तालुक्याला 'अ' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग म्हणून मानले होते. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) हेच मत व्यक्त केले आहे. तसेच, मोठ्या कालवा पद्धतीखालील क्षेत्राव्यतिरिक्त बाकीचा सर्व तालुका टंचाईच्या परिस्थितीमध्ये अजून प्रतिक्रम झालेला नाही असे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते.

५.२३. पुरंदर:

५.२३.१. या तालुक्यात ७९ गावांचा समावेश असून तेथील एकूण लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता १३६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६७,३०४ हेक्टर आहे व वनाखाली ८,२३७ हेक्टर क्षेत्र आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९,६७८ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १४.३८ आहे. नीरा व काशा या दोन नद्यांच्या काठावरील माती चांगल्या दर्जाची आहे परंतु इतरत्र ती हलकी, उथळ व दगडाळ आहे.

५.२३.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५९८ मि. मी. आहे. १९५८ पासूनच्या कोणत्याही हंगामात सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला नाही. तथापि, १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांमध्ये कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

५.२३.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'ब' वर्गातील अवर्षणप्रवण तालुका मानले आहे. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) पारदासानी समितीच्या या मतास पुष्टी दिली आहे. वारंवार जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती व पर्जन्य-विषयक आकडेवारी यावरून असे दिसते की, मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणारे या क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर सर्व तालुका अजूनही अवर्षण प्रवणच आहे.

५.२४. शिरूर:

५.२४.१. या तालुक्यामध्ये ७९ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९६ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,२३,८३० हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११.४ आहे. वेल खोऱ्यात चांगल्या दर्जाची माती आहे आणि भीमा नदीच्या काठावर, विशेषतः भीमेचा वेल व घोड या नद्यांशी जेथे संगम होतो त्या ठिकाणची माती अधिक खोल व काळी आहे. तालुक्याच्या मध्य भागातील उंचीवरील पठारावर हलक्या ते मध्यम प्रतीची काळी माती आहे. हा तालुका अंशतः रबी पिकांचा आहे. यामध्ये ७९ गावांपैकी ३८ गावे रबी क्षेत्र आहे.

५.२४.२. तालुक्यामधील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ४१५ मि. मी. आहे. १९६१ यावर्षी सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांमध्ये, कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती अशा वर्षांची संख्या १० होती.

५.२४.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही हा तालुका अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले आहे. वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखालील क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर तालुका अजूनही टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त झालेला नाही.

५.२५. हवेली :

५.२५.१. हा तालुका १११ गावांचा असून तेथील एकूण लोकसंख्या २.३० लाख आहे. व लोकसंख्येची घनता १९९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८१,६११ हेक्टर आहे व १८,५६६ हेक्टर क्षेत्र वनावादी आहे. निव्वळ जलमिचित क्षेत्र ६,१५४ हेक्टर असून निव्वळ जलमिचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राची टक्केवारी ७.५४ आहे. तालुक्याच्या पूर्वेकडील भाग तपकिरी व लालसर मातीचा बनलेला असून पश्चिमेकडील भागात तांबडी माती आहे व तेथे खोत्र नांगरणी करावी लागते. हा तालुका मुख्यत्वेकरून खरीप पिकांचा आहे व तेथील फक्त १० गावे रबी क्षेत्रात आहेत.

५.२५.२. पर्जन्यमापन केंद्र बंद पडल्यामुळे १९६६ पासूनची साप्ताहिक पर्जन्यविरयक आकडेवारी उपलब्ध नाही. १९६५ या वर्षी सरासरीच्या ७५ टक्के पेक्षा पाऊस कमी पडला. १९५८ पासूनच्या ८ वर्षांपैकी २ वर्षांमध्ये, कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती.

५.२५.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण भाग म्हणून मानले आहे. ८ वर्षांपैकी फक्त २ वर्षांत कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा जास्त होती. यावरून हवेली तालुक्यातील पावसाचे स्वरूप कमी लहरी असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच तालुक्याचे वन्यापैकी औद्योगीकरण झाले आहे व त्यामुळे हा तालुका अवर्षणाच्या कालावधीत उद्भवणाऱ्या प्रतिकूल सामाजिक-नि-आर्थिक तगावावर मात करू शकेल. म्हणून आम्ही हा तालुका अवर्षण-प्रवण भागातून वगळला आहे.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये.

पर्जन्यमापन केंद्र : घोडगांव.

तालुका : आंबेगांव,

जिल्हा : पुण.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	८	७	११	१४	१४	७	२२	३६	४५	५८	८७	५९	६८	३५	३६	२७	२४	२९	२९	११	२६	४३	१०	१९	५	१	७३१
१९५८	१२२	१९	२३	५३	२४४	१४२	२०	..	१०	१६	३१	२१	२४	१५	३०	..	६	..	३०	८०६
१९५९	१४	..	७	१७	..	९०	५८	५२	६७	१०६	१०७	३७	७	२	३७	४०	४८	५	..	२३	८	२६	७५१
१९६०	..	४२	५५	७२	२४	..	१५	१३	८५	४८	५	२६	३८	३७	१८	१७	११	९	३४	..	६०	८९	१३	३४	७४५
१९६१	२४	११	५९	९८	१०४	३१६	९४	५५	१७	७	१८	१०	१०	२६	८	..	१४	३	६७	९४१
१९६२	५३	८	८९	४०	१२३	२५	२६	६५	४९	५	..	८०	९	१०३	१८	३२	३	७२८
१९६३	२	४	७	..	३०	१७६	१६	५	१३	५९	९१	४१	२४	१३	१७	७	१	३७	..	२१	२८	७	५९९
१९६४	..	५५	१२	२६	३	३३	७८	७०	९	..	१४	२९	७०	३२	१४	१०	..	६३	५६	२९	..	५	६०८
१९६५	७६	३०	११	..	५८	३५१	९३	९७	२५	३७	५७	४०	५	..	२०	३२	२८	१०	९७०	
१९६६	२०	३०	..	१४	८५	५३	१४२	४३	३	५	६३	..	१३	४७१
१९६७	४५	१७	२८	८	१०	४४	२१८	५६	१५	७	२९	९	..	३	३६	२१	२०	४	५७०	
१९६८	१२	६३	४०	५९	४	९	३६	५६	१४	१४	८	८	५३	५२	२१	१६	४६५	
१९६९	७	..	७३	३	४२	२	१४१	७	१९	३५	१४०	७५	५७	५	७०	१२५	११०	९१०
१९७०	१००	३२	१२	२६	१२	२३	८७	१६	४८	१३	५	९१	८८	३१	२३	११	५३	६०	४८	७७९
१९७१	६८	११	३	१७८	२३	८	३७	४६	३१	१८	१७	१७	३५	१३१	६	..	१६	२५३	१५	२	९१५	
१९७२	मि.ना.	मि. ना.

मि. ना.—मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : घोडगांव (आंबेगांव)

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बशांविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १००

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७३१	८०६	..	२	१	२	१	४	१०
१९५९	७३१	७५१	..	२	..	२	२	२	८
१९६०	७३१	७४५	..	२	१	२	२	२	८
१९६१	७३१	९४१	..	२	..	२	२	२	११
१९६२	७३१	७२८	..	४	२	२	२	२	१२
१९६३	७३१	५९९	१९	२	२	..	२	२	९
१९६४	७३१	६०८	१९	२	२	..	२	४	११	..	४
१९६५	७३१	९७०	..	२	२	..	२	२	९	..	२७
१९६६	७३१	४७१	३७	२	२	२	२	५	१५	७	१०
१९६७	७३१	५७०	२३	२	२	२	२	२	१३	..	४
१९६८	७३१	४९५	३४	२	२	२	२	२	१०	..	८
१९६९	७३१	९१०	..	२	२	१	२	५	१२
१९७०	७३१	७७९	..	२	२	१	२	५	९	..	२१
१९७१	७३१	९१५	..	२	२	१	२	२	९	१५	३
१९७२	७३१	मि. ना.	१००	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : खड.

तालुका : खड.

जिल्हा : पुणे.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१२	७२	१३	१९	२२	१०	२१	३६	४४	६८	३८	५०	४४	३१	३०	२०	२०	३१	२१	८	३९	५६	१३	२१	५	३	७४७
१९५८	५६	१८	१४	..	७१	१४९	१२९	२	३०	५	३२	३४	४४	११	१८	..	८	..	३४	६५५
१९५९	७६	..	३	१३	१०	५	..	७९	१५	५०	२८	७५	९६	३९	६	१०	४९	६०	५७	४	५८	६३	६	९	..	१६	८२७
१९६०	..	७४	३८	२५	१६	११	१७८	१२२	..	२७	७७	२६	१२	१५	६	६	१०	..	२१४	१५६	५	६५	१,०८३
१९६१	५०	८१	५९	६९	..	४	..	७३	५२	१२०	३१	३८	३३	१६	१२	१०	१५	११	२१	७	१	१३	२६	२५	७६७
१९६२	४८	५६	..	६	३	३	२	११०	२६	७८	१०	१६	१२३	१५	१०	१२	७०	१९	३२	४७	३४	६	७२६
१९६३	२०	..	२८	१२	१	..	२२	१६४	७	४	१६	३४	१२६	५३	११	१३	१८	७	..	१०२	..	१६	३३	७	६९४
१९६४	..	१०	६५	१	६	७१	७१	६	५	१	५८	७४	११	१०	३	..	४०	४७	४५	२	३५	३	..	५६४
१९६५	५	१२	१	१८	८३	७२	४६	१५	३	७६	२९	१	१३	१०	३१	५	४२०
१९६६	४४	२९	३	१३	९	१	१३३	३०	४१	१०	४	१	..	६	२४	..	२६	२५	३९३
१९६७	११	..	१९	..	४१	११	३८	२४	३	३४	२४५	३६	९	१०	९	५६	९५	२	११	६६०
१९६८	८९	४३	७२	६९	१३	५	२०	४३	१९	२	५	..	११	८	२८	६६	२२	२४	५३९
१९६९	१२३	५	९०	१३	११०	१३	७	१३७	३२	१२६	२५	४	४१	१२३	६६	७	१	६	९२९
१९७०	३७	२१	५	४४	११	६४	४६	१९	२९	२५	११	२५	५२	२१	३०	१२	१	२२	३२	९०	२३	६२०
१९७१	..	२	..	५	१०७	७	२	५४	२१	४	१५	४०	१०	९	१३	७	३७	१२३	१	..	४३	१६२	२	..	१	९	६७४
१९७२	७	२०१	..	१३५	४७	४५	..	*मि.ना.													

मि.ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : खेड

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बशांविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १५८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७४७	६५५	११	३	२	१	१	४	११
१९५९	७४७	८२७	..	२	१	१	..	२	६
१९६०	७४७	१,०८३	..	३	१	२	३	२	११
१९६१	७४७	७६७	..	३	१	१	२	३	११
१९६२	७४७	७२६	३	३	३	..	१	२	११
१९६३	७४७	६९४	६	२	३	..	१	१	८
१९६४	७४७	५६४	२६	३	३	..	२	२	१०
१९६५	७४७	४२०	४७	४	२	२	४	२	१४	२	१५६
१९६६	७४७	३९३	..	३	२	४	२	४	१५
१९६७	७४७	६६०	१०	२	१	२	३	२	१०
१९६८	७४७	५३९	२९	२	३	२	१	२	१०
१९६९	७४७	९२९	..	१	२	१	१	४	११	..	८५
१९७०	७४७	६२०	१५	१	..	१	१	२	५	..	३
१९७१	७४७	६७४	९	१	४	३	२	३	१३	७	३
१९७२	७४७	४३५	१५८	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुका: घोंड

जिल्हा: पुणे.

A-2008-1-A.

पर्जन्यमापन केंद्र: घोंड

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१०	४	६	८	५	१६	७	८	२४	१२	१४	२४	९	४	१४	९	२४	२५	२०	२१	२७	३७	२१	२१	१०	१	३८१
१९५८	५	..	९	८	६८	२५	९२	२१	५८	३२	१०	१३	२८	३६९
१९५९	१	..	५	५३	५	३४	९	११	५	१२	१	४	५	..	१७	११	२१	११६	६९	१८	..	११	४०८
१९६०	..	९	१९	२३	५	८	१८	..	१९	३४	१३	११	..	३	..	५	६३	..	७९	६३	१०	३४	४१६
१९६१	..	१८	३२	७५	२६	२४	..	३०	११७	१२	२५	१५	१५	३	३	५४	१७	२	४६९
१९६२	३०	१२	..	२२	३५	२	६	८	..	३६	१९	..	४९	१२७	१४	३	६५	६७	२	४९७
१९६३	२८	९	१६	४३	९	१९	३७	८	१०	६	१३	२	४	१७	२२	१	२४४
१९६४	८	३	२१	१३	१३	१०	२१	३	५	९	३	..	४	६	२१३	११	४४	६	..	१२	..	४०५
१९६५	१	४४	३२	..	३	१४	३४	७४	९	..	१७	२१	२६	..	९	२८४
१९६६	११२	३३	९	२०	३	२४	४	..	६९	९	..	२९	३९	३५१
१९६७	३३	६२	३१	१०	२	१०	१	१४९
१९६८	३७	४	..	६४	७३	९	५	६	८	३	२२	७२	१३०	३०	१६	४७९
१९६९	४	३१	१२	१४	२४	८५	२६	७	७	१२	१	७२	१४७	५५	..	५५	३४	..	५८६
१९७०	..	२५	६	१७	२३	९	१३	४५	१९	..	५	२४	१२	२८	७२	४	५५	४५	४०२
१९७१	१	१	५	८९	६	४	८०	५५	४५	२८६
१९७२

मि.ना.

मि. ना. — मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्षाविणारे विवरणपत्र

A-2008-11-B. तालुक्याचे नाव: धोंड.

गावांची एकूण संख्या: ६५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि.मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि.मी.	कमी पडलेल्या गावासाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	३८१	३६९	३	३	२	१	२	३	११
१९५९	३८१	४०८	..	२	३	१	३	१	१०
१९६०	३८१	४१६	..	१	२	३	२	३	११
१९६१	३८१	४६९	..	१	२	३	४	२	१२
१९६२	३८१	४९७	..	३	३	२	१	२	११	१	१
१९६३	३८१	२४४	३४	३	२	१	४	२	१२	..	३०
१९६४	३८१	४०५	..	२	..	२	३	३	१०	..	११
१९६५	३८१	२८४	२४	४	३	..	२	४	१३	३१	३४
१९६६	३८१	३५१	७	३	२	४	२	४	१५	..	३
१९६७	३८१	१४९	५८	३	३	३	४	४	१७	..	२५
१९६८	३८१	४७९	..	२	२	४	२	३	१२	..	६५
१९६९	३८१	५८६	१	३	१	३	८
१९७०	३८१	४०२	२	२	२	३	९	६५	..
१९७१	३८१	२८६	२४	४	४	३	४	२	१७	६५	..
१९७२										६५	..

मि.ना.

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये .

पजन्यमापन केंद्र : बारामती

तालुका : बारामती.

जिल्हा : पुणे.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	६	२	२	२४	१६	२१	१७	३०	१४	८	९	१८	१८	२१	१६	१०	२२	३४	१९	२०	२९	५०	२८	२२	२०	१९	४९५
१९५८
१९५९
१९६०
१९६१
१९६२
१९६३
१९६४	४	४४	७	४	३	२०	५	१	..	२७	५	१६५	४०	५२	४०	३	३०	..	४५०
१९६५	२	४	४	४	९	२६	१२	१	..	१७	३३	२२	..	७७	..	२२	१४	२४७
१९६६	५०	५३	..	७	..	३४	३४	१०	६	१२	७	१०	४६	२०	१	३	२९४
१९६७	४७	..	५	३१	५७	..	७	..	१५	२०	४२	२०	१	४०	२७	३६	३४८
१९६८	१	५१	१६	१७	..	२०	३३	२	११	४	४६	४२	३६	२०५	४३	५३०
१९६९	५४	७	५५	१०	१४३	१६	२	२०	४२	२१४	११०	९	३१	२७	४	७४४
१९७०	..	६	..	१९	..	७३	१६	३	१	५	१	..	३३	२८	२	२	..	३४	६७	..	१०५	२७	४२२
१९७१	३	३९	६	७	..	११	२	१	..	८९	३	८३	८६	..	१	५	१६	३५२
१९७२	२	..	३	४	२	१	४	१२	२७	५५

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बरंविणारे विवरणपत्र

तालका : बारामती (१९७४ पासून)

गावांची एकूण संख्या : ६३

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंजंन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४९५
१९५९	४९५
१९६०	४९५
१९६१	४९५
१९६२	४९५
१९६३	४९५	२३
१९६४	४९५	४५०	९	३	५	३	२	२	१४	..	१३
१९६५	४९५	२४७	५०	४	३	२	२	५	१५	३	८
१९६६	४९५	२९४	४०	३	२	४	२	५	१६
१९६७	४९५	३४८	२९	२	२	३	३	३	१२	..	४०
१९६८	४९५	५३०	..	३	२	३	२	३	११	..	४०
१९६९	४९५	७४४	..	२	३	२	२	४	१२	..	१५
१९७०	४९५	४२२	१४	२	५	२	२	३	१४	३७	३
१९७१	४९५	३५२	२८	४	५	३	३	३	१८	३९	१
१९७२	४९५	५५	८८	४	५	४	२	५	२०	४१	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : इंदापूर.

तालुका : इंदापूर

जिल्हा : पुणे

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा										
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	८	५	७	१८	१०	२५	१७	१७	१५	८	१५	१५	१९	७	१४	१५	३७	२४	३०	३३	४४	४५	१४	२०	१७	३	४८२
१९५८	४	१२	३२	१२	९	२०	४०	१२	७१	३७	२२८	८९	२	१	१७	३३	६१९
१९५९	१५	..	८	१६	४९	९	२	..	७	१५	..	१	..	२४	२९	..	२६	१८	१४९	८	९६	४७२
१९६०	..	७	२४	७३	२२	४	१३	..	६४	२१	१८	१३	९	१३१	..	१६८	६८	७	२७	६६९
१९६१	..	३४	१४	८५	२२	..	२६	९१	१६	५	१२	१९	४	४	१६	१७	..	५	३७०
१९६२	३६	८	..	९३	२	९	६	५	२	३	४९	४६	१३	२८	१३२	३३	४	..	१६	२१	८४	७	५९७
१९६३	३	..	१०	..	१८	७०	५	१	१६	७	३८	२९	३१	१०	२६	६	२८	४२	१	७	..	२३	६०	२४	४५५
१९६४	२	५	१	१९	..	१	९	३०	७४	३२	७	५	१	११	२	१७४	७२	१०१	८	३	२५	३	५८५
१९६५	२	२८	..	२३	..	४३	४	९	७३	९०	३	..	८८	४२	४०५
१९६६	१०७	६२	..	१२	..	३	६४	७	२२	३	५७	३०	१	२२	३०	४२०
१९६७	..	१	१	५१	२	..	३२	२७	१७	१०	२	१	४४	१७	३५	४	२४४
१९६८	४	२७	२	..	४७	१२	..	२७	३१	२५	३९	२२	१३७	१२	३	३८८
१९६९	४७	५	८६	१८	२२	५३	..	४७	२९	५	६५	९६	७५	..	४०	७०	६५८
१९७०	..	३१	..	८	..	१७	२३	२	..	५	१६	..	२९	२६	१०	४	..	६१	१५७	६	५६	१५	४६६
१९७१	११	५६	३०	७	..	३५	१	३	६६	२	२२	११३	२५	४०	५	५	४२१
१९७२	मि. ना.												मि. ना.														

मि.ना.—मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : इदापूर.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्शाविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ८५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या माठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि.मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४८२	६१९	..	२	१	१	३	३	१०
१९५९	४८२	४७२	२	२	३	३	२	२	१२
१९६०	४८२	६६९	..	१	२	३	२	२	१०
१९६१	४८२	३७०	२२	१	..	४	४	२	११
१९६२	४८२	५९७	..	३	२	२	१	१	११
१९६३	४८२	४५५	५	२	२	..	२	२	८	..	२५
१९६४	४८२	५८५	..	३	२	२	२	२	११	..	१
१९६५	४८२	४०५	१५	२	२	१	२	५	१२	४८	२२
१९६६	४८२	४२०	१२	२	१	४	१	४	१२	..	६
१९६७	४८२	२४४	४८	३	२	३	३	४	१५	..	४१
१९६८	४८२	३८८	१९	३	१	४	३	३	१२	..	५९
१९६९	४८२	६५८	..	१	१	२	१	४	११	..	३३
१९७०	४८२	४६६	३	२	३	२	२	..	१२	..	३३
१९७१	४८२	४२१	१२	२	५	२	२	..	१४	६२	२
१९७२	४८२	मि.ना.

मि.ना.—मिळाले नाही,

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पंजन्यमापन केंद्र : सासवड

तालुका—पुरंदर.

जिल्हा : पुणे

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा										
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१५	७	२०	१३	३	२०	१६	२०	४२	४३	४५	३७	२८	२५	२८	२१	२३	१६	१९	७	३६	५२	२४	१८	८	१२	५९८
१९५८	४	१	१०	१८	३	१४	१५	१३	..	६	६०	१२	२७	११	११	७	१	१	१६	२८	५०१
१९५९	१६	६	१६	४९	..	६	४९	५५	५३	८३	३३	६१	३३	२४	७	..	११	२५	२५	..	३१	५१	..	१७	१५	..	६६६
१९६०	१	२७	२७	४३	४	५७	१०८	६४	..	२५	२१	१४	५	४	५	३	४५	..	१११	८७	७	२३	६८१
१९६१	७	६०	७४	३७	५८	१३०	९३	९०	२२	५	६	१५	६	६	२	३५	६	..	२	४७	५२	..	१०१	८५४
१९६२	४१	९	७	८१	२७	८	१०	४८	२१	३	११	५७	५	१८	२२	५३	४०	५२५
१९६३	२०	..	७५	..	१७	५३	१५	२५	२४	१३	८	२३	१२	३०	४	८	१०	५	८	१०	..	२४	२८	१७	६८७
१९६४	१७	४२	..	३७	५७	३३	८	२	४	१६	६५	२७	३	९	..	५८	३४	५६	२२	६	३	..	५७९
१९६५	७	..	१०	४०	१५	३	९	९	४३	५४	२१	२१	२२	१११	७४	१	..	३	८०	२३	२	५४८
१९६६	१४९	६८	..	१०	२२	११	११	२१	३८	६	३	६	२०	५	..	१	४७१	
१९६७	१३	..	२	..	४२	१०	२३	११	११	२६	६१	३३	१२	३	७	१	२९	१९५	४५	२२	६३५
१९६८	११	२१	१३	३४	३०	४०	४१	१२	४२	६७	४२	..	३	..	३८	८	५१	११५	६५	१७	५४०
१९६९	११	२१	१३	३४	३०	४१	१२	४२	६७	५	३	७	१०७	९	७	६३६
१९६९	२१	..	२७	९	१०	५	२१	१२	४२	६७	५	३	७	१०७	९	७	६३६
१९७०	१९	..	१८	३७	५	४	३५	३५	२८	१६	१६	९	५२	१७	८	१४	४८	७६	..	३३	३२	५८२
१९७१	१	२९	..	३३	..	१४	८	२८	१६	४	१	१४	८६	४४	९	..	७०	१११	१२	१३	४८४

तालुक्याचे नाव : पुरंदर (सासवड)

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ७९

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५९८	५०१	१६	२	३	१	१	३	१०
१९५९	५९८	६६६	..	२	..	३	१	२	८
१९६०	५९८	६८१	..	३	१	३	२	३	१२
१९६१	५९८	८५४	..	३	१	३	२	२	११
१९६२	५९८	५२५	१२	४	२	२	..	२	१०
१९६३	५९८	६८७	..	१	३	१	१	१	७
१९६४	५९८	५७९	३	२	३	१	१	३	१०	..	२
१९६५	५९८	५४८	८	२	२	..	३	५	१२	२४	४६
१९६६	५९८	४७१	२१	३	१	४	३	५	१६
१९६७	५९८	६३५	..	१	२	३	३	२	११	..	५
१९६८	५९८	५४०	१०	१	२	२	१	२	८	..	५१
१९६९	५९८	६३६	..	२	२	२	३	४	१३	..	६७
१९७०	५९८	५८२	३	२	१	१	..	३	७	..	३७
१९७१	५९८	४८४	१९	२	३	२	२	२	११	५०	..
१९७२	५९८	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	७९	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

A-2008-12-A

पर्जन्यमापन केंद्र : शिहर

तालुका : शिहर

जिल्हा : पुणे

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	९	६	१४	११	९	९	२२	११	१६	१६	२०	११	१२	७	१९	१२	२८	१७	२३	३५	२७	४७	९	२३	७	२	४१५
१९५८	८	१	..	३१	..	४३	६	३७	१	..	४	५६	१३	११५	८८	४८	४५१
१९५९	१३	२४	८१	१७	५	१९	..	८	१३	७	२	..	४०	२६	३	४	..	६४	३४	४	४	४	३७२
१९६०	..	६२	४३	३२	..	३२	..	४	२१	१०	..	२५	१०	१	१०५	..	६२	४८	१४	६७	५३६
१९६१	१०	७	३६	२८	..	२७	१	५७	११	६	१३	९	८	१	४	१२	४	१	६	२	..	५	१	३०	४	..	२८३
१९६२	२२	३८	..	११	८४	७	८	१	१	५२	२८	..	५	४०	२१	१७	१	५८	१०	४०४
१९६३	१	..	५७	..	१	२५	४	..	११	३३	२	..	१२	७	३०	१३	४	१०	४	७९	१२	४	..	३५	३	२	३४९
१९६४	१७	९	..	३८	१०	१८	२	९	१५	२५	११	१८	..	१	..	२०५	२०	४९	४	९	४६०
१९६५	२	..	२	१५	७१	१६	५	२	६७	२७	२५	७०	१९	२	४०३
१९६६	१०३	३	६	८३	५	२६	८	३१	७	१५	२५	५४	१२	२१	३३९
१९६७	..	५	३	..	१२	..	९	..	२७	३	६	२१	६९	१३	..	२	१	४	८९	१२१	१२	२५	४२२
१९६८	७	४९	२	२५	..	३	८	७	२०	२	२	..	८	२३	७४	३६	१४९	२७	४३	४८५
१९६९	४५	५	२५	..	७५	३४	५१	२२	७	१०	१	..	६१	३२	१३३	१	५	१९	..	५२६
१९७०	..	७	..	१८	३२	९	१५	१८	..	३	११	१३	३८	५८	६	४	२	१५	६३	१	२७	३१	३७१
१९७१	२३	..	३३	५	..	१८	३	७	२	..	१	..	१३८	२६	२५	१६७	१०	१८	४७६
१९७२	मि. ना.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्साविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ७९

तालुक्याचे नाव : शिहर

A-2008-12-B

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आप्या-खालील	चार ते सहा आप्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४१५	४५१	००	३	३	०	३	४	१३	०	०
१९५९	४१५	३७२	१९	२	२	२	३	२	११	०	०
१९६०	४१५	५३६	०	३	३	४	२	२	१२	०	०
१९६१	४१५	२८३	३३	२	३	३	४	३	१३	०	०
१९६२	४१५	४०४	३	३	३	२	३	३	१२	०	०
१९६३	४१५	३४९	१६	३	२	३	२	३	१३	०	१३
१९६४	४१५	३६०	०	२	३	३	२	४	१०	०	६
१९६५	४१५	४०३	३	३	३	३	२	५	१४	२३	४८
१९६६	४१५	३९९	४	४	३	३	३	२	१३	०	५५
१९६७	४१५	४२२	०	३	२	३	३	२	१३	०	६६
१९६८	४१५	४८५	०	२	२	३	३	२	१०	०	६२
१९६९	४१५	५२६	०	१	०	२	२	३	८	०	७०
१९७०	४१५	३७१	११	०	२	२	२	४	१०	३६	६४
१९७१	४१५	४७६	०	१	४	३	२	२	१२	७९	०
१९७२	मि. ना.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : जुन्नर

तालुका : जुन्नर

जिल्हा : पुणे

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	..	१०	६	१	१२	१२	३०	४३	६७	७४	६५	७६	३७	३६	२३	२१	३१	२६	१७	२०	३७	७	११	८	१	६७५
१९५८	४३	१८	४०	६८	४०	८७	१३०	६	१८	२२	२८	८४	१३	५७	१	३	..	७	१,०३२
१९५९	१२	..	१९१	६१	४५	६०	१३५	८८	५५	८	२	५०	१०९	६४	१४	९	३६	१६	२२	..	४	८८१
१९६०	२०	३५	१५	३९	१००	३०	३	६४	५२	२९	१२	१६	८	३	२७	..	५९	८०	१९	१२	६२३
१९६१	७	..	६०	२	११५	४९	१७१	९२	९३	२४	३९	१०	१८	१४	७	३०	८	..	३९	१३	२५	८१६
१९६२	३४	..	४	..	१८	३	४१	५४	१५८	९	१९	१००	४७	५	१	६७	२१	२३	१७	३८	..	६६९
१९६३	१५	२२	२	३२	१	१	१२	२२९	१२	३	२०	३९	१२३	६७	२६	१२	३७	१	..	४५	४२	७	७४८
१९६४	२३	७०	३	१५	११५	६८	१८	४	१०	३७	१०६	३६	२३	८	..	८८	३४	६८	..	२	७२८
१९६५	२७	३	१५	१४४	१०१	१२९	११	३६	३९	२५	६	..	५	७	१३	६	५	१	..	५७३
१९६६	५४	३२	११०	३३	१४८	५	२५	५	९	१०	१६	..	५	४५५
१९६७	२९	४	१४	२२	३	२	६०	३४२	५१	८	७	२०	१२	२	..	५९	६४	२८	१९	७४६
१९६८	१८	४४	१४	११६	३४	६३	२२	२८	७२	२९	४४०
१९६९	४५	..	१३७	६	५०	९६	४७	१५७	१९	८	५०	५६	९४	१८	७८३
१९७०	२	९	५१	१०	९	६२	२७	२७	३७	१०	२६	४९	१४	४०	४	मि.ना.	३७७
१९७१	७	१९	१	५३	२३	२१	३०	४७	१४	४	१५	११	२८	९३	१	..	६	१७१	२७	मि. ना.	५७१
१९७२	३	५२	१२५	मि.ना.	मि.ना.	मि. ना.	मि. ना.

मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : जुन्नर

गावांची एकूण संख्या : १४४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.		(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६७५	१,०३२	..	२	..	१	१	४	८
१९५९	६७५	८८१	..	२	..	२	१	१	६
१९६०	६७५	६२३	७	२	२	२	२	२	१०
१९६१	६७५	८१६	..	३	१	१	३	२	१०
१९६२	६७५	६६९	१	३	२	१	१	३	१०
१९६३	६७५	७४८	..	२	४	..	३	२	११
१९६४	६७५	७२८	..	२	३	..	२	४	११	..	३
१९६५	६७५	५७३	१५	३	२	१	४	२	१३	..	५४
१९६६	६७५	४५५	३१	३	२	४	३	३	१५	..	२८
१९६७	६७५	७४६	..	४	२	२	३	२	१३
१९६८	६७५	४४०	३४	२	३	२	२	४	१३
१९६९	६७५	७८३	..	३	१	१	१	६	११
१९७०	६७५	३७७	४३	१	४	१	३	मि. ना.	९	..	४
१९७१	६७५	५७१	१५	१	२	३	३	३	१२	११	..
१९७२	६७५	१८०	..	४	..	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	१४४	..

मि. ना.—मिळाले नाही.

प्रकरण सहा

सोलापूर जिल्हा

पारवंभूमि

६.१. स्थिति भूप्रदेश आणि हवामान :

६.१.१. सोलापूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या आग्नेयेला $17^{\circ} 10'$ आणि $18^{\circ} 32'$ उत्तर अक्षांशांमध्ये आणि $73^{\circ} 43'$ आणि $76^{\circ} 41'$ पूर्व रेखांशांमध्ये आहे. यामध्ये प्रामुख्याने भीमा व सीना या नद्यांच्या खोऱ्यांचा मध्य भाग समाविष्ट होतो व त्याचे क्षेत्रफळ $14,021$ चौ. कि. मि. आहे. या जिल्हाच्या उत्तरेला अहमद नगर व उस्मानाबाद जिल्हे, दक्षिणेला सांगली जिल्हा व म्हैसूर राज्य आणि पश्चिमेला सांगली, सातारा व पुणे हे जिल्हे आहेत.

६.१.२. लोकसंख्या.—या जिल्हाच्या $14,021$ चौरस कि. मि. क्षेत्रफळामध्ये 414 चौरस कि. मि. नागरी क्षेत्र व $14,607$ चौरस कि. मि. ग्रामीण क्षेत्र आहे. या जिल्हाची लोकसंख्या 1971 च्या जनगणनेनुसार $22,43,240$ आहे, तर 1961 मध्ये ती $18,60,119$ होती, म्हणजे सांगली दहा वर्षांत लोकसंख्येत 21.17 टक्के वाढ झाली. ही टक्केवारी वाढ माळशिरस तालुक्यात सर्वात जास्त (36 टक्के) होती व मोहोळ तालुक्यात सर्वात कमी (14 टक्के) होती. अलिकडच्या लोकसंख्येत $16,37,288$ (72.68 टक्के) ग्रामीण व $6,16,452$ (27.32 टक्के) नागरी लोकसंख्या अंतर्भूत आहे. 1971 च्या जनगणना आकडेवारीनुसार सोलापूर जिल्हाच्या लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मि. ला 150 होती, तर 1961 मध्ये ती 124 होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हीच संख्या 1971 मध्ये 164 व 1961 मध्ये 129 होती. लोकसंख्येच्या बाबतीत 1971 मध्ये या जिल्हाचा 6 वा क्रमांक होता व 1961 मध्ये तिसरा क्रमांक होता. 1971 मध्ये तालुकानिहाय लोकसंख्येची घनता उत्तर सोलापूर तालुक्यात दर चौरस कि. मि. ला 662 ते करमाळा तालुक्यात 94 याप्रमाणे बरीच भिन्न होती. या जिल्हात 948 वस्तीची गावे व 10 शहरे असलेले 11 तालुके आहेत.

६.१.३. प्रदेश रचना.—या जिल्हाचे दख्खनच्या पठाराचा काही विशेषतः सह्याद्री पर्वतांच्या पुर्वेकडील भाग व्यापला आहे व त्याचा सर्वसाधारण उतार आग्नेयेकडे आहे. भीमाही या जिल्हातील प्रमुख नदी आहे. तिच्या उजव्या तटावर नीरा व माण या उपनद्या आहेत तर डाव्या तटावर सीना ही उपनदी आहे, उत्तरेला भगवती नदी सांगलीला मिळते. भीमा व सीना या नद्या आग्नेयेकडे वहातात, नीरा पूर्वेकडे, माण नदी साधारणपणे ईशान्येकडे व भगवती आग्नेयेकडे वहाते. वर्षातील बऱ्याच दिवसांमध्ये या नद्या पायी ओलांडता येतात. नैऋत्येच्या हंगामी वाऱ्यांच्या काळात लहान ओढे व भीमा नदी यांना पुणे सह्याद्री क्षेत्रात अतिवृष्टीमुळे पूर येतात. या जिल्हातील बार्शी, करमाला, माढे आणि माळशिरस या तालुक्यांमध्ये लहान लहान टेकड्यांचे भाग आहेत. बार्शीमध्ये वडची घाट, करमाळामध्ये वाघोबा व बोडकी, माढे येथे चिचगाव व माळशिरस येथे गुरवाड ह्या प्रमुख टेकड्या आहेत. या टेकड्यांची उंची 50 मीटर ते 91 मीटर पर्यंत भिन्न भिन्न आहे.

६.१.४. हवामान व पाऊस,—उन्हाळ्याचे व्यतीरिक्त आणि विशेषतः मार्च एप्रिल व मे महिन्यांत या जिल्हाचे हवामान कोरडे व सर्वसाधारणपणे आरोग्यप्रद असते. वर्षाची विभागणी तीन हंगामात करता येते. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी हिवाळा, मार्च ते जूनच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा व जूनच्या मध्यापासून ऑक्टोबर अखेरपर्यंत पावसाळा.

या जिल्हाचे तपमान मार्च, एप्रिल व मे या महिन्यांमध्ये व्यतीरिक्त सर्वसाधारणपणे सौम्य व सम असते या जिल्हाचे कमाल तपमान 38° व किमान तपमान 19° असून जिल्हाच्या विविध भागातील तपमानात फारशी तफावत नसते.

६.१.५. पाऊस—सोलापूर जिल्हातील पावसाळा जूनच्या मध्यापासून सप्टेंबर अखेरपर्यंत असतो. या जिल्हातील पावसाचे दोन परमोच्च कालावधी आहेत. पहिला जून-जुलैमध्ये आणि दुसरा सप्टेंबरमध्ये मध्यंतरीच्या काळात पाऊस कमी पडतो जुलै आणि ऑगस्टमधील कमी होत जाणाऱ्या पावसाने हा पावसांतील खंड स्पष्ट होतो. त्याची तीव्रता पूर्वेकडे हळूहळू कमी होत जाते व बार्शी व अकलकोट या अगदी पूर्वेकडील तालुक्यांत तर हा खंड जवळजवळ नाहीसा होतो. जुलै-ऑगस्टमध्ये असा खंड स्पष्टपणे जाणवणाऱ्या पश्चिमी तालुक्यांमध्ये, जूनमध्ये चांगला पाऊस पडला तरीही जुलै-ऑगस्टमधील कमी पावसामुळे खरीप पिके घेणे अवघड होते व शेतकऱ्यांना रबी पिकांसाठी सप्टेंबरच्या पावसापर्यंत प्रतीक्षा करावी लागते. बार्शी व अकलकोट या तालुक्यांमध्ये कमी मुदतीची खरीप व रबी ही दोन्ही पिके काढता येतात.

तथापि, जिल्हातील एकूण पाऊस तुरळक आहे व त्याची वार्षिक सरासरी 601 मि. मि. आहे वर्षावर्षांच्या पावसाळी दिवसांच्या संख्येत बरीच मोठी तफावत पडते. उदाहरणार्थ, 1966 मध्ये मंगळवेढे येथील पावसाळी दिवसांची संख्या फक्त 23 होती, तर 1961 मध्ये ती 39 होती आणि पंढरपूरमध्ये ही 24 ते 38 होती. एकूण पावसाची न्यूनता व त्याची व्याप्ती व निरनिराळ्या वर्षामधील वाटप या दोहोमधील मोठ्या प्रमाणावरील तफावत यामुळे शेती हा जवळजवळ पावसावरील "जुगार ठरतो".

1952 ते 1972 (जून ते ऑक्टोबर या पावसाळी महिन्यांतील) मधील साप्ताहिक पावसाचे आकडे आणि कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या दर्शवणारे विवरणपत्र सोबत जोडले आहे.

६.२. माती :

६.२.१. सोलापूर जिल्हातील मातीचा भौगोलिक पाया प्रमुखाने डेक्कन ट्रॅप हा ज्वालामुखीजन्य खडक आहे.

"मुरुम" या स्थानिक नाव असलेल्या अंशतः विघटित बाल्टिक खंडकाबाली मूळची माती सोलापूर आहे. पाणी झिरपण्याचा गुण या मातीत जवळजवळ नाहीच आणि अदलाबदल होणाऱ्या क्लिष्ट हा प्रमुख घटक असल्यामुळे माती आपल्या आधाराशी संपृक्त आहे. मातीतील चुन्याचा साठा पुष्कळ जास्त (2.5 ते 10 टक्के) आहे. या मातीत भिन्न भिन्न प्रमाणात घूप होत असल्याचे दिसते आणि खंडित कडा असणे ही एक सार्वत्रिक घटना आहे.

६.२.२. या जिल्ह्यातील मातीचे, खोली व कस यांच्या आधारे चार प्रमुख प्रकारांत वर्गीकरण करता येते—

- (क) ७.५ से. मि. पेक्षा कमी खोल असलेली अतिशय उथळ माती ;
 (ख) ७.५ ते २२.५ सें. मी. पर्यंत खोलीची उथळ माती ;
 (ग) २२.५ ते ९० सें. मी. पर्यंतची मध्यम खोल माती ; आणि
 (घ) ९० सें. मी. पेक्षा जास्त खोली असलेली माती.

यावरून स्थूल अंदाज असा केला आहे की, एकूण लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी; अतिशय उथळ माती १० टक्के क्षेत्रावर, उथळ माती २० टक्के क्षेत्रावर, मध्यम खोल माती ४५ टक्के क्षेत्रावर व खोल माती २५ टक्के क्षेत्रावर आहे.

६.३. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे :

६.३.१. या जिल्ह्यातील जमिनीचा वापर व पीकपद्धती यांबाबतची माहिती खाली दिली आहे:—

(अ) स्थूल क्षेत्र (१९६९-७०)—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१५,०१०	१००
२	वने	३३३	२.२
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	६५५	४.४
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त इतर लागवडीयोग्य नसलेली जमीन—		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराऊ क्षेत्र	४१७	२.८
	(ख) पेरणी खालील क्षेत्रात समाविष्ट न केलेली, संकीर्ण झाडे व राया यांखालील जमीन.	५७	०.४
	(ग) लागवडीयोग्य पडीत जमीन	६०	०.४
	बाब ४ ची बेरीज	५३४	३.६
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत जमीन	४५३	३.०
	(ख) इतर पडीत जमिनी	६६८	४.५
	बाब ५ ची बेरीज	१,१२१	७.५
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	१,१३४	७.६
	(ख) जलसिंचित नसलेले	११,२३५	७४.९
	बाब ६ ची बेरीज	१,२३६९	८२.४
७	एकापेक्षा जास्त वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	४२८	२.९
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	१२,७९७	८५.३
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	१,३३८	८.९
१०	लागवडीखालील क्षेत्रे (५क+६)	१२,८२२	८५.४

(ब) पिकाखालील क्षेत्र— . .

अनुक्रमांक	पिक	क्षेत्र "१०० हेक्टरमध्ये	पिकाखालील स्थूल क्षेत्रांशी टक्केवारी.
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	७४	०.६
२	गहू	२६६	२.१
३	खरीप ज्वारी	२९	०.२
४	रब्बी ज्वारी	७,४४०	५८.१
एकूण—ज्वारी		७,४६९	५८.४
५	बाजरी	१,३२९	१०.४
६	इतर धान्य	११०	०.९
एकूण—धान्य		९,२४८	७२.२७
७	हरभरा	२५३	२.०
८	तूर	५३९	४.२
९	कुळीय	२३७	१.९
१०	मटकी	३४५	२.७
११	इतर डाळी	२०२	१.६
एकूण—डाळी		१,५७६	१२.३
१२	ऊस	१४३	१.१
१३	कापूस	१०७	०.८
१४	भुईमूग	७६२	६.०
१५	सूर्यफूल	४५९	३.६
१६	भाज्या	६८	०.५
१७	फळे	११	०.१

६.३.२. वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येईल की, भौगोलिक क्षेत्रापैकी सुमारे ८५ टक्के जमीन लागवडीखाली आहे. म्हणजेच या जिल्ह्यातील जमीन फार व्यापकपणे पिके घेण्यासाठी उपयोगात आणली जाते.

६.३.३. लागवडीखालील जमिनीचे व व्यक्तीचे गुणोत्तर ०.५७ : १ आहे. म्हणजेच दरडोई लागवडीखालील जमीन फक्त ०.५७ हेक्टर आहे. अंदाजे ३० टक्के लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये लागवडीस अयोग्य अशा अतिशय उथळ व उथळ मातीची जमीन आहे.

६.३.४. वनाखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या फक्त २.२ टक्के आहे. वनावलंबी उद्योगधंद्यांना आधार देण्याच्या दृष्टीने हे क्षेत्र अतिशय तोकडे आहे. तेथे पडीत जमिनीचे मोठे क्षेत्र नसल्यामुळे, वनाखालील क्षेत्र वाढवणे शक्य दिसत नाही.

६.३.५. जिल्ह्याचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यामध्ये कुरणे व चराऊ जमीन यांखालील क्षेत्र फक्त ४१,७०० हेक्टर किंवा २.८ टक्के आहे. एकूण १३.०० लाख संख्या असलेली गुरेढोरे या तुटपुंज्या कुरणांवर व चराऊ जमिनींवर गुजराण करीत आहेत.

६.३.६. जमिनीवरील इतका बोजा असताना व जमिनीची वाढती मागणी असताना, वनाखालील क्षेत्रात वाढ करणे तर राहोच, पण, आहे तेवढे क्षेत्रही राखून ठेवणे, कठीण झाले आहे. १९६० ते १९७० या कालावधीत १,३७२ हेक्टर वनजमीन लागवडीसाठी देण्यात आली.

६.३.७. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र फक्त २.९ टक्के आहे. पावसाच्या अनिश्चित परिस्थितीमुळे आणि सखोल माती असलेले क्षेत्र कमी असल्यामुळे. दुबार/बहुविध पीक काढण्यास फारच मर्यादित वाव आहे. पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी पुरवल्यानंतरही दुबार पीक कमी (सुमारे १५ टक्के) काढण्यात येते. याचे कारण म्हणजे, ८० टक्के जलसिंचित क्षेत्र विहिरीवर अवलंबून आहे. दुबार पिकाच्या क्षेत्रात लवकर तयार होणाऱ्या खरीप डाळी व भाज्या यांचा समावेश आहे.

६.३.८. पिकाखालील क्षेत्रे :—बरील तक्र्यावरून असे स्पष्ट होते की, पिकाखालील स्थूल क्षेत्रांपैकी सुमारे ८५ टक्के क्षेत्र अन्नधान्याखाली आहे आणि सुमारे १० टक्के क्षेत्र, भुईमूग (६.०० टक्के) व करडई (३.६ टक्के) यासारख्या तेलवियांच्या पिकाखाली आहे. पिकाखालील स्थूल क्षेत्रांपैकी फक्त १.१ टक्के क्षेत्रात ऊस आहे. ७२ टक्के क्षेत्र धान्यांखाली आहे, त्यापैकी रबी ज्वारीचे क्षेत्र ५८ टक्के आहे आणि डाळी फक्त १२ टक्के क्षेत्रात होतात. येथील महत्त्वाच्या डाळी म्हणजे तूर (४.२ टक्के), मटकी (२.७ टक्के) आणि हरभरा (२.० टक्के) या आहेत.

६.३.९. या जिल्ह्यातील पीकपद्धतीचे एक-मशागती असे वर्णन करता येईल, आणि त्यातही धान्य पिकांची एक-मशागती पीकपद्धती असे म्हणता येईल. ह्या प्रकारची पीकपद्धती हा, अनिश्चित व लहरी स्वरूपाचा पाऊस व भरवशाच्या पाटबंधाऱ्यांच्या अपुऱ्या सोयी यांचा परिणाम आहे. या जिल्ह्यातील पिकांचे उत्पादन किती कमी आहे, ते पुढील आंकड्यांवरून कळेल :—

अनुक्रमांक (१)	पीक (२)	हेक्टरमधील उत्पादन (किलो ग्रॅम)	
		सोलापूर जिल्हा (३)	महाराष्ट्र राज्य (४)
१	तांदूळ	६६७	१,०३२
२	रबी ज्वारी	३६३	४२६
३	हरभरा	२७१	२७५
४	तूर	२२७	४६५
५	भुईमूग	४८७	६५०

६.४. गुरेदोरे

६.४.१. या जिल्ह्यातील १९७२ मधील एकूण शेतीच्या कामी येणारे १३.०८ लाख होते, त्यामध्ये ४.९४ लाख गाई-बैल, १.४१ लाख, म्हशी-रेडे, ६.५७ लाख शेळ्या-मेंढ्या आणि ०.१६ लाख इतर गुरे होती. कोंबड्या व बदके यांची संख्या ६.०७ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडे अनुक्रमे १३.००, ५.४२, १.३२, ६.०३ आणि ०.२३ लाख असे होते.

६.४.२. सोलापूर जिल्हा, खिल्लार जातीच्या सुप्रसिद्ध गाई-बैलांसाठी व पंढरपुरी म्हशींकरिता प्रसिद्ध आहे. खिल्लार गाई-बैल लोकप्रिय होण्याचे कारण म्हणजे ते अतिशय तगडे असतात व पैदासकारांसाठी विशेषतः सांगोला, मंगळवेढा येथील पैदासकारांसाठी उत्पन्नाचे साधन असतात. पंढरपुरी म्हशी ही स्थानिक पैदास आहे. त्यामुळे ही जात जिल्ह्याच्या हवामानात तग धरू शकते व दुभती जनावरे म्हणून त्यांचा उपयोग होतो. तथापि, दुभती जनावरे म्हणून खिल्लार गायी योग्य नाहीत कारण, त्या सरासरी फक्त ७०० किलोग्रॅम दूध देतात. पंढरपुरी म्हशीसुद्धा, दुग्धोत्पादनातील जलद वाढीसाठी योग्य नाहीत, कारण त्या फक्त १,३०० ते १,४०० किलो ग्रॅम दूध देतात. थर्परकर व गीर जातीच्या गाई-म्हशी या जिल्ह्याच्या हवामानात तग धरू शकतात व त्या अधिक दूध देतात, म्हणून या जातींच्या गाई-म्हशींची दुभती जनावरे म्हणून या जिल्ह्यासाठी शिफारस केली आहे. दुधाकरिता, संकर पैदाशीची गुरे, जर्सी, फ्रिझियन यांसारख्या विदेशी जातीची संकर झालेली गुरे यांची शिफारस केली आहे.

६.५. पाटबंधारे

६.५.१. १९६९-७० मध्ये पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राची निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ९.२ आहे. पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी साळशिरस तालुक्यात जास्तीत जास्त वापरल्या जातात, तेथील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राची निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ३३.८ आहे. १९६९-७० मधील, विविध साधनांनी जलसिंचित केले जाणारे निव्वळ क्षेत्र खाली दर्शवले आहे :—

साधने—	क्षेत्र हेक्टर मध्ये (१००)	टक्केवारी
सरकारी कालवे	२५२	२२.१
खाजगी कालवे	१	०.०
तलाव	२०	१.८
विहिरी	८५८	७५.८
इतर साधने	३	०.३
एकूण निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र	१,१३४	१००.००

६.५.२. १९६९-७० मध्ये, ५०,६९६ पाटबंधारे विहिरी वापरात होत्या व त्या एकूण ८५,८०० हेक्टर जमीन जलसिंचित करित होत्या. या जिल्ह्यात जलसिंचनासाठी वापरात नसलेल्या आणखी ४,३९१ विहिरी होत्या.

६.५.३. विहिरी या जलसिंचनाचे प्रमुख साधन असून १९६९-७० मध्ये ५५,०८७ विहिरीपैकी ४,३९१ विहिरी वापरात नसताना मुद्दा निव्वळ जलसिंचन क्षेत्रापैकी सुमारे ७५.८ टक्के जमिनीचे जलसिंचन विहिरीद्वारे होत होते.

६.६. जमीनधारणा

कृषि हा या जिल्ह्यातील प्रमुख व्यवसाय आहे. पुढील तक्त्यामध्ये धारणजमिनीच्या आकारावर आधारित वर्गवारवाटप दिले आहे :—

(१९६२—६९)

धारणजमिनीचा गट	धारणजमिनीची संख्या	एकूण धारणजमिनीची टक्केवारी	मालकीचे एकूण क्षेत्र	मालकीच्या एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
एक हेक्टरपर्यंत	४,१४८	१३.८१	२,१२६	१०.२७
एक ते दोन हेक्टर	५,१०८	१७.००	६,९२०	४.१३
दोन ते चार हेक्टर	६,८५१	२२.८१	२०,१८९	१३.५५
चार ते सहा हेक्टर	४,९८८	१६.६१	२५,८०३	१५.४०
सहा हेक्टर आणि त्यापेक्षा जास्त	८,९४४	२९.७७	१,१२,५५४	६७.१५
एकूण	३०,०३९	१००.००	१,६७,५९२	१००.००

वरील तक्त्यावरून हे दिसून येईल की, ३१ टक्के धारण जमिनी २ हेक्टरपेक्षा कमी आकाराच्या आहेत आणि त्या फक्त एकूण क्षेत्राच्या ५ टक्के आहेत.

६.७. व्यवसायांचे वर्गीकरण

६.७.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—सोलापूर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येमध्ये ७,५९,००० (३४) टक्के कामकरी व १४,९५,००० (६६ टक्के) कामगारेतर होते. राज्यातील कामकरी व कामगारेतर याचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ टक्के व ६३.५ टक्के आहे.

६.७.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—पुढील तक्त्यात १९७१ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण लोकांच्या व्यवसायांचे वर्गीकरण थोडक्यात दिले आहे :—

(आकडे हजारात)

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
(क) ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या	८४४	७९३	१,६३७
(ख) ग्रामीण क्षेत्रातील कामकरी	४५५	३३१	५८६
(एक) शेतकरी	२३३	२८	२६१
(दोन) शेतमजूर	१४४	९६	२४०
(तीन) पशुधन, वनशास्त्र, शिकार इत्यादि	१३	१	१४
(चार) उत्पादन, संस्करण, संधारण, दुस्ती इत्यादि	२४	३	२७
(पाच) खाणकाम व दगडखाणकाम	†	†	†
(सहा) बांधकाम	६	१	७
(सात) व्यापार व वाणिज्य	११	१	१२
(आठ) परिवहन, माठवण इत्यादि	४	†	४
(नऊ) इतर कामकरी	१९	२	२१
(ग) ग्रामीण क्षेत्रातील काम न करणारे	३८९	६६२	१,०५१

* १३,५८४ घरगुती संवर्गातील व १३,१२९ त्याव्यतिरिक्तच्या संवर्गातील.

† ५०० पेक्षा कमी.

यावरून असे दिसून येईल की, एकूण ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये अंदाजे ३५.८० टक्के कामकरी व वाकीचे ६४.२० टक्के कामगारे तर होते. महाराष्ट्र राज्याचे संबंधित आकडे ३८.६० व ६१.४० होते. (१९६१ च्या आणि १९७१ च्या जनगणनांमधील कामकरी व कामे न करणारे यांच्या व्याख्यांमध्ये थोडा फरक असल्यामुळे, त्या दशकातील या दोन प्रवर्गांची तुलना करणे प्रस्तुत ठरणार नाही.) कामकऱ्यांपैकी ४५ टक्के कामकरी शेतकरी आहेत व अंदाजे ४१ टक्के शेतमजूर आहेत. अशाप्रकारे सुमारे ८६ टक्के कामकरी शेतांचा व्यवसाय करतात. १९७१ मधील महाराष्ट्र राज्याचे संबंधित प्रमाण ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के होते. कामकऱ्यांपैकी उद्योगधंद्यांमध्ये आणि व्यापार व वाणिज्य यांमधील कामकरी अनुक्रमे अंदाजे ५ टक्के २ टक्के होते. म्हणून, हा जिल्हा स्वरूपाने प्रथमतः कृषिप्रधान आहे.

६.८. उद्योग

सोलापूर जिल्ह्यात औद्योगीकरणाला १९ व्या शतकातच सुरुवात झाली होती व सोलापूर शहर त्यातील कापड गिरण्यांमुळे एक महत्त्वाचे औद्योगिक शहर समजले जाते. तेथे ७ कापड गिरण्या आणि जिल्ह्यात चार साखर कारखाने आहेत सर्व चारही साखर कारखाने माळशिरस तालुक्यात असून, त्यापैकी २ कारखाने सहकारी क्षेत्रात आहेत. या जिल्ह्यात आणखी २७ इतर संकीर्ण कारखाने आहेत. तसेच, गूळ तयार करण्याचे ४० मोठे कारखाने, ७६ तेल गिरण्या, ६ डाळ गिरण्या आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात ४ कापड गिरण्या व ४ कताई गिरण्या आहेत, त्यापैकी एक सहकारी क्षेत्रातील गिरणी सोलापूर येथे असून व इतर तीन गिरण्या बाऱ्शी येथे आहेत. या संस्करण कारखान्यातील कामगारांची एकूण संख्या सुमारे २८,००० आहे. जिल्ह्यात मेंढ्यांची संख्या त्रिपुल असल्यामुळे सांगोला, माढे, मंगळवेढे, माळशिरस व करमाळा या तालुक्यांमध्ये विशेष करून, लोकर कताई व विणकाम करण्याचे परंपरागत कारखाने आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या लोकांपैकी अंदाजे १३ टक्के लोक, घरगुती आणि अंदाजे १/४ भाग घरगुती स्वरूपाचा असणाऱ्या इतर उद्योगात गुंतले आहेत. या जिल्ह्यात सहकारी संस्करण संस्थाही आहेत, त्यामध्ये रु. ३.८० कोटी रुपये किमतीचा माल हाताळला जातो. तसेच, ५९ सहकारी संयुक्त कृषि संस्था आहेत, त्यांची सदस्य संख्या २०२ आहे व ३६ नागरी ग्राहक सहकारी संस्था आहेत, त्यांची सदस्य संख्या ८,१८६ आहे. त्याचप्रमाणे ३,०७८ सदस्य असलेल्या ९२ सहकारी कामगार कंत्राट संस्थाही आहेत

६.९. व्यापार व वाणिज्य

ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या व्यापाराव्यतिरिक्त ज्या इतर वस्तूंचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालतो, त्यात कृषि उत्पादने आणि डाळी, खाद्य तेल, साखर, गूळ व रुई यासारख्या कृषि उत्पादनांपासून तयार केलेल्या वस्तू असतात. स्थूल मानाने ६ टक्के कामकरी व्यापार व वाणिज्य यात गुंतले आहेत.

६.१०. परिवहन व दळणवळण

६.१०.१. सांगोला व माढे ही गावे मुख्य शहराशी प्रत्यक्ष रस्त्यांनी जोडलेली नसली तरीही या जिल्ह्यातील रस्त्यांची स्थिती चांगली आहे. बारमाही आणि उघडीप असताना वापरावयाच्या रस्त्यांची एकूण लांबी सुमारे ३,२१० कि. मी. होती १९६८-६९ मध्य ३७१ गावे बारमाही रस्त्यांनी जोडली गेली होती, तर १८४ गावे बारमाही रस्त्यांपासून ३ कि. मी. अंतराच्या आत होती.

६.१०.२. जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गांची एकूण लांबी सुमारे ४५१ कि. मी. असून, त्यामध्ये २२३ कि. मी. ब्रॉडगेज रेल्वेमार्ग १८६ कि. मी. नॅरोगेज रेल्वे मार्ग व ४२ कि. मी. मीटर गेज मार्ग यांचा समावेश आहे. येथे प्रसंगोपात्र हे नमूद करता येईल की, सोलापूर औरंगाबादशी रेल्वेने जोडण्याची आणि कुर्डुवाडी-बाऱ्शी-लातूर हा नॅरोगेज मार्ग निदान मीटरगेजमध्ये बदलण्याची आणि टंचाईप्रसक्त क्षेत्रातील कामगारांना रेल्वेमार्ग घालण्याचा कामावर लावण्याची मागणी करण्यात आली आहे; या मार्गामुळे, सोलापूरला मराठवाड्यातील जिल्ह्यांशी उत्तर-दक्षिण व पूर्व-पश्चिम दिशेने दळणवळण करणे शक्य होईल.

६.१०.३. या जिल्ह्याला प्रवासी वाहतुकीच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहने चांगली कामगिरी करतात, तर मालाची वाहतूक खाजगी माल-मोटारी आणि परंपरागत बैलगाड्या करतात.

६.११. या जिल्ह्यातील नागरी शहरांमध्ये महत्त्वाच्या राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा आहेत. १९७० मध्ये अनुसूचित बँकांच्या ४९ शाखा होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि सहकारी पत संस्थांची संख्या ८८८ होती व त्यांची सदस्य संख्या १,३९,९१३ होती. म्हणून सहकारी क्षेत्रात बहुतेक गावांचा समावेश होतो. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आपल्या ३४ शाखासह संपूर्ण जिल्ह्यात पसरली आहे व जाळघाप्रमाणे पसरलेल्या प्राथमिक संस्था, जिल्ह्याच्या अल्प व दीर्घ मुदतीच्या कृषि पतविषयक गरजा प्रामुख्याने भागवतात. कृषिविषयक आणि इतर सलग कामांसाठी १९७०-७१ मध्ये या सहकारी संस्थांमार्फत देण्यात आलेल्या कर्जाची रक्कम रु. ४.७१ कोटी होती.

सोलापूर जिल्ह्यातील विविध मार्गांनी शतकन्यांनी कर्ज म्हणून पुढील रकम काढली होती :—

(रुपये लाखांत)

(एक) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक (१९७०-७१)—

अल्प मुदतीचे	५१६.२२	} ५७८.८०
मध्यम मुदतीचे	६२.५८	

(दोन) जिल्हा मध्यवर्ती भूविकास बँक (१९७१-७२)

(तीन) सर्वसाधारण तगाई (१९७१-७२)

(चार) कृषीतर कर्ज (१९७१-७२)

(पाच) जमीन महसुलाची थकबाकी (३१ मार्च १९७१)

(महा) त्रिविध कृषि योजनांनुसार मंजूर केलेली कर्जे—३१ मार्च १९७२ रोजी येणे असलेली शिल्लक.—

(क) जिल्हाधिकाऱ्याच्या आदेशानुसार वसूल करावयाची मृदसंधारणविषयक आकारणी.	१७२.७४
(ख) वियाणे, खते, कीटकनाशके इ. साठी अल्प मुदतीचे कर्ज	३२.३७
(ग) वागायत विकास	१५.७०
(घ) तेलवियांसंबंधी योजना	४.२०
(च) सुधारित वियाणे	४.००
(छ) पाटबंधारे विहिरी	२.२३
(ज) भू-विकास	१.१०
(झ) कापूस विस्तार	०.०३
एकूण	२३२.३७
(सात) पशुसंवर्धन	२.११
एकूण	१,७२८.९९

वसूल केलेले कर्ज रु. ३९.२९ कोटी होते, त्यामुळे वर्षअखेरीला, अदत्त कर्जाची वसुलीशी टक्केवारी ५७ येते. दीर्घ व मध्यम मुदतीच्या कर्जविषयक गरजा बहुतेक जिल्हा भू-विकास बँक व तिच्या तालुक्यामधील शाखा भागवतात, १९६७-६८ मध्ये कर्ज म्हणून दिलेली रक्कम रु. १.४१ कोटी होती.

जवळ जवळ १०७ गोदामे सहकारी संस्थांच्या मालकीची होती, ९८ गोदामे खाजगी क्षेत्राच्या मालकीची होती आणि १० गोदामे सामूहिक विकास कार्यक्रमानुसार बांधली जात होती. शासनाच्या मालकीची व भाड्याची अशी एकूण १०६ गोदामे होती, त्यांची धारण क्षमता सुमारे १८,५०० टन होती.

६.१२. विद्युत शक्ती.

वीजपुरवठा केलेल्या गावांची व शहरांची संख्या १९६८-६९ मध्ये ३०९ (मार्च १९७१ पर्यंत ३७७) होती. म्हणजेच, अंदाजे १/३ शहरा-गावांना वीजपुरवठा मिळालेला आहे. अंतर्गत तेल इंजिन किंवा परंपरागत बैलांद्वारे पाणी ओढण्यापेक्षा विजेच्या सहाय्याने पाणी ओढणे कमी खर्चाचे असल्यामुळे, ग्रामीण क्षेत्रात, जलसिंचनाचे पंप चालवण्यासाठी वीजपुरवठा करण्याची मागणी मोठ्या प्रमाणावर आहे.

६.१३. १९६९-७० मधील कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ११.१ हेक्टर होते.

६.१४. वने.

१९७०-७१ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील एकूण वनक्षेत्र ३३,३०० हेक्टर होते. वनोत्पादनांची एकूण किंमत फक्त रु. ५,१९२ होती.

६.१५. मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधाऱ्यांची कामे आणि भूजलसंपत्तीचा विकास

६.१५.१. जिल्ह्यातील भीमा (उज्जनी) प्रकल्प हा सर्वांत मोठा पाटबंधारे प्रकल्प असून त्याच्या पाणलोटाने क्षेत्र ५,७३६ चौ. की. मी. आहे. माढे, मोहोळ, पंढरपूर, उत्तर सोलापूर, दक्षिण सोलापूर व मंगळवेढे या तालुक्यातील अंदाजे १.०७ लाख हेक्टर क्षेत्राला प्रस्तावित पाटबंधारे प्रकल्पा पासून लाभ मिळेल. रु. ३,२४२.० लाख एवढ्या एकूण खर्चापैकी १९७० अखेरपर्यंत रु. ५८३.६६ लाख इतका खर्च झाला.

६.१५.२. मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पामध्ये, एकरुके, बुर्धाहाळ, आष्टी म्हसवड येथे जमिनीवरील साठवणासाठी करावयाचे बांधकाम समाविष्ट आहे. या चार योजनांची संभाव्य जलसिंचन क्षमता ३४,००० हेक्टर आहे. या प्रकल्पांच्या खर्च अंदाजे रु. १,११३ लाख आहे. उस्मानाबाद मधील हरणी येथील बांधकाम चालू असलेल्या मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाचा लाभ या जिल्ह्यातील सुमारे १,६०० हेक्टर क्षेत्राला मिळेल.

६.१५.३. या जिल्ह्यात १३ लहान पाटबंधारे योजना अस्तित्वात असून त्यांची संभाव्य जलसिंचन क्षमता ९,९४८ हेक्टर आहे. ६७८ हेक्टर संभाव्य जलसिंचन क्षमता असणाऱ्या आणखी तीन योजनांचे काम चालू आहे.

६.१५.४. हा संपूर्ण जिल्हा कमी पावसाच्या पट्यात येत असल्यामुळे, नद्या व नाले यांतून वाहणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण मर्यादित आहे. म्हणून, पाण्याच्या अपवाहाचा लाभ घेऊन एखाद्या मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पाचे बांधकाम करता येत नाही. येथील सपाट भूप्रदेशामुळे, पाटबंधारे प्रकल्पाच्या बांधकामासाठी तांत्रिकदृष्ट्या योग्य जागा मिळत नाही. मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजनांच्या पाणीवापरासंबंधीच्या सध्याच्या अंदाजानुसार, १०२.३३ दशलक्ष घनफूट एवढ्या पाण्याच्या संभाव्य क्षमतेमुळे अंदाजे २.५७ लाख हेक्टर इतके क्षेत्र जलसिंचनाखाली येईल. त्यामुळे सध्याच्या जलसिंचित क्षेत्रात आणखी १० टक्के क्षेत्राची भर पडेल.

६.१५.५. म्हणून, या जिल्ह्याच्या प्रदेशरचनेमुळे भूमिगत साधनांचा विकास करणे अत्यावश्यक ठरते. विहिरी खणण्याचा कार्यक्रम शक्य होईल तितक्या जास्त क्षेत्रात विस्ताराचा लागेल. म्हणून भूमिगत साधनांचा दुहेरी विकास कार्यक्रम हाती घ्यावा असे या समितीला वाटते :—

(क) नवीन विहिरी बांधणे, तसेच, विद्यमान विहिरीतील पाणीपुरवठा वाढवण्यासाठी विद्यमान विहिरी आणखी खोल करून तसेच त्यांचे विद्यमान करून त्यामध्ये सुधारणा करणे.

यावरून असे दिसून येईल की, एकूण ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये अंदाजे ३५.८० टक्के कामकरी व बाकीचे ६४.२० टक्के कामगारेतर होते. महाराष्ट्र राज्याचे संबंधित आकडे ३८.६० व ६१.४० होते. (१९६१ च्या आणि १९७१ च्या जनगणनांमधील कामकरी व कामे न करणारे यांच्या व्याख्यांमध्ये थोडा फरक असल्यामुळे, त्या दशकातील या दोन प्रवर्गांची तुलना करणे प्रस्तुत ठरणार नाही.) कामकऱ्यांपैकी ४५ टक्के कामकरी शेतकरी आहेत व अंदाजे ४१ टक्के शेतमजूर आहेत. अशाप्रकारे सुमारे ८६ टक्के कामकरी शेत्याच्या व्यवसाय करतात. १९७१ मधील महाराष्ट्र राज्याचे संबंधित प्रमाण ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के होते. कामकऱ्यांपैकी उद्योगधंद्यांमध्ये आणि व्यापार व वाणिज्य यांमधील कामकरी अनुक्रमे अंदाजे ५ टक्के २ टक्के होते. म्हणून, हा जिल्हा स्वरूपाने प्रथमतः कृषिप्रधान आहे.

६.८. उद्योग

सोलापूर जिल्ह्यात औद्योगीकरणाला १९ व्या शतकातच सुरुवात झाली होती व सोलापूर शहर त्यातील कापड गिरण्यांमुळे एक महत्त्वाचे औद्योगिक शहर समजले जाते. तेथे ७ कापड गिरण्या आणि जिल्ह्यात चार साखर कारखाने आहेत सर्व चारही साखर कारखाने माळशिरस तालुक्यात असून, त्यापैकी २ कारखाने सहकारी क्षेत्रात आहेत. या जिल्ह्यात आणखी २७ इतर संकीर्ण कारखाने आहेत. तसेच, गूळ तयार करण्याचे ४० मोठे कारखाने, ७६ तेल गिरण्या, ६ डाळ गिरण्या आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात ४ कापड गिरण्या व ४ कताई गिरण्या आहेत, त्यापैकी एक सहकारी क्षेत्रातील गिरणी सोलापूर येथे असून व इतर तीन गिरण्या बाह्यी येथे आहेत. या संस्करण कारखान्यातील कामगारांची एकूण संख्या सुमारे २८,००० आहे. जिल्ह्यात मेंढ्यांची संख्या विपुल असल्यामुळे सांगोला, माढे, मंगळवेढे, माळशिरस व करमाळा या तालुक्यांमध्ये विशेष करून, लोकर कताई व विणकाम करण्याचे परंपरागत कारखाने आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यातील काम करणाऱ्या लोकरांपैकी अंदाजे १३ टक्के लोक, घरगुती आणि अंदाजे १/४ भाग घरगुती स्वरूपाचा असणाऱ्या इतर उद्योगात गुंतले आहेत. या जिल्ह्यात सहकारी संस्करण संस्थाही आहेत, त्यामध्ये रु. ३.८० कोटी रुपये किंमतीचा माल हाताळला जातो. तसेच, ५९ सहकारी संयुक्त कृषि संस्था आहेत, त्यांची सदस्य संख्या २०२ आहे व ३६ नागरी ग्राहक सहकारी संस्था आहेत, त्यांची सदस्य संख्या ८,१८६ आहे. त्याचप्रमाणे ३,०७८ सदस्य असलेल्या ९२ सहकारी कामगार कंत्राट संस्थाही आहेत

६.९. व्यापार व वाणिज्य

ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या व्यापाराव्यतिरिक्त ज्या इतर वस्तूंचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालतो, त्यात कृषि उत्पादने आणि डाळी, खाद्य तेल, साखर, गूळ व रुई यासारख्या कृषि उत्पादनांपासून तयार केलेल्या वस्तू असतात. स्थूल मानाने ६ टक्के कामकरी व्यापार व वाणिज्य यात गुंतले आहेत.

६.१०. परिवहन व दळणवळण

६.१०.१. सांगोला व माढे ही गावे मुख्य शहराशी प्रत्यक्ष रस्त्यांनी जोडलेली नसली तरीही या जिल्ह्यातील रस्त्यांची स्थिती चांगली आहे. बारमाही आणि उघडीप असताना वापरावयाच्या रस्त्यांची एकूण लांबी सुमारे ३,२१० कि. मी. होती. १९६८-६९ मध्ये ३७१ गावे बारमाही रस्त्यांनी जोडली गेली होती, तर १८४ गावे बारमाही रस्त्यांपासून ३ कि. मी. अंतराच्या आत होती.

६.१०.२. जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गांची एकूण लांबी सुमारे ४५१ कि. मी. असून, त्यामध्ये २२३ कि. मी. ब्रॉडगेज रेल्वेमार्ग, १८६ कि. मी. नॅरोगेज रेल्वे मार्ग व ४२ कि. मी. मीटर गेज मार्ग यांचा समावेश आहे. येथे प्रसंगोपात्र हे नमूद करता येईल की, सोलापूर औरंगाबादशी रेल्वेने जोडण्याची आणि कुर्डुवाडी-बाह्यी-लातूर हा नॅरोगेज मार्ग निदान मीटरगेजमध्ये बदलण्याची आणि टंचाईप्रस्त क्षेत्रातील कामगारांना रेल्वेमार्ग घालण्याचा कामावर लावण्याची मागणी करण्यात आली आहे; या मार्गामुळे, सोलापूरला मराठ-वाड्यातील जिल्ह्यांशी उत्तर-दक्षिण व पूर्व-पश्चिम दिशेने दळणवळण करणे शक्य होईल.

६.१०.३. या जिल्ह्याला प्रवासी वाहतुकीच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहने चांगली कामगिरी करतात, तर मालाची वाहतूक खाजगी माल-मोटारी आणि परंपरागत बैलगाड्या करतात.

६.११. या जिल्ह्यातील नागरी शहरांमध्ये महत्त्वाच्या राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या शाखा आहेत. १९७० मध्ये अनुसूचित बँकांच्या ४९ शाखा होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि सहकारी पत संस्थांची संख्या ८८८ होती व त्यांची सदस्य संख्या १,३९,९१३ होती. म्हणून सहकारी क्षेत्रात बहुतेक गावांचा समावेश होतो. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आपल्या ३४ शाखासह संपूर्ण जिल्ह्यात पसरली आहे व जाळघाप्रमाणे पसरलेल्या प्राथमिक संस्था, जिल्ह्याच्या अल्प व दीर्घ मुदतीच्या कृषि पतविषयक गरजा प्रामुख्याने भागवतात. कृषिविषयक आणि इतर सलगन कामांसाठी १९७०-७१ मध्ये या सहकारी संस्थांमार्फत देण्यात आलेल्या कर्जाची रक्कम रु. ४.७१ कोटी होती.

सोलापूर जिल्ह्यातील विविध मार्गांनी शतकन्यांनी कर्ज म्हणून पुढील रकम काढली होती :—

(रुपये लाखांत)

(एक) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक (१९७०-७१)—

अल्प मुदतीचे	५१६.२२	} ५७८.८०
मध्यम मुदतीचे	६२.५८	

(दोन) जिल्हा मध्यवर्ती भूविकास बँक (१९७१-७२)

(तीन) सर्वसाधारण तगाई (१९७१-७२)	७७०.६९
(चार) कृषीतर कर्ज (१९७१-७२)	१३५.६८
(पाच) जमीन महसुलाची थकबाकी (३१ मार्च १९७१)	३.७४
	६५.४०

(महा) त्रिविध कृषि योजनांनुसार मंजूर केलेली कर्जे—३१ मार्च १९७२ रोजी येणे असलेली शिल्लक.—

(क) जिल्हाधिकार्याच्या आदेशानुसार वसूल करावयाची मृदसंधारणविषयक आकारणी.	१७२.७४
(ख) वियाणे, खते, कीटकनाशके इ. साठी अल्प मुदतीचे कर्ज	३२.३७
(ग) बागायत विकास	१५.७०
(घ) तेलवियांसंबंधी योजना	४.२०
(च) सुधारित वियाणे	४.००
(छ) पाटबंधारे विहिरी	२.२३
(ज) भू-विकास	१.१०
(झ) कापूस विस्तार	०.०३
एकूण	२३२.३७
(सात) पशुसंवर्धन	२.११
एकूण	१,७२८.९९

वसूल केलेले कर्ज रु. ३९.२९ कोटी होते, त्यामुळे वर्षअखेरीला, अदत्त कर्जाची वसुलीशी टक्केवारी ५७ येते. दीर्घ व मध्यम मुदतीच्या कर्जविषयक गरजा बहुतेक जिल्हा भू-विकास बँक व तिच्या तालुक्यामधील शाखा भागवतात, १९६७-६८ मध्ये कर्ज म्हणून दिलेली रक्कम रु. १.४१ कोटी होती.

जवळ जवळ १०७ गोदामे सहकारी संस्थांच्या मालकीची होती, ९८ गोदामे खाजगी क्षेत्राच्या मालकीची होती आणि १० गोदामे सामूहिक विकास कार्यक्रमानुसार बांधली जात होती. शासनाच्या मालकीची व भाड्याची अशी एकूण १०६ गोदामे होती, त्यांची धारण क्षमता सुमारे १८,५०० टन होती.

६.१२. विद्युत शक्ती.

बीजपुरवठा केलेल्या गावांची व शहरांची संख्या १९६८-६९ मध्ये ३०९ (मार्च १९७१ पर्यंत ३७७) होती. म्हणजेच, अंदाजे १/३ शहरा-गावांना बीजपुरवठा मिळालेला आहे. अंतर्गत तेल इंजिन किंवा परंपरागत बैलांद्वारे पाणी ओढण्यापेक्षा विजेच्या सहाय्याने पाणी ओढणे कमी खर्चाचे असल्यामुळे, ग्रामीण क्षेत्रात, जलसिंचनाचे पंप चालवण्यासाठी बीजपुरवठा करण्याची मागणी मोठ्या प्रमाणावर आहे.

६.१३. १९६९-७० मधील कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ११.१ हेक्टर होते.

६.१४. वने.

१९७०-७१ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील एकूण वनक्षेत्र ३३,३०० हेक्टर होते. वनोत्पादनांची एकूण किंमत फक्त रु. ५,१९२ होती.

६.१५. मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधाऱ्यांची कामे आणि भूजलसंपत्तीचा विकास

६.१५.१. जिल्ह्यातील भीमा (उज्जनी) प्रकल्प हा सर्वांत मोठा पाटबंधारे प्रकल्प असून त्याच्या पाणलोट्याचे क्षेत्र ५,७३६ चौ.की. मी. आहे. माडे, मोहोळ, पंढरपूर, उत्तर सोलापूर, दक्षिण सोलापूर व मंगळवेढे या तालुक्यातील अंदाजे १.०७ लाख हेक्टर क्षेत्राला प्रस्तावित पाटबंधारे प्रकल्पा पासून लाभ मिळेल. रु. ३,२४२.० लाख एवढ्या एकूण खर्चापैकी १९७० अखेरपर्यंत रु. ५८३.६६ लाख इतका खर्च झाला.

६.१५.२. मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांमध्ये, एकहके, बुर्धाहाळ, आष्टी म्हसवड येथे जमिनीवरील साठवणासाठी करावयाचे बांधकाम समाविष्ट आहे. या चार योजनांची संभाव्य जलसिंचन क्षमता ३४,००० हेक्टर आहे. या प्रकल्पांच्या खर्च अंदाजे रु. १,११३ लाख आहे. उस्मानाबाद मधील हरणी येथील बांधकाम चालू असलेल्या मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाचा लाभ या जिल्ह्यातील सुमारे १,६०० हेक्टर क्षेत्राला मिळेल.

६.१५.३. या जिल्ह्यात १३ लहान पाटबंधारे योजना अस्तित्वात असून त्यांची संभाव्य जलसिंचन क्षमता ९,९४८ हेक्टर आहे. ६७८ हेक्टर संभाव्य जलसिंचन क्षमता असणाऱ्या आणखी तीन योजनांचे काम चालू आहे.

६.१५.४. हा संपूर्ण जिल्हा कमी पावसाच्या पट्यात येत असल्यामुळे, नद्या व नाले यांतून वाहणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण मर्यादित आहे. म्हणून, पाण्याच्या अपवाहाचा लाभ घेऊन एखाद्या मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पाचे बांधकाम करता येत नाही. येथील सपाट भूप्रदेशामुळे, पाटबंधारे प्रकल्पाच्या बांधकामासाठी तांत्रिकदृष्ट्या योग्य जागा मिळत नाही. मोठ्या, मध्यम व लहान पाटबंधारे योजनांच्या पाणीवापरासंबंधीच्या सध्याच्या अंदाजानुसार, १०२.३३ दशलक्ष घनफूट एवढ्या पाण्याच्या संभाव्य क्षमतेमुळे अंदाजे २.५७ लाख हेक्टर इतके क्षेत्र जलसिंचनाखाली येईल. त्यामुळे सध्याच्या जलसिंचित क्षेत्रात आणखी १० टक्के क्षेत्राची भर पडेल.

६.१५.५. म्हणून, या जिल्ह्याच्या प्रदेशरचनेमुळे भूमिगत साधनांचा विकास करणे अत्यावश्यक ठरते. विहिरी खणण्याचा कार्यक्रम शक्य होईल तितक्या जास्त क्षेत्रात विस्ताराचा लागेल. म्हणून भूमिगत साधनांचा दुहेरी विकास कार्यक्रम हाती घ्यावा असे या समितीला वाटते :—

(क) नवीन विहिरी बांधणे, तसेच, विद्यमान विहिरीतील पाणीपुरवठा वाढवण्यासाठी विद्यमान विहिरी आणखी खोल करून तसेच त्यांचे विद्यमान करून त्यामध्ये सुधारणा करणे.

(ख) भूजल पुन्हा भरण्याचे प्रमाण वाढवण्यासाठी पाझर तलावांची योजना.

१९६९-७० मध्ये या जिल्ह्यात ५०,६९६ विहिरी वापरात होत्या. वापरातील विद्यमान पाटबंधारे विहिरीतून काढलेल्या एकूण भूजलाचा तात्पुरता अंदाज १९.०८ दशलक्ष घनफूट इतका आहे. यामुळे, जिल्ह्यामधील पाणी धारण करणाऱ्या विविध स्तरातील शिल्लक पाण्याचे प्रमाण ११.३२ दशलक्ष घनफूट होते. हे पाणी, योग्य ठिकाणी असलेल्या खोदलेल्या विहिरी, खोदलेल्या-नि-विघ्न विहिरी किंवा विघ्न विहिरी यांच्याद्वारे काढण्यासाठी उपलब्ध आहे. उपलब्ध जलसंपत्ती विचारात घेता, मुमारे १४,००० नवीन विहिरी जलसिंचनासाठी बांधता येतील.

६.१५.६. अपुऱ्या पाण्यामुळे वापरात नसलेल्या विहिरींची सुद्धा सुधारणा करणे शक्य आहे. त्या विहिरी आणखी खोल करून, त्या विहिरींच्या तळावर मधोमध उभी बारीक छिद्रे पाडून ही सुधारणा करता येणे शक्य आहे. सध्याच्या काही पाटबंधारे विहिरींमध्ये फार थोडे पाणी असल्याचे आढळून आले आहे. अनुकूल परिस्थिती असेल तेथे पाझर तलाव बांधून पाण्याचे प्रमाण वाढवणे शक्य होईल, त्यामुळे पाणी पुन्हा भरण्याचे प्रमाण वाढेल व अपवाहाचे प्रमाण कमी होईल.

६.१५.७. भूजलाची उपलब्धता दर्शवणारे विवरणपत्र खाली दिले आहे:—

सोलापूर जिल्ह्यातील भूजलाची (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) उपलब्धता दर्शविणारे विवरणपत्र

अनुक्रमांक	तालुका	तालुका ज्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फुटामध्ये	विद्यमान विहिरींतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फुटामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फुटामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट एवढ्या-प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरींच्या रूपात क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	करमाळा	.. सीना उपखोरे .. भीमा उपखोरे.	५८,८१४.५४	२३,३०९.२८	३५,५०५.२६	२,१७४
२	बाशी	.. एम. आर सीना उपखोरे.	८६,६१७.६८	४२,९९६.६१	४३,६२१.०७	२,६७१
३	माढे	.. सीना उपखोरे .. भीमा उपखोरे.	६५,४६७.८५	४५,९२५.७६	१९,५४२.०९	१,१९६
४	माळशिरस	.. भीमा उपखोरे ..	५०,८३८.६७	६२,८४४.८९
५	पंढरपूर	.. भीमा उपखोरे ..	५२,४५७.३३	२९,५५८.३०	२२,८९९.०३	१,४०२
६	मोहोळ	.. सीना उपखोरे .. भीमा उपखोरे.	७२,५०४.६४	३६,३१७.८२	३६,१२६.८२	२,२१६
७	सोलापूर * (उत्तर).	.. सीना उपखोरे	३४,८०६.८०	१८,१९४.२३	१६,६१२.५७	१,०१७
८	सोलापूर (दक्षिण) **	.. सीना उपखोरे .. भीमा उपखोरे.	४९,०८५.४५	१५,९०७.३६	३३,१७८.०९	२,०३१
९	सांगोला	.. भीमा उपखोरे ..	५५,४०६.३७	४५,२८२.६०	२०,१२३.५७	१,२३२
१०	मंगळवेढे—†	.. भीमा उपखोरे ..	५८,१६३.६६	२७,००८.८१	३१,१५४.८५	१,९०७
११	अक्कलकोट	.. सीना उपखोरे ..	३,९४६.४९	२,४४७.४२	१,५०२.०७	९१
एकूण			५,९८,११२.४८	३,४९,७९३.०८	२,६०,३२५.३७	१५,९३७

टोपा :—* जिल्ह्यातील एकूण शिल्लक भूजल काढताना, जेथे अतिविकास नाही, अशाच तालुक्यांच्या आधारसामग्रीचाच विचार केला आहे. त्यामुळे, स्तंभ ४ आणि स्तंभ ५ मधील बेरजेतील तफावत, स्तंभ ६ मधील बेरजेशी जुळणार नाही.

** या तालुक्यातील बोरी (भीमा) उपखोऱ्यात येणाऱ्या बाकीच्या २४ गावांमधील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केली नाही.

† या तालुक्यातील बोरी (भीमा) उपखोऱ्यात येणाऱ्या बाकीच्या ११३ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केली नाही.

६.१६. अवर्षणप्रवण क्षेत्रे निश्चित करणे

कृषि हवामानदृष्ट्या, अक्कलकोट तालुक्याव्यतिरिक्त संपूर्ण जिल्हा पर्जन्यछायेच्या क्षेत्रात येतो. हा जिल्हा कमी पावसाच्या पट्ट्यात येत असल्यामुळे त्याला नेहमीच टंचाईच्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. या जिल्ह्यातील दुष्काळाचा इतिहास दुर्गादेवीच्या दुष्काळपर्यंत मागे जातो. हा दुष्काळ १९३६ मध्ये सुरू झाला व तो १२ वर्षांनी संपला. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांतील पाऊस, आणेवारी व टंचाई जाहीर करणे यासंबंधीच्या आकडेवारीचा विचार केला.

समितीने पुढील तालुके आणि तालुक्यांचे काही भाग अवर्षणप्रवण म्हणून निश्चित केले :--

तालुके (१)	संवर्ग (२)
(१) करमाळा (संपूर्ण)	अ
(२) सांगोला (संपूर्ण)	अ
(३) माढे (संपूर्ण)	ब
(४) पंढरपूर (संपूर्ण)	ब
(५) माळशिरस (संपूर्ण)	ब
(६) मोहोळ (संपूर्ण)	क
(७) मंगळवेढे (संपूर्ण)	क
(८) अक्कलकोट (संपूर्ण)	क
(९) उत्तर सोलापूर (संपूर्ण)	क
(१०) दक्षिण सोलापूर (संपूर्ण)	क
(११) बार्शी (ईशान्येकडील १८ गावे)	क

६.१७. पाटबंधारे आयोगाने १९७२ मध्ये सादर केलेल्या आपल्या अहवालात, माळशिरस तालुक्याव्यतिरिक्त सर्व जिल्हा अवर्षणप्रवण असल्याचे मान्य केले आहे. माळशिरस तालुक्यातील पेरणीखाली निव्वळ क्षेत्राशी, निव्वळ जसलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ३० पेक्षा जास्त असल्यामुळे, आयोगाने माळशिरस तालुका, अवर्षणप्रवण क्षेत्रांच्या यादीतून वगळला आहे. तसेच आयोगाने, अवर्षणप्रवण क्षेत्र निश्चित करताना, तालुक्यापेक्षा लहान घटकाचा विचार केलेला नाही. म्हणून या तालुक्यातील जलसिंचित नसणाऱ्या भागाचा आयोगाने विचार केला नाही. या जिल्ह्यातील सर्व ११ तालुके अवर्षणप्रवणाच्या स्थूल क्षेत्रात येतात. सर्व तालुक्यांमधील कमी पावसाच्या आठवड्यांच्या संख्येच्या वारंवारतेवरून पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्ट होते. बऱ्याच काळापासून या जिल्ह्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. म्हणून, मोठ्या पाटबंधारे कालव्यांचा लाभ मिळणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त, आम्ही या संपूर्ण जिल्ह्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

६.१८. १९५८ पासूनच्या पावसाच्या आकडेवारीच्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, एकूण वार्षिक पावसात तफावत असते एवढेच केवळ नव्हे, तर पावसाळ्यातील पावसाचे वाटपही सारखे नसते. पावसाळ्यातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या (म्हणजेच ज्या आठवड्यात सरासरी पेक्षा ५० टक्के कमी पाऊस पडला, असे आठवडे) दरवर्षी बदलते. एकूण पर्जन्यमानाव्यतिरिक्त, त्याचे सप्टेंबर व ऑक्टोबर महिन्यांतील वाटपसुद्धा हा जिल्हा प्रामुख्याने रबी क्षेत्र असल्यामुळे, जिल्ह्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर महिन्यांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या जेव्हा जेव्हा जास्त होती, तेव्हा तेव्हा पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. टंचाईची परिस्थिती जाहीर करण्यासंबंधीची तालुकानिहाय आकडेवारी आणि पाऊस यांची तपासणी खाली केली आहे. १९५८ ते १९७२ पर्यंतच्या प्रत्येक तालुक्यातील पावसाच्या महिन्यांमधील (जून ते ऑक्टोबर) साप्ताहिक पावसाचे आकडे व कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या तसेच पिकांची आणेवारी दर्शवणारे विवरणपत्र सोबत जोडले आहे.

६.१९. करमाळा

६.१९.१ या तालुक्यात ९६ गावे असून एकूण लोकसंख्या १.५१ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९६ आहे. या तालुक्यातील पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १.३० लाख हेक्टर आहे, व पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.२० लाख हेक्टर आहे. अंदाजे ६,२१९ हेक्टर क्षेत्र वनांखाली आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,०५५ हेक्टर आहे. जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्राच्या ५.१ टक्के आहे. पाटबंधाऱ्यांचे मुख्य साधन खोदलेल्या विहिरी हे आहे. हा तालुका रबीचे क्षेत्र आहे. या तालुक्यातील बहुतेक भागामध्ये हलकी व कमी उथळ असलेली माती आहे, मात्र, भीमा व सीना या नद्यांच्या काठावरील माती अधिक सुपीक आहे. रबी ज्वारी, बाजरी व भुईमूग ही मुख्य पिके आहेत.

६.१९.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५५० मि. मी. असतो. १९६३, १९६५ आणि १९७२ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

६.१९.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. आम्ही या मताला दुजोरा देतो.

६.२०. बार्शी

६.२०.१. या तालुक्यात १२९ गावे असून लोकसंख्या २.६३ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १६२ आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १.११ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०८ लाख हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,५९८ हेक्टर असून ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ८ टक्के आहे. येथील माती हलकी आहे व त्याखाली मुरुम आहे. नद्यांच्या काठावर सखोल माती आढळते. भुईमूग, बाजरी व तूर ही प्रमुख खरीप पिके आहेत. रबी ज्वारी हे रबी हंगामातील एकमेव कोरडे पिक आहे.

६२००२. या तालुक्यात पावसाळ्यात सरासरी ६६९ मि. मी. पाऊस पडतो. १९५८ पासूनचा, १९६८ व १९७२ मध्ये प्रत्यक्ष पाऊस सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

६२००३. पारदासानी समितीने वायव्येकडील १८ गावांचे अवर्षणप्रवण म्हणून वर्गीकरण केले होते. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) नेहमीच्या पावसापेक्षा २५ टक्के कमी पावसाच्या ०.२ टक्के शक्यतेचा निकष लावून संपूर्ण वार्षी तालुक्याला अवर्षणप्रवण ठरवले आहे. तालुक्यातील जलसिंचित क्षेत्र लक्षणीय नाही. पावसासंबंधीच्या आकडेवारीच्या विश्लेषणावरून हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त नसल्याचे, दिसून येते. म्हणून आमच्या समितीने या संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला आहे.

६२१. माढे

६२१०१. या तालुक्यात ९७ गावे असून एकूण लोकसंख्या १.९३ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२५ आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १.३८ लाख हेक्टर व पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.३४ लाख हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९.०१० हेक्टर आहे व ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ६.७ टक्के आहे.

६२१०२. जून ते ऑक्टोबर या पावसाळी महिन्यांतील सरासरी पाऊस ५४४ मि. मी. आहे. प्रत्यक्ष पाऊस १९५९-६० मध्ये सरासरीच्या २४ टक्क्यांपेक्षा आणि १९७२-७३ मध्ये ८६ टक्क्यांपेक्षा कमी पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

६२१०३. पारदासानी समितीने आणि पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. १९५८ पासूनची पाऊस व टंचाई यासंबंधीची आकडेवारी लक्षात घेता हीच वस्तुस्थिती स्पष्ट होते. म्हणून हा तालुकाही टंचाईपासून मुक्त नाही.

६२२. माळशिरस

६२२०१. या तालुक्यात ७५ गावे असून लोकसंख्या २.२६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४९ आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ०.९८ लाख हेक्टर आहे व निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ०.९३ लाख हेक्टर आहे. वनांखालील क्षेत्र ५.८८७ हेक्टर आहे. जलसिंचित क्षेत्र ३१/४२८ हेक्टर आहे व ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ३३.८ टक्के आहे. याच्या प्रमुख भागातील माती फिकट तपकिरी आहे. ५८ गावांना जवळजवळ वर्षभर नीरा उजवा तट कालव्याचे पाणी मिळते. पाटबंधाऱ्यांचा पीकपद्धतीवर झालेला परिणाम, ऊसाखालील क्षेत्रात होत असलेल्या वाढीवरून व्यक्त होतो.

६२२०२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ४५७ मि. मि. आहे. येथील प्रत्यक्ष पाऊस १९६५, १९६६, १९६७ आणि १९७२ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

६२२०३. पारदासानी समितीने, नीराउजवा तट कालव्याचा लाभ न मिळणाऱ्या १४ गावांचे अवर्षणप्रवण म्हणून वर्गीकरण केले होते. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) ह्या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुक्यांच्या यादीतून वगळले कारण तेथील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी ३० टक्क्यांपेक्षा अधिक क्षेत्र जलसिंचित आहे. १९५८ पासूनच्या प्रस्तुत आकडेवारीवरून असे दिसते की, मोठ्या पाटबंधारे कालव्याचे संरक्षण नसणारी गावे टंचाईपासून मुक्त नाहीत. म्हणून ही समिती पारदासानी समितीच्या मताला दुजोरा देते.

६२३. पंढरपूर

६२३०१. या तालुक्यात ८३ गावे असून लोकसंख्या १.८३ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४४ आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ०.९९ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ०.९६ लाख हेक्टर आहे. वनांखालील क्षेत्र १,४८६ हेक्टर आहे. मातीची सकसता नैऋत्येकडून ईशान्येकडे वाढत जाते. प्रमुख माती मध्यम काळी आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,८२२ हेक्टर आहे व ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ११.३ टक्के आहे. भुईमुगाचे पीक खरीप हंगामात कोरडे व अर्ध-जलसिंचित पीक म्हणून काढले जाते. तथापि, रब्बी ज्वारी हे मुख्य पीक आहे.

६२३०२. येथील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५२० मि. मी. आहे. प्रत्यक्ष पाऊस १९५९, १९६५, १९६६, १९६७ १९६८ व १९७२ या वर्षी सरासरीच्या २५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १३ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

६२३०३. पारदासानी समितीने त्याचप्रमाणे पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. वरील आकडेवारीवरून या मंडळांनी काढलेला निष्कर्ष योग्य असल्याचे दिसते.

६२४. मोहोळ

६२४०१. या तालुक्यात ८९ गावे आहेत. लोकसंख्या १.४२ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०१ आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १.१० लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०७ लाख हेक्टर आहे. वनांखालील क्षेत्र ३९०२ हेक्टर आहे. सिना नदीच्या काठावरील माती मध्यम काळी आहे व या तालुक्याच्या बहुतेक भागातील माती हलकी व उथळ आहे. येथे पिकांमध्ये कोरडी पिके म्हणून बाजरी, तूर व भुईमूग यांचा व जलसिंचित क्षेत्रातील मिरच्यांचा समावेश होतो. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,२३० हेक्टर आहे व ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ७.८ टक्के आहे.

६२४०२. तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५७९ मि. मी. आहे. १९५८ पासूनचा प्रत्यक्ष पाऊस, १९६५ व १९७२ या वर्षी सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षाही कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

६.२४.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण ठरवले आहे. १९५८ पासून पाऊस व टंचाई जाहीर करणे यासंबंधीच्या आकडेवारीवरून स्पष्ट झालेल्या, या तालुक्याच्या अवर्षणप्रवण परिस्थितीत अजून-पर्यंत कोणताही बदल झालेला नाही.

६.२५. उत्तर व दक्षिण सोलापूर

६.२५.१. या दोन्ही तालुक्यांचा मिळून पूर्वी एकच तालुका होता. या कारणासाठी आणि पर्जन्यमापी केंद्र, फक्त सोलापूर येथे असल्यामुळे, या दोन्ही तालुक्यांचा विचार एकत्रपणे केला पाहिजे. उत्तर सोलापूरमध्ये ४४ गावे असून लोकसंख्या ४.८७ लाख आहे. सोलापूर शहरामुळे दर चौ. कि. मी. ला ६६२ ही लोक संख्येची घनता संपूर्ण जिल्ह्यात सर्वात जास्त आहे. पिकाखालील स्थूल क्षेत्र ०.५५ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ०.५४ लाख हेक्टर आहे. जलसिंचित क्षेत्र, ४,९४४ हेक्टर आहे. दक्षिण सोलापूरमध्ये ८० गावे असून लोकसंख्या १.३३ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११२ आहे. दक्षिण सोलापूरमधील पिकाखालील स्थूल क्षेत्र ०.९६ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ०.९४ लाख हेक्टर आहे. जलसिंचित क्षेत्र ८,१३१ हेक्टर आहे.

६.२५.२. या तालुक्यांतील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ६०१ मि. मी. आहे. प्रत्यक्ष पाऊस, १९६६ व १९७२ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

६.२५.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या दोन्ही तालुक्यांना अवर्षणप्रवण ठरवले आहे टंचाई व पाऊस यासंबंधीच्या प्रस्तुत आकडेवारीवरून हा तालुका टंचाईच्या विभिषिकेतून सुटलेला नाही, असेच दिसते.

६.२६. सांगोला

६.२६.१. या तालुक्यात ६८ गावे आहेत. एकंदर लोकसंख्या १.५६ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौरस मीटरला ९८ आहे. तालुक्यांतील पिकाखाली असलेले स्थूल क्षेत्र १.०२ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ०.९५ लाख हेक्टर आहे. ६,९४६ हेक्टर वनक्षेत्र आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १४,३७९ हेक्टर आहे. बहुतेक भागात उथळ व हलकी माती आहे. माण नदीच्या कांठची जमीन चांगली आहे. बाजरी आणि भुईमूग ही मुख्य खरीप पिके आहेत. पिकाखालील क्षेत्रापैकी ६० टक्के क्षेत्र रबी ज्वारीखाली आहे.

६.२६.२. पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५४९ मि.मी. आहे. १९६५, १९६६, आणि १९६८ या साली प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती.

६.२६.३. पारदासानी समितीने त्याचप्रमाणे पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण म्हणून वर्गीकृत केलेला आहे. वरील आधारसामग्री वरून मोठ्या कालव्यांदारे जलसिंचित होणाऱ्या भू-भागा व्यतिरिक्त हा तालुका अवर्षण प्रवणच असल्याचे दिसते.

६.२७. मंगळवेढे

६.२७.४. या तालुक्यात ७१ गावांचा समावेश असून, एकंदर लोकसंख्या १.०८ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९५ आहे. पिकाखालील स्थूल क्षेत्र ०.९३ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ०.९० लाख हेक्टर आहे. फक्त ७७१ हेक्टर वनक्षेत्र आहे. एकूण निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,८४५ हेक्टर आहे. तालुक्यात सपाट समतल खोल काळ्या मातीची जमीन आहे. माती खोल असल्याने व तिच्या घडणीमुळे बरेचसे क्षेत्र रब्बी पिकाखाली, मुख्यत्वेकरून ज्वारी खाली आहे. ४,८४५ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित आहे आणि ते पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ५.४ टक्के आहे.

६.२७.२. सरासरी पावसाचे प्रमाण ५५७ मि. मी. आहे. १९६५-१९६६ आणि १९६८ मध्ये प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता, १९५८ पासूनच्या १४ पैकी १२ वर्षांत तुटीच्या पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा जास्त होती.

६.२७.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली आहे. हाच दृष्टिकोन पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) स्वीकारला. हा तालुका अवर्षणप्रवण भू-भाग असल्याचे उघड दिसते.

६.२८. अक्कलकोट

६.२८.१. या तालुक्यात १२१ गावे असून, एकूण लोकसंख्या २.०७ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४९ आहे. पिकाखालील स्थूल क्षेत्र १.२८ लाख हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.२४ लाख हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ७,२४१ हेक्टर आहे. वनक्षेत्र अगदीच अल्प आहे. लगतच्या तालुक्यांपेक्षा या तालुक्यातील जमीन अधिक सुपीक आहे. भुईमूग आणि बाजरी ही मुख्य खरीप पिके होतात. ७,२४१ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे आणि त्याची निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी ५.८ टक्के आहे. या भागात चांगल्या फळबागा आणि आमराया आहेत.

६.२८.२. पावसाळ्यात तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७३२ मि. मी. असते. १९६८ आणि १९७१ मध्ये पडलेला प्रत्यक्ष पाऊस सरासरीपेक्षा ७५ टक्क्यांनी कमी होता. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत, तुटीच्या पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा जास्त होती.

६.२८.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली आहे. आधार सामग्रीवरून स्पष्ट होत असल्याप्रमाणे अलीकडील काही वर्षांत हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीतून मुक्त झाला असल्याचे कोणतेच चिन्ह दिसत नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पजन्यमापन केंद्र—करमाळा

तालुका—करमाळा

जिल्हा—सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	१४	५	१३	१४	२१	२०	१८	३७	२१	३९	१९	२४	९	१२	१७	३५	२९	३४	२७	५३	४९	१६	२२	३	२	५५०
१९५८	५	१४	६	..	४६	५	५३	२३	४०	२९	२	३५	५५	३३	१२८	५७	१	१	१५	१	२०	५५	६३५
१९५९	५१	१८	५६	१५	२३	४	२८	३७	१३	४५	१६	३	६	५०	७७	७१	२	५१५
१९६०	..	२९	..	१४	५५	४७	१३	..	८	१	३२०	८	२२	१०	..	२	..	२	३३२	९	१५९	१०६	२	२८	९६७
१९६१	६०	८३	..	१५	६२	७६	४९	३७	१९	३	३०	६	१९	४०	७	४	५८	३३	..	११	६१२
१९६२	१६	३०	..	८०	..	३	२९	६८	१९	२१	..	२	२९	२९	..	९०	११५	१९	३२	२	३०	..	६०६
१९६३	३३	३९	..	१	२६	१९	१५	९	१५	१०	१३	५	२	१	१८०
१९६४	७	५९	३	३	२६	२६	२३	३८	५	१०	..	२८	५७	१५२	३९	१२५	२	..	९	३	५९९
१९६५	२७	१४	७	१४	५५	१६	३	८७	३८	..	७०	१४	३४५
१९६६	१०४	४९	४९	६	५४	१०	२६	३३७	२	..	२७	२४	१५	४३	५२०
१९६७	१०	७	४	२०	८२	३६	६	४	१७	८३	३३९	१०	१३	४३१
१९६८	१४	३९	..	१३३	९	..	४	६२	४	६	६	१८	४४	४८	५३	६२	५८२
१९६९	४२	३	१२	३५	१६७	९६	३	१७	८	३	१६	२	१४६	३६	७९	२	५१	७१८
१९७०	..	३३	९	२६	२९	..	७५	१४	६	१५	७९	..	३३	४३	१३	..	६	३३८	५४	६७५
१९७१	५	४०	२	..	५०	१	१०	२	४	२	१	१४९	१५	..	२	..	११३	..	६६	९	९	४७१
१९७२	४	६	५	२	१०४ मि.ना.	१२१

मि.ना.=मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव: करमाळा

गावांची एकूण संख्या: ९६

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान (मि. मी.)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस (मि. मी.)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार थाण्या- खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५५०	६३५	..	३	१	३	३	३	१०
१९५९	५५०	५१५	६	..	३	३	३	३	१०
१९६०	५५०	९६७	..	१	३	३	३	३	१२
१९६१	५५०	९१२	..	१	३	३	४	३	१०
१९६२	५५०	६०६	..	३	३	३	४	४	१९
१९६३	५५०	१९०	६२	२	३	३	४	४	१३
१९६४	५५०	५९९	..	३	३	३	४	४	१३
१९६५	५५०	३४५	३४	२	३	३	४	५	१४	३१	५५
१९६६	५५०	३२८	४	२	३	३	४	५	१३
१९६७	५५०	५३१	२२	३	३	३	३	३	१२	..	५
१९६८	५५०	५८२	..	२	३	३	३	३	१२
१९६९	५५०	७१८	..	१	३	३	३	५	१९
१९७०	५५०	६७५	..	१	१	३	३	४	१९	९३	३
१९७१	५५०	४७१	१३	२	४	३	३	३	१४	..	६५
१९७२	५५०	१२१	७१	४	मि.ना.	४	३	मि.ना.	९	९६	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-14-B

पर्जन्यमापन केंद्र : बाशी

तालुका : नरदगांव

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१२	२	६	९	१८	३४	२२	२८	२४	२४	२९	४१	३६	२०	१९	२५	६६	४२	४२	३८	४८	४२	११	१९	९	३	६६९
१९५८	७४	५	४	..	४	..	११७	२४	३८	१९	३	७	९५	३४	७७	१६८	१७	३	..	१०	२	२२	६६३
१९५९	..	१३	..	१५	५२	१८	..	३८	९	४१	६	३७	२६	११	२	..	१८४	४६	३८	२६	२७	६८	२९	..	१०	..	७७४
१९६०	९	..	८	२९	..	१२७	२०	११	१५	७	..	४७	२४	६	..	१	..	५	१२७	५७	१८०	६६	५	६२	८०७
१९६१	..	२०	५१	५०	३	६५	१	१११	३७	२०	३०	६३	६४	५	१	१९	१	७	१५	१	३९	५०	६	..	६५९
१९६२	३४	११	३	२९	४	८	८	७	३	१	५७	३८	१२	५८	१०४	१०७	२२	..	१	३७	८	..	५५७
१९६३	६४	४४	२१	८	३२	२३	१३	५	५६	३९	२७	३५	१७३	३	६३	५	४१	९	..	३७	८	२३	७२९
१९६४	१४	७१	४९	८	५३	५०	१२९	३५	१७६	७	९	७	५३	५१	१६४	१२	७८	१६	९८२
१९६५	२	३४	८	..	३२	१३	१२५	२३	..	५	३	२६	१४६	५	..	३१	८३	१	..	२०	२२	..	५७९
१९६६	९	११	२१	३	..	२३	२४	६१	३१	५	..	१६७	१५	५	४९	२३	६०१
१९६७	११०	..	११	२	११८	१३५	४०	२९	२	५४	३७	१३	५५१
१९६८	१६	५६	१६	२३	१	..	४७	४९	१	७	५	३४	४७	२९	११२	७	४५०
१९६९	३	३	८	..	१२	२६	६१	५३	..	११	२	२	८	७	१३३	७९	१२३	२१	५२	७४	३	६८१
१९७०	..	१	..	४	५२	३०	७	१५	५	७३	९	२१	१५९	११	६५	१४७	३६	१८	४	४३	१५१	३०	१८	३	९०२
१९७१	२३	५८	३३	..	८२	८	११	२८	..	१०	४८	२२०	२४	१८	२००	३१	३८	३	१४	८४९
१९७२	५	..	२	..	४	६	५	६३	७	२१	१९	१३	..	२	८	..	३५	५४	५	मि.ना.मि.ना.मि.ना.	काहीही नाही	..	

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरपत्र

तालुक्याचे नाव : बाशी

गावांची एकूण संख्या : १२९

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्यां- खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	(मि. मी.)	(मि. मी.)	(%)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६६९	६५३	२	४	२	१	३	४	१४
१९५९	६६९	७७४	..	१	२	२	..	२	७
१९६०	६६९	८०७	..	२	२	४	..	२	१२
१९६१	६६९	६५९	१	२	..	२	४	२	११
१९६२	६६९	५५७	१६	२	५	२	२	२	१४
१९६३	६६९	७२९	..	२	२	..	२	२	७
१९६४	६६९	७८२	..	२	२	२	२	२	१०
१९६५	६६९	५७९	१३	२	२	२	२	२	११	..	३१
१९६६	६६९	६०१	१०	२	२	४	२	४	१३
१९६७	६६९	५५१	१७	२	२	२	२	२	१४
१९६८	६६९	४५०	३१	२	२	४	२	२	१२
१९६९	६६९	६८१	..	२	२	२	..	२	१२
१९७०	६६९	९०२	..	२	२	..	२	२	८	१२९	..
१९७१	६६९	८४९	..	२	४	२	२	२	१०
१९७२	६६९	२४९	६०	२	२	२	२	२	१३	१२९	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : माढे

तालुका : माढे

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१०	५	९	१०	११	३४	१२	२२	३२	१७	१७	३५	२३	१६	१८	२१	३३	३२	२६	३२	३७	३२	२१	२९	६	३	५४४
१९५८	५	..	३०	१७	१९	१८	२	५९	१०९	३५	८८	९९	१५	५	२	३	२४	९०	६२०
१९५९	..	१०	..	८	..	३७	७	३३	३	८	१०	१६	१४	१४	५३	४९	..	१९	१९	७६	३४	९	..	४	४२३
१९६०	४२	२	८५	१६	३	२२	३	११	७५	२२	५	५	..	६७	१०	११२	५३	..	५६	५८९
१९६१	..	१४	८६	३१	२२	८०	२१	१०३	५१	२७	२७	१३	४२	६	१	६१	३	७	३	१	..	१३	३३	४५	..	७	६७२
१९६२	७	३१	..	४२	२५	२४	४	१९	१	८	६९	१६	१५	२५	१५५	८०	११	..	६	१०५	२०	..	६६३
१९६३	२	२०	१७	..	२३	१३५	५२	१०	..	३	३३	३९	२७	१७	७२	९	३	३१	४९३
१९६४	२	२६	६७	१४	१७	२२	११९	३५	४९	२६	१२	..	१६	३१	१६०	१००	७५	१४	८८५
१९६५	१९	१४	१९	१४	४९	..	६८	२२	९	१९	२	१००	४०	५१	३९	४५७
१९६६	१३६	४९	३४	५३	१४	२४	२	११४	१९	..	३०	२४	३८	..	५३७
१९६७	२	..	८	२०	८	२	..	३८	१८०	३०	९	६	८	..	३०	९	..	६८	५५	५४	२६	५४७
१९६८	६२	३४	१०	१०५	३३	४१	१	५	९	३	..	५	४३	४३	११	११	१७	५१३
१९६९	३	..	८	१७	१४	८०	४	७	१३	५	..	१७	४०	१२१	४०	१५	८	२५	..	४९७
१९७०	..	२५	..	१	६४	८	४	३	३४	३३	..	३	१०४	४	२३	४१	..	४	..	६१	१०७	२	७	५२८
१९७१	१९	४४	४४	..	७	६९	१	३	..	७	२	३	१७८	४	११	१५	२५	८३	..	३३	६२८
१९७२	१९	२	१	५०	८	३	..	३०	मि.ना.काहीही नाही.	

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : माढा

गावांची एकूण संख्या : ९७

वर्ष (१)	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या					आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या		
	सरासरी पर्जन्यमान (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्याखालील (१२)
	मि. मी.	मि. मी.									
१९५८	५४४	६२०	..	४	१	२	२	२	१०
१९५९	५४४	४२३	२४	२	१	२	२	२	१०
१९६०	५४४	५८९	२	२	४	२	११
१९६१	५४४	६७२	२	२	२	२	१०
१९६२	५४४	६६३	२	२	२	२	१०
१९६३	५४४	४९३	१०	२	२	२	२	२	१०	५	१४
१९६४	५४४	८८५	..	२	२	२	२	२	१०	..	५८
१९६५	५४४	४५७	१७	२	२	२	२	२	१०
१९६६	५४४	५३७	१	२	२	२	२	२	१०
१९६७	५४४	५४७	..	२	२	२	२	२	१०
१९६८	५४४	५१३	६	२	२	२	२	२	१०
१९६९	५४४	४९७	९	२	२	२	२	२	१०	१७	..
१९७०	५४४	५२८	३	२	२	२	२	२	१०	..	३५
१९७१	५४४	६२८	..	२	२	२	२	२	१०	१७	..
१९७२	५४४	११३	८६	२	२	२	२	२	१०

भाठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये]

पर्जन्यमापन केंद्र : माळशिरस

तालुका : माळशिरस

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै					ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर					एकूण
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा					रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा					
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२	२९	
सरासरी	..	१	७	१९	१२	२३	२४	११	१७	१२	८	१६	१७	१०	१७	१६	२२	२०	३७	३२	३७	३४	२३	२०	१५	७	४५७
१९५८	१३	१९	..	४७	..	४	१९	१२	२१	..	१७	३६	३१	२६	३५	६	३८	४८	३७२
१९५९	..	३	१०	४७	१	५०	६९	२४	१३	९	..	११	१०	..	२	..	१४	१६	१	१२	१९	१८२	२	१९	२	२	५१८
१९६०	..	४	१	११	५७	२	१९	११	..	३	५	१७	८	१०	१२९	..	१८२	२७	२२	२८	५३६
१९६१	४१	१०८	१०	६०	७	५९	३४	६	११	१३	९	१२	१	१८	२६	..	१३	४२९
१९६२	२७	२	..	१०२	१७	५४	४	..	१	..	६३	२६	..	१२	१२२	३२	१९	२९	२८	५३८
१९६३	५	९	..	४४	..	३१	८	२४	..	२५	३९	२५	१७	..	२२	९	१५	३४	४	३६	६६	३४	४४७
१९६४	५	२५	१	१	..	१०	११	४१	३५	९	२	..	२१	७८	१३६	७	७२	१७	३	४	..	६३८
१९६५	१६	१३	..	१०	..	३९	१०	६	६०	१७	..	२१	७८	१८	३	२९१
१९६६	१६	१३	..	९	..	३९	९	६	६८	१७	..	२१	७८	१२	९	२९७
१९६७	९	२४	३०	२०	८	७७	४५	३५	२६७
१९६८	१	७	..	४६	१९	६४	३	५८	१०४	१०१	६०	१२	४७५
१९६९	४२	१५	९२	८	१०६	५६	..	४	३७	१३३	१८४	७६	९	१७	५७	..	८५६
१९७०	..	१	..	१५	२	३५	१०	६	६	६	..	३	३४	..	१२०	२६	..	४	३	२८	७७	..	४१	२६	४४३
१९७१	१०	६०	३५	..	३५	६	१	१०६	१	३५	६६	६	५९	५८	१५	..	५०२
१९७२	२४	१	८८

मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुका : नांदगाव.

गावांची एकूण संख्या: ७५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आष्या-खालील	चार ते सहा आष्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
	मि. मी.	मि. मी.									
१९५८	४५७	३७१	१७	२	२				१०
१९५९	४५७	५१८	..	१	१				१०
१९६०	४५७	५३६	..	१	४				११
१९६१	४५७	४२९	६	१		४			११
१९६२	४५७	५३८	..	३	२				१०
१९६३	४५७	४४७	२	२	२				१०
१९६४	४५७	६३८	..	३	२				११
१९६५	४५७	२९१	३३	२	२				१३	३७	१३
१९६६	४५७	२९७	३२	२	२				१३
१९६७	४५७	२६७	३८	३	३				१५
१९६८	४५७	४७५	..	४	२				१४
१९६९	४५७	८५६	२				१०
१९७०	४५७	४४३	३	२	३				१२	५३	२२
१९७१	४५७	५०२	..	१	५				१३	..	३७
१९७२	४५७	१२९	६६	२	५				१४	७५	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : पंढरपूर

तालुका : पंढरपूर

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सगसरी	१	५	६	१५	१७	१९	२२	१४	३१	१०	९	२१	३०	१२	१४	२१	४६	३८	३८	२८	३९	२४	२२	२३	७	८	५२०
१९५८	..	३	..	२२	१५	४८	२४	१	..	४७	१५	१७	२१०	७७	३९	१४	१४	८५	७११
१९५९	४६	६८	१९	३१	१९	३	७	४	४	३	३७	२५	१	३२	४०	३३९
१९६०	..	३८	८	२०	४२	१८	४७	५	११	३	१३	४२	६१	२	१९	२१	२४१	२१	..	१०	७०२
१९६१	८	२१	४१	७०	१६	९	३४	७३	५६	६	..	४९	१९	..	१७	४५	३	७३	८	..	१४	६४२	
१९६२	७	६	१८	७	५	११	६६	६	१	१९	१	१८	६८	६८	८	१६१	२११	४९	८	..	८	७४६
१९६३	१६	..	४	१८०	५	..	१०२	१३	५४	६२	२	२४	९४	५४	११	९	१२	५	..	६८	२०	११	८२६
१९६४	१३	१३	७	१९	९	७	..	७०	१२५	१७	३	१०	३९	९३	३	८८	३४	..	२	..	५५०
१९६५	१६	९	४७	८	४२	..	२५	९	३६	३६	३५	१४	२७७
१९६६	१५	५	४६	५	४२	..	२४	६	३६	३६	३३	१६	२६४
१९६७	३३	२९	३३	३३	१८	१५	७७	४५	६९	३५२
१९६८	३	५	..	१	५६	..	८	३५	९	५	५	८८	३७	११५	२६	३९५
१९६९	१०	११	७	५	२७	७०	४५	..	५	४१	११	..	१६	१५	२१९	१०१	२३	६३	५२	१	८०२
१९७०	..	७	..	३	४०	१४	५	११	३	६	..	३९	३०	..	२२	६३	११	४	..	३८	७९	..	२४	११	४१०
१९७१	६	३६	१५	..	३०	२८	२	१५६	१	३१	६९	३३	१०२	१९	६	५३४
१९७२	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१५	७	..	५	..	२	२	..	९	..	६४	२५	..	२ मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	काहीही नाही.	काहीही नाही.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-15-A.

तालुक्याचे नाव : पंढरपूर.

गावांची एकूण संख्या : ८४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या ^१	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्याखालील (१२)
१९५८	५२०	७११	..	३	३	..	२	२	१०
१९५९	५२०	३३९	३६	..	४	३	३	३	१३
१९६०	५२०	७०२	..	१	२	४	१	४	१२
१९६१	५२०	६४२	..	१	१	२	४	३	११
१९६२	५२०	७४६	..	२	२	१	१	५	११
१९६३	५२०	८२६	..	३	२	१	३	२	११
१९६४	५२०	५५०	..	१	२	३	२	३	११
१९६५	५२०	२७७	४८	१	३	२	३	५	१४	५८	२६
१९६६	५२०	२६४	५१	२	३	२	३	५	१५
१९६७	५२०	३५२	३४	३	२	३	३	३	१४
१९६८	५२०	३९५	२५	४	२	४	२	३	१५
१९६९	५२०	८०२	..	२	२	१	..	४	९	..	७
१९७०	५२०	४१०	२२	१	२	२	२	४	११	६७	..
१९७१	५२०	५३४	..	१	५	३	३	..	१२	..	४४
१९७२	५२०	१३१	७८	२	४	४	२	मि. ना.	१२	८४	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-15-B.

पर्जन्यमापन केंद्र : मोहोळ

मोहोळ

जिल्हा : सांलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१२	५	५	१०	१४	२३	१०	२३	१९	१२	१७	३४	२३	१३	१६	२३	५२	३२	४९	३६	५१	४१	२०	२६	७	६	५७९
१९५८	४	३	०	१५	०	०	१२	०	४	१६	३१	८	१	१	६७	५५	१०४	८८	१६	४४	०	१	३२	१००	०	०	६६२
१९५९	०	०	४	११	७	३३	२१	३४	३	२	२६	६८	२०	०	१	०	७४	७०	५	३१	३१	९९	४३	१४	६१	०	६५८
१९६०	०	५	५	१३	१३	२४	४	३३	१२	०	३	३२	४०	६	०	०	०	०	१६०	१५	१७४	४१	१	१८	०	०	५९९
१९६१	०	०	४२	४८	१३	५८	५	१२५	४	१२	५	३९	६०	९	४	९४	०	७	८	०	०	४	४६	५२	०	३९	६७०
१९६२	०	०	१६	२२	०	१६	१३	२	१६	१३	१३	११	३	१७	९३	१८	६	१०	२१६	५२	२०	०	२	४०	०	०	५९९
१९६३	१९	०	३	५	२६	८५	१	०	७६	११	१	०	३७	१५	३०	३१	४६	६	३०	९	७	५	०	१७	०	३४	४९४
१९६४	०	०	०	०	०	३९	३	२२	४	०	५२	७६	२५	८८	१०	६	१	६	४७	१२३	५८	९५	५१	१	१	११	७०९
१९६५	५	०	२	०	२	१०	१६	२	२४	१	४९	४४	०	७	५	३७	१२६	३	०	१६	१६	०	०	५	०	०	३७०
१९६६	१५२	०	०	०	०	४५	२	९	०	८	१७	३५	२५	१	०	९	०	५५	२४	०	५२	७	०	०	८	०	४४९
१९६७	०	०	०	०	०	२	४३	१४	११	३	४२	१०७	०	१३	१	१	३२	३५	४	१	५२	११२	५९	०	०	०	५३२
१९६८	०	०	०	०	०	८	४५	९	२३	०	०	५०	३१	३	१	२	५	०	२६	१०९	४६	५४	९	४१	०	०	४२६
१९६९	१	०	०	०	८८	१	१३	१७	१७	१०८	४	८	१९	१८	१	३	१०६	१५६	१४८	१७	२५	०	०	०	२५	१	८५६
१९७०	०	६१	१	२	२३	२३	१७	३४	९	५	३	२	७८	०	१४	५१	२६	३	४	१२४	१८३	६	१३	२६	०	०	७२७
१९७१	०	०	१	५	४०	१	९	४२	०	०	३	२	३	५	१	११	११३	७	०	०	५६	१५३	२४	५०	०	६	५३२
१९७२	०	०	४	१३	४	६	४९	०	३	१	०	७	०	५	१	११	११३	७	०	०	५६	१५३	२४	५०	०	६	५३२

*मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्गविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : मोहोळ

गावांची एकूण संख्या : ८९

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५७९	६६२	..	३	३	..	३	३	१२
१९५९	५७९	६५८	२	३	३	३	७
१९६०	५७९	५९९	..	१	२	४	२	३	१२
१९६१	५७९	६७०	२	२	४	३	१०
१९६२	५७९	५९९	..	२	२	१	२	४	११
१९६३	५७९	४८४	१५	२	२	..	३	३	१०
१९६४	५७९	७०९	..	२	२	२	३	३	१०
१९६५	५७९	३७०	३५	२	२	१	४	५	१४
१९६६	५७९	४४९	२२	३	१	४	२	४	१४
१९६७	५७९	५३२	८	२	२	४	२	३	११
१९६८	५७९	४६२	२०	३	२	४	२	३	१३	..	१
१९६९	५७९	८५६	..	१	२	२	२	४	११
१९७०	५७९	७२७	८	..	३	२	२	३	११	८९	..
१९७१	५७९	५३२	८	१	५	३	३	३	१३	..	३३
१९७२	५७९	८७	८२	३	५	८	८९	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : सोलापूर

तालुका : सोलापूर

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै					ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर					एकूण
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा					—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा					
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२	२९	
सरासरी	२	३	५	७	१४	२३	२५	३२	३२	२७	२६	२४	२१	१८	२४	२३	२६	३०	३५	५२	५३	३५	२२	१३	१६	१३	६०१
१९५८	३	..	२३	१२	१	१	१	३१	३१६	२२	१६	२१७	५१	१४५	१०३	४७	..	१	१६७	८६७
१९५९	५	५	५	४५	१६	५८	१३	५	७	..	१५९	५०	१९	६	१८	६१	४७२
१९६०	४	६	१८	..	३५	१८	६	२६	२७	४	८	७	६५	११	१	..	१	१	६३	७९	१७	६५	८	८	५६२
१९६१	..	१	५२	४५	६	३२	७	१०७	१७	८	११	७२	४१	५	३	८७	२	१५	१३	१	..	१	११०	६८	..	२८	७३२
१९६२	८	..	१२	५१	४२	२६	२२	..	७५	३४	२१	३०	८	८	६४	२६	१६	१९	१४४	५२	९९	२९	११	११	७९२
१९६३	२	२	३२	१	५४	१८	..	५८	१४३	७	४१	३६	५८	१३	११५	५	३	१८	२३	१७	..	३१	१३	५६	७८६
१९६४	३	..	२	१२	५२	७	२	१२८	७१	४५	४०	२७	१	१०	२८	२३८	३३	१२८	३२	..	७	१०	८७६
१९६५	४	२७	४८	२३	२८	३	९८	३६	२	१	१४	१२	७४	..	१	२७	२०	..	२	..	१	..	४२१
१९६६	१२९	३६	५१	..	४	७	६४	४६	४७	६	..	३२	..	१६५	१०७	२	७९	४३	१	..	१	..	८२०
१९६७	१	१९	१३	५	३	७५	१४२	५४	१२	२	६	..	६३	७	१०	५३	१८२	५८	२	७०७
१९६८	१	३५	३७	६	३६	५	१	२२	५४	३	३	३	१६	..	१३	६२	७६	९७	२०	२	४९२
१९६९	१	५१	..	७५	..	२३	१३७	५	४	३८	१५	२	१५	१६	६१	७८	२	२९	२६	४८	६२६
१९७०	..	१४	..	१३	४३	३५	१०	५६	४	३	१०	७१	६७	६	८२	५४	२१	१०	८	१८	१८	१०	१५	६	७३४
१९७१	७	१०	२८	२	१	६७	..	११	१२	..	१	१७	२	..	२०५	११	१	..	२०	१४६	३३	४७	६२१
१९७२	९	..	२	३५	९	५	९	१	११	३	१	२	४	३५	४३	४०	..	१४	१	२२४

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्षाविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : { उत्तर सोलापूर
दक्षिण सोलापूर

गावांची एकूण संख्या : { उत्तर सोलापूर-४४.
दक्षिण सोलापूर-८०.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्याची संख्या			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्याची संख्या			चारपेक्षा कमी आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या			चार ते सहाच्या दरम्यान आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या		
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जन	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	उत्तर सोलापूर	दक्षिण सोलापूर	एकूण	उत्तर सोलापूर	दक्षिण सोलापूर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)
१९५८	६०१	८६७	..	४	२	..	२	४	१२
१९५९	६०१	४७२	२१	४	२	..	२	४	१४
१९६०	६०१	५६२	६	२	२	..	२	२	११
१९६१	६०१	७३२	..	२	२	..	२	२	१२
१९६२	६०१	७९२	..	२	२	..	२	२	१५	२८	२८	२८
१९६३	६०१	७८६	..	२	२	..	४	२	१०	४९	४९	४९
१९६४	६०१	८७६	..	२	२	..	२	२	१०	..	५	५	७०	७०	७०
१९६५	६०१	४२१	३०	२	२	..	२	५	१२	..	१७	१७	६०	६०	६०
१९६६	६०१	८२०	..	२	२	..	२	४	१२
१९६७	६०१	७०७	..	२	२	..	२	२	१२
१९६८	६०१	४९२	१८	२	२	..	२	२	१८	७२	७२	७२
१९६९	६०१	६२६	..	२	२	..	२	२	१०	७	७	७
१९७०	६०१	७३४	..	२	२	..	२	४	१२	३७	५४	९१	७	२६	३३
१९७१	६०१	६२१	..	२	२	..	४	२	१५	२३	३०	५३
१९७२	६०१	२२४	६३	२	५	४	२	४	१७	४४	८०	१२४

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : सांगोला

तालुका : सांगोला

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा										
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
मरामरी	४	३	१०	२०	१३	१८	३१	२४	१८	११	१०	२९	२५	७	११	१८	४०	२२	२६	५१	४७	३८	२०	२७	१४	१२	५४९
१९५८	१२	१	..	४५	३	२६	१५	१२	..	१४	५४	३७	१६२	२२	२३	१२	५	१२०	५६३
१९५९	..	१	..	१५	२२	४२	१२	११९	७	२६	..	५	५	३९	३१	..	६	७	१३५	२	३४	२३	१	५३२
१९६०	..	१५	२१	२१	..	४०	२३	७	८५	३४	१	१२८	२६	२०७	३४	१	११	६५४
१९६१	२६	..	१६	६४	७२	२७	७४	१०३	८	८	१५	४१	१६	२	..	१८	४९	२४	..	५२	६१३
१९६२	५	..	४१	५१	१३	१७	१९	..	१३	१५	६	३	२९	३८	१५	२७	१००	९६	१२	..	६	५	१०	११	६१२
१९६३	६	७	३५	६	११	२७	१७	५२	१०	२०	८	१०	१३३	२३	८	१७	३७	७	..	२८	१६	१४	..	११८	१९	१०२	७३१
१९६४	..	८	३	१९	१४	८	२०	..	११३	४३	४५	४	३	..	२३	२४	१७६	७६	११४	४७	७४०
१९६५	४	..	२	३	१८	११	७३	७	३१	१४	८	..	१७	३७	१६	१०	१८	४६	२	३१७
१९६६	४	..	१	३	१६	१२	७२	९	३१	२३	१	..	१७	३७	१६	१०	१९	४६	२	३१९
१९६७	१	१२४	..	७	..	२६	४३	१२	६	६	२५	६	१	१३७	९२	७६	६	५६८
१९६८	८	..	२	२१	३	..	४३	५६	२	२	६	२३	१४	४८	९१	२१	३४०
१९६९	१३	१	७	..	१५	१२	३३	१३	..	४	३८	८	..	३	१०	१४३	२७	२७	३	६७	५८४
१९७०	..	१५	..	२५	९	६	३	५	..	१०	११	..	२७	२०	५	..	२२५	..	२५	५८	२२	४६६
१९७१	७	५७	५४	१	८	११	..	३	१	१	१	३६	१८३	५	३	१३	१५३	२७	९	३३	७१	३	६८०

मि.ना. = मि.ना. नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : सांगोला

गावांची एकूण संख्या : ६८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या- खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५४९	५६३	..	४	३	..	२	४	१३
१९५९	५४९	५३२	३	९	४	..	३	२	१३
१९६०	५४९	६५४	..	२	२	४	४	४	१३
१९६१	५४९	६१३	२	३	४	२	१०
१९६२	५४९	६१२	..	९	२	३	३	३	१०
१९६३	५४९	७३१	२	३	३	३	१०
१९६४	५४९	७४०	..	२	२	३	३	३	१०	२	२०
१९६५	५४९	३१७	४६	३	३	३	३	५	१४	१८	१
१९६६	५४९	३१७	४६	३	३	३	३	५	१४	५७	१
१९६७	५४९	५६८	..	३	३	३	३	३	१४
१९६८	५४९	३४०	४२	४	२	४	३	३	१५
१९६९	५४९	५८४	..	३	२	३	३	३	१०
१९७०	५४९	४६६	१६	३	५	३	३	३	१५	५९	..
१९७१	५४९	६८०	..	३	५	३	३	३	१५	५९	२८
१९७२	५४९										

मि.ना.

मि.ना. = मिळाले नाही.

५११

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : मंगलवेढा

तालुका : मंगलवेढा

जिल्हा : सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	१०	१०	१७	१०	२४	१५	२०	३०	१२	१२	१८	३०	१६	१५	१५	३४	२५	३१	४१	५७	५३	२४	१२	१५	१०	५५७
१९५८	५	१६	०	१५	२	०	०	०	०	१३	२४	१९	१	२९	८१	४०	१४३	९८	२४	१	०	४	२०	४८	०	०	५८३
१९५९	४	०	७	१३	३३	३७	१८	९६	१३	१६	५	१५	३	०	२१	०	३२	३३	०	११	२५	१३३	४७	३१	५०	०	४९७
१९६०	०	२७	२५	१५	१	१४	१८	३	९	१	९	२२	२०	०	०	०	०	०	१११	१२	११४	५८	०	८	०	०	४९७
१९६१	०	२०	२४	७३	५३	१०	०	९२	३९	५	३	५७	१७	०	०	७४	०	१०	१३	१२	०	५	८५	१७	०	९	६१८
१९६२	०	०	१३	३६	२	३४	२	१५	८	३६	७	१	०	२	५७	१०	१४	२९	११४	४४	२१	०	०	४	१६	०	४६५
१९६३	०	३०	५१	०	०	१७९	१८	१७	१५३	८	२	८	८४	५३	४	५	०	०	०	०	०	०	०	३	६	११३	७३४
१९६४	०	०	०	०	०	२४	९	३	७	२८	०	५९	५०	१२२	०	०	०	५	८१	१६६	२५	१००	१५	०	०	०	६९४
१९६५	०	०	०	०	०	०	०	२१	०	३३	०	३३	७	०	९	१२	८९	२	३	६२	५	०	०	०	४	०	२८०
१९६६	०	०	०	०	०	०	०	२१	३३	०	३३	१२	०	९	११	८८	२	१९	४९	५१	०	०	०	३	०	३३१	
१९६७	०	०	०	०	०	०	२६	०	२	१८	४२	१७	६३	७	०	०	०	४१	०	१	९१	२२४	९८	५	०	०	६५५
१९६८	०	०	०	०	१८	३६	०	०	१३	२४	५	२६	५०	०	२	७	०	०	५	४२	१५	१०४	११	५	०	०	३६३
१९६९	०	०	०	०	२	०	८	१६	१११	११	०	०	२९	६	०	४	२९	१२४	५८	८	२०३	०	०	०	६०	८	६७७
१९७०	०	४७	०	८१	८	१	६	१०	३	९	०	११	९८	३	२८	४४	७	२	२	१६०	१५०	१८	३३	१७	०	०	७३६
१९७१	०	०	१०	९	१७	८१	१	०	०	०	०	०	०	०	०	९	८१	०	०	०	६७	१०२	३१	३७	६५	१२	५२२
१९७२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

५१४

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नांव : मंगळवेढा

गावांची एकूण संख्या : ७१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५५७	५८३	..	४	२	..	२	..	१९
१९५९	५५७	६४३	२	९
१९६०	५५७	४९७	१०	२	२	४	२	..	१३
१९६१	५५७	६१८	..	२	२	..	४	..	१३
१९६२	५५७	४६५	१५	२	२	२	२	४	१२
१९६३	५५७	७३४	..	१	२	..	४	४	१४
१९६४	५५७	६९४	..	२	२	..	२	..	१२
१९६५	५५७	२८०	४६	३	३	..	२	५	१५	५३	..
१९६६	५५७	३३१	३८	३	२	..	२	५	१२
१९६७	५५७	६३५	..	३	२	४	२	..	१३
१९६८	५५७	३६३	३२	२	२	४	२	..	१५
१९६९	५५७	६७७	..	२	२	२	२	..	१०
१९७०	५५७	७३६	..	२	२	२	२	..	११	६१	१०
१९७१	५५७	५२२	६	२	५	२	१२	..	१७
१९७२	५५७									७१	..

मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : अक्कलकोट.

तालुका : अक्कलकोट

जिल्हा: सोलापूर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	८	२	१०	११	२३	२०	१५	२५	२०	३१	३३	५२	४९	१५	२६	३४	४३	५१	५९	४४	५२	४१	३३	१८	६	११	७३२
१९५८	८	३७	६३	४१	१	..	११	४७	८८	१४८	७	..	१	१०	६७	९३	१	..	७०३
१९५९	२	५	२९	८	१	३०	३	१०	२२	३९	१०	७	८	..	११८	१३२	१०	२१	२७	७०	८०	३५	३	..	७५०
१९६०	२९	३	२९	२६	३१	६७	९	१०	९	१८	१	..	२	१६४	१२३	१९५	४९	८४५
१९६१	४	..	२३	६४	६८	६६	१३	९२	११	२३	..	१०६	४	५७	१०	४१	२	९	९	२	८२	६	५	३०	७२७
१९६२	७	१७	७	४४	११	५२	..	४	५३	५२	२२	७४	३६	४	१०८	५३	३७	४४	१११	७४	६३	..	५	३७	२	१३	९३०
१९६३	१३	२	२७	८	५८	३७	४२	४७	३५	५	..	३	१३१	४६	२३	४१	११५	२२	..	११	१४	२	१	४५	४	६७	७९९
१९६४	४	९	३०	२	६	१२	८८	१५६	६८	२६	७२	..	९	१८	१३७	१०	१०	१३	६७०
१९६५	१५	४४	२	१९	९	२४४	७७	२	..	३६	१६	७१	२	..	११	१३२	७६०
१९६६	८८	३८	३४	३६	३३	५५	५४	..	२०१	६६	६०५
१९६७	२३	२९	२	२	३	११	२०२	३१	३	१६	..	१६	१५५	२६५	८३६
१९६८	६	२२	४	१	११	..	११	७२	३	..	१२	३०	३२	७४	६२	५	३४५
१९६९	३	४	४५	८	२२	९	४८	१२४	२२	..	३४	१३	१२	३०	२१	३७	१३७	..	७	४४	३२	६५२
१९७०	८	८	२६	५	१८	७	१३	४६	३२	२७	१६	४३	५६	१६	४७	१२६	१८	७	११	११५	८६	..	४८	१	८५२
१९७१	५६	..	५	६	..	३१	४	..	१२८	१४	१	..	८	१०	१०३	२५	२०	७	४९८
१९७२	मिळाले नाही.

मि.ना.

मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बशांविणारी विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : अक्कलकोट.

गावांची एकूण संख्या : १२१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७३२	७०६	४	४	२	२	२	२	१३
१९५९	७३२	७५०	४	२	२	२	२	२	१०
१९६०	७३२	८४५	..	१	२	२	२	२	१३
१९६१	७३२	७२७	१	..	२	२	२	२	१०
१९६२	७३२	९३०	..	३	..	२	२	२	७
१९६३	७३२	७९९	२	२	२	२	९
१९६४	७३२	६७०	९	२	२	२	२	२	१४
१९६५	७३२	७६०	..	२	२	२	२	२	१३
१९६६	७३२	६०५	१८	३	२	२	२	२	१४
१९६७	७३२	८३६	..	२	२	२	२	२	१५
१९६८	७३२	३४५	५५	३	४	२	२	२	१६
१९६९	७३२	६५२	१४	२	२	२	२	२	१०
१९७०	७३२	८५२	..	१	..	२	२	२	८	१२१	..
१९७१	७३२	४९८	३३	३	५	२	२	२	१५	..	८९
१९७२	७३२	१२१	..

—मि.ना.—

मि.ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण ७

अहमदनगर जिल्हा

पार्श्वभूमी

७.१. स्थिती भूप्रदेश आणि हवामान

७.१.१. हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागात उत्तर अक्षांश १८°४१' आणि १९°९', आणि पूर्व रेखांश ७३°९' आणि ७५°५' या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस औरंगाबाद आणि नाशिक हे जिल्हे असून पूर्वेस बीड आणि उसमानाबाद तर पश्चिमेस पुणे आणि ठाणे हे जिल्हे व दक्षिणेस सोलापूर हा जिल्हा आहे.

७.१.२. भूप्रदेश:—या जिल्ह्यात फक्त अकोले या एकाच तालुक्याला सह्याद्रीची मुख्य रांग स्पर्श करते. या प्रमुख पर्वतरांगेची कळसुबाई, (२) बाळेश्वर आणि (३) हरिश्चंद्रगड ही तीन शिखरे फुटून निघाली आहेत. यापैकी बाळेश्वराची रांग सर्वांत मोठी असून ती पुणे आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांची सिमा निर्धारित करते. पारनेर तालुक्यात प्रवेश केल्यानंतर या शिखराचे एका पठारात रूपांतर होते. त्या पठारातून पुन्हा दोन फाटे फुटतात. त्यापैकी एक अहमदनगर शहराच्या उत्तरेतून जातो व तो गोदावरी आणि भीमा यांच्या मध्ये पर्जन्य छायेच्या प्रदेश निर्माण करतो. आणि दुसरा दक्षिणकडे वळून श्रीगोंदे तालुक्याच्या इशान्येस कोपच्यातून पलीकडे जाऊन पुढे कर्जत तालुक्यात प्रवेश करतो.

७.१.३. गोदावरी नदी जिल्हाच्या ईशान्य सीमेवरून श्रीरामपूर, नेवासा, शेवगाव या तालुक्याच्या काठावरून वाहते. प्रवरा ही गोदावरीची उपनदी अकोले, संगमनेर, श्रीरामपूर, कोपरगाव आणि नेवासे या तालुक्यांतून वाहते. या जिल्हाचा दक्षिणेकडील अर्धा भाग म्हणजेच पारनेर, अहमदनगर, पार्थर्डी, श्रीगोंदे आणि कर्जत हे तालुके भीमेच्या खोऱ्यांत येतात, भीमेच्या सीना, कुकडी आणि घोड या उपनद्यांचे पाणी या तालुक्यांना मिळते. भीमा ही नदी पुणे आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांच्या सीमेवरील ५६ कि. मि. अंतराने वाहते.

७.१.४. भौगोलिक दृष्ट्या या जिल्हाचे चार भाग पडतात. अकोले, तालुका डोंगराळ आणि वनमय आहे आणि तेथे खूप जास्त पाऊस पडतो. हा मुख्यत्वेकरून खरीप पिकांचा भाग आहे. दुसरा भाग हा अहमदनगर, संगमनेर, पारनेर, श्रीगोंदे आणि कर्जत, या तालुक्यांचा बनलेला असून जिल्हाच्या ४७.९२ टक्के क्षेत्र यात समाविष्ट आहे. येथे पाऊस अतिशय कमी आणि तुरळक प्रमाणात पडतो. तिसऱ्या भागात कोपरगाव, श्रीरामपूर, आणि राहुरी हे तालुके असून तेथेही पाऊस कमीच पडतो परंतु जलसिंचन सोयीच्या विकासांमुळे साखर कारखाने या भागात उभारलेले आहे. चौथा भाग हा जामखेड, शेवगाव, पायर्डी आणि नेवासा या तालुक्यांचा बनला असून तेथे बऱ्यापैकी पाऊस पडतो आणि नेवासा शेवगाव येथील जमीन फारच सुपीक आहे.

७.१.५. हवामान:—हा जिल्हा दख्खनच्या पठारावर असून तेथील हवामान कोरडे आहे. तेथील कमाल व किमान तपमान अनुक्रमे ३४° आणि १९° सेंटिग्रेड आहे.

७.१.६. पर्जन्यमान:—नैऋत्येच्या मोसमी वाऱ्यापासूनच या जिल्हात पाऊस पडतो. पण पावसाची विभागणी बहुतांशी विषम असते. मुख्यत्वेकरून बराचसा पाऊस अकोले तालुक्याच्या पश्चिम भागात पडतो तर जिल्हाच्या दक्षिण भागात पावसाचे स्वरूप फारच लहरी आहे. पर्जन्यमानाप्रमाणे या जिल्हाचे तीन भाग पडतात. पहिल्या भागात कोपरगाव, अकोले, संगमनेर, राहुरी आणि श्रीरामपूर ह्या तालुक्यांचा समावेश होत असून तेथे ५०० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. दुसरा भाग हा आग्नेयेकडील शेवगाव, नगर, पायर्डी, नेवासा आणि जामखेड या तालुक्यांनी बनलेला असून तेथे सुमारे ६०० मि. मी. पाऊस पडतो. तिसरा भाग हा कर्जत, श्रीगोंदे आणि पारनेर या तालुक्यांचा असून तेथे ५०० ते ६०० मि. मी. च्या दरम्यान पाऊस पडतो.

७.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या:

७.२.१. १९७१ साली अहमदनगर जिल्हाचे क्षेत्रफळ १७,०३५ चौरस कि. मि. आणि लोकसंख्या २२, ६९, ११७ होती. त्यात नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या २,५१,५०० (११.०८ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या २०,१७,६१७ (८८.९२ टक्के) होती. १९६१ शी तुलना करता एकूण लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ २७.७७ टक्के होती. नागरी क्षेत्राच्या लोकसंख्येतील वाढ ३४.२७ टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्राच्या लोकसंख्येतील वाढ २७.०० टक्के होती. राज्यपातळीवरील तत्सम आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. हा जिल्हा १९७१ मध्ये पाचव्या क्रमांकावर होता तर १९६१ मध्ये तो सहाव्या क्रमांकावर होता.

७.२.२. १९७१ मध्ये अहमदनगर जिल्हातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मी. ला ११९ होती, १९६१ मध्ये ९५ होती. महाराष्ट्र राज्याकरता आकडे हे, अनुक्रमे ११५ आणि ९५ होते. १९७१ मध्ये ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची तालुकानिहाय घनता श्रीरामपूर तालुक्यात दर चौरस कि. मी. ला २६७ ते कर्जत तालुक्यात दर चौरस कि. मी. ला ८५ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

७.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण:

७.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१:—

अहमदनगर जिल्हाच्या लोकसंख्येत ८,०३,८४६ (३५.४ टक्के) कामकरी आणि १४,६५,२७१ (६४.६ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

७.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१:—१९७१ मधील जनगणनेनुसार अहमदनगर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

(१)	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	(५)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,०२६	९,९२	२०,१८	(१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	५,२७	२,०३	७,३०	(३६ टक्के)
				(१०० टक्के)
(१) शेतकरी	२,८४	८६	३,७०	(५१ टक्के)
	(७७ टक्के)	(२३ टक्के)		
(२) शेतमजूर	१,३८	१,०३	२,४१	(३३ टक्के)
	(५७ टक्के)	(४३ टक्के)		
(३) इतर सेवा	१,०५	१४	१,१९	(१६ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	४,९९	७,८९	१२,८८	(६४ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३६ टक्के कामकरी व ६४ टक्के काम न करणारे आहेत असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ५१ टक्के व ३३ टक्के शेतकरी व शेतमजूर होते. (राज्याच्या बाबतीत हीच सरासरी ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के अशी होती. म्हणजेच एकूण ८४ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२३ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४३ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्वच जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असे आहे.

७.४ वने :

१९६९-७० मध्ये या जिल्ह्यातील वनांखालील क्षेत्र १,८५,७०० हेक्टर होते. वनांखालील एकूण क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ११ टक्के होते. राज्याच्या बाबतीत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे.

७.५ माती :

हा जिल्हा दख्खनच्या पठाराचा एक भाग आहे. जिल्ह्यामध्ये आढळणाऱ्या मातीचे काळी, तांबडी, जांभ्या दगडाची, बरड व पांढरी असे पाच स्थूल वर्ग करता येतात. राहुरी तालुक्यातील माती बहुतेक खोल, काळी व सुपीक आहे व जोडीला बारमाही पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था सुद्धा आहे. अकोले तालुक्याच्या पाश्चिमेकडील डोंगराळ भागात जांभ्या दगडाची तांबडी माती असून ती सपाटीपेक्षा डोंगरांच्या उतारावर अधिक खोल आहे. सपाटीवर, अकोले व संगमनेर तालुक्यात प्रवरा नदीच्या काठावरील जमीन अतिशय सुपीक आहे व जसजसे डोंगराळ भागाकडे जावे तसतसे मातीचा, दर्जा कमीकमीने विकृष्ट होत जातो. कोपरगाव व श्रीरामपूर या तालुक्यांत जमीन अतिशय सरवोल मातीची व सुपीक आहे ; तर अहमदनगर, पारनेर, श्रीगोंदे व कर्जत हे तालुके असलेला दक्षिणेकडील प्रदेश निकृष्ट दर्जाच्या उथळ मातीचा आहे. आग्न्येकडे जामखेड तालुक्यातील माती सर्वसाधारणपणे हलकी व सुपीकतेच्या दृष्टीने निकृष्ट आहे.

७.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे :—

(क) स्थूल क्षेत्रे :—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रे १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१७,०२०	१०००.०
२	वने	१,८५७	१०.९
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,६३२	९.६
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली नसलेले इतर क्षेत्र :—		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराईच्या जमिनी	२४३	१.४
	(ख) संकीर्ण झाडपिकांखालील व वृक्षांखालील जमीन	५	०.०
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	६८	०.४
	एकूण, बाब ४	३१६	१.९

अहमदनगर जिल्हा

पारवंभूमी

७.१. स्थिती भूप्रदेश आणि हवामान

७.१.१. हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागात उत्तर अक्षांश १८°४१' आणि १९°९', आणि पूर्व रेखांश ७३°९' आणि ७५°५' या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस औरंगाबाद आणि नाशिक हे जिल्हे असून पूर्वेस बीड आणि उस्मानाबाद तर नैऋत्येस पुणे आणि ठाणे हे जिल्हे व दक्षिणेस सोलापूर हा जिल्हा आहे.

७.१.२. भूप्रदेश:—या जिल्ह्यात फक्त अकोले या एकाच तालुक्याला सहयाद्रीची मुख्य रांग स्पर्श करते. या प्रमुख पर्वतरांगेची कळसुबाई, (२) बाळेश्वर आणि (३) हरिश्चंद्रगड ही तीन शिखरे फुटून निघाली आहेत. यापैकी बाळेश्वराची रांग सर्वात मोठी असून ती पुणे आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांची सिमा निर्धारित करते. पारनेर तालुक्यात प्रवेश केल्यानंतर या शिखराचे एका पठारात रूपांतर होते. त्या पठारातून पुन्हा दोन फाटे फुटतात. त्यापैकी एक अहमदनगर शहराच्या उत्तरेतून जातो व तो गोदावरी आणि भीमा यांच्या मध्ये पर्जन्य छायेच्या प्रदेश निर्माण करतो. आणि दुसरा दक्षिणकडे वळून श्रीगोंदे तालुक्याच्या इशान्येस कोपन्यातून पलीकडे जाऊन पुढे कर्जत तालुक्यांत प्रवेश करतो.

७.१.३. गोदावरी नदी जिल्ह्याच्या ईशान्य सीमेवरून श्रीरामपूर, नेवासा, शेवगाव या तालुक्यांच्या काठावरून वाहते. प्रवरा ही गोदावरीची उपनदी अकोले, संगमनेर, श्रीरामपूर, कोपरगाव आणि नेवासे या तालुक्यांतून वाहते. या जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील अर्धा भाग म्हणजेच पारनेर, अहमदनगर, पाथर्डी, श्रीगोंदे आणि कर्जत हे तालुके भीमेच्या खोऱ्यांत येतात, भीमेच्या सीना, कुकडी आणि घोड या उपनद्यांचे पाणी या तालुक्यांना मिळते. भीमा ही नदी पुणे आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांच्या सीमेवरील ५६ कि. मि. अंतरात वाहते.

७.१.४. भौगोलिक दृष्ट्या या जिल्ह्याचे चार भाग पडतात. अकोले, तालुका डोंगराळ आणि वनमय आहे आणि तेथे खूप जास्त पाऊस पडतो. हा मुख्यत्वेकरून खरीप पिकाचा भाग आहे. दुसरा भाग हा अहमदनगर, संगमनेर, पारनेर, श्रीगोंदे आणि कर्जत, या तालुक्यांचा बनलेला असून जिल्ह्याच्या ४७° ९२ टक्के क्षेत्र यात समाविष्ट आहे. येथे पाऊस अतिशय कमी आणि तुरळक प्रमाणात पडतो. तिसऱ्या भागात कोपरगाव, श्रीरामपूर, आणि राहुरी हे तालुके असून तेथेही पाऊस कमीच पडतो परंतु जलसिंचन सोयीच्या विकासांमुळे साखर कारखाने या भागात उभारलेले आहे. चौथा भाग हा जामखेड, शेवगाव, पाथर्डी आणि नेवासा या तालुक्यांचा बनला असून तेथे बऱ्यापैकी पाऊस पडतो आणि नेवासा शेवगाव येथील जमीन फारच सुपीक आहे.

७.१.५. हवामान:—हा जिल्हा दख्खनच्या पठारावर असून तेथील हवामान कोरडे आहे. तेथील कमाल व किमान तपमान अनुक्रमे ३४° आणि १९° सेंटिग्रेड आहे.

७.१.६. पर्जन्यमान:—नैऋत्येच्या भोसमी वाऱ्यापासूनच या जिल्ह्यात पाऊस पडतो. पण पावसाची विभागणी बहुतांशी विषम असते. मुख्यत्वेकरून बराचसा पाऊस अकोले तालुक्याच्या पश्चिम भागात पडतो तर जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात पावसाचे स्वरूप फारच लहरी आहे. पर्जन्यमानाप्रमाणे या जिल्ह्याचे तीन भाग पडतात. पहिल्या भागात कोपरगाव, अकोले, संगमनेर, राहुरी आणि श्रीरामपूर ह्या तालुक्यांचा समावेश होत असून तेथे ५०० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. दुसरा भाग हा आग्नेयेकडील शेवगाव, नगर, पाथर्डी, नेवासा आणि जामखेड या तालुक्यांनी बनलेला असून तेथे सुमारे ६०० मि. मी. पाऊस पडतो. तिसरा भाग हा कर्जत, श्रीगोंदे आणि पारनेर या तालुक्यांचा असून तेथे ५०० ते ६०० मि. मी. च्या दरम्यान पाऊस पडतो.

७.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या:

७.२.१. १९७१ साली अहमदनगर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १७,०३५ चौरस कि. मि. आणि लोकसंख्या २२, ६९, ११७ होती. त्यात नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या २,५१,५०० (११.०८ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या २०,१७,६१७ (८८.९२ टक्के) होती. १९६१ शी तुलना करता एकूण लोकसंख्येतील दशैर्वाषिक वाढ २७.७७ टक्के होती. नागरी क्षेत्राच्या लोकसंख्येतील वाढ ३४.२७ टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्राच्या लोकसंख्येतील वाढ २७.०० टक्के होती. राज्यपातळीवरील तत्सम आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. हा जिल्हा १९७१ मध्ये पाचव्या क्रमांकावर होता तर १९६१ मध्ये तो सहाव्या क्रमांकावर होता.

७.२.२. १९७१ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मी. ला ११९ होती, १९६१ मध्ये ९५ होती. महाराष्ट्र राज्याकरता आंकडे हे, अनुक्रमे ११५ आणि ९५ होते. १९७१ मध्ये ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची तालुकानिहाय घनता श्रीरामपूर तालुक्यात दर चौरस कि. मी. ला २६७ ते कर्जत तालुक्यांत दर चौरस कि. मी. ला ८५ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

७.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण:

७.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१:—

अहमदनगर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ८,०३,८४६ (३५.४ टक्के) कामकरी आणि १४,६५,२७१ (६४.६ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

७.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१:—१९७१ मधील जनगणनेनुसार अहमदनगर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

(१)	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	(५)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,०२६	९,९२	२०,१८	(१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	५,२७	२,०३	७,३०	(३६ टक्के) (१०० टक्के)
(१) शेतकरी	२,८४ (७७ टक्के)	८६ (२३ टक्के)	३,७०	(५१ टक्के)
(२) शेतमजूर	१,३८ (५७ टक्के)	१,०३ (४३ टक्के)	२,४१	(३३ टक्के)
(३) इतर सेवा	१,०५	१४	१,१९	(१६ टक्के)
(ग) एकूण कामगार इतर	४,९९	७,८९	१२,८८	(६४ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३६ टक्के कामकरी व ६४ टक्के काम न करणारे आहेत असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ५१ टक्के व ३३ टक्के शेतकरी व शेतमजूर होते. (राज्याच्या बाबतीत हीच सरासरी ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के अशी होती. म्हणजेच एकूण ८४ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२३ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४३ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्वच जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असे आहे.

७.४ वने :

१९६९-७० मध्ये या जिल्ह्यातील वनांखालील क्षेत्र १,८५,७०० हेक्टर होते. वनांखालील एकूण क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ११ टक्के होते. राज्याच्या बाबतीत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे.

७.५ माती :

हा जिल्हा दख्खनच्या पठाराचा एक भाग आहे. जिल्ह्यामध्ये आढळणाऱ्या मातीचे काळी, तांबडी, जांभ्या दगडाची, बरड व पांढरी असे पाच स्थूल वर्ग करता येतात. राहुरी तालुक्यातील माती बहुतेक खोल, काळी व सुपीक आहे व जोडीला बारमाही पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था सुद्धा आहे. अकोले तालुक्याच्या पाश्चिमेकडील डोंगराळ भागात जांभ्या दगडाची तांबडी माती असून ती सपाटीपेक्षा डोंगरांच्या उतारावर अधिक खोल आहे. सपाटीवर, अकोले व संगमनेर तालुक्यात प्रवरा नदीच्या काठावरील जमीन अतिशय सुपीक आहे व जसजसे डोंगराळ भागाकडे जावे तसतसे मातीचा, दर्जा क्रमाक्रमाने विकृष्ट होत जातो. कोपरगाव व श्रीरामपूर या तालुक्यांत जमीन अतिशय सरबोल मातीची व सुपीक आहे; तर अहमदनगर, पारनेर, श्रीगोंदे व कर्जत हे तालुके असलेला दक्षिणेकडील प्रदेश निकृष्ट दर्जाच्या उथळ मातीचा आहे. आग्न्येकडे जामखेड तालुक्यातील माती सर्वसाधारणपणे हलकी व सुपीकतेच्या दृष्टीने निकृष्ट आहे.

७.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे :—

(क) स्थूल क्षेत्रे :—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रे १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१७,०२०	१०००.०
२	वने	१,८५७	१०.९
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,६३२	९.६
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली नसलेले इतर क्षेत्र :—		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराईच्या जमिनी	२४३	१.४
	(ख) संकीर्ण झाडपिकांखालील व बृक्षांखालील जमीन	५	०.०
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	६८	०.४
	एकूण, बाब ४	३१६	१.९

अनुक्रमांक (१)	बाब (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये (३)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
५	पडीत जमिनी :—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	१४३	०.८
	(ख) इतर पडीत जमिनी	४५४	२.७
	एकूण, बाब ५	५९७	३.५
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र :—		
	(क) जलसिंचित	१,४७०	८.६
	(ख) जलसिंचित नसलेले	११,१४९	६५.५
	एकूण, बाब ६	१२,६१९	७४.१
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	६२२	३.७
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	१३,२४१	७७.८
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	१,७२६	१०.१
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५+६)	१२,७६२	७५.०

(ख) पिकांखालील क्षेत्र :—

अनुक्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टर (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	७५	०.६
२	गहू	४९०	३.७
३	खरीप ज्वारी	१५	०.१
४	रबी ज्वारी	४,९४३	३७.३
	एकूण ज्वारी	४,९५८	३७.४
५	बाजरी	३,७९८	२८.७
६	इतर धान्ये	१२९	१.०
	एकूण धान्ये	९,४५०	७१.४
७	हरभरा	२०१	१.५
८	तूर	२२६	१.७
९	मूग	२६३	२.०
१०	कुळीय	३४८	२.६
११	मटकी	२०२	१.५
१२	इतर डाळी	२७	०.२
	एकूण डाळी	१,२६७	९.६
	एकूण अन्नधान्ये	१०,७१७	८०.९
१३	ऊस	५२०	३.९
१४	कापूस	२५१	१.९
१५	भुईमूग	२४९	१.९
१६	करडई	५४४	४.१
१७	भाज्या	४९	०.४
१८	फळे	३७	०.३

७.६.२. अहमदनगर जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र १७.०२ लाख हेक्टर असून त्यापैकी १२.७६ लाख हेक्टर क्षेत्र (म्हणजे सुमारे ७५ टक्के) लागवडीखाली आहे. आणि वनांखाली ११ टक्के क्षेत्र आहे. लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले असे रस्ते, रेल्वेमार्ग, नद्या, पर्यट इत्यादींखालील क्षेत्रही बरेच मोठे म्हणजे ९.६ टक्के आहे. या जिल्ह्यात पडीत व पडीक जमिनींखालील क्षेत्र अतिशय अल्प प्रमाणात आहे. त्याचप्रमाणे कुरणांखालील क्षेत्रही फक्त १.४ टक्का आहे.

७.६.३. हा जिल्हा अर्धरूक्ष परिमंडलात येतो व तेथे दीर्घकाल टंचाईची परिस्थिती उद्भवू शकते. अशी स्थिती असल्यामुळे, येथे पूर्वीपासून मोठ्या पाटबंधाऱ्यांच्या विकासाकडे लक्ष पुरवण्यात आले. गोदावरी व प्रवरा या दोन प्रसिद्ध कालवा पद्धतींचा लाभ या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भागाला मिळतो आणि ऊस, फळे इत्यादींच्या लागवडीमुळे या भागात बरीच सुवत्ता आली आहे. स्थूल जलसिंचित क्षेत्र हे, पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या १३.० टक्के आहे व जलसिंचन निश्चित स्वरूपाचे आहे. दरडोई लागवडीखालील क्षेत्र ०.५६ हेक्टर आहे.

७.६.४. जिल्ह्यामध्ये बारमाही पाटबंधारे असल्यामुळे दुग्धशाळा, पशुपालन, कुक्कुटपालन इत्यादींसारख्या दुय्यम व्यवसायांच्या विकासाला येथे चांगला वाव आहे. येथील पाळीव पशुपक्ष्यांची एकूण संख्या १८,०९,८९९ आहे.

७.६.५. पिकांखालील क्षेत्रे.—जलसिंचित क्षेत्राव्यतिरिक्त जिल्ह्याच्या उर्वरित भागात (अकोले तालुक्याखेरीज) वारंवार अवर्षणे होतात असे दिसते. जिल्ह्यातील पीक पद्धतींवरून असे स्पष्ट दिसते की, पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्रापैकी जवळजवळ ८२ टक्के क्षेत्र अन्नपिकांखाली आहे (७१.४२ टक्के धान्याखाली व ९.६ टक्के डाळींखाली) रबी ज्वारी (३७.३ टक्के) व बाजरी (२८.७ टक्के) ही मुख्य धान्य पिके आहेत. पाटबंधाऱ्याखाली ०.४९ लाख हेक्टर क्षेत्रामध्ये गव्हाचे पीक घेण्यात येते (३.७ टक्के)

७.६.६. ऊस, करडई, कापूस व भुईमूग ही जिल्ह्यातील प्रमुख नगदी पिके आहेत. या जिल्ह्यात द्राक्षाची लागवड वाढत्या प्रमाणात करण्यात येत आहे. ऊसाची लागवड पाटबंधाऱ्यांखालील क्षेत्रात संकेंद्रित झाली आहे.

७.६.७. १९६९-७० या वर्षी कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ५.९ हेक्टर होते. राज्याचा संबंधित आकडा ५.७५ हेक्टर आहे.

७.७. गुरेढोरे :

१९७२ मध्ये जिल्ह्यातील शेतीला उपयुक्त अशा गुराढोरांची एकूण संख्या १७.७२ लाख होती. त्यापैकी ८.१६ लाख गाई, बैल, ०.८८ लाख म्हशी व रेडे, ८.४५ लाख शेळ्या, मेंढ्या आणि ०.२३ लाख इतर जनावरे होती. कुक्कुट वर्गीय पक्षांची संख्या ७.७३ लाख होती. १९६६ या वर्षातील संबंधित आकडे अनुक्रमे १८.१०, ९.१९, ०.८०, ७.८९ व ०.२२ लाख असे होते.

७.८. उद्योग :

१९७० मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यात ३२९ नोंदणी झालेले कारखाने होते, त्यापैकी ९७ कारखाने बंद पडले होते. उर्वरित कारखान्यांपैकी १८४, कारखाने विभागाकडे आपली विवरणे सादर करीत होते, व तेथे १६,९२२ व्यक्ती कामावर होत्या. ४८ कारखाने विवरणे सादर करीत नव्हते व तेथे ३,३९६ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यांमध्ये, १६ साखर कारखाने व शुद्धीकरण कारखाने, १६ जिर्निंग व दावणी केंद्रे, १४२ तंबाखूचे उत्पादन करणारे व बाकीचे संकीर्ण प्रकारचे कारखाने होते.

७.९. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,३१२ गावांपैकी ६.१० लाख लोकसंख्या असलेल्या ४७७ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजी हेच प्रमाण ०.६७ लाख लोकवस्ती असलेले ३० गावे असे होते. १९६६ साली जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल पंप यांची संख्या अनुक्रमे ३९९ व २१,९९७ अशी होती.

७.१०. दळणवळण :

अहमदनगर जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गाची लांबी १९७ कि. मी. असून तो फक्त ब्रॉड गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी ४,१९९ कि. मी. होती. ३१ मार्च १९७१ रोजी असल्याप्रमाणे त्यापैकी ८५६ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या आणि ३,३४३ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या प्रभाराखाली होता.

७.११. पतपुरवठा :

अहमदनगर जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,६११ होती. त्यापैकी १,०९४ कृषि पत संस्था, १०६ कृषीतर पत संस्था, १७१ कृषि विग्रपत संस्था व २४० कृषीतर विग्रपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	१,०९०
सदस्य संख्या	२१०,४७८
रु. लाखांत					
भाग भांडवल	६३५.१०
राखीव व इतर निधी	१३७.०८
खेळते भांडवल	२,३३३.८८
दिलेली कर्जे	१,३११.९३
वसूल झालेली कर्जे	१,०४३.६४
येणे असलेली कर्जे	१,७५१.००
थकवाकी	३८८.९८

जिल्हा भविकास बँकेच्या संस्था १९६९-७० मध्ये ४४८ होत्या तर १९७०-७१ मध्ये एकही संस्था नव्हती. बँकांची सदस्य संख्या बरील वर्षात अनुक्रमे ४३,०३९ आणि ४४,४०८ अशी होती. तसेच बँकेने या दोन वर्षात अनुक्रमे २०७ लाख रुपयांची व १०८ लाख रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

७.१२. पाटबंधारे:—

७.१२.१. जिल्ह्याची पुढील नदी खोऱ्यात विभागणी करता येते:—

- (१) गोदावरी नदी (मुख्य खोरे),
- (२) प्रवरा नदी,
- (३) मुळा नदी,
- (४) जिल्ह्यातील भीमा नदी (मुख्य खोरे) खोरे,
- (५) जिल्ह्यातील घोड नदी (मुख्य खोरे) खोरे,
- (६) सीना नदी,
- (७) मेहेकरी नदी,
- (८) खानसुरी नदी,
- (९) डोर नदी.

७.१२.२. जिल्ह्यातील एकूण भौगोलिक क्षेत्र १७,०२,००० हेक्टर आहे. त्यापैकी १२,७६.२०० हेक्टर म्हणजेच ७५ टक्के जमीन लागवडीखाली आहे. ८५,७४० हेक्टर क्षेत्राला, काम पूर्ण झालेल्या मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांपासून जलसिंचनाचा लाभ मिळत असून बांधकाम चालू असलेल्या मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांचे काम पूर्ण झाल्यावर आणखी ५९,७०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल. सध्या अस्तित्वात असलेले लहान तलाव व बंधारे यांमध्ये ३,४८० हेक्टर क्षेत्राला पाणी मिळते, तर बांधकाम चालू असलेल्या लहान तलावांचे व बंधारांचे काम पूर्ण झाल्यावर आणखी १,११० हेक्टर क्षेत्राला पाणी मिळेल. याशिवाय ६८,५०० हेक्टर एवढे मोठे क्षेत्र विहिरीद्वारे जलसिंचित होते. तसेच नद्या, नाले, कालवे यांच्यावरील अनेक उद्धरण जलसिंचन योजना पूर्ण झाल्या असून आणखी काही योजना मंजूर झाल्या आहेत. एकूण ६,१५० हेक्टर क्षेत्राला त्यापासून लाभ होतो. अशा रीतीने विहिरी आणि बांधकाम पूर्ण झालेले व बांधकाम चालू असलेले प्रकल्प या सर्वांपासून एकूण २,२४,७४० हेक्टर जमिनीला जलसिंचनाचा लाभ मिळतो.

७.१२.३. सीना व खानसुरी या व इतर नद्यांच्या पाणलोट्याच्या क्षेत्रात काही लहान पाटबंधाऱ्यांची कामे पुढे करण्यात येतील.

७.१२.४. १९६९-७० मध्ये ७१,११४ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या व त्यांखाली एकूण १,०१,७०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत होते. याशिवाय जलसिंचनासाठी वापरण्यात न येणाऱ्या १३,९९० विहिरी होत्या.

७.१३. अहमदनगर जिल्ह्यातील भू-जलसंपत्ती:—

७.१३.१. अहमदनगर जिल्हा भीमा व गोदावरी या नद्यांच्या खोऱ्यात समाविष्ट आहे. जमिनीचा पृष्ठभाग मध्य समुद्र-सपाटीपासून ४७३ मीटर ते ९२० मीटरपर्यंत निरनिराळ्या उंचीचा आहे. ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाच्या प्रवाहाचे जाड थर एकावर-एक बसून त्यापासून येथील खडकांची घडण झाली आहे. मोठ्या ओढ्यांच्या प्रवाहांच्या काठावरील व नदीकाठांवरील गाळाच्या मातीचे लहान लहान ढीग ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाच्या थरांवर तयार झालेले आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यातील पावसाची वार्षिक सरासरी ५७९ मि. मी. आहे. ज्वालामुखीपासून तयार झालेल्या खडकांमधील व गाळाच्या मातीच्या लहान ढिगांमधील पाणी साठवणाऱ्या निरनिराळ्या स्तरांमधील भूजल मुख्यत्वेकरून पावसामुळे पुन्हा भरते. पाणी साठवणाऱ्या या निरनिराळ्या स्तरांमध्ये दरवर्षी ३२,०३० दशलक्ष घनफूट भूजल पुन्हा भरते असा तात्पुरता अंदाज करण्यात आला आहे. वापरात असलेल्या सर्व विद्यमान जलसिंचन विहिरीमधून एकूण २६,५०० दशलक्ष घनफूट भूजल काढण्यात येते असा तात्पुरता अंदाज करण्यात आला आहे. यामुळे जिल्ह्यातील पाणी साठवणाऱ्या निरनिराळ्या स्तरांमध्ये ५,९३० दशलक्ष घनफूट पाणी शिल्लक उरते. योग्य ठिकाणी असलेल्या-खोदलेल्या विहिरी, खोदलेल्या-नि-विद्यमान केलेल्या विहिरी व विद्यमान विहिरी यांद्वारे हे पाणी उपलब्ध आहे. या उपलब्ध जलसंपत्तीचा विचार करता, जलसिंचनाच्या प्रयोजनाकरिता ८,००० नवीन विहिरी खोदता येतील. तसेच, अपत्या पाण्यामुळे सध्या वापरान नसलेल्या विद्यमान विहिरीमध्येही सुधारणा करणे शक्य आहे. त्या विहिरींच्या तळावर उभी बारीक छिद्रे पाडून अशी सुधारणा करणे शक्य आहे. तसेच, काही विद्यमान विहिरीपासून फारच कमी प्रमाणात पाणी मिळते. यासाठी परिस्थिती अनुकूल असेल तेव्हा ठिकाणी पाझर तलाव बांधून अशा विहिरीचे पाणी वाढवता येईल. कारण यामुळे पुन्हा भरणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण वाढेल. व अपवाहाचे प्रमाण कमी होईल जिल्ह्यातील जलसिंचन विहिरींची सर्व मिळून घनता दर हेक्टरमागे एक विहिर या प्रमाणात आहे. अकोले, जामखेड, कर्जत व नेवासे या तालुक्यांत विहिरींची घनता जिल्हा सरासरीपेक्षा कमी आहे. या तालुक्यांत, जेथे परिस्थिती अनुकूल आहे अशा ठिकाणी, विद्यमान जलसिंचन विहिरींच्या संख्येत वाढ करण्यास वाव आहे. त्याचप्रमाणे श्रीरामपूर, कोपरगाव, पाथर्डी, संगमनेर व अहमदनगर या तालुक्यांमध्ये जलसिंचन विहिरींची घनता बरीच जास्त आहे. या तालुक्यांमध्ये जलसिंचन विहिरींच्या संख्येत वाढ करताना दक्षता घेणे इष्ट ठरेल. पाझर तलाव, बांधणे, नाल्याची बांधविस्ती करणे इत्यादीसारख्या उपायांनी भूजल पुन्हा भरण्याच्या क्रियेत वाढ होण्याच्या शक्यतेचा अभ्यास करणे योग्य होईल.

७.१३.२ अहमदनगर जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :-

अनुक्रमांक व तालुका	तालुका ज्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यांमध्ये	दरवर्षी १६-२३ एकर-फूट या प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	कोपरगाव .. गोदावरी उपखोरे ..	३७,१९७	१,१२,९३०	काही नाही.	काही नाही.
२.	अकोला .. गोदावरी उपखोरे, भीमा उपखोरे.	८९,४९३	१०,५७८	७८,९१५	४,४६५
३.	संगमनेर .. गोदावरी उपखोरे ..	५०,४८९	८०,७४२	काही नाही.	काही नाही.
४.	श्रीरामपूर .. गोदावरी उपखोरे ..	२९,१९२	८०,४३५	काही नाही.	काही नाही.
५.	राहुरी .. गोदावरी उपखोरे ..	३१,६१८	६४,१६३	काही नाही.	काही नाही.
६.	नेवासे .. गोदावरी उपखोरे ..	५०,५७२	४१,७३२	८,८४०	५४१
७.	शेंवगाव .. गोदावरी उपखोरे ..	५०,७५१	३३,१७२	१७,५७९	१,०७६
८.	पारनेर .. गोदावरी उपखोरे, भीमा उपखोरे, सिना उपखोरे.	५८,३३७	४५,५४५	१२,७९२	७८३
९.	अहमदनगर .. गोदावरी उपखोरे, सिना उपखोरे.	५४,७४२	५७,६६९	काही नाही.	काही नाही.
१०.	पाथर्डी .. गोदावरी उपखोरे, सिना उपखोरे.	४७,००६	४५,२८८	१,७१८	१०५
११.	श्रीगोंदा .. भीमा उपखोरे, सिना उपखोरे.	४३,०७४	३६,५२७	६,५४७	४०१.
१२.	कर्जत .. भीमा उपखोरे, सिना उपखोरे	४०,०१४	३५,५९८	४,४१६	२७०
१३.	जामखेड †१ .. भीमा उपखोरे, मांजरा उपखोरे.	३३,६४०	१८,२४१	१५,३९९	९४३
एकूण ..		६,१६,१२५	६,६६,६२०	१,४६,२०६	८,५८४

टीप.—*जिल्ह्यातील एकूण अवशिष्ट भूजल काढताना, जेथे अत्याधिक विकास झालेला नाही अशाच तालुक्यांच्या आकडेवारीचा विचार केला आहे. त्यामुळे स्तंभ ४ व ५ यांच्या बेरजा स्तंभ ६ च्या बेरजेशी जुळणार नाहीत.

†१. या तालुक्यातील, मांजरा उपखोऱ्यामध्ये येणाऱ्या ३ गावांच्या भूजल उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

७.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

७.१४.१. कृषि हवामान दृष्ट्या या जिल्ह्याची विभागणी तीन परिमंडलात होते. जिल्ह्याचा मोठा भाग टंचाईग्रस्त परिमंडलात मोडतो. अकोले तालुक्याचा मध्यवर्ती भाग संक्रमण टापू क्रमांक २ मध्ये येतो आणि त्याच तालुक्याच्या पश्चिमेकडील भाग संक्रमण टापू क्रमांक १ मध्ये येतो. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांतील पर्जन्यविवेक आकडेवारी, आणेवारी आणि टंचाईच्या परिस्थितीची घोषणा यांचा विचार केला होता. त्या समितीने पुढील तालुक्यांचे खाली दिल्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रवर्गात वर्गीकरण केले होते :-

- वर्ग अ—श्रीगोंदे व कर्जत (काही भाग).
 वर्ग ब—पारनेर, अहमदनगर व कर्जत (काही भाग).
 वर्ग क—पाथर्डी, जामखेड व संगमनेर.

पाटबंधारे आयोगाने १९७२ मध्ये सादर केलेल्या आपल्या अहवालात पारदासानी समितीच्या या मताला पुष्टी दिली आहे. आणि वरील सर्व ता. लुकांना अर्जगणस्त मानले आहे. आम्हाला असे वाटते की मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त हे सर्व तालुके अवर्षणप्रवण आहेत.

७.१४.२. १९५८ पासूनच्या पर्जन्यविवेक आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, जवळजवळ सर्व तालुक्यात, कमी पाऊस पडलेले आठवड उग्रा वर्षात ११ किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत अशा वर्षांची संख्या ८ ते १३ पर्यंत जाते. आणेवारी, पाऊस व त्याची विभागणी आणि १९५८ ते १९७२ या वर्षांतील कमी पाऊस पडणाऱ्या आठवड्यांची संख्या यासंबंधीची आकडेवारी सोबत जोडली आहे.

टंचाई ग्रस्त तालुके पुढीलप्रमाणे आहेत:-अकोले तालुका (अकोले आणि कोतूल मंडले), पायडो तालुका, पारनेर तालुका, अहमदनगर तालुका, जामखेड तालुका, शेवगाव तालुका आणि मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीव्हाली येणारी क्षेत्रे वगळून संगमनेर, श्रीगोंदे, कर्जो कोपरगाव, श्रीरामपूर, नेवासे व राहुरी हे तालुके.

७.१५. अकोले तालुका :

७.१५.१. या तालुक्यात १५३ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या १.४८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला ९९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९०,१५३ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र २,२८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १,४४५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १.६० आहे. वनाखाली ४३,०८४ हेक्टर क्षेत्र आहे. हा तालुका जिल्ह्याच्या पश्चिम भागामध्ये आहे. येथील सह्याद्रीचा षाट सुरू होतो. हा फक्त एकच तालुका असा आहे की, जेथे सुमारे १०० गांवे अतिवृष्टीच्या परिमंडलात येतात. व ते भ्रत व तूणधान्ये पिकतात. सह्याद्रीची काही प्रसिद्ध शिखरे या तालुक्यात येतात. या जिल्ह्यात डोंगराळ भाग मोठ्या प्रमाणावर पसरलेला आहे. जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतसे त्या भागाची उंची कमीकमी होत जाते. म्हणून येथील जमीन उथळ मातीची आहे व डोंगर उतारावर मोठ्या प्रमाणावर मातीची धूप होते. येथील मातीचा रंग फिका ते गडद तपकिरी पर्यंत बदलता आहे.

७.१५.२. अकोले तालुक्यातील, पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४५७ मि. मी. आहे. १९६५, १९६६ १९७० या वर्षांमध्ये सरासरीपेक्षा सुमारे २५ टक्के कमी पाऊस पडल्याचे आढळून आले. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१५.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण परिमंडलात समावेश केला आहे.

७.१६. पायडो तालुका :

७.१६.१. या तालुक्यात ९२ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.३९ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९३,२१७ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५.०१५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,२१९ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.६० आहे. या तालुक्यातील जमीन निकृष्ट दर्जाची आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे.

७.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५५० मि. मी. आहे. १९६६-६७ व १९७०-७१ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१६.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. आम्ही या मताशी सहमत आहोत.

७.१७. पारनेर तालुका :

७.१७.१. या तालुक्यात ११४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५५ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ८७ इतकी आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.३४ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ९,६०० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ७,४२१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.५४ आहे. ४ गावांव्यतिरिक्त इतर सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे.

७.१७.२. तालुक्यातील जमीन चढउताराची असून उथळ मातीची आहे व त्यात खडी व दगड यांचे मिश्रण आहे. तथापि, "कन्हूर-पत्थर" माती मध्यम, काळी व आर्द्रता टिकवून धरणारी आहे.

७.१७.३. तालुक्यातील सरासरी पाऊस ५०७ मि. मी. आहे. १९६४ मध्ये सरासरीच्या ८० टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१७.४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त नाही हे बरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

७.१८. अहमदनगर तालुका :

७.१८.१. या तालुक्यात १०६ गावे असून तेथील लोकसंख्या ३.०४ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २०० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.१० लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ४,३०३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,७३७ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ७.९१ आहे. ४ गावांखेरीज इतर सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे. येथील जमीन बरीच चढउताराची असून मध्यम, काळी माती असूनमसून आढळते. तथापि, नदीखोऱ्यातील माती चांगल्या प्रतिची व आर्द्रता टिकवून धरणारी आहे.

७.१८.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ५१४ मि. मी. आहे. १९६६ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१८.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून मानले आहे. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

७.१९. आमखेड तालुका :

७.१९.१. या तालुक्यात ५५ गावे असून तेथील लोकसंख्या ८६,५९२ आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मी. ला ९९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७३,९१५ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ६,५६१ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ८.७४ टक्के आहे.

७.१९.२. या तालुक्यातील माती सर्वसाधारणपणे हलकी व उथळ आहे. परंतु खालच्या भागामध्ये मध्यम, काळ्या मातीचे पट्टे आहेत. बालाघाटच्या समतल क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर संपूर्ण टापू उंचसखल आहे. समतल क्षेत्रातील जमीन दगडाळ परंतु कमी धूप होणारी आहे. हा सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ६५२ मि. मी आहे. १९६५, १९६६ व १९६८ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१९.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण भाग म्हणून मानले आहे. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

७.२०. शेंवगाव तालुका :

७.२०.१. या तालुक्यात १२१ गावे आहेत. १९७१ च्या जनगणनेनुसार येथील लोकसंख्या १,२३,८४१ असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९४,५८२ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ६,३८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.६३ टक्के आहे. हा तालुका मुख्यत्वेकरून रबी पिकांचा आहे. तालुक्यामध्ये गोदावरी नदीच्या काठावर सखोल काळी माती आहे. येथील जमीन चांगल्या दर्जाची व सुपीक आहे. क्वचित कोठेकोठे सदोष जलनिस्सारण असलेले काही पट्टे विखुरलेले आढळतात.

७.२०.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ६२८ मि. मी. आहे. १९५९, १९६८ व १९७१ या वर्षांत सरासरीच्या ३० टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांत कमी पावसाचा आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२०.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. आम्ही संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

७.२१. संगमनेर तालुका :]

७.२१.१. या तालुक्यात १३३ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या २.१९ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,११,२४३ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३,९७२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९,४४९ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ८.४९ टक्के आहे. तालुक्यातील जवळजवळ निम्मी गावे रबी पिकांची आहेत. या तालुक्यात, प्रवरा नदीच्या दोन्ही काठावरील अरुंद पट्ट्याखेरीज तरत्र सर्वसाधारणतः हलक्या प्रतीची माती आहे. प्रवरा नदीच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशातील जमीन अत्यंत निष्कृष्ट दर्जाची आहे. तालुक्याच्या पूर्वेकडील भागात त्यामानाने चांगल्या प्रतीची जमीन आहे. तालुक्यातील जवळजवळ निम्मा भाग खडकाळ हलक्या मातीचा बनलेला आहे. संपूर्ण तालुक्याला, प्रवरा व मुळा या पूर्ववाहिनी नद्यांचे पाणी मिळते.

७.२१.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ३४५ मि. मी. आहे. १९६५ मध्ये सरासरीपेक्षा ४४ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२१.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. आम्ही, मोठ्या पाटबंधारे कालव्याखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा समावेश अवर्षणप्रवण क्षेत्रात केला आहे.

७.२२. श्रीगोंदे तालुका :]

७.२२.१. या तालुक्यात ८५ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.४७ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९२ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.१८ लाख हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ७,०९३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १३,०८५ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११.६ टक्के आहे. संपूर्ण तालुक्यात रबी क्षेत्राचा आहे.

७.२२.२. या तालुक्याच्या मध्यवर्ती व दक्षिण भाग कमी उंचसखल असून तेथे मध्यम व काळी माती आहे. तथापि, भीमा नदीच्या काठावरील माती सखोल व ओलावा टिकवून धरणारी आहे. परंतु डोंगर उतारावरील मातीची मोठ्या प्रमाणावर धूप होत असल्यामुळे ती जमीन सुपीकतेच्या दृष्टीने निष्कृष्ट दर्जाची आहे.

७.२२.३. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४७० मि. मी. आहे. १९६५, १९६८ व १९७० या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२२.४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका मानले आहे. मोठ्या कालवा पद्धतीखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त उर्वरित तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून अजून मुक्त नाही हे बरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.]

७.२३. कर्जत तालुका :

७.२३.१. या तालुक्यात ८१ गावे असून लोकसंख्या १.२४ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ८५ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०४ लाख हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५,०८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,१८० हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ९.७७ टक्के आहे. घोड डार्यातट कालव्यामुळे जवळजवळ १,७१३ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होते.

टंचाई ग्रस्त तालुके पुढीलप्रमाणे आहेत :- अकोले तालुका (अकोले आणि कोतूल मंडले), पायर्डो तालुका, पारनेर तालुका, अहमदनगर तालुका, जामखेड तालुका, शेवगाव तालुका आणि मोठ्या पाटबंधारे कालवा पद्धतीखाली येणारी क्षेत्रे वगळून संगमनेर, श्रीगोंदि, कजंन, कोपरगाव, श्रीरामपूर, नेवासे व राहुरी हे तालुके.

७.१५. अकोले तालुका :

७.१५.१. या तालुक्यात १५३ गावांचा समावेश असून तेथील लोकसंख्या १.४८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला ९९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९०,१५३ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र २,२८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १,४४५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १.६० आहे. वनांखाली ४३,०८४ हेक्टर क्षेत्र आहे. हा तालुका जिल्ह्याच्या पश्चिम भागामध्ये आहे. येथून सह्याद्रीचा घाट सुरू होतो. हा फक्त एकच तालुका असा आहे की, जेथे सुमारे १०० गावे अतिवृष्टीच्या परिमंडलात येतात. व तेथे भात व तृणधान्ये पिकतात. सह्याद्रीची काही प्रसिद्ध शिखरे या तालुक्यात येतात. या जिल्ह्यात डोंगराळ भाग मोठ्या प्रमाणावर पसरलेला आहे. जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतसे त्या भागाची उंची कमीकमी होत जाते. म्हणून येथील जमीन उथळ मातीची आहे व डोंगर उतारावर मोठ्या प्रमाणावर मातीची धूप होते. येथील मातीचा रंग फिका ते गडद तपकिरी पर्यंत बदलता आहे.

७.१५.२. अकोले तालुक्यातील, पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४५७ मि. मी. आहे. १९६५, १९६६ व १९७० या वर्षांमध्ये सरासरीपेक्षा सुमारे २५ टक्के कमी पाऊस पडल्याचे आढळून आले. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१५.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण परिमंडलात समावेश केला आहे.

७.१६. पायर्डो तालुका :

७.१६.१. या तालुक्यात ९२ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.३९ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९३,२१७ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५.०१५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,२१९ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.६० आहे. या तालुक्यातील जमीन निरुष्ण दर्जाची आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे.

७.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ५५० मि. मी. आहे. १९६६-६७ व १९७०-७१ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पावसांच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१६.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. आम्ही या मताशी सहमत आहोत.

७.१७. पारनेर तालुका :

७.१७.१. या तालुक्यात ११४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५५ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ८७ इतकी आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.३४ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ९,६०० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ७,४२१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.५४ आहे. ४ गावांव्यतिरिक्त इतर सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे.

७.१७.२. तालुक्यातील जमीन चढउताराची असून उथळ मातीची आहे व त्यात खडी व दगड यांचे मिश्रण आहे. तथापि, "कन्हूर-पत्थर" माती मध्यम, काळी व आर्द्रता टिकवून धरणारी आहे.

७.१७.३. तालुक्यातील सरासरी पाऊस ५०७ मि. मी. आहे. १९६४ मध्ये सरासरीच्या ८० टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१७.४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त नाही हे बरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

७.१८. अहमदनगर तालुका :

७.१८.१. या तालुक्यात १०६ गावे असून तेथील लोकसंख्या ३.०४ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २०० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.१० लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ४,३०३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,७३७ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ७.९१ आहे. ४ गावांखेरीज इतर सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे. येथील जमीन बरीच चढउताराची असून मध्यम, काळी माती अजूनमग्न आढळते. तथापि, नदीखोऱ्यातील माती चांगल्या प्रतिकी व आर्द्रता टिकवून धरणारी आहे.

७.१८.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ५१४ मि. मी. आहे. १९६६ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसांच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१८.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून मानले आहे. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

७.१९. आमखेड तालुका :

७.१९.१. या तालुक्यात ५५ गावे असून तेथील लोकसंख्या ८६,५९२ आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मी. ला ९९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७३,९१५ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ६,५६१ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ८.७४ टक्के आहे.

७.१९.२. या तालुक्यातील माती सर्वसाधारणपणे हलकी व उथळ आहे. परंतु खालच्या भागामध्ये मध्यम, काळ्या मातीचे पट्टे आहेत. बालाघाटच्या समतल क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर संपूर्ण टापू उंचसखल आहे. समतल क्षेत्रातील जमीन दगडाळ परंतु कमी घूप होणारी आहे. हा सर्व तालुका रबी पिकांचा आहे. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ६५२ मि. मी आहे. १९६५, १९६६ व १९६८ या वर्षात सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षात कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.१९.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण भाग म्हणून मानले आहे. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

७.२०. शंभगाव तालुका :

७.२०.१. या तालुक्यात १२१ गावे आहेत. १९७१ च्या जनगणनेनुसार येथील लोकसंख्या १,२३,८४१ असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९४,५८२ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ६,३८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.६३ टक्के आहे. हा तालुका मुख्यत्वेकरून रबी पिकांचा आहे. तालुक्यामध्ये गोदावरी नदीच्या काठावर सखोल काळी माती आहे. येथील जमीन चांगल्या दर्जाची व सुपीक आहे. क्वचित कोठेकोठे सदाेष जलनिस्सारण असलेले काही पट्टे विखुरलेले आढळतात.

७.२०.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ६२८ मि. मी. आहे. १९५९, १९६८ व १९७१ या वर्षात सरासरीच्या ३० टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षात कमी पावसाचा आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२०.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. आम्ही संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

७.२१. संगमनेर तालुका :

७.२१.१. या तालुक्यात १३३ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या २.१९ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मि. ला १३० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,११,२४३ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३,९७२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९,४४९ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ८.४९ टक्के आहे. तालुक्यातील जवळजवळ निम्मी गावे रबी पिकांची आहेत. या तालुक्यात, प्रवरा नदीच्या दोन्ही काठावरील अर्धे पट्ट्याखेरीज तरत्र सर्वसाधारणतः हलक्या प्रतीची माती आहे. प्रवरा नदीच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशातील जमीन अत्यंत निष्कृष्ट दर्जाची आहे. तालुक्याच्या पूर्वेकडील भागात त्यामानाने चांगल्या प्रतीची जमीन आहे. तालुक्यातील जवळजवळ निम्मा भाग खडकाळ हलक्या मातीचा बनलेला आहे. संपूर्ण तालुक्याला, प्रवरा व मुळा या पूर्ववाहिनी नद्यांचे पाणी मिळते.

७.२१.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ३४५ मि. मी. आहे. १९६५ मध्ये सरासरीपेक्षा ४४ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षात कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२१.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. आम्ही, मोठ्या पाटबंधारे कालव्याखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा समावेश अवर्षणप्रवण क्षेत्रात केला आहे.

७.२२. श्रीगोंदे तालुका :

७.२२.१. या तालुक्यात ८५ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.४७ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९२ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.१८ लाख हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ७,०९३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १३,०८५ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ११.६ टक्के आहे. संपूर्ण तालुका रबी क्षेत्राचा आहे.

७.२२.२. या तालुक्याच्या मध्यवर्ती व दक्षिण भाग कमी उंचसखल असून तेथे मध्यम व काळी माती आहे. तथापि, भीमा नदीच्या काठावरील माती सखोल व ओलावा टिकवून धरणारी आहे. परंतु डोंगर उतारावरील मातीची मोठ्या प्रमाणावर घूप होत असल्यामुळे ती जमीन सुपीकतेच्या दृष्टीने निष्कृष्ट दर्जाची आहे.

७.२२.३. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४७० मि. मी. आहे. १९६५, १९६८ व १९७० या वर्षात सरासरीच्या ७५ टक्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षात कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२२.४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका मानले आहे. मोठ्या कालवा पद्धतीखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त उर्वरित तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून अजून मुक्त नाही हे बरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.]

७.२३. कर्जत तालुका :

७.२३.१. या तालुक्यात ८१ गावे असून लोकसंख्या १.२४ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ८५ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०४ लाख हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५,०८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,१८० हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ९.७७ टक्के आहे. घोड डाव्यात कालव्यामुळे जवळजवळ १,७१३ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होते.

७*२३*२. बालाघाटच्या रांगेने तालुक्याचे वायव्य-आग्नेय असे दोन भाग केले आहेत. या पर्वतरांगेमुळे हा तालुका ओढी, घोबड, उंचसखल व खडकाळ बनला आहे व भीमा खोऱ्याच्या बाजूकडील दक्षिण भागाव्यतिरिक्त इतर सर्वत्र जमीन फार उंचळ झाली आहे. येथील जमीनही निष्कृष्ट दर्जाची आहे इतकेच केवळ नव्हे तर अत्यंत अपुऱ्या पावसामुळे उद्भवणाऱ्या परिस्थितीलाही तेथील लोकांना तोंड द्यावे लागले.

७*२३*३. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील सरासरी पाऊस ५६९ मि. मी. आहे. १९६१ व १९६७ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. या तालुक्यात वारंवार टंचाईची परिस्थिती उद्भवते.

७*२३*४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. मोठ्या पाटबंधारे पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांच्या बाबतीत आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहो.

७*२४. कोपरगाव तालुका :

७*२४*१. या तालुक्यात १०० गावे असून तेथील लोकसंख्या २.६३ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २५१ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८५,७८८ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३,२७६ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३५,०८५ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४०.९० टक्के आहे. वनाखालील २,९२४ हेक्टर क्षेत्र आहे. गोदावरी नदी या तालुक्यातून वाहते. या नदीच्या काठावरील माती सखोल काळी आहे. माती मुख्यत्वेकरून प्रवाहाच्या वरच्या बाजूच्या पाणलोट्याच्या क्षेत्रामधून वाहून आलेल्या गाळापासून बनलेली आहे व ती ९० ते १२० से. मी. पेक्षाही अधिक खोल आहे. ही माती बरीच सुपीक असून ओलावा टिकवून धरणारी आहे. तथापि, असेही सधोप जलनिस्सर्जक असलेले काही पट्टे आहेत. तेथे निष्कृष्ट दर्जाची उंचळ माती आहे. हा भाग गोदावरी उजवातट कालवा व प्रवरा डावातट कालवा यांच्या पाणलोट्याच्या क्षेत्रात येत नाही.

७*२४*२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४४२ मि. मी. आहे. १९६३, १९६६, १९६८ व १९७० या वर्षांत सरासरीपेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १२ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७*२४*३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणारा भाग आम्ही अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समाविष्ट केला आहे.

७*२५. श्रीरामपूर तालुका :

७*२५*१. या तालुक्यात ७४ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या २.४८ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ३०७ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६५,५३७ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र १,५६५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र २७,८८१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४२.५४ टक्के आहे. वनाखालील क्षेत्र नगण्य आहे. तालुक्यातील सर्व गावे रबी पिकांची आहेत. पूर्वेकडील कोपऱ्यातील, संगमनेर तालुक्याच्या अगदी जलळची काही गावे वगळता बाकीच्या सर्व तालुक्यातील माती चांगली सखोल व सुपीक आहे. हा तालुका आग्नेय विस्तृत कालवा पाटबंधाऱ्यामुळे चांगलाच सुरक्षित झाला आहे.

७*२५*२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४४२ मि. मी. आहे. १९६२, १९६३, १९६४ व १९७० या वर्षांमध्ये येथे सरासरीच्या २५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७*२५*३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु आम्ही मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा अवर्षणप्रवण परिमंडळात समावेश केला आहे.

७*२६. नेवासे तालुका :

७*२६*१. या तालुक्यात १२१ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२१ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,१४,०१२ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ४,३०० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,९९४ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.२६ टक्के आहे. या तालुक्याची माती अतिशय सखोल व काळी आहे आणि त्या जमिनीत रबी ज्वारी व गहू ही पिके भरघोस येऊ शकतात.

७*२६*२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ५३४ मि. मी. आहे. येथे १९६० व १९६७ या वर्षां सरासरीच्या २५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७*२६*३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते परंतु आम्ही, मोठ्या पाटबंधारे कालव्याखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

७*२७. राहुरी तालुका :

७*२७*१. या तालुक्यात ८२ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५९ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १५३ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६६,५५४ आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र २,६९९ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,८२५ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १६.२६ टक्के आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे. या तालुक्यातील माती मालव व काळी आहे. तालुक्यामधील बराच मोठा भाग प्रवरा कालवा व मुळा प्रकल्प यांखाली येतो.

७'२७'२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ४७४ मि. मी. आहे. १९६२ मध्ये सरासरीच्या २५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १३ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७'२७'३. या तालुक्याला पाटबंधाऱ्यांचे संरक्षण असल्यामुळे हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त आहे. असे पार-दांसानी समितीला वाटले आणि पाटबंधारे आयोगानेही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु आम्ही, मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्राचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

७.२३.२. बालाघाटच्या रांगेने तालुक्याचे वायव्य-आग्नेय असे दोन भाग केले आहेत. या पर्वतरांगेमुळे हा तालुका ओत्रा घोवड, उंचसखल व खडकाळ बनला आहे व भीमा खोऱ्याच्या बाजूकडील दक्षिण भागांमध्यतीरिक्त इतर सर्वत्र जमीन फार उथळ झाली आहे. येथील जमीनही निष्कृष्ट दर्जाची आहे इतकेच केवळ नव्हे तर अत्यंत अपुऱ्या पावसामुळे उद्भवणाऱ्या परिस्थितीलाही तेथील लोकांना तोंड द्यावे लागले.

७.२३.३. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील सरासरी पाऊस ५६९ मि. मी. आहे. १९६१ व १९६७ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. या तालुक्यात वारंवार टंचाईची परिस्थिती उद्भवते.

७.२३.४. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. मोठ्या पाटबंधारे पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांच्या बाबतीत आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहो.

७.२४. कोपरगाव तालुका :

७.२४.१. या तालुक्यात १०० गावे असून तेथील लोकसंख्या २.६३ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २५१ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८५,७८८ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ३,२७६ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३५,०८५ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४०.९० टक्के आत्रे वनाखालील २,९२४ हेक्टर क्षेत्र आहे. गोदावरी नदी या तालुक्यातून वाहते. या नदीच्या काठावरील माती सखोल काळी आहे. ही माती मुख्यत्वेकरून प्रवाहाच्या वरच्या बाजूच्या पाणलोट्याच्या क्षेत्रामधून वाहून आलेल्या गाळापासून बनलेली आहे व ती ९० ते १०० से. मी. पेक्षाही अधिक खोल आहे. ही माती बरीच सुपीक असून ओलावा टिकवून धरणारी आहे. तथापि, असेही सदीप जलनिष्कास असलेले काही पट्टे आहेत. तेथे निष्कृष्ट दर्जाची उथळ माती आहे. हा भाग गोदावरी उजवातट कालवा व प्रवरा डावातट कालवा यांच्या पाणलोट्याच्या क्षेत्रात येत नाही.

७.२४.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४४२ मि. मी. आहे. १९६३, १९६६, १९६८ व १९७० या वर्षांत सरासरीपेक्षा २५ टक्के कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १२ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२४.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणारा भाग आम्ही अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समाविष्ट केला आहे.

७.२५. श्रीरामपूर तालुका :

७.२५.१. या तालुक्यात ७४ गावे आहेत. येथील लोकसंख्या २.४८ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ३०७ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६५,५३७ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र १,५६ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र २७,८८१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ४२.५४ टक्के आहे. वनाखालील क्षेत्र नगण्य आहे. तालुक्यातील सर्व गावे रबी पिकांची आहेत. पूर्वेकडील कोपऱ्यातील, संगमने तालुक्याच्या अगदी जलळची काही गावे वगळता बाकीच्या सर्व तालुक्यातील माती चांगली सखोल व सुपीक आहे. हा तालुका आठवड्यात कालवा पाटबंधाऱ्यामुळे चांगलाच सुरक्षित झाला आहे.

७.२५.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४४२ मि. मी. आहे. १९६२, १९६३, १९६४ व १९७१ या वर्षांमध्ये येथे सरासरीच्या २५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२५.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु आम्ही मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा अवर्षणप्रवण परिमंडळात समावेश केला आहे.

७.२६. नेवासे तालुका :

७.२६.१. या तालुक्यात १२१ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५० लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२१ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,१४,०१२ हेक्टर असून एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ४,३०१ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,९९४ हेक्टर आहे व निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ५.२६ टक्के आहे. या तालुक्याची माती अतिशय सखोल व काळी आहे आणि त्या जमिनीत रबी ज्वारी व गडू ही पिके भरघोस येऊ शकतात.

७.२६.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ५३४ मि. मी. आहे. येथे १९६० व १९६७ या वर्षी सरासरीच्या २० टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ११ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७.२६.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु आम्ही, मोठ्या पाटबंधारे कालव्याखाली न येणाऱ्या क्षेत्रांचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

७.२७. राहुरी तालुका :

७.२७.१. या तालुक्यात ८२ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५९ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १५३ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६६,५५४ आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र २,६९९ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,८२५ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १६.२६ टक्के आहे. हा संपूर्ण तालुका रबी पिकांचा आहे. या तालुक्यातील माती खोल व काळी आहे. तालुक्यामधील बराच मोठा भाग प्रवरा कालवा व मुळा प्रकल्प यांखाली येतो.

७*२७*२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ४७४ मि. मी. आहे. १९६२ मध्ये सरासरीच्या २५ टक्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी १३ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

७*२७*३. या तालुक्याला पाटबंधाऱ्यांचे संरक्षण असल्यामुळे हा तालुका टंचाईच्या परिस्थितीपासून मुक्त आहे. असे पार-दासानी समितीला वाटले आणि पाटबंधारे आयोगानेही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु आम्ही, मोठ्या कालवा पद्धतीखाली न येणाऱ्या क्षेत्राचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : अकोला

तालुका : अकोला

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	२	७	८	६	५	१०	१८	३०	३४	४३	३१	३२	२५	१७	१२	१६	१५	३१	१२	२६	४६	५	१६	५	१	४५७
१९५८	४	३७	१३	४५	२३	२११	३५	७	७	५	१९	१६	५	३	११	२३	४६४
१९५९	१०	६	११	२४	..	१८	४	२४	१३	२७	२१	९०	८६	३९	१६	१	२८	२३	३३	३५	..	६१	२५	१०	६०५
१९६०	७०	३३	११	१०	१०	..	२८	३३	४३	१७	४	२	..	५८	..	११३	४७	..	४४	५२३
१९६१	३९	३४	८७	११४	४३	१६	६	..	१	५२	५	५५	५	..	८	१	२५	४९१
१९६२	५३	..	१	५१	१४	६५	५	..	३२	२६	९९	३	३४	२९	२५	१२	४४९
१९६३	८	..	१०	२	३	११	..	४	२६	९६	१३	..	४	१०	६५	१०	११	४	५	..	३	३४	..	२९	२५	१२	३५०
१९६४	..	७	१	१३	१	२४	४३	२२	१०	१४	२	५	२७	५०	६	..	५	७८	१७	७५	८	३	१४	..	४२७
१९६५	४	४	२१	१२४	२९	५७	१०	१३	१०	१४	३	१७	७५	..	३	८	..	३०३
१९६६	३५	७	२	२३	५	..	८५	१२	४६	१२	४	१९	४८	८	९	११	२	३२८
१९६७	२५	१	१७	१	१८७	२६	११	१	७	४४	९८	२	३३	४६१
१९६८	८	२०	३३	६०	३	१८	११	९९	१४	१०	१५	९३	९५	९	८	४९६
१९६९	१४	८	१०	९	१६९	२	२०	८३	५	८१	२९	६	५९	६७	१२४	८	६९४
१९७०	१	२४	१४	३०	३४	१२	५१	२८	१७	८	२३	५	२०	११	..	२०	२६	३२४
१९७१	..	३	३९	५	..	५६	१३	५	५	१७	९	९	५	२४	२२	६६	१	१	२६	२२५	२५	४	५६०
१९७२	६	७	६	३७	२३	२५	६१	४	..	६	२४	२२	६६	१	१	२६	२२५	२५	४	५६०

*मि.ना.

काही नाही.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

तालुका : अकोला

गावांची एकूण संख्या : १५३

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४५७	४६४	..	२	१	२	३	४	१२	१	३७
१९५९	४५७	६०५	..	२	..	१	१	२	६
१९६०	४५७	५२३	..	३	३	२	१	३	१२
१९६१	४५७	४९१	..	३	..	३	३	४	१३
१९६२	४५७	४४९	२	४	३	२	२	२	१३
१९६३	४५७	३५०	२४	२	३	१	३	२	११
१९६४	४५७	४२७	७	२	३	२	२	२	११
१९६५	४५७	३०३	३४	४	१	१	४	५	१५	..	१५३
१९६६	४५७	३२८	२९	२	३	४	१	५	१५
१९६७	४५७	४६१	..	३	३	२	३	३	१४
१९६८	४५७	४९६	..	३	३	२	२	२	१०
१९६९	४५७	६९४	३	..	१	५	८	२०	१९
१९७०	४५७	३२४	३०	..	३	३	३	३	११
१९७१	४५७	५६०	..	१	४	२	२	३	१२	५	६
१९७२	४५७	१७५	..	२	३	५	११८	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारी विवरणपत्र

तालुका : पाथर्डी

गावांची एकूण संख्या : ९२

CC-18-A

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५५०	४८७	११	३	१	..	३	४	११
१९५९	५५०	७९२	..	२	१	..	२	२	१०
१९६०	५५०	६१७	..	२	२	..	२	३	१२
१९६१	५५०	६०५	..	१	२	..	३	१	९
१९६२	५५०	५८९	..	३	३	२	१०
१९६३	५५०	७९०	..	१	३	२	९
१९६४	५५०	६९८	..	२	२	२	८
१९६५	५५०	५७७	..	२	३	..	२	४	१२	..	१२
१९६६	५५०	४०६	२६	३	३	..	२	४	१५	..	३
१९६७	५५०	३६७	३३	३	२	..	३	४	१५	४	१२
१९६८	५५०	४२३	२३	२	२	..	३	३	१०	..	२
१९६९	५५०	४७१	१४	१	३	..	२	५	१३
१९७०	५५०	५२१	५	..	३	..	३	४	९	१७	३
१९७१	५५०	३५१	३६	२	५	..	४	३	१७	११	४
१९७२	५५०	९२	..

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

तालुका : पारनेर

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	७	१२	११	२०	१८	१६	१८	३६	३०	३०	१९	२१	६	२३	१७	२८	२६	२५	२४	२७	४२	१४	२५	४	१	५०७
१९५८	४	१४	९५	५	१२६	३१	..	११	४४	३२	१२७	८०	..	८	५३	६३०
१९५९	४	१	..	१६	११	१	३१	३१	१४	३०	९	३८	१९	६	३	६	४८	४३	२०	५	..	५४	७७	२०	६	..	४९३
१९६०	..	४५	५३	२०	१६	..	७	..	२९	६	..	७	४	५	..	६	..	६	९६	४	३८	२८	५	७२	४४७
१९६१	..	२७	५३	५८	..	११	..	३३	३०	३७	२४	२३	१२	२	४	६	४	..	१५	२	..	३१	२३	४६	४४१
१९६२	२३	२९	..	१६	१३३	७	१५	१	१	३१	४१	१	४३	५२	१८	२४	३	१०	५	४५३	
१९६३	१०	..	४	१२६	१६	३३	५	..	५३	८	२९	७	..	६	५	५६	३७	८	..	१६	७	५	४३१
१९६४	१२	..	८८	२२	२३	८	११	१०	६	६	५	१	१४४	१०	२४	३	२३	३९६
१९६५	१२	४	१३	..	४२	३	१५	६३	..	४५	९	४	१०१	६६	२	६	३८	६	..	३	२	..	४३४
१९६६	७५	२०	..	११	..	७०	११०	१२	२२	..	७	२४	२२	..	१३	१५	४०१
१९६७	१८	..	२३	३	६	४६	८०	२	९	९	११४	१०६	३५	४५	४९६
१९६८	२४	२०	३२	५	३३	३५	२	६	३२	३५	१	..	६	..	२६	३९	१६	१४५	१०	३	४७०
१९६९	१५२	१०	६८	..	१६८	१८	६१	२४	५	४	८	..	२५	११५	९२	३६	९	८१३
१९७०	..	२०	..	७	८२	४२	२४	१५	३५	१६	६	..	३५	..	८०	५४	१५	११	८	१४	४५	३९	३८	५०	६३६
१९७१	२६	१३	५०	६	८	..	१२	६	४	३	१२	१६५	२७	१	..	३४	१२७	२	१७	३६	..	५४९
१९७२	मि. ना.												३४				मि. ना.				कोही नाही.						

मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बर्षावगारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : पारनेर

गावांची एकूण संख्या—११४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यांमधील
	(म. मी.) (२)	(मि. मी.) (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५०७	६३०	..	३	२	..	३	४	१२
१९५९	५०७	४९३	३	१	२	२	२	१	८
१९६०	५०७	४४७	१२	३	४	३	२	२	१४
१९६१	५०७	४४१	१३	२	..	४	३	२	११
१९६२	५०७	४५३	११	३	३	२	..	२	११
१९६३	५०७	४३१	१५	३	२	२	..	२	११
१९६४	५०७	३९६	२२	२	२	३	२	३	१३
१९६५	५०७	४३४	१५	२	३	१	३	४	१३
१९६६	५०७	४०१	२१	२	१	३	२	४	१२
१९६७	५०७	४९६	२	३	२	३	३	२	१३
१९६८	५०७	४७०	७	२	२	३	१	३	११
१९६९	५०७	८१३	..	१	१	१	१	५	९
१९७०	५०७	६३६	२	१	२	२	७
१९७१	५०७	५४९	५	१	२	२	११	११४	..
१९७२	५०७		..	मि. ना.					११	११४	..

मि. ना = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—अहमदनगर

तालुका—अहमदनगर

जिल्हा—अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	८	५	७	९	२२	२१	१९	२१	२५	१२	२६	२५	२१	५	१९	१८	३७	१९	४५	२०	३९	३१	१६	३९	२	३	५१४
१९५८	२०	४५	८	४६	३९	७५	१३	..	५	११५	२५	६५	१५	१४	४	८०	५६९
१९५९	४	..	७	१३	७०	४०	..	२०	१२	११	१	३१	९	१	१४२	३३	३	५	६	२४	५५	८४	..	२९	५९२
१९६०	..	२४	११	२३	१३	१६	२५	३७	..	२	..	४६	२४	२	१५८	२१	२५	४३	३०	६३	५६३
१९६१	..	१३	३९	४५	७८	१६	२८	४०	३	..	१९	३२	२	२	..	२५	४	..	३	४	..	४	५२	७४	४८३
१९६२	२६	३७	..	६१	१२	१०	१२	१	१	८३	२०	७	२१	१५४	२८	२६	५	..	५३	..	६	५६३
१९६३	१५	७	६८	३२	१२	२	२	९३	४	२३	१६	२०	६	६	१७	२१	२	..	२४	२१	१०	४०१
१९६४	५	१४	६९	२	५	३	७१	३३	६	४	४	१	६३	१०	१२४	२	५५	४	१	३	..	४७९
१९६५	१८	..	५	..	१२९	५	२०	९९	७६	..	३०	३३	३४	३	१	..	४५३
१९६६	७२	१७	२७	..	५	..	१	४४	१३	१८	१२	..	२२	५६	..	२७	४	३१३
१९६७	२	३	८०	१६	८	..	४२	६४	५६	१५	३	४	१	२	६	१	६३	८१	३	४०	४९०
१९६८	९	१३	४	३०	२५	..	४८	३३	२४	५	१	..	३९	३४	२४	६०	८६	३	४८	४८६
१९६९	९	२१	९	५८	१९२	४४	३७	१३	३	३०	६४	१५४	१	११	९	..	६५५
१९७०	..	३१	५	१३	४७	३०	३५	६	२३	१७	२८	३	१६	४२	५	४	५	२०	२३१	३	५९	६५	६८८
१९७१	४	..	६३	..	२	३२	४	२	..	२	१	११	१	११	१६९	४	४७	१२२	१२	१०	..	४	५००
१९७२	मि. ना.																										

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती बशांविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव—अहमदनगर

गावांची एकूण संख्या—१०७

वर्ष	कमा पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान (मि. मी.) (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस (मि. मी.) (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्यांमधील (१२)
१९५८	५१४	५६९	..	३	१	४	११
१९५९	५१४	५९२	..	१	१	११
१९६०	५१४	५६३	४	..	२	१०
१९६१	५१४	४८३	६	४	..	१३	९५	..
१९६२	५१४	५६३	११
१९६३	५१४	४०१	१९	९	६०	१२
१९६४	५१४	४७९	७	१२
१९६५	५१४	४५३	१२	..	४	१२	७४	२९
१९६६	५१४	३१८	३९	५	१३	१०	१०
१९६७	५१४	४९०	५	१२	१७	१५
१९६८	५१४	४८६	६	..	१	१०	६१	२९
१९६९	५१४	६५५	१	४	१२
१९७०	५१४	६८८	..	१	२	९	१००	१
१९७१	५१४	५००	५	१	१३	१०४	..
१९७२	५१४	१०५	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पंजन्यमापन केंद्र—जामखेड

तालुका—जामखेड

जिल्हा—अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	३	१२	१७	११	२१	३१	२६	२४	३१	३४	३३	३१	२१	१९	३२	५५	२६	५७	३४	४५	३५	११	३१	५	४	६५२
१९५८	५	७	..	९	८	२१	३४	४१	८१	११	..	८१	४५	११०	६८	६५	४	..	४८	..	७८	८	७२४
१९५९	९	२२	१७	५०	८	१९	१७	१८	..	४५	१८	१६	७६	७४	४१	४६	३४	१४०	१६	१७	..	९	६९२
१९६०	२	५	२	४६	१०	६०	१७	११	..	६५	९३	२१	७२	११	१	१	२	..	१२१	११	११२	५	४	१०९	८६१
१९६१	..	२३	७	६४	..	२१	३	३७	९	९	३३	४७	२०	१२	६	७४	७	..	८	२	..	२६	१३	१०६	५२७
१९६२	४९	७१	६५	..	२	६३	१५	३३	४	२	६५	२८	१०	३६	२०२	४७	२८	३	१	२४	७४८
१९६३	२८	..	३१	७८	१४	४४	३८	२६	७	३७	७०	२१	३०	२९	५०	१३	२२	२४	३२	३	..	१७	५५	९	६७८
१९६४	९	६९	१६७	५	१४	३२	६८	५२	९६	९	१४	१५	५१	१६१	४९	४८	८५९
१९६५	२७	२	१०६	११	१	४	२७	८०	८१	२	..	२०	८७	४४८
१९६६	२१	५८	..	४	१७	१८	३२	१	..	२	..	८३	६७	..	७	३१	३४१
१९६७	१४	१०	१९	..	६४	१५	६५	२६	५	४	६	९	८०	१२८	१७	६०	६८२
१९६८	१	१६	..	३३	२९	१	७	६७	१६	८	५२	११२	१६	४१	१४	३३	४४६
१९६९	४०	..	८	१७	१३३	११३	१४	२१	११	१४१	४९	१९९	..	४	२०	..	७७०
१९७०	..	१३	२४	५	३४	८	४९	१३	१३	३९	४	५०	१७	..	६७	१००	३४	५	२५	५९	१३२	७	..	१३	७११
१९७१	५७	३०	१८	१५	..	१२	५	१	५	६	३	४	३०२	१०	२	..	७	५५	१२	६४	..	८	६१६
१९७२	मि. ना.																							काही नाही.			

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बराबणारे विवरणपत्र

तालक्याचे नाव — जामखेड

गावांची एकूण संख्या—५५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान (मि. मी.)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस (मि. मी.)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्यां- खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६५२	७२४	..	३	२	..	२	३	१०
१९५९	६५२	६९२	..	१	१	१	५
१९६०	६५२	८६१	..	१	१	..	२	४	११
१९६१	६५२	५२७	१९	२	२	..	४	२	१२
१९६२	६५२	७४८	..	३	३	४	११
१९६३	६५२	६७८	..	१	१	..	१	२	५
१९६४	६५२	८५९	..	२	२	४	१०
१९६५	६५२	४४८	३१	४	३	..	२	५	१५	..	३
१९६६	६५२	३४१	४८	३	२	..	४	४	१५
१९६७	६५२	६८२	..	२	१	..	३	२	११
१९६८	६५२	४४६	३२	३	२	..	२	२	१२	..	५
१९६९	६५२	७७०	..	१	२	..	२	४	१२
१९७०	६५२	७११	..	१	१	..	२	४	११	४४	११
१९७१	६५२	६१६	६	२	५	..	४	१	१५	२८	२७
१९७२	६५२	मि. ना.	५५	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र—शेवगांव.

तालुका—शेवगांव

जिल्हा—अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	१	६	९	११	२४	२३	३६	२७	१३	२९	४१	३८	१२	१६	३४	३४	६६	४४	३८	२९	५४	७	२८	२	१	६२८
१९५८	३	४	..	३६	२४	६६	५९	..	४	११४	३९	४६	९९	१६	७३	२९	६५२
१९५९	६	२०	२	९	११	२८	७	२४	२	२१	१४	८४	५४	१७	५१	१	६९	१५	१२	६	..	४४३
१९६०	२२	१४	४७	४०	९	४७	२७	४	७	१२	२७	१८	१	१	१६२	५	१०९	१०४	५	१३५	७९६
१९६१	..	१	१२	६१	३५	९	१९	५६	६	५	१४	११३	९९	५	२	३२	१	४	६	..	२	२१	२७	१४३	६७३
१९६२	३७	१२	..	१७	..	१०	११	२२	४९	६	५	७	५४	२१	१५	३४२	१३८	४२	१४	..	९	..	५	..	८१६
१९६३	४	..	७	..	१८	१०३	..	३६	११९	२९	१२६	१६	३०	६०	६३	७०	३२	६२	४	७	९	१३	८०८
१९६४	५	९	१२०	२३	९	१४	६१	३९	४२	३	७	..	१४५	९३	१९१	६६	९२	१३	१६	९४८
१९६५	१०६	६९	३	२१	१२८	२८	९	१५३	१०२	४०	५६९
१९६६	५७	१४७	३	२३	..	२	४४	३२	१००	..	२	४८	४०	..	७	७	५१२
१९६७	..	१२	६५	३६	१९	..	३२	१०३	७२	१५	१४	६	..	३	६६	११	४	११	४	..	५५३
१९६८	६	१६	२५	७५	११	२६	..	६	..	२	१२	२६	४६	१८०	..	६	४३७
१९६९	२२	..	५८	७	१०२	२४	४६	५८	२३	५५	१३२	८५	..	२४	६३६
१९७०	१७	२०	१०	३४	४	१३	२४	..	१६	१५	२३	१३	८३	१२	९	१०	३३	५६	४४	१९	२१	४७६
१९७१	१	१४	६९	६	..	२९	८३	६	६	१५०	..	६	३७०

मि.ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-19-A

तालुक्याचे नाव : नांदगांव

गावांची एकूण संख्या : १२१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्याची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (३)	जून (४)	जुलै (५)	ऑगस्ट (६)	सप्टेंबर (७)	ऑक्टोबर (८)	एकूण (९)	चार आण्या- खालील (१०)	चार ते सहा आण्यामधील (११)
१९५८	६२८	६५२	..	४	१	..	२	४	११
१९५९	६२८	४४३	३१	३	३	३	२	१	१२
१९६०	६२८	७९६	..	१	३	३	१	२	१०
१९६१	६२८	६७३	..	१	३	३	४	३	१४
१९६२	६२८	८१६	..	३	३	१	..	३	१०
१९६३	६२८	८०८	..	१	२	..	१	२	६
१९६४	६२८	९४८	..	३	१	३	..	२	९
१९६५	६२८	६५९	..	२	२	१	३	५	१३
१९६६	६२८	५१२	१९	२	२	४	२	५	१५
१९६७	६२८	५५३	१२	२	१	३	२	१	९
१९६८	६२८	४३७	३२	४	३	२	२	४	१५
१९६९	६२८	६३६	..	२	..	३	१	५	११
१९७०	६२८	४७६	१५	२	३	१	२	२	१०	१२	४५
१९७१	६२८	३७०	४३	२	५	१	४	४	१६	६३	१८
१९७२	६२८	मि.ना.	१२१	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

तालुका : संगमनेर

जिल्हा : अहमदनगर

A-2008-19-B

पर्जन्यमापन केंद्र : संगमनेर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	५	..	७	६	८	१२	१६	६	१७	२१	२५	१५	२०	१३	७	९	१७	९	३०	१२	२२	२२	४	२२	९	१	३४५
१९५८	६	१	४२	..	२३	७	१६३	१९	१	७	२६	२८	१६	१६	४	३	२७	१	..	५	४०३
१९५९	१७	२६	२८	१८	..	१८	१६	१३	५	५१	४६	२५	१	२	३९	१८	१५	१४	..	३९	१६	३०	४३६
१९६०	..	२	६	१९	..	१८	३	..	४	६	१	४	५२	६	३	१	..	१	१४७	..	३५	८५	१	७५	४६९
१९६१	७१	२६	..	१	..	३०	२७	३२	४५	१९	१०	८	१	५	१४	१	१७	१	..	५	४	२५	५	..	३४७
१९६२	१९	..	२२	१११	६	३१	३	३	२५	१६	१	१	१४	७	१७	४०	२	..	३९८
१९६३	६	२	२८	२८	१०	६४	५	..	२१	४	२०	२	..	६	१	३१	६	१०	..	५३	८०	१०	३८७
१९६४	५६	..	१३	९	१९	..	२०	३२	५७	६	२३	५८	१६	४२	..	१८	३६९
१९६५	१६	६८	१०	१२	..	६	२४	४५	४	७	१९२
१९६६	३३	१२	८	..	४	..	२	५४	२६	३९	३	४१	..	६४	२८६
१९६७	५०	..	९	२	..	११	६०	११	३	..	२	१	१	..	४३	७७	१२	१	२८३
१९६८	७७	४	१६	६	३	८	१	१	४७	३	५	५	४३	८७	६९	८	३	४०३
१९६९	२३	७	४	..	११३	९	८	२६	१	२३	१०	२	६३	५९	११८	५	४७१
१९७०	२१	..	३१	१६	६६	..	२२	१२	१२	४	२	..	१	२६	२	१०	४	८	६	५	१९	७६	३४३
१९७१	२०	४	७	४	..	३	४	३	७०	१४	१६	१४३	५१	९	३४८
१९७२	६	४	११	४	मि.ना

१४३

मि. ना. == मिळाले नाही.

काही नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दशंविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नांव : संगमनेर

तालुका : संगमनेर

गावांची संख्या : १३७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्याची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंज्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	३४५	४०३	..	३	२	..	२	४	११
१९५९	३४५	४३६	..	१	१	२	१	२	७	१०	१
१९६०	३४५	४५९	..	३	४	४	२	३	१६	१९	..
१९६१	३४५	३४७	..	३	..	१	३	२	९	७१	१२
१९६२	३४५	३९८	..	३	३	२	१	४	१३	२६	६
१९६३	३४५	३८७	..	२	२	३	१	२	१२	२५	३२
१९६४	३४५	३६९	..	२	१	१	२	३	९	३२	३७
१९६५	३४५	१९२	४४	४	१	१	४	५	१५	१४	४६
१९६६	३४६	२८६	१७	१	२	४	१	५	१३	७०	२२
१९६७	३४६	२८३	१८	३	२	३	३	३	१४	६५	१५
१९६८	३४५	४०३	..	२	२	३	१	३	११	८	२
१९६९	३४५	४७१	..	२	३	..	२	५	१२
१९७०	३४५	३४३	..	१	२	३	२	३	११	६	२
१९७१	३४५	३४८	..	२	५	१	२	२	१२	९०	८
१९७२	३४५	२५	..	४	३	..	मि.ना.	..	काही नाही.	१२८	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

भाठवडपात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमिटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : श्रीगोंदे

तालुका : श्रीगोंडा

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१२	..	१३	१७	१७	१०	२२	१४	१६	११	२१	३१	१२	४	१८	१७	२९	१६	२६	२९	४४	४१	१४	२६	७	३	४७०
१९५८	२२	३	..	२३	१०	७८	२४६	१३७	१७	११३	५०	४	१	२४	८	७३६
१९५९	१३	..	४	१३	१७	५	१२७	४१	८	२२	..	१५	११	७	..	१	३३	१२	२	५	१२	१७	२४	४५	१०	..	५२४
१९६०	..	३	४०	४१	..	५५	..	१४	१४	..	१६	२०	..	८	३	१२	..	७४	१०	५१	१०८	६२९
१९६१	२१	६३	४१	२	..	४१	३९	१३	२२	६	१२	१०	५	१३	११	६०	१	..	३६०
१९६२	५८	४३	..	१४	२२	१६	९	३६	२१	..	१३	१६२	२०	५	३०	..	४४९
१९६३	८	३६	६७	४	..	३४	२४	५५	८	१६	८	३	८	१	४	३५	७	..	२५	५०	१५	४०८
१९६४	९	३०	८३	४	१३	१	३१	२८	..	७	१४	४	२	..	३८	३४३	१२१	२१	५	..	९	..	७४४
१९६५	२०	..	१०	२	९	..	२	..	७०	८	१	७	१४	११	७०	१	३४	१७	१	२	३४२
१९६६	१४०	७२	२५	..	१	१०	११०	११	४५	..	१०	४२	१७	४९०
१९६७	३६	..	११	..	३९	७	३	..	१	६०	३०	८	..	५	२	७	८८	११२	४६	४५५
१९६८	५	१८	..	४५	३३	२३	५	१०	८	४	२५	४	८८	२५	३८	३३१
१९६९	२२	३	२४	५	५८	२५	४	१७	२	८	६५	१६	६०	..	६२	३८	..	७	४९६
१९७०	..	३	५४	१४	९	३	११	१७	११	..	१६	३१	४	२	..	१९	१०६	२	४	११	३१७
१९७१	१९	६	१	३	१	५	१	३	२	११९	११	४५	१२२	..	२४	..	२१	४६३
१९७२	७	३१	४	१२	२	५६

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव: श्रीगोंडा

गावांची संख्या: ७९

वर्ष	कमी पाऊस			महिल्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४७०	७३६	..	४	१	१	३	४	१३
१९५९	४७०	५२४	१	२	२	१	६
१९६०	४७०	६२९	..	३	१	३	१	२	१०
१९६१	४७०	३६०	२२	२	१	२	३	३	११	८५	..
१९६२	४७०	४४९	४	३	३	२	..	४	१२
१९६३	४७०	४०८	१२	२	२	२	..	२	८	२१	४७
१९६४	४७०	७४४	..	१	१	३	..	३	९	..	२९
१९६५	४७०	३४२	१६	४	४	..	३	५	१६	८५	..
१९६६	४७०	४९०	..	२	३	..	३	५	१५	१८	..
१९६७	४७०	४५५	३	१	३	३	३	३	१३	..	१७
१९६८	४७०	३३१	२८	२	२	२	२	२	१०	८५	..
१९६९	४७०	४९६	..	२	२	२	१	३	१०
१९७०	४७०	३१७	३०	२	२	२	२	५	१३	८५	..
१९७१	४७०	४६३	१	३	३	..	२	२	१३	८५	..
१९७२	४७०	५६	..	१	४	..	मि. ना.	..	काही नाही.	८५	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

५२३

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : कर्जत

तालुका : कर्जत

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	११	१	१९	७	१०	१०	२१	१८	४२	२०	२०	२६	२९	८	१०	२१	५१	२४	४०	३०	५६	३७	१३	३२	८	५	५६९
१९५८	१७	१०	..	२४	११	५०	३५	३२	३४	१३६	१३५	..	१७	५६	८७	६६	३	५	..	५०२
१९५९	१०	२३	२२	..	१२७	८	३४	२७	..	३१	६२	३७	६	१०१	६६०
१९६०	१७२	२१	३९	४	१	१७	..	२३	१९	२	..	१	१६३	..	६२	३७	६	१६	७७	५	४०७
१९६१	५	१	५१	३३	२९	१०	२४	२६	२४	११	३४	६	३	२	४	२६	७	७	६	६	१६	७७	..	५	४६४
१९६२	३१	२५	..	५६	९	२५	५	२	..	३	३	३४	२३	३७	१२	२२	३५	१७	३	६३२
१९६३	१५	..	१४	२४	..	१	८६	२०	१	६	१२	२४	४०	७२	२०	२६	११	११	८५	८	..	२०	६७	२१	६५६
१९६४	५	६	५४	५	५१	३	५७	३२	३१	६	८	१४	३६	६४	१७८	४८	४१	१२	..	४	..	४८३
१९६५	११	४६	..	१९	२५	७३	११	८	५८	१२४	३१	२	५०	३१	२५	४७०
१९६६	१४६	१	५	२७	..	१	३७	९२	३५	१२	३	..	१	..	३१	२३	१	११	४०	४	..	४०२
१९६७	९	५३	..	२३	२३	६	२२	६५	२१	१३	३	१	..	४	..	३	४८	८७	१७	२७	५२१
१९६८	५	९	२३	१	६५	१७	१	१४	५३	८	१३	..	१	६	४२	३४	१७	८८	४३	८२	११६
१९६९	३५	..	४४	३२	२१७	६१	..	१९	७	५	..	३	१६४	२७	१२८	७	१५१	..	२	..	१४	..	७००
१९७०	..	११	..	८	४८	४	१६	..	१०१	..	२	१६	४३	२८	..	६१	१९	६	..	६६	२०१	२८	६	३६	७०७
१९७१	१५	९	५	..	१	७६	१३५	१	२०१	१५	१	..	६१	१८	४	३२	..	४५	काही नाही.
१९७२	४	मि. ना.	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

तालुका : कर्जत

गावांची एकूण संख्या : ८१

वर्ष	कमी पाऊस			महिल्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्यामधील (१२)
१९५८	५६९	५१७	९	३	१	१	२	५	१२
१९५९	५६९	५०२	११	१	५	३	..	२	११
१९६०	५६९	६६०	..	३	३	५	२	३	१५
१९६१	५६९	४०७	२७	..	२	३	५	१	१०	८१	..
१९६२	५६९	४६४	१७	३	५	२	१	२	१२
१९६३	५६९	६३२	..	२	२	..	३	२	९	..	५
१९६४	५६९	६५६	..	२	२	२	..	२	८
१९६५	५६९	४८३	१४	२	३	१	२	५	१२	३३	४८
१९६६	५६९	४७०	१६	२	२	५	२	३	१३
१९६७	५६९	४०२	२८	३	१	३	३	२	१२	..	१३
१९६८	५६९	५२१	८	२	१	२	२	२	९	७०	११
१९६९	५६९	९१६	..	१	१	२	१	५	९
१९७०	५६९	७००	..	२	२	२	२	३	११	८१	८१
१९७१	५६९	७०७	..	३	३	३	२	२	१३
१९७२	५६९									६०	..

मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

६२३

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : कोपरगांव

तालुका : कोपरगांव

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर					एकूण	
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५	२२		२९
सरासरी	३	..	६	५	१३	१३	१९	१५	२३	२६	३४	२६	२१	१३	११	१४	२८	२४	२४	१५	२३	३२	३१	३१	७	३	४४२
१९५८	३०	..	२६	१८	८२	३०	..	१५	६४	४५	५३	६६	१	७	१	३	..	४४	४८५
१९५९	५	११	२४	६९	३	११	१७	११	१	१५	३१	४	३	..	२८	२५	७	६	..	६१	४०	७५	४२७
१९६०	५	३८	३	७	२३	३९	७	२६	३	५३	१०	११	..	१	..	५१	२४	५२	३६	..	३७	४२६
१९६१	२१	..	३९	५	..	३५	२५	१४	४५	३२	६४	७	८	४	..	४	५	१३	२१२	२	..	५३९
१९६२	३६	९	..	३५	१८	१३	३९	..	५	५०	१७	..	३	८१	९	२३	३	..	११	..	२५	४५७
१९६३	१४	२२	३६	४०	४	..	५०	५	८	१०	..	१३	६	५	१२	१	..	१६	८६	..	३२८
१९६४	४	११	..	६०	९	१०	१	८९	३६	४०	११	१५	९	८	..	१०१	१३	३९	४५६
१९६५	१९	२९	७	४०	२०	१५४	१२	१८	४	२	८९	१८१	६	..	३५	३	६१९
१९६६	९३	१६	१७	२	६	११९	३२	१३	४	२	३	३२	१	५	३७	३२२
१९६७	१२६	२	४५	५	..	११	४२	१५	६३	१११	५८	४७८
१९६८	३	..	१४	१९	३	१०	१४	६०	४६	..	२३	७१	५९	३२२
१९६९	१६	५३	७२	४४	३०	..	१२	५	..	६६	१५१	१५१	१	२०	६२१
१९७०	५६	१०	५२	२५	२	५	१२	१०	१७	८	७	१	१८	..	११	२३४
१९७१	२०	१५	८९	३१	४	२	..	२	६	..	३५	१३	३५	१२८	३	५	१६	१९	४२३
१९७२

मि.ना.

मि. ना.—मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

A-2008-20-A.
तालुक्याचे नाव : कोपरगांव

गावांची एकूण संख्या : १०१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्यामधील (१२)
१९५८	४४२	४८५	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	४४२	४४७	..	१	२	२	२	२	९
१९६०	४४२	४२६	४	१	३	३	२	३	१९	..	३
१९६१	४४२	५३९	..	२	..	२	४	३	१९	..	३
१९६२	४४२	४५७	..	३	३	२	२	३	१९	..	३
१९६३	४४२	३२८	२५	२	२	२	२	३	१९	५	३
१९६४	४४२	४५६	..	२	३	२	२	३	१९	३	७
१९६५	४४१	६१९	..	२	३	२	२	५	१९	३	३
१९६६	४४२	३२२	२७	२	२	४	३	३	१९	४	२
१९६७	४४२	४७८	..	३	३	३	३	३	१९	४	३
१९६८	४४२	३२२	२७	४	२	३	३	३	१९	..	३
१९६९	४४२	६२१	..	३	३	२	२	५	१९	३	३
१९७०	४४२	२३४	४६	२	२	२	३	३	१९	५	३
१९७१	४४२	४२३	४	२	५	२	३	३	१९	५	३
१९७२	४४२			मि. ना.						१०	३

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पुनर्जन्यमापन केंद्र : श्रीरामपूर

तालुका : श्रीरामपूर

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	१	३	७	९	१३	३२	१४	३२	१५	२६	२२	३१	१३	१३	१७	३२	२७	२७	११	४	५०	६	२६	३	१	४४२
१९५८	२१	३६	..	३५	१७	५८	१७	..	४१	७०	५४	९८	१६८	३	१५	..	३	..	७१	७०७
१९५९	३	४	..	४१	३	६०	४	२	८	२७	३३	१४	..	५	८२	४४	१८	४	..	३६	१	४	३९३
१९६०	८	..	८	५७	६	२४	१९	..	२४	८	१६	१	..	६२	१	१४१	३१	१८	६७	४८३
१९६१	..	१५	३८	४३	६०	७	३	३५	९	१३	२९	३७	४	१	..	५	२२	१२	१०	८५	४२८
१९६२	४	१५	१६	८८	..	७	..	३	५१	१५	..	८	८९	७	१७	५	३२५
१९६३	४७	२४	३१	६	६	५२	६	४१	२६	३६	२	१६	१	२१	१७	३३२
१९६४	३	७	३७	१	३	२८	२६	३५	३३	१	१३	..	१०	..	५२	१५	१५	..	६	१३	..	२९८
१९६५	४५	४	२३	१२	९८	२	९	..	४	६१	१२१	३	३	२	३८७
१९६६	७०	४४	१७	१५	१२२	६४	२२६	१३	५७१
१९६७	१५८	१२	२२	२	१०	४५	३३	१	८	१५	१९	११	५७३	४५५	३४	४४	१,४५०
१९६८	४२	..	७५	५२	४९	४६	३९	२७	४५	५३	१४	४४२
१९६९	२४	..	१८	६१	१६२	३०	१९	१८	१०	६	४२	११४	११९	१४	१८	६५५
१९७०	१५	११	७१	..	९३	१०	३	१२	७	..	१३	३४	..	५	१३	१४	२७	३९	१०	६२	४३९
१९७१	१७	२२	१०	..	२	२	२५	३९	१०	५	..	६४	५८	८	१४	२७६
१९७२	८	२५	३६	८	१४	२७६

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बशांविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : श्रीरामपूर

गावांची एकूण संख्या : ७४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यांमधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४४२	७०७	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	४४२	३९३	१२	३	३	..	२	३	१३
१९६०	४४२	४८३	..	२	२	..	२	२	११
१९६१	४४२	४२८	३	१	२	..	४	२	१२	१०	..
१९६२	४४२	३२५	२९	३	३	..	१	४	१३
१९६३	४४२	३३२	२७	३	२	१	३	३	१२	..	४६
१९६४	४४२	२९८	३६	३	२	१	३	३	११
१९६५	४४२	३८७	१४	३	२	२	३	४	१४	५५	..
१९६६	४४२	५७१	..	१	२	..	४	५	१५	८	१
१९६७	४४२	१,४५०	..	२	२	२	९	१७	३
१९६८	४४२	४४२	..	३	२	..	१	३	१२	..	१
१९६९	४४२	६५५	..	१	१	५	१०
१९७०	४४२	४३९	..	१	२	..	२	२	९	११	४४
१९७१	४४२	२७६	४२	२	५	..	३	२	१४	३३	२५
१९७२	४४२	७३	..

*मि. ना.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : नेवासा.

तालुका : नेवासा

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	६	२	४	१२	१९	३०	२२	२३	३३	२६	२३	२७	२२	१२	१४	२३	४३	३३	२९	१९	२०	४७	१२	२९	४	..	५३४
१९५८	२५	३७	३५	२५	४३	४४	३४	५१	७१	१४३	१०	३०	..	१३	..	४१	६०२
१९५९	३	१२	७०	१७	४०	६	१२	८	७	२४	..	३	४	६८	६५	२०	१९	..	११२	२४	२४	४	..	५५२
१९६०	६	..	२२	१	१२	१५	६९	१३	१९	७२	..	७३	५३	७	६६	४२८
१९६१	..	१२	२७	५०	३६	२५	३	२०	१	१४	२३	२१	७६	३	७	१२	६	५	५	२	२	१०	११४	९८	५७२
१९६२	३१	३७	..	४४	१३०	११	५	२	२	४०	१८	..	११७	९८	३८	९	२८	१	..	६११
१९६३	४	९२	१८६	४३	२९	३	१	४३	६	२३	२६	४५	१४	८	९	३	२७	४६	२	६१०
१९६४	१४	३	४४	४	१०	१३	७८	३५	४६	१०	७	..	२२	१४	८९	१५	३८	१	३२	३	..	४७८
१९६५	५	१५	८	..	३१	२३	१०८	..	५	२	३४	९५	१६०	८	४९४
१९६६	६७	७४	११	४५	..	२९	८५	१८	८२	६	१३	३६	३	..	२०	४८९
१९६७	१०६	३९	२८	..	३६	३९	२६	११	६	..	११	३	..	११	४०	३३	३८९
१९६८	७४	४	२२	४०	..	८४	२८	६५	..	१२	४	४	९	२९	३४	१३०	..	२०	५५९
१९६९	६१	५	२४६	५२	१७	२८	..	८	६	..	६२	७९	१०९	१४	६६	७५३
१९७०	..	१५	..	८०	३९	७	७७	..	४४	१८	३२	७०	७	..	२५	२१	१५	४८	१०	४०	५४८
१९७१	८	८	४१	१९	४	२०	२५	१६६	१०	२२	१९७	१४	२५	५	५४४
१९७२	१०	८५	२४	११

*मि.ना.

काही नाही.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्रे

तालुक्याचे नाव: नंवासे.

गावांची एकूण संख्या: १२१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्यां-खालील	चार ते सहा आण्यांमधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५३४	६०२	..	२	१	१	२	४	१०
१९५९	५३४	५५२	३	३	१	२	९
१९६०	५३४	४२८	२१	२	३	३	२	२	१२
१९६१	५३४	५७२	..	१	१	२	४	३	११
१९६२	५३४	६११	..	३	४	२	१	४	१४
१९६३	५३४	६१०	..	२	२	..	४	३	११
१९६४	५३४	४७८	११	३	२	२	१	२	१०
१९६५	५३४	४९४	८	३	२	१	४	५	१५
१९६६	५३४	४८९	९	१	१	३	२	४	११
१९६७	५३४	३८९	२९	२	१	३	२	४	१२
१९६८	५३४	५५९	..	३	१	२	२	३	११
१९६९	५३४	७५३	..	३	१	२	..	५	११
१९७०	५३४	५४८	..	२	३	२	१	३	११	..	४
१९७१	५३४	५४४	..	२	५	१	३	१	१२	५१	७०
१९७२	५३४	१३०	..	३	४	*मि. ना.	*मि. ना.	*मि. ना.	काही नाही.	१२१	..

*मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : राहुरी.

तालुका : राहुरी.

जिल्हा : अहमदनगर

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	..	२	७	१६	१५	१९	१६	३९	१२	१८	२६	२४	८	१७	२६	२७	१९	४४	१२	३८	३८	१४	२०	६	६	४७४
१९५८	८	..	१०६	१३	४०	८	१५१	३३	१२	६६	४	१२	५०	..	३९	५४२	
१९५९	८	११६	..	६	४६	..	२	..	६	९	८२	१०	..	५	२३	१०	३६	९	..	३६०	
१९६०	१३	११	२५	२५	..	२२	५९	७	४	३	२०८	३	१९२	४६	३२	५७	..	७०७	
१९६१	१५	६१	४	७	..	२५	२९	३	२०	१९	१८	४०	१	३३	५९	३१	३५७	
१९६२	१४	१४	..	३१	१८	१	२०	२१	७	..	१२	१८	१६	२	..	३	१०	..	२९८	
१९६३	१०	६७	६४	२८	३	..	६९	३	१३	१५	५	४२	१४	..	८	४१	३८९	
१९६४	२	४	..	४०	..	३	३७	१०९	८	३८	१२	४	..	२९	८	११८	१९	३१	११	२	..	४७५	
१९६५	३१	२	१३	१२	११	६४	२	६	..	१२	२०९	३९	१	६	९	२५	७	..	४५७	
१९६६	६५	५४	..	७	५२	५	३७	१२	..	२४	१२०	..	१५	३९१	
१९६७	१०७	३८	१	..	१४	८५	४३	५	८	..	२	६८	१३७	२	१७	५२७	
१९६८	६	..	११०	२३	..	६४	६६	१७	२४	२१	१८	१०५	२८	३	..	५६५	
१९६९	५३	..	६५	३७	१९६	५४	५०	८९	१४४	..	१४	७०२	
१९७०	११	१०	..	६३	६	४३	६	९४	..	२०	२६	४	१	..	१६	३५	४४०	
१९७१	३४	६	..	७	५	४०	..	१२	२३२	३६	२५	१२०	..	६	४१	९	५७३
१९७२	२५	१२	१२	काही नाही.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दशंविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : राहुरी

गावांची एकूण संख्या : ८२

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या		
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जन	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यांमधील	
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४७४	५४२	..	४	२	१३	..	२
१९५९	४७४	३६०	२३	२	५	१५	..	१
१९६०	४७४	७०७	..	२	१३	..	१
१९६१	४७४	३५७	२३	४	..	१३	४	६
१९६२	४७४	२९८	३५	१३	१	१
१९६३	४७४	३८९	१७	२	२	४	..	१३	..	१
१९६४	४७४	४७५	१३
१९६५	४७४	४५७	३	२	२	१०	१४	..
१९६६	४७४	३९१	१७	५	..	१७	१	१
१९६७	४७४	५२७	..	२	२	१३	१	..
१९६८	४७४	५६५	..	४	१३
१९६९	४७४	७०२	..	२	२	४	१३
१९७०	४७४	४४०	७	२	४	१३	६	१०
१९७१	४७४	५७३	२	१२	१५	१८
१९७२	४७४	१२	७९	..

*मि. ना.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

५५३

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३२ टक्के कामगार व ६८ टक्के कामगारेतर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. एकूण कामकऱ्यांपैकी ५९ टक्के शेतकरी व २३ टक्के शेतमजूर (राज्याची संबंधित सरासरी ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के) म्हणजेच एकूण ८२ टक्के होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतमजुरांमध्ये (३४ टक्के) शेतकऱ्यांमधील प्रमाणापेक्षा (१४ टक्के) जास्त आहे. ही गोष्ट बहूतेक सर्वच जिल्ह्यात सारखीच असल्याचे दिसून येते, राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे ४६ टक्के व २५ टक्के असे आहे.

८.३.३ सुमारे ३ टक्के ग्रामीण कामकरी गुरांची जोपासना, मत्स्यव्यवसाय इत्यादींमध्ये, ७ टक्के उत्पादन संस्करण इत्यादींमध्ये, २ टक्के व्यापारउदीमामध्ये आणि १ टक्का परिवहन व दळणवळण यामध्ये होते.

८.४. वन:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र ४७,१०० हेक्टर होते. हे वनक्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम ५.५ टक्के आहे, तर राज्याची सरासरी १७.६ टक्के आहे.

१९७०-७१ मधील वन महसूल अगदीच नगण्य (रु. १९,२००) होता.

क

८.५. माती:

या जिल्ह्यात विविध दर्जाची व रचनेची माती पहायला मिळते. नदीच्या खोऱ्यामध्ये ती सखोल काळी आहे तर डोंगराळ भागात उथळ, मुरमाड, तांबडी किंवा करडी आहे.

जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील शिराळा तालुक्यातील माती, त्या भागाच्या डोंगराळपणामुळे कठीण मुहमिश्रित तांबडी, जांभ्या बनली आहे. वाळवा, तासगाव (काही भाग) व मिरज (काही भाग) यांचा समावेश असलेल्या जिल्ह्याच्या मध्यभागात उत्कृष्ट खरीप पिके होणारी सखोल काळी माती आहे. ही माती आर्द्रता टिकवून धरते व त्यात रब्बी ज्वारी, गहू व हरभरा ही पिके होतात. तसेच ही माती, ऊस, हळद, मिरची, इत्यादीसारख्या जलसिंचित पिकांसाठीही उत्तम आहे. याप्रमाणे मध्यभाग हा या जिल्ह्यातील सुपीक टापू आहे. जत, आटपाडी व कवठे-महाकाळ या तालुक्यांनी झालेल्या जिल्ह्यांच्या पूर्वभागात निकस करडी माती आहे व तिथे पाऊसही कमी पडतो.

८.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्र (१९६९-७०):

८.६.१. जमिनीच्या वापराची पद्धती व पिकांखालील क्षेत्रे खालील तक्त्यात दिली आहेत:—

(क) स्थूल क्षेत्रे—

अनु-क्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	८,६१०	१००.०
२	वने	४७१	५.५
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४४९	५.२
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेल्या इतर जमिनी—		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराऊ जमीन	१८५	२.१
	(ख) संकीर्ण झाडे व रावा इत्यादी खालील जमीन	१७१	२.०
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	१०१	१.२
	एकूण—बाब ४	४५७	५.३
५	पडीत जमिनी—		
	(क) सध्या पडीत असलेल्या	९६	१.१
	(ख) इतर पडीत जमिनी	८०९	९.४
	एकूण—बाब ५	९०५	१०.५
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	५७७	६.७
	(ख) जलसिंचित नसलेले	५,७५१	६६.८
	एकूण—बाब ६	६,३२८	७३.५
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१९३	२.२
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	६,५२१	७५.७
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	६८४	७.९
१०	लागवड केलेली क्षेत्रे (५क+६)	६,४२४	७४.६

८.६.८. १९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या जनावरांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडी मागील पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ८.५१ हेक्टर होते. राज्याचा संबंधित आकडा ५.७५ हेक्टर असा आहे.

८.७. पशुधन :

१९७२ मधील या जिल्ह्यातील एकूण शेतीला उपयोगी असे पशुधन ९.३३ लाख होते, त्यात २.८० लाख गाई व बैल, २.०७ लाख म्हशी व रेडे, ४.३९ लाख मेंढ्या व बकरे आणि ०.०७ लाख इतर यांचा समावेश होता. कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांची संख्या ५.७० लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडे अनुक्रमे ९.१६, ३.०८, १.८१, ४.१३ व ०.१४ लाख असे होते.

८.८. उद्योग :

१९७० मध्ये सांगली जिल्ह्यात १३९ नोंदणीकृत कारखाने होते, त्यापैकी ५ बंद झाले होते. उरले त्यापैकी १०० कारखाने, कारखाने विभागाकडे आपली विवरणे सादर करित होते व तेथे ८,१४७ व्यक्ती कामावर होत्या आणि ३४ कारखाने अशी विवरणे सादर करित नव्हते व त्यात ७३७ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यामध्ये, धातूव्यतिरिक्त खनिजोत्पादनांचे २७ कारखाने, २१ यंत्रोत्पादनांचे कारखाने (विद्युत यंत्रांव्यतिरिक्त), १७ संकीर्ण अन्नोत्पादनांचे कारखाने, १५ सूत गिरण्या व कापड गिरण्या आणि इतर संकीर्ण प्रकारचे कारखाने यांचा समावेश होता.

८.९. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी, जिल्ह्यातील एकूण ५३९ वसलेल्या गावांपैकी ७.१८ लाख लोकसंख्या असलेल्या २५३ गावांना वीजपुरवठा करण्यात आला होता, ३१ जानेवारी १९६६ रोजी ही आकडेवारी अनुक्रमे १६५ गावे व ५.३३ लाख लोकसंख्या अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या विद्युत पंपांची आणि डिझेल इंजिन पंपांची संख्या अनुक्रमे ३,१४१ व ८,९०२ होती.

८.१०. दळणवळण :

सांगली जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गाची लांबी १७२ कि. मी. होती. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी ४,०१३ कि. मी. होती, त्यापैकी ३८९ कि. मी. रस्ते इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीत असून ३,६२४ कि. मी. लांबीचे रस्ते जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होते.

८.११. पतपुरवठा :

सांगली जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,११६ होती, त्यामध्ये ५२३ कृषि पत संस्था, ८० कृषितर पत संस्था, १८० कृषि बिगरपत संस्था व ३३३ कृषितर बिगरपत संस्था यांचा समावेश होता. १९७०-७१ मधील प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती खालीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	५२१
सदस्यांची संख्या	१,५३,२२७
रुपये लाखात				
भाग-भांडवल	२७१.३९
राखीव व इतर निधी	६२.८३
खेळते भांडवल	१,१२९.१५
दिलेली कर्जे	७४६.०१
वसूल केलेली कर्जे	६७३.०५
येणे असलेली कर्जे	८५८.७०
थकबाकी	१६५.९४

१९७०-७१ मध्ये जिल्हा विकास बँकेच्या ८४ संस्था होत्या आणि वैयक्तिक सदस्य संख्या २६,३९९ होती व १९७०-७१ आणि १९६९-७० या वर्षांमध्ये दिलेल्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जांची रक्कम अनुक्रमे रु. १७४.०५ लाख व रु. ३५०.२८ लाख होती.

८.१२. पाटबंधारे :

८.१२.१. सांगली जिल्हा कृष्णा नदीच्या अपर खोऱ्यात वसला आहे. तेथे माण व बोर ह्या (भीमा नदीच्या) उपनद्या आहेत, त्या सांगली जिल्ह्यातून अनुक्रमे पूर्वेकडून व ईशान्येकडून वहातात. कृष्णा नदी वाळवा, तासगाव व मिरज तालुक्यामधून वहाते व या नदीच्या आजूबाजूचे क्षेत्र सुपीक आहे. येथे वारणा खोरे व (यरोळा) खोरे अशी आणखीही दोन महत्त्वाची खोरी आहेत आणि ती खोरी जिल्ह्याच्या अनुक्रमे पूर्व व पूर्व भागात आहेत.

८.१२.२. या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ८,६१० चौ. कि. मी. आहे. त्यापैकी लागवडीखालील क्षेत्र ६,४२,४०० हेक्टर आहे. १९६९-७० मधील जलसिंचित क्षेत्र खालील तक्त्यात दिले आहे :—

	हेक्टर
कालवे—	६,७००
सरकारी	४,०००
खाजगी	२,७००
विहिरी	४२,८००
इतर साधने	८,२००
एकूण	५७,७००

८.१२.३. पुढील सात मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प प्रस्तावित केले आहेत :-

- (एक) सिद्देवाडी सावळज, तालुका तासगावे येथील पाटबंधारे तलाव.
- (दोन) शेगाव, तालुका जत येथील पाटबंधारे तलाव.
- (तीन) तकावे, तालुका शिराळा येथील पाटबंधारे तलाव.
- (चार) रायवाडी, तालुका मिरज येथील पाटबंधारे तलाव.
- (पाच) निंबवडे, तालुका आटपाडी येथील पाटबंधारे तलाव.
- (सहा) शिंगणहल्ली, तालुका आटपाडी येथील पाटबंधारे तलाव.
- (सात) रामापूर, तालुका खानापूर येथील पाटबंधारे तलाव.

८.१२.४. सात लहान पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम चालू आहे आणि या योजना अंमलात आणल्यानंतर ४,४०० हेक्टर जलसिंचित होईल अशी शक्यता आहे आणि दोन लहान पाटबंधारे योजनांना म्हणजेच, पारे येथील पाटबंधारे तलाव व म्हैसाळ नदीवरील बंधारा यांना प्रशासनिक मान्यता आणि तांत्रिक मंजूरी मिळाली आहे पण त्याचे काम अजून सुरू झाले नाही. या योजना अंमलात आल्यानंतर अंदाजे २,३०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल. विद्यमान योजना, बांधकाम चालू असलेल्या योजना प्रस्तावित योजना यांचा समावेश असलेल्या लहान पाटबंधारे योजना अंमलात आल्यानंतर अंदाजे ९,३०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल.

८.१२.५. एकूण अपेक्षित उपलब्ध पाणी सुमारे १५,००० दशलक्ष घन फूट आहे व सर्व उपलब्ध पाणी वापरण्यात येईल गृहीत धरले, तर, या पाण्यामुळे जलसिंचित होणारे एकूण क्षेत्र सुमारे ९०,४०० हेक्टर येते. पूर्ण झालेल्या किंवा बांधकाम चालू असलेल्या मोठ्या, मध्यम आणि लहान पाटबंधार्यांखालील जलसिंचित क्षेत्र अंदाजे १५,१०० हेक्टर आहे. (म्हणजेच मोठ्या व मध्यम पाटबंधार्यांखालील ६,७०० हेक्टर + राज्य क्षेत्राच्या लहान पाटबंधारे योजनाखालील ६,५०० हेक्टर आणि स्थानिक क्षेत्राचे १,९०० हेक्टर प्रस्तावित पाटबंधार्यांखालील जलसिंचित होण्याची शक्यता असलेले क्षेत्र ६७,७०० हेक्टर आहे. (मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे येथील ६१,६०० हेक्टर, राज्य क्षेत्राच्या लहान पाटबंधारे योजनांमधील २,९०० हेक्टर आणि स्थानिक क्षेत्राच्या लहान पाटबंधार्यांमधील ३,३०० हेक्टर) या आकडेवावरून, भावी प्रस्तावातील उरलेले जलसिंचन योग्य क्षेत्र ७,६०० हेक्टर येते. जिल्ह्यात भावी लहान पाटबंधारे योजनासाठी २,२५० दशलक्ष घनफूट इतके संधाव्य क्षमतेचे पाणी अजूनही उपलब्ध होईल.

८.१२.६. १९६९-७० मध्ये ४०,८१४ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या व त्यामुळे एकूण ४२,८०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित झाले होते. त्याशिवाय जलसिंचनासाठी वापरात नसलेल्या आणि ३,३९० विहिरी होत्या.

८.१३. सांगली जिल्ह्यातील भूजलसंपत्ती :

सांगली जिल्हा कृष्णा व भीमा खोऱ्यामध्ये अंतर्भूत होतो. या क्षेत्रातील खडक, ज्वालामुखीतील लाव्हासामाच्या जाड अवयव बनले आहेत. लहान प्रवाह व नद्या यांच्या काठावरील गाळाचे लहान साठे या ज्वालामुखीच्या लाव्हाप्रवाहावर साचले आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यात सरासरी ६२५ मि. मी. पाऊस पडतो. पाणी साचून राहणाऱ्या विविध स्तरांमध्ये भूजल असणारे ज्वालामुखी खडक व गाळाचे लहान साठे यामध्ये प्रामुख्याने पावसामुळे पुन्हा पाणी भरते. जिल्ह्यातील पाणी असणाऱ्या विविध स्तरांमध्ये भूजल दरवर्षी पुन्हा भरण्याचे तात्पुरते प्रमाण १७.०२ हजार दशलक्ष घनफूट अंदाजित केले आहे. वापरातील सर्व विद्यमान जलसिंचन विहिरीमधून भूजल काढण्याचे एकूण प्रमाण १७.०२ हजार दशलक्ष घनफूट इतके तात्पुरते अंदाजित केले आहे. या तात्पुरते अंदाजावरून असे दिसून येईल की, भूजल पुन्हा भरण्याचे प्रमाण, विहिरीमधून भूजल काढण्याच्या प्रमाणाइतकेच आहे. आणि आणखी भूजल काढण्यास फारसा वाव राहत नाही, असेच यावरून सुचीत होते. म्हणून नवीन विहिरीचा कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात घेण्यापूर्वी खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

८.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेले क्षेत्र :

८.१४.१. कृषिहवामानदृष्ट्या या जिल्ह्याचे तीन भाग पडतात. शिराळा तालुक्याचा पश्चिम भाग संक्रमण क्रमांक एकमध्ये येतो, तर त्या तालुक्याचा बाकीचा भाग संक्रमण पट्टा क्रमांक २ मध्ये येतो. जिल्ह्याचा बाकीचा भाग संक्रमण क्रमांक ३ मध्ये येतो. टंचाईच्या परिस्थितीचे पूर्ववृत्त व दुष्काळ दुर्गादेवी दुष्काळापर्यंत मागे न्यावे लागते. दुष्काळ १३९६ मध्ये सुरू झाला व १२ वर्षांनी संपला, असे सांगण्यात येते. तो नर्मदेच्या दक्षिणेला संपूर्ण भारतभर पडला होता. सांगण्यात येते. त्यानंतर १४६०, १५२०, १६२९-३० आणि १७९१-९२ या वर्षांमध्येही दुष्काळ पडला होता.

८.१४.२. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांमधील पाऊस, आणेवारी व जाहीर झालेली टंचाईची परिस्थिती यासंबंधीच्या आकडेवारीचा विचार केला. असा विचार केल्यानंतर संपूर्ण जत तालुका व खानापूर तालुक्यातील आटपाडी यांचा दिवसेंदिवस टंचाईप्रस्त क्षेत्राच्या वर्ग "ब" मध्ये समावेश करावा असे समितीला वाटले. पाटबंधारे आयोगानेही (१९६३) निरीक्षण केलेल्या वर्षांपैकी २० टक्के वर्षांमधील नेहमीच्या पावसापेक्षा २५ टक्के कमी पडलेल्या पावसाच्या आधारावर या जिल्हात जत व आटपाडी तालुके अवर्षणप्रवण मानले.

८.१५. अवर्षणप्रवण तालुके :

सांगली जिल्ह्यातील सहा तालुके स्थूल अवर्षण क्षेत्रात येतात. वर्षभरात पावसाळ्यातील कमी पावसाच्या आठवड्या मोठ्या संख्येवरून पावसाचा लहरीपणा दिसून येतो. हे तालुके म्हणजे आटपाडी, विटा (खानापूर व विटा मंडले), तासगाव (सांगली व विसापूर मंडले), जत, कवठेमहणाकाळ व मिरज (मालेगाव मंडल). पाऊस, त्याची विभागणी कमी पावसाच्या आठवड्या संख्या व पिकांची आणेवारी दर्शविणारी विवरणपत्रे सोबत जोडली आहेत.

८.१६. आटपाडी :

८.१६.१. या तालुक्यात ३२ गावे असून ०.७५ लाख लोकसंख्या आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. वा ८५ वनाखालील क्षेत्र २,०४१ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ५९,९२५ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,६४८ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ११.०९ आहे.

८.१६.२. या तालुक्यातील पावसाची साप्ताहिक विभागणी उपलब्ध नाही.

८.१६.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले होते. त्यांच्याशी सहमत आहेत.

८.१७. विटा:

८.१७.१. या तालुक्यात ९६ गावे असून एकूण लोकसंख्या १.८६ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १४३ आहे. वनाखालील क्षेत्र ११,३४३ हेक्टर आहे, तर, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०७ लाख हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,८०६ आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ५.४४ आहे. या तालुक्यातील माती विविध प्रकारची आहे. नदीच्या दोन्ही काठावर सकस काळ्या मातीचे पट्टे आहेत. विटा गावाच्या आसपासच्या गावांत भरपूर काळी माती आहे. नंदी आणि डरला नद्यांमधील गावात निकस माती आहे.

८.१७.२. विटामध्ये अभिलेखित केल्याप्रमाणे या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५३१ मि. मी. आहे. हा पाऊस, १९६२, १९६५, १९७० व १९७१ मधील सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांमधील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा जास्त होती. १९५८, १९६०, १९६१, १९६३, १९६६ व १९६९ मधील सप्टेंबर ऑक्टोबर महिन्यांमध्ये लागोपाठचे चार आठवडे कमी पावसाचे होते.

८.१७.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले. आम्ही खानापूर व विटा मंडलांना अवर्षणप्रवण मानले आहे.

८.१८. तासगाव तालुका:

१०४ गावे (१९६२-६५)

८.१८.१. या तालुक्यात ७१ गावे असून लोकसंख्या २.५१ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २२३ आहे. वनाखालील क्षेत्र ४,६८७ हेक्टर आहे, तर, पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८२,८४३ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १,१६७ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी १४.०९ आहे. कृष्णा नदीमुळे तयार झालेली गाळाची जमीन हे, यरला नदीच्या काठावरील समृद्धीचे रहस्य आहे. या तालुक्याच्या पूर्वेला दगडाळ व अनुत्पादक जमीन आढळते.

८.१८.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५७४ मि. मी. असतो. गेल्या पंधरा वर्षांत पावसाचे प्रमाण सरासरीपेक्षा फारसे कमी नव्हते. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांमधील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

८.१८.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नाही. कमी सरासरी पाऊस व वर्षभरातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची मोठी संख्या यांच्या दृष्टीने आम्ही सावळज व विसापूर मंडलांना अवर्षणप्रवण ठरवले आहे.

८.१९. जत तालुका:

८.१९.१. या तालुक्यात ९७ गावे असून लोकसंख्या १.७२ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ७६ आहे. वनाखालील क्षेत्र ११,३०० हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.५१ लाख हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,६४५ हेक्टर आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ५.७३ आहे. या तालुक्याचा पूर्वभाग अगदी सपाट आहे व तेथे मध्यम काळी माती आहे तर पश्चिम भागात वैराण डोंगराळ प्रदेश आहे.

८.१९.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ५७२ मि. मी. आहे. हा पाऊस १९६७ मधील सरासरीच्या ७५ टक्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ नंतरच्या १५ वर्षांपैकी ८ वर्षांमधील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती. १९६५ मधील ऑक्टोबर महिन्यात लागोपाठचे चार आठवडे पाऊस कमी पडला.

८.१९.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला वर्ग 'ब' मधील दीर्घकालीन अवर्षणप्रवण क्षेत्र म्हणून ठरवले आहे. पाटबंधारे आयोगानेही (१९७२) पारदासानी समितीच्या मताला पाठिंबा दिला. वरील आकडेवारीवरून हा तालुका गेल्या काही वर्षांत टंचाईच्या परिस्थितीला वारंवार तोंड देत होता, हे उघड होते व म्हणून आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

८.२०. कवठेमहाकाळ:

८.२०.१. या तालुक्यात ४० गावे असून लोकसंख्या ०.८७ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२३ आहे. वनाखालील क्षेत्र फक्त ५५९ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६.२६ लाख हेक्टर आहे.

८.२०.२. या तालुक्यातील पावसाची साप्ताहिक विभागणी उपलब्ध नाही.

८.२०.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नाही. या तालुक्यातील परिस्थिती व मातीचा प्रकार या दृष्टीने आम्ही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण ठरवले आहे.

८.२१. मिरज तालुका:

८.२१.१. या तालुक्यात ५५ गावे असून लोकसंख्या ४.०९ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ४४९ आहे. वनाखालील क्षेत्र ९५७ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७७,०९३ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,८९९ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी १४.१४ आहे. पश्चिम भाग म्हणजे कृष्णा खोऱ्यातील पाळाचा पट्टा आहे.

८.२१.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील मिरज येथे नोंदलेला सरासरी पाऊस ५४६ मि. मी. आहे व सांगली येथे नोंदलेला पाऊस ५६० मि. मी. आहे. १९५८ पासूनच्या गेल्या १३ वर्षांमधील मिरज पर्जन्यमापन केंद्रात केलेल्या नोंदीवरून, १३ वर्षांपैकी सहा वर्षांमधील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

८.२१.३. पारदासानी समितीने तसेच पाटबंधारे आयोगाने या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण म्हणून विचार केला नव्हता. अनेक वर्षांमधील पावसाचा लहरीपणा व तेथील माती लक्षात घेता, आम्ही या तालुक्यातील मालगांव मंडलाचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र: विटा.

तालुका: विटा

जिल्हा: सांगली

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
मरामरी	२१	४	८	२७	९	१४	१३	२५	२२	२६	२५	३१	१८	२३	२०	१४	२४	१२	२८	२७	४२	३२	३२	२०	८	६	५३१
१९५८	५	२६	..	९२	१	३	३	२९	६९	४८	..	४	८८	२४	२४	३०	१	..	७	१६	३३	४९५
१९५९	२	..	३	७९	..	५९	३५	१८३	४५	५६	७	३५	९	१७	६	..	२१	७	३	३	३२	८१	३०	..	५९३
१९६०	३६	२५	२३	३२	३४	..	५१	२२	३४	३१	११	१७	२	९	८	२	१४४	२६	१२९	५७	..	६	६९९
१९६१	११	५	१७	८९	१	..	१	५८	३९	४९	६३	७८	५	..	१	१३	१	..	१०	१०	..	१३	७९	५०	..	४४	६३७
१९६२	२२	१७	..	७	३५	४७	१७	१	४	१४	४७	४	..	१०१	२५	६	१४	१८	१२	३९१
१९६३	२०	..	८	४३	४८	१०	९७	८९	४	..	२१	१५	४२	१९	२४	३	..	११	१७	१३	९	६८	७	२७	५९५
१९६४	११	४	..	२०	७२	३०	१२	२१	१४	१०	७६	४३	१६	३	..	५२	१९०	९	५७	४८	५	१३	..	७०६
१९६५	५२	..	८	३४	२	४२	६९	१०	५	३६	१७	१०	१५	३२	२	२०	३५४
१९६६	१६२	३४	३४	६	१२	४१	२८	५६	६	५	९	..	९	८	३	३९	१४	४	..	२	..	४७२
१९६७	..	४	८	४९	२	१५	६	२	१७	८२	३३	७	१	२३	..	५	..	६७	५०	६४	१५	४५०
१९६८	३	२	५	२	३	६	४	२७	१६	४	१२	८	३३	४४	१३०	१०३	१४०	१४	१२	..	५६८
१९६९	१६	७	१३	५	३७	१४	१२५	८	..	९३	८७	२१	..	१४	३२	४८०
१९७०	१५	५	..	१६	२१	५	५	२७	११	२२	१६	११	३	३५	१८	६	६	३८	५५	..	५४	५	३६४
१९७१	५	१५	१७	३७	१३	१९	६	..	५	१७	५	२	१४	१	११०	२३	१	१०	६०	४६	१७	७३	३७०
१९७२	*मि. ना.	*मि. ना.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

तालुक्याचे नाव: विटा (खानापूर)

गावांची एकूण संख्या: ९७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५३१	४९५	७	४	२	१	३	३	१३
१९५९	५१३	५३१	४	१	१	२	२	३	९
१९६०	५३१	६९९	..	३	..	२	१	४	१०
१९६१	५३१	६३७	..	३	१	३	४	२	१३
१९६२	५३१	३९१	२८	३	२	२	१	२	१०
१९६३	५३१	५९५	..	२	२	..	४	२	१०
१९६४	५३१	७०६	..	२	..	१	२	२	७
१९६५	५३१	३५४	३५	३	२	२	२	४	१३	१५	६७
१९६६	५३१	४७२	१२	२	२	३	२	५	१४
१९६७	५३१	४५०	१६	३	२	२	३	२	१२
१९६८	५३१	५६८	..	३	३	३	..	१	१०	६	३६
१९६९	५३१	४८०	१०	३	२	२	२	४	१३
१९७०	५३१	३६४	३३	२	३	२	१	४	१२	१	४
१९७१	५३१	३७०	३२	..	४	२	२	२	१०
१९७२	५३१	*मि. ना.	९७	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र : तासगाव

तालुका : तासगाव.

जिल्हा : सांगली

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सगसरी	१७	६	१९	२८	५	२३	१९	२१	३१	२८	२४	४१	२३	२१	२२	१३	२४	९	२६	१६	५०	३९	२८	१८	१३	१०	५५४
१९५८	४	१४	१३	७३	८	२९	८	८	१८	३०	४५	५२	..	९	३१	१०	५०	१०	..	२	..	१	१७	४३६
१९५९	१३	९४	..	७	११७	११९	४४	४०	८	४२	६	१७	४	३	३१	६	३	११	१२	६२	१५	..	६५४
१९६०	३४	४६	२९	२	..	२	३	..	३०	१८	१	९०	६१	२३	३	३	१२	..	९५	५	११२	४७	११	२७	६५४
१९६१	..	२०	६१	९०	२१	९	..	७४	९७	८७	९९	६०	९	३	१२	१४	७	१	१३	९	..	३	४९	२१	..	६२	८२१
१९६२	४३	५१	..	७	..	१	१५	३४	४४	२३	२	१२	२५	२४	३९	१८	११७	४४	१२	..	७	१	१९	..	५३८
१९६३	४६	१०	..	९	..	५	१११	८८	३	१२	२१	८	४५	३५	३२	१	७	३	४२	१८	२	७९	४४	४४	६६५
१९६४	१२	२	३१	३२	३६	२०	१६	५६	२४	८६	९६	२६	३	१२४	२०	१२२	४३	२	१६	१०	७७७
१९६५	६३	..	१	१२	..	७९	२	१४	४	४	६०	१२५	१५	१३	९	७	५१	७	४९	११	९	२१	५५६
१९६६	१४३	८५	..	५	३	२४	४०	२४	३३	१	९	१२	७	७	१०	..	४८	२८	६	१२	१४	..	५११
१९६७	८७	३	२६	७	५	५६	७८	१७	११	१५३	८४	६६	५९३	
१९६८	९	..	५७	७	१५	२६	१४	१०	७	४२	१५	२२	..	२	५	६४	३	६६	९५	५३	७	१३	..	५३२
१९६९	७	१४	२	७	१५	३४	७	..	३८	३९	७७	७	..	५५	४७	४६	..	२६	५५	१६	४९२
१९७०	४	१०	२५	१४	१९	१९	६	१	२६	३९	१७	६	५	१८	१२६	..	१२५	३७	४९७
१९७१	४९	२९	२५	२९	..	१७	३	७	२	१४	२	७	६	४	५९	१७	३५	७४	३	३५	४२९
१९७२	मि.ना.	..	*मि.ना.	..	३५	१५	३१	४	४	..	*मि.ना.	*मि.ना.	*मि.ना.	*मि.ना.	काहीही नाही.	

*मि.ना = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2003-22-A

तालुक्याचे नाव: तासगाव.

गावांची एकूण संख्या: ७२

वर्ष (१)	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंज्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्यामधील (१२)
१९५८	५७४	४३६	२३	२	१	१	३	९	१९	..	२३
१९५९	५७४	६५४	..	२	२	२	२	९	१९
१९६०	५७४	६५४	..	४	१	२	२	३	१९
१९६१	५७४	८२१	..	२	१	२	२	२	९
१९६२	५७४	५३८	६	४	२	..	१	४	१९
१९६३	५७४	६६५	..	४	..	१	३	२	१९
१९६४	५७४	७७७	..	२	१	१	३	१	७
१९६५	५७४	५५६	३	२	२	१	३	४	१९	..	३३
१९६६	५७४	५११	१०	३	१	३	२	१	१०
१९६७	५७४	५९३	..	३	२	२	३	३	१३
१९६८	५७४	५३२	७	२	२	२	१	२	९	..	११
१९६९	५७४	४९२	१४	२	२	२	१	३	१०
१९७०	५७४	४९७	१३	३	२	१	१	३	१०
१९७१	५७४	४२९	२४	१	५	३	२	२	१३	१	..
१९७२	५७४	८९	८०	२	४	..	*मि.ना.	..	काहीही नाही.	७२	..

*मि.ना.

*मि.ना. = मिळाले नाही.

१६५

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र: जत

तालुका: जत.

जिल्हा: सांगली.

A-2008-22-B.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१९	४	१८	१९	२१	२५	१५	१७	१७	१३	११	३१	१३	९	२१	१३	२१	१६	२२	५३	६७	४७	३६	२५	११	८	५७२
१९५८	५२	७	४५	३७	१६	१	१	१	१	२४	२३	१७	१	३	११४	१	५७	१८	१	१	५	५४	५६	६	१	१	५३५
१९५९	१	१	१	२६	१७	४९	३७	७९	१७	३७	१	२९	८	१०	३	४	१८	१५	१	१	८१	११५	१८	१	३	१३	६५९
१९६०	४	१	१	१	१	३८	६४	१०	११	३	६	४४	१८	१	१	१	१	१	३३	४१	२७७	२५	१९	१	१	१	६६३
१९६१	३	२	३४	७६	३३	५	१	८३	१२	२०	३०	१६	१	१	१६	४८	५	१	१	३	१	३	४७	३६	१०	३३	५२२
१९६२	१	१	३९	२७	२८	७	१२	४	२५	२१	१८	११७	५	१	२३	२९	२५	४७	१३४	५०	१२	१	८	३१	१	१०	६८३
१९६३	३२	२९	६३	१	१	२१	१२	६६	२०	२	४	६	६	२०	२०	२७	३७	१	१	२	१	३९	१९	३०	३९	१३६	७२४
१९६४	१	१	४	१	१	७	२५	१३	२३	५	२२	१०२	१०३	६०	६१	२१	६	९	१०	३११	१	१०७	१७	२४	१	१	९३०
१९६५	१८	१	३१	१	८	१३	१	१	२	४३	११८	१	१	१	३५	२५	२	९	१	८४	२६	१	१	१	१	१	४२४
१९६६	१४८	१	१	१	२०	१७६	१	१	२६	१०	१	२३	१	१	१	१	१	१	१८	३	१०७	१८	१	३४	१	१	५९६
१९६७	१	१	२१	१	१	१	११	४१	२४	८	१	२	१	१	१	१	१	१	१	१	१	११२	६५	९०	१	१	३७३
१९६८	१	१	१९	१	४२	५३	४	१	१	८	१	२६	१	१	११	१	१	२०	१	३७	२०७	१३३	१३८	५	७	१	७१९
१९६९	१	१	१	५१	९२	१	१	१	६७	१	१	७	५	३२	५	२	८२	९७	३६	३३	३३	१	१	३९	१४	१	५६२
१९७०	१	१७	१	३१	१	१	४	१	१	४	२	८	७	१	१९	४५	६	३	१	१५५	५४	१	६३	१०	१	१	४२९
१९७१	१	१	८	३३	२८	१२	१५	५	१	१	४	१	१	१	३	७९	१	३	१	३२	१५५	२८	६४	१	४	१	४६६
१९७२	३३	१	५	२	१	१	१	१	२	१८	१	१	१	१	१	१	१	३२	११२	*मि.ना.	*मि.ना.	*मि.ना.	१	४	१	४	काहीही नाही.

*मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : जत

गावांची एकूण संख्या : ९७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५७२	५३५	६	३	२	१	३	२	११	४	५०
१९५९	५७२	६५९	२	२	२	२	७
१९६०	५७२	६६३	..	२	२	४	२	३	१०
१९६१	५७२	५२२	८	२	२	२	४	२	१०
१९६२	५७२	६८३	..	२	२	२	२	..	७
१९६३	५७२	७२४	..	२	३	..	४	..	९	..	१२
१९६४	५७२	९३०	..	२	२	२	२	..	९	..	१४
१९६५	५७२	४२४	२४	२	२	४	२	५	१२	..	१५
१९६६	५७२	५९६	..	२	२	४	२	२	११
१९६७	५७२	३७३	३३	२	३	४	३	३	१५
१९६८	५७२	७१९	..	२	२	३	२	२	१०	..	२७
१९६९	५७२	५६२	२	३	४	२	२	४	१३
१९७०	५७२	४२९	२४	४	४	२	२	..	१६	९७	..
१९७१	५७२	४६६	१७	२	५	२	३	१	१४	७७	२०
१९७२	५७२	२०६	६१	४	४	४	२	९७	..

*मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-22-B.

पर्जन्यमापन केंद्र: जत

तालुका: जत.

जिल्हा: सांगली.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१९	४	१८	१९	२१	२५	१५	१७	१७	१३	११	३१	१३	९	२१	१३	२१	१६	२२	५३	६७	४७	३६	२५	११	८	५७२
१९५८	५२	७	४५	३७	१६	..	१	२४	२३	१७	..	३	११४	..	५७	१८	५	५४	५६	६	..	५३५
१९५९	२६	१७	४९	३७	७९	१७	३७	..	२९	८	१०	३	४	१८	१५	८१	११५	१८	..	३	१३	६५९
१९६०	४	९	..	३८	६४	१०	११	३	६	४४	१८	१	१३	४१	२७७	२५	१९	६६३
१९६१	३	२	३४	७६	३३	५	..	८३	१२	२०	३०	१६	१६	४८	५	१	१	३	४७	३६	१०	३३	५२२
१९६२	१	..	३९	२७	२८	७	१२	४	२५	२१	१८	११७	५	१	२३	२९	२५	४७	१३४	५०	१२	..	८	३१	९	१०	६८३
१९६३	३२	२९	६३	२१	..	१२	६६	२०	२	४	६	२०	२०	२७	३७	२	..	३९	१९	१३०	३९	१३६	७२४
१९६४	४	७	२५	१३	३३	५	२२	१०२	१०३	६०	६१	२१	६	९	१०	३११	..	१०७	१७	२४	९३०
१९६५	१८	..	३१	..	८	१३	९	२	४३	११८	..	१	३५	२५	२	९	..	८४	२६	४२४
१९६६	१४८	२०	१७६	२६	१०	..	२३	१३	१८	३	१०७	१८	३४	..	५९६
१९६७	२१	११	४१	२४	८	..	२	११२	६५	९०	३७३
१९६८	१९	४२	५३	४	..	९	८	..	२६	..	११	२०	..	३७	२०७	१३३	१३८	५	७	..	७१९
१९६९	५१	९२	६७	७	५	३२	५	२	८२	१७	३६	..	३३	३९	१४	५६२
१९७०	..	१७	..	३१	४	४	२	८	७	१	१९	४५	६	३	..	१५५	५४	..	६३	१०	४२९
१९७१	८	३३	२८	१२	१५	५	१	..	२	४	३	..	७९	१	३	..	३२	१५५	२८	६४	१	४	४६६
१९७२	३३	..	५	२	१	२	१८	१	३२	११२	*मि.ना.	..	*मि.ना.	..	मि.ना.	..	काहीही नाही.

*मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : जत

गावांची एकूण संख्या : ९७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५७२	५३५	६	३	२	२	२	२	११	४	५०
१९५९	५७२	६५९	०	०	२	२	२	२	७	०	०
१९६०	५७२	६६३	०	१	२	२	२	२	१०	०	०
१९६१	५७२	५२२	८	२	२	२	२	२	१०	०	०
१९६२	५७२	६८३	०	२	२	२	२	२	७	०	०
१९६३	५७२	७२४	०	२	२	२	२	२	९	०	१२
१९६४	५७२	९३०	०	२	२	२	२	२	९	०	१४
१९६५	५७२	४२४	२४	२	२	२	२	२	१२	०	९५
१९६६	५७२	५९६	०	२	२	२	२	२	११	०	०
१९६७	५७२	३७३	३३	२	२	२	२	२	१५	०	०
१९६८	५७२	७१९	०	२	२	२	२	२	१०	०	२७
१९६९	५७२	५६२	२	२	२	२	२	२	१३	०	०
१९७०	५७२	४२९	२४	४	४	४	२	२	१६	१७	०
१९७१	५७२	४६६	१७	२	५	२	२	२	१४	७७	२०
१९७२	५७२	२०६	६१	४	४	४	२	२	१४	१७	०

*मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-22-B.

पर्जन्यमापन केंद्र: जत

तालुका: जत.

जिल्हा: सांगली.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा				..रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१९	४	१८	१९	२१	२५	१५	१७	१७	१३	११	३१	१३	९	२१	१३	२१	१६	२२	५३	६७	४७	३६	२५	११	८	५७२
१९५८	५२	७	४५	३७	१६	..	१	२४	२३	१७	..	३	११४	..	५७	१८	५	५४	५६	६	..	५३५
१९५९	२६	९७	४९	३७	७९	१७	३७	..	२९	८	१०	३	४	१८	१५	८१	११५	१८	..	३	१३	६५९
१९६०	४	९	..	३८	६४	१०	११	३	६	४४	१८	१	९३	४१	२७७	२५	१९	६६३
१९६१	३	२	३४	७६	३३	५	..	८३	१२	२०	३०	१६	१६	४८	५	१	९	३	४७	३६	१०	३३	५२२
१९६२	१	..	३९	२७	२८	७	१२	४	२५	२१	१८	११७	५	१	२३	२९	२५	४७	१३४	५०	१२	..	८	३१	९	१०	६८३
१९६३	३२	२९	६३	२१	..	१२	६६	२०	२	४	६	२०	२०	२७	३७	२	..	३९	१९	१३०	३९	१३६	७२४
१९६४	४	७	२५	१३	२३	५	२२	१०२	१०३	६०	६१	२१	६	९	१०	३११	..	१०७	१७	२४	९३०
१९६५	१८	..	३१	..	८	१३	९	२	४३	११८	..	१	३५	२५	२	९	..	८४	२६	४२४
१९६६	१४८	२०	१७६	२६	१०	..	२३	१३	१८	३	१०७	१८	..	३४	..	५९६
१९६७	२१	११	४१	२४	८	..	२	११२	६५	९०	३७३
१९६८	१९	४२	५३	४	..	९	८	..	२६	..	११	२०	..	३७	२०७	१३३	१३८	५	७	..	७१९
१९६९	५१	९२	६७	७	५	३२	५	२	८२	९७	३६	..	३३	३९	१४	..	५६२
१९७०	..	१७	..	३१	४	४	२	८	७	१	१९	४५	६	३	..	१५५	५४	..	६३	१०	४२९
१९७१	८	३३	२८	१२	१५	५	१	..	२	४	३	..	७९	१	३	..	३२	१५५	२८	६४	१	४	४६६
१९७२	३३	..	५	२	१	२	१८	१	३२	११२	*मि.ना.	..	*मि.ना.	..	मि.ना.	..	काहीही नाही.

*मि.ना.== मिळाले नाही.

३५

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ९७

तालुक्याचे नाव : जत

वर्ष (१)	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पडलेल्या पाऊस मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या-खालील (११)	चार ते सहा आण्यामधील (१२)
१९५८	५७२	५३५	६	३	२	१	३	२	११	४	५०
१९५९	५७२	६५९	२	२	२	२	७
१९६०	५७२	६६३	..	१	२	४	१	२	१०
१९६१	५७२	५२२	८	२	२	२	१	२	७
१९६२	५७२	६८३	..	२	२	..	१	..	९	..	१२
१९६३	५७२	७२४	..	२	२	१	२	२	९	..	१४
१९६४	५७२	९३०	..	२	२	२	२	५	१२	..	१५
१९६५	५७२	४२४	२४	२	२	४	२	२	११
१९६६	५७२	५९६	..	२	२	४	२	२	१५
१९६७	५७२	३७३	३३	२	२	२	२	२	१०	..	२७
१९६८	५७२	७१९	..	२	२	२	२	२	१३
१९६९	५७२	५६२	२	२	४	२	२	४	१६	१७	..
१९७०	५७२	४२९	२४	४	४	२	२	१	१४	७७	२०
१९७१	५७२	४६६	१७	२	५	४	२	१७	..
१९७२	५७२	२०६	६१	४	४	४	२	१७	..

*मि.ना.=मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : मिरज.

तालुका : मिरज

जिल्हा : सांगली.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा		रोजी संपणारा आठवडा								
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	९	१८	१४	१९	१५	१२	१६	२५	२६	३२	२०	२१	२५	२२	२०	२८	२८	१३	२१	३३	३६	३०	२४	१९	१४	५४६
१९५८	२	..	२६	१८	..	९	..	५	१५	४७	५०	३५	..	२९	४९	२९	६४	३५	६	३	..	३	२९	२	४४९
१९५९	१	२	१९	३२	..	१८	९०	६८	३५	५५	२१	५७	१६	७	१२	..	१५	२९	३	२	४६	७९	६३	१९	६९२
१९६०	२	१९	४६	११	११	३	४६	१९	१५	५३	४२	१४	१३	३	६	..	८७	६	८१	४७	२९	१४	५७३
१९६१	१४	५४	१६	१९	१५	६४	..	३८	५०	३६	५४	१०१	१३	७	८	३४	१०	..	५	१०	..	३४	४६	४	..	३९	७४३
१९६२	५६	४०	..	११	१	५	५	३८	३८	३०	..	१४	१४	३६	५६	१	७८	१६	१०	..	७	४८	३४	१२	५५०
१९६३	११	..	११	१५	..	५१	१	..	७५	७८	३	१	१९	१२	६३	३२	३५	३	३	६	४	१०७	१८	५९	३३	७३	७१३
१९६४	३	८	१	३१	१६	३७	२०	१४	२८	४४	७९	१७	७	१४१	२८	७६	६२	२९	..	८	६४९
१९६५	२५	..	१०	४	..	३३	६	१०	२८	२	५८	१०१	२०	७	५८	५	५	..	१	१२	६५	५	१	१९	४७५
१९६६	१९१	४	५८	३	..	४	२२	५५	१८	७३	११	११	५	१०	२	३९	३९	२७	..	६	..	९१५
१९६७	..	७	११	६०	८	२४	८	१	२६	१०१	२६	३	२	६	६	५	..	१२	९९	३२	५०४
१९६८	१०	..	२५	२९	१७	५	४	१८	१	९	१७	७	१६	१	१०	६९	६७	१९९	२	२	..	५२८
१९६९	१३	५	५	१	४९	१७	८५	७	३	७२	२६	५२	..	१२	४	३६	३०	४१७
१९७०	..	६	..	३५	१	..	४२	१२	१६	१७	२०	२	२७	४७	१२	३	७	५३	१६	..	१२	१९	४३५
१९७१	*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.										
१९७२	*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.				*मि.ना.										

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : मिरज

गावांची एकूण संख्या : ५५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
	मि. मी.	मि. मा.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५४६	४४९	१८	३	१	०	३	४	११	०	६
१९५९	५४६	६९२	०	३	०	२	२	२	७	०	०
१९६०	५४६	५७३	०	३	१	२	२	२	१०	०	०
१९६१	५४६	७४२	०	३	०	३	४	२	१०	०	०
१९६२	५४६	५५०	०	३	२	०	२	२	९	०	०
१९६३	५४६	७१३	०	३	२	३	४	०	१०	०	०
१९६४	५४६	६४९	०	२	०	३	२	३	९	०	०
१९६५	५४६	४७५	१३	३	१	३	२	२	९	०	२३
१९६६	५४६	५९९	०	३	३	३	२	३	१२	०	०
१९६७	५४६	५०४	८	२	२	३	३	३	१३	०	०
१९६८	५४६	५२८	३	०	३	३	३	३	१३	०	०
१९६९	५४६	४९७	२३	३	३	३	३	३	१३	०	०
१९७०	५४६	४३५	२०	३	२	३	३	३	१३	३	०
१९७१	५४६									३	०
१९७२	५४६									५५	०

*मि. ना.

*मि. ना.

*मि. ना. = मिळाले नाही.

१६९

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : मिरज.

तालुका : मिरज

जिल्हा : सांगली.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	७	९	१८	१४	१९	१५	१२	१६	२५	२६	३२	२०	२१	२५	२२	२०	२८	२८	१३	२१	३३	३६	३०	२४	१९	१४	५४६
१९५८	२	०	२६	१८	०	९	०	५	१५	४७	५०	३५	०	२९	४९	२९	६४	३५	६	३	०	२१	२	०	०	०	४४९
१९५९	१	२	१९	३२	०	१८	९०	६८	३५	५५	२१	५७	१६	७	१२	०	१५	२९	३	२	४६	७९	०	०	६३	१९	६९२
१९६०	२	१९	४६	११	०	११	३	४६	१९	१५	५३	४२	१६	१४	१३	३	६	०	८७	६	८१	४७	२९	१४	०	०	५७३
१९६१	१४	५४	१६	१९	१५	६४	०	३८	५०	३६	५४	१०१	१३	७	८	३४	१०	०	५	१०	०	३४	४६	४	०	३९	७४३
१९६२	०	०	५६	४०	०	११	१	५	५	३८	३८	३०	०	१४	१४	३६	५६	९	७८	१६	१०	०	७	४८	३४	१२	५५०
१९६३	११	०	११	१५	०	५१	१	०	७५	७८	३	१	१९	१२	६३	३२	३५	३	३	६	४	१०७	१८	५९	३३	७३	७१३
१९६४	०	०	०	०	३	८	१	३१	१६	३७	२०	१४	२८	४४	७९	१७	७	०	०	१४१	२८	७६	६२	२९	०	८	६४९
१९६५	२५	०	१०	४	०	३३	६	१०	२८	२	५८	१०१	२०	७	५८	५	५	०	१	१२	६५	५	१	१९	०	०	४७५
१९६६	१९१	०	०	०	४	५८	३	०	४	२२	५५	१८	७३	११	११	०	०	५	१०	२	६०	३९	२७	०	०	०	१९५
१९६७	०	७	११	०	०	६०	८	२४	८	१	२६	१०१	२६	२६	३	२	६	६	५	०	१२	१९	३२	०	०	०	५०४
१९६८	०	०	१०	०	२५	२९	१७	५	४	१८	१	१	१७	७	१६	०	०	०	१	१०	६९	६७	११९	२	०	०	५२८
१९६९	०	०	०	०	०	०	०	१३	५	५	१	४९	१७	८५	७	३	७२	२६	५२	०	१२	४	०	०	३६	३०	४१७
१९७०	०	६	०	३५	६	०	४२	०	१२	१६	१७	२०	०	२	२७	४७	१२	३	७	५३	१६	०	१२	१९	०	०	४३५
१९७१	*मि.ना.													*मि. ना.													
१९७२	*मि.ना.													*मि. ना.													

*मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व झालेवारीची परिस्थिती इतिहास विभाग

महाराष्ट्र राज्य विभाग

पावसाची एकूण मर्यादा : १२२

वर्ष	वर्षी पाऊस			महाराष्ट्रातील पाऊस वर्षी पाडलेल्या आठवड्यांची संख्या						झालेवारी अवकाशा पावसाची मर्यादा	
	पावसाची पडलेल्या	प्रत्यक्ष पाडलेल्या पाऊस	वर्षी पाडलेल्या पावसाची टांचेवारी	दून	दुी	अतिशय	मर्यादा	अतिशय	एकूण	पावसाच्या- मर्यादा	पावसाच्या- मर्यादा
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९१८	५६६	४६९	१८	३	१	..	३	४	११	..	६
१९१९	५६६	६९२	..	१	..	२	२	२	७
१९२०	५६६	५३३	..	३	१	२	२	२	१०
१९२१	५६६	७६२	..	१	..	३	४	२	१०
१९२२	५६६	५५०	..	३	२	..	२	२	९
१९२३	५६६	७१३	..	३	२	१	४	..	१०
१९२४	५६६	६६६	..	२	..	१	२	१	६
१९२५	५६६	४३५	१३	१	१	३	२	२	९	..	२३
१९२६	५६६	५९९	..	३	१	३	२	३	१२
१९२७	५६६	५०४	८	२	२	३	३	३	१३
१९२८	५६६	५२८	३	..	३	३	३	३	१२
१९२९	५६६	४१७	२३	३	३	२	१	३	१२
१९३०	५६६	४३५	२०	३	२	२	३	३	१३	३	..
१९३१	५६६									३	..
१९३२	५६६									५५	..

•मि. मी. = मिळाले नाही.

१११

प्रकरण ९

सातारा जिल्हा

पार्श्वभूमि

१.१. स्थिती, भूप्रदेश व हवामान :

१.१.१. सातारा जिल्ह्याचा विस्तार १७°५' व १८°११' उत्तर अक्षांश आणि ७३°३३' व ७४°५४' पूर्वे रेखांश या दरम्यान आहे. हा जिल्हा दख्खनच्या पठाराच्या पश्चिमेस आहे आणि उत्तरेस पुणे जिल्हा, पूर्वेस सोलापूर जिल्हा, दक्षिणेस सांगली जिल्हा आणि पश्चिमेस कुलाबा व रत्नागिरी हे जिल्हे अशा या जिल्ह्याच्या सीमा आहेत.

१.१.२. या जिल्ह्याची, पश्चिम, मध्य व पूर्व अशा तीन भागांत विभागणी करता येईल. पश्चिम भागाच्या सीमेवर सह्याद्रीच्या रांगा असून तेथे १,२०० मि. मी. ते १,५०० मि. मी. पर्यंत मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडतो. या भागात, पाटण, जावळी व महाबळेश्वर हे तालुके आणि सातारा व वाई या तालुक्यांचा काही भाग यांचा समावेश होतो. या भागात डोंगरउतारावरील माती निकस आहे. मध्य भागात कोरेगाव व कराड हे तालुके आणि सातारा व वाई या तालुक्यांचा पूर्व भाग यांचा समावेश होतो. पूर्व भागात फलटण, खटाव व भाण हे तालुके आणि खंडाळा तालुक्याचा पूर्व भाग समाविष्ट आहे. येथील माती निकस व उथळ असून पाऊस अनिश्चित स्वरूपाचा आहे.

सातारा जिल्ह्यात दोन मुख्य पर्वतरांगा आहेत. एक सह्याद्रीची रांग आणि तिचे फाटे आणि दुसरी महादेव पर्वतराजी आणि तिचे फाटे.

कृष्णा ही या जिल्ह्यातील मुख्य नदी आहे. कृष्णा नदीच्या जलनिस्सारण पद्धतीमध्ये उजवीकडील कुडाळी, वेण्णा, उर्मोडी, तराळी व कोयना आणि डावीकडे वसना व येरला या सात उपनद्यांच्या जलनिस्सारणाचाही समावेश होतो. कोयना ही कृष्णेची या जिल्ह्यातील सर्वांत मोठी उपनदी आहे. निरु व माणगंगा या भीमेच्या दोन उपनद्या या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडून वाहतात.

१.१.३. हवामान.—पश्चिम भागामध्ये उन्हाळ्यात थंड व आरोग्यदायक हवामान असते, परंतु पावसाळ्यात तेथे थंडी पडते. वाई तालुक्याच्या सपाटीच्या प्रदेशात वर्षभर समशीतोष्ण हवामान असते. पश्चिमेकडून पूर्वेकडे जावे तसतसा ऊबदारपणा वाढत जातो. मध्य प्रभागामध्ये हिवाळ्यात बराच ऊबदारपणा असतो. पूर्व भागातील हवामानात बरीच तफावत आढळते. येथे जून महिन्याच्या मध्यावर पावसाळा सुरू होतो आणि ऑक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस संपतो. जुलै महिन्यात सर्वांत अधिक पाऊस पडतो. जिल्ह्यात सर्वत्र सारखा पाऊस पडत नाही. पश्चिमेकडील प्रदेशात अतिशय मोठ्या प्रमाणात वृष्टी होते आणि जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतसे ते प्रमाण घटत जाते. मध्य भागात, ६०० मि. मी. ते १,२०० मि. मी. या दरम्यान पाऊस पडतो, तर पूर्व भागातील पावसाची सरासरी ६०० मि. मी. पेक्षाही कमी आहे.

१.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१.२.१. सातारा जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १०,४९२ चौ. कि. मी. असून १९७१ मध्ये तेथील लोकसंख्या १७,२७,३७६ होती. त्यापैकी नागरी क्षेत्रामध्ये २,२७,२५७ (१३.१६ टक्के) आणि ग्रामीण क्षेत्रामध्ये १५,००,११९ (८६.८४ टक्के) इतकी लोकसंख्या होती. त्या तुलनेने राज्याची टक्केवारी नागरी क्षेत्रामध्ये ३१.१७ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रामध्ये ६८.८३ टक्के इतकी होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २०.७९ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ४३.४५ टक्के होती व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ १७.९६ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के होते. १९७१ व १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान १३ व्या क्रमांकावर होते.

१.२.२. १९७१ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रामधील लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १४८ होती, १९६१ मध्ये ती १२६ होती. महाराष्ट्र राज्याचे तत्संबंधीचे आकडे अनुक्रमे ११५ व ९५ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुकानिहाय आकडे कराड तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला २५० पासून माण तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ८० असे बरेच भिन्न होते.

१.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१—सातारा जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येत ५,४१,३३० (३१ टक्के) कामकरी होते व ११,८६,०४६ (६९ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ व ६३.५ असे होते.

१.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

(आकडे हजारात.)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	७२७	७७३	१,५०० (१०० टक्के)

(१)	पुरुषण (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(ख) एकूण कामकरी	३४२	१३८	४८० (३२ टक्के).
(१) शेतकरी	२१४	८२	२९६ (६२ टक्के).
(२) शेतमजूर	४९	४७	९६ (२० टक्के).
(३) इतर सेवा	७९	९	८८ (१८ टक्के).
(ग) एकूण कामगारेतर	३८५	३६५	७५० (६८ टक्के).

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३२ टक्के कामकरी व ६८ टक्के काम न करणारे होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी ६२ टक्के शेतकरी व २० टक्के शेतमजूर म्हणजेच एकूण ८२ टक्के शेतकरी व शेतमजूर होते (यासंबंधीची राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के होती). एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२८ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४९ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखीच असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के आहे.

ग्रामीण कामकऱ्यांपैकी २ टक्के लोक गुरांची जोपासना, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी कामे करत होते, ६ टक्के लोक उत्पादन, प्रक्रिया, इत्यादींसारख्या व्यवसायात गुंतले होते. २ टक्के लोक व्यापार व वाणिज्य यांमध्ये व १ टक्का लोक वाहतूक व दळणवळण या व्यवसायात होते.

९.४:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यात वनांखाली एकूण १,४८,५०० हेक्टर क्षेत्र होते. वनांखालील क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम १४ टक्के होते. राज्याच्या बाबतीत हीच सरासरी १७.६ टक्के होती.

वन उत्पादनांमध्ये इमारती लाकूड, इंधनाचे लाकूड, चंदन व इतर गौण वन उत्पादने यांचा समावेश असून १९७०-७१ मध्ये त्यांची एकूण किंमत सुमारे ३.६५ लाख रुपये होती.

९.५. माती:

जिल्ह्यामधील मातीच्या प्रतीत बरीच तफावत आढळते. पश्चिमेकडे महाबळेश्वर, वाई, जावळी व पाटण या तालुक्यातील माती घाटांमधील लाल जांभ्या दगडाची बनलेली आहे. डोंगरउतारावरील माती विरळ व निकस आहे. वाई, जावळी व पाटण या तालुक्यांमध्ये कृष्णा, वेण्णा, कुडाळी, कोयना व कोले या नद्यांच्या खोऱ्यातील सखल जमिनींची माती चांगल्या दर्जाची व काळी आहे. जिल्ह्याच्या मध्य भागात मध्यम ते सखोल काळी गाळाची माती आढळून येते. नद्यांच्या पात्रातील माती सखोल, काळी, गाळाची आणि ओलावा पुष्कळ प्रमाणात टिकवून धरणारी आहे. खंडाळा, माण व फलटण या तालुक्यांमध्ये, नीरा नदीच्या व तिच्या उपनद्यांच्या काठी काही काळ्या मातीचे सकस जमिनीचे पट्टे असले तरी इतरत्र निकस मातीची जमीन आहे. खंडाळा तालुक्याच्या पूर्वेकडील भागात माती निकस, उथळ व पांढुरक्या रंगाची आहे. जिल्ह्याच्या अतिपूर्वेकडे म्हणजे खटाव व माण या तालुक्यांत माती कमालीची निकस व उथळ आहे.

९.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्र:

९.६.१. जमिनीच्या वापरासंबंधीची व पिकांसंबंधीची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्रे (१९६८-६९)

अनुक्रमांक (१)	बाब (२)	क्षेत्र (१०० हेक्टरमध्ये) (३)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१०,५८२	१००
२	वने	१,४८५	१४.०
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,१५३	१०.९
४	पडीत जमीनखेरीज लागवडीखाली नसलेली इतर जमीन—		
	(क) कायम कुरणे इत्यादी	७५	०.७
	(ख) संकीर्ण झाडपिके व वृक्ष यांखालील जमीन	१४	०.१
	(ग) लागवड योग्य पडीत जमीन		
	एकूण—बाब ४	८९	०.८

(क) स्थूल क्षेत्र (१९६८-६९)—चालू

अनुक्रमांक (१)	बाब (२)	क्षेत्र (१०० हेक्टरमध्ये) (३)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
५	पडीत जमीन—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	६४	०.६
	(ख) इतर पडीत जमिनी	७८५	७.४
	एकूण—बाब ५	८४९	८.०
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	८३३	७.९
	(ख) जलसिंचित नसलेले	६,१७२	५८.३
	एकूण—बाब ६	७,००५	६६.२
७	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५१३	४.८
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	७,५१८	७१.०
९	निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र	१,०२८	९.७
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	७,०६९	६६.८

(ख) पिकांखालील क्षेत्र

अनुक्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र (१०० हेक्टरमध्ये) (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	२७३	३.६
२	गहू	१६४	२.२
३	खरीप ज्वारी	६४९	८.६
४	रबी ज्वारी	१,२०७	१६.१
	एकूण—ज्वारी	१,८५७	२४.७
५	बाजरी	१,४९८	१९.९
६	इतर धान्ये	१५७	२.१
	एकूण—धान्ये	३,९४८	५२.५
७	हरभरा	११८	१.६
८	मूग	३५	०.५
९	तूर	६२	०.८
१०	उडीद	७१	०.९
११	कुळीथ	६६	०.९
१२	मटकी	२१८	२.९
१३	इतर डाळी	७७	१.०
	एकूण—डाळी	६४७	८.६
	एकूण—अन्न धान्ये	४,५९४	६१.१
१४	ऊस	१४३	१.९
१५	कापूस	६२	०.८
१६	भुईमूग	६७९	९.०
१७	करडई	६६	०.९
१८	भाज्या	७९	१.१
१९	फळे	८	०.१

९.६.२. या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र १०.५८ लाख हेक्टर आहे. यापैकी जवळजवळ ६७ टक्के क्षेत्रात लागवड केली जाते. वनांखाली १४ टक्के क्षेत्र आहे. येथील गुराढोरांची संख्या १०,३७,५२० इतकी असली तरी कुरणे व चराईच्या जमिनी यांचे प्रमाण फारसे (०.७ टक्के) नाही. पडीत जमिनी व चालू पडीक जमिनी याखालील क्षेत्र जरी नगण्य असले (१ टक्का) तरी इतर पडीक जमिनीचे प्रमाण बरेच म्हणजे ७.४ टक्के आहे. ह्या जमिनी वनांखाली किंवा कुरणांखाली चांगल्या प्रकारे आणता येतील.

९.६.३. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र हे भौगोलिक क्षेत्राच्या ९.७ टक्के व पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या सुमारे १३ टक्के आहे. जलसिंचनाची साधने पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(१०० हेक्टर)

(क) सरकारी कालवे	२४०
(ख) खाजगी कालवे	[..	१७१
(ग) विहिरी	३८४
(घ) इतर साधने	३८
एकूण	८३३

कृष्णा कालवा, नीरा उजवा तट कालवा व इतर लहान पाटबंधाऱ्यांची बांधकामे यामुळे जलसिंचनाच्या खात्रीच्या सोयी उपलब्ध आहेत.

९.६.४. पिकां खर् ल क्षेत्रे.—पश्चिमेकडे महाबळेश्वर व पूर्वेकडे माण ह्या तालुक्यांसह पुणे जिल्ह्याप्रमाणेच या जिल्ह्याचेही कृषि हवामानाचे तीन भाग पडतात. महाबळेश्वर, जावळी व पाटण या पश्चिमेकडील तालुक्यांत तांदूळ पिकतो, तर जिल्ह्याच्या मध्य भागात खरीप ज्वारी (८.६ टक्के) आणि बाजरी (१९.९ टक्के) पिकते. पूर्वेकडील तालुक्यांत नेहमी टंचाईची परिस्थिती असते. तेथे रबी ज्वारी हे मुख्य पीक आहे.

९.६.५. ऊस (१.९ टक्के) व भुईमूग (९ टक्के) ही या जिल्ह्याची मुख्य नगदी पिके आहेत. जलसिंचनाच्या वाढत्या सोयीबरोबरच उसाच्या लागवडीतही वाढ होत आहे. जिल्ह्यामध्ये सध्या ३ साखर कारखाने चालू आहेत.

९.६.६. १९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या बैल व रेडे यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (१९६६ मध्ये) ९.०३ हेक्टर पिकांखालील स्थूल क्षेत्र होते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण ५.७५ हेक्टर होते.

९.७. गुरेढोरे :

१९७२ मध्ये जिल्ह्यात शेतीसाठी उपयुगी असणाऱ्या गुराढोरांची संख्या ११.०८ लाख होती. त्यापैकी ३.६७ लाख गाई-बैल, २.१० लाख म्हशी-रेडे, ५.२३ लाख शळ्या-मढ्या आणि ०.०८ लाख इतर जनावरे होती. कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांची संख्या ६.९६ लाख होती. १९६६ मध्ये हीच संख्या अनुक्रमे १०.३८, ३.७८, १.७०, ४.८१ व ०.०९ लाख अशी होती.

९.८. उद्योगधंदे :

सातारा जिल्ह्यात १९७० मध्ये १०३ नोंदणी झालेले कारखाने होते, त्यापैकी ३७ कारखाने बंद पडले होते. उर्वरित कारखान्यांपैकी ६३ कारखाने, कारखाने विभागाकडे विवरणे सादर करित होते व तेथे ८,०४० व्यक्ती कामावर होत्या. ३ कारखाने विवरणे सादर करित नव्हते व तेथे ५८ व्यक्ती कामावर होत्या. या चालू कारखान्यांमध्ये ८ कापूस जिनिंग व दाबणीचे कारखाने, ५ साखर व शुद्धीकरणाचे कारखाने या प्रकारचे आणि इतर काही थोडे संकीर्ण प्रकारचे होते.

९.९. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,१४२ गावांपैकी ८.३४ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४८४ गावांना विद्युत्शक्ती पुरवण्यात आली. ३१ मार्च १९६६ रोजी संबंधित आकडेवारी ३.६९ लाख लोकसंख्या असलेली १८६ गावे अशी होती. १९६६ मधील गणनेप्रमाणे जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व तेल पंप यांची संख्या अनुक्रमे २,०८९ व ६,९४३ अशी होती.

९.१०. दळणवळण :

३१ मार्च १९७१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी १२० कि.मी. होती. रस्त्यांची एकूण लांबी ४,०६० कि.मी. होती, त्यापैकी ७९१ कि.मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या आणि ३,२६९ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होता.

९.११ :

सातारा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,३३५ होती. त्यापैकी ७७३ कृषि पत संस्था, ६९ कृषीतर पत संस्था, १९६ कृषि विंगरपत संस्था व २९७ कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या.

१९७०-७१ मधील प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या]	७७१
सदस्य संख्या]	१,५५,१८५
(रुपये लाखात)						
भाग भांडवल	२३३.१७
राखीव व इतर निधी	५१.२५
खेळते भांडवल	९६०.५३
दिलेली कर्जे	५४७.६४
वसूल झालेली कर्जे	४९६.८९
येणे असलेली कर्जे	७२५.७८
थकबाकी	२४३.७८

१९६९-७०, १९७०-७१ या वर्षी जिल्हा विकास बँकेच्या ४० संस्था होत्या आणि १९६९-७० व १९७०-७१ मधील सदस्य संख्या अनुक्रमे २३,१०१ व २२,१९० होती व या दोन वर्षांत अनुक्रमे ११८.४२ लाख रुपये व २००.६४ लाख रुपये दीर्घ मुदतीची कर्जे देण्यात आली.

९.१२. पाटबंधारे :

९.१२.१. सातारा जिल्हा हा, भीमा खोऱ्याचा काही भाग व कृष्णा खोऱ्याचा काही भाग यांचा मिळून बनलेला आहे. जिल्ह्यात भीमा, कृष्णा, नीरा, माण व येरला या पाच मुख्य नद्या आहेत. त्या सह्याद्रीच्या उंच करारीमध्ये उगम पावून पूर्वेकडे वाहतात. प्रत्येक नदीची या जिल्ह्यातील लांबी सुमारे ७५ ते १७० कि. मी. या दरम्यान आहे.

९.१२.२. सातारा जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र १०,५८,२०० हेक्टर आहे. यापैकी लागवडीयोग्य क्षेत्र ७,०६,९०० हेक्टर म्हणजेच भौगोलिक क्षेत्राच्या ६७ टक्के आहे.

९.१२.३. जिल्ह्यात पाच मोठे प्रकल्प अस्तित्वात आहेत. त्यापैकी (१) वीर, (२) खोडशी व (३) वेअर या तीन प्रकल्पांखाली ३५,५०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होते. हेलनाक येथील मोठा प्रकल्प केवळ जलविद्युत् योजनेकरिता आहे. म्हसवड तलाव या चौथ्या योजनेचे पानलोटाचे क्षेत्र सोलापूर जिल्ह्यात येते. म्हणून जिल्ह्यातील जलसिंचनाखालील एकूण क्षेत्र ८२,८०० हेक्टर म्हणजेच मशागतयोग्य क्षेत्राच्या ११.७ टक्के आहे.

९.१२.४. जिल्ह्यामध्ये १६ मोठ्या व मध्यम योजना प्रस्तावित करण्यात आल्या आहेत. या योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर सातारा जिल्ह्यातील १,२८,००० हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल व ६३,६१० दशलक्ष घनफूट जलसंपत्तीचा विनियोग होईल.

९.१२.५. सध्या ४ लहान पाटबंधार्यांची कामे प्रत्यक्षात जवळजवळ पूर्ण होत आली आहेत. ही बांधकामे पूर्ण झाल्यावर २,१२० हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल व १२५ दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर होईल. या चार योजनांपैकी फक्त एका योजनेतच साठवण तलाव आहे व इतर बंधारे आहेत. या तीन योजना व सर्व साठवण तलाव यांचे अन्वेषण करण्यात आले आहे व ते त्यांची शक्यता स्पष्ट झाली आहे. याखाली १,४३० हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल व २१७ दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर होईल. सध्या चार लहान पाटबंधार्यांची कामे अन्वेषणाधीन आहेत. यांखाली १,६७५ हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल व २७८ दशलक्ष घनफूट पाणी वापरात येईल. याशिवाय आणखी १४ योजनांचे राज्य क्षेत्रात अन्वेषण करण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले आहे. तसेच निरनिराळ्या लहान पाटबंधारे योजनांचे स्थानिक क्षेत्रात अन्वेषण करण्यात आले आहे. या सर्व योजनांच्या जलसिंचनाचे संभाव्य लक्ष्य १०० हेक्टरापेक्षा कमी आहे. स्थानिक क्षेत्राच्या बाबतीत सांगायचे तर ज्याद्वारे सुमारे ४०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित करतील अशा १७ योजनांचे बांधकाम चालू आहे.

९.१२.६. उद्धारण जलसिंचनाचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार करण्याचे विचाराधीन आहे. सध्या १४ उद्धारण जलसिंचन योजना पूर्ण झाल्या आहेत. त्यापैकी ४ योजनांचे बांधकाम नुकतेच पूर्ण झाले आहे. १० योजनांचे काम चालू आहे व त्याखाली १,७०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत आहे. १८ योजनांचे आतापावेतो अन्वेषण करण्यात आले आहे. या योजना पूर्ण झाल्यावर सुमारे ४,६५० हेक्टर जमिनीला जलसिंचनाची सोय उपलब्ध होईल. २४ योजनांचे अन्वेषण करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. या योजनांखालील प्रस्तावित जलसिंचन क्षेत्र २,४०० हेक्टर आहे.

९.१२.७. यावरून असे दिसून येईल की, या सर्व योजना पूर्ण झाल्यावर सातारा जिल्ह्यातील एकूण ७,०६,९०० हेक्टर मशागतयोग्य क्षेत्रापैकी सुमारे २,१४,३०० हेक्टर म्हणजेच अंदाजे ३० टक्के क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे.

९.१२.८. १९६९-७० मध्ये ३७,०१६ जलसिंचन विहिरी होत्या व त्याखाली एकूण ३८,४०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत होते. त्याशिवाय जलसिंचनासाठी वापरात नसणाऱ्या अशा आणखी ३,७४८ विहिरी होत्या.

९.१३. भूजलसंपत्ति :

सातारा जिल्हा कृष्णा व भीमा या नद्यांच्या खोऱ्यात बनलेला आहे. जमिनीचा पृष्ठभाग समुद्रसपाटीपासून ६०० मी. ते १,४३८ मी. पर्यंत निरनिराळ्या उंचीचा आहे. येथील खडक ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसाच्या प्रवाहाचे जाड थर एकावर एक साचून बनलेले आहेत. मोठ्या ओढ्यांच्या काठचे व नद्यांच्या काठचे गाळाचे लहान लहान साठे ज्वालामुखीच्या लाव्हा रसावर साचलेले आहेत. या संपूर्ण जिल्ह्यातील पावसाची वार्षिक सरासरी ७०६ मि.मी. आहे. पाणी साचून राहणाऱ्या विविध स्तरांमध्ये भूजल अनगणित

ज्वालामुखीजन्य खडक व गाळाचे लहान साठे यांमध्ये प्रामुख्याने पावसाचे पुन्हा पाणी भरते. जिल्ह्यातील, पाणी असणाऱ्या विविध स्तरांमधील भूजल दरवर्षी पुन्हा भरण्याचे प्रमाण १९,७०० दशलक्ष घनफूट असल्याचा तात्पुरता अंदाज आहे. वापरातील सर्व विद्यमान जलसिंचन विहिरींमधून भूजल काढण्याचे एकूण प्रमाण ९,७०० दशलक्ष घनफूट इतके तात्पुरते अंदाजित केले आहे. यामुळे जिल्ह्यामधील पाणी साचून राहणाऱ्या निरनिराळ्या स्तरांमध्ये १०,००० दशलक्ष घनफूट भूजल शिल्लक राहिल. हे पाणी, योग्य ठिकाणी खोदलेल्या विहिरी, खोदलेल्या नि-विधण विहिरी आणि विधण विहिरी यांच्या सहाय्याने उपलब्ध करता येईल. उपलब्ध भूजलसंपत्ती विचारात घेता, जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी सुमारे १२,००० नवीन विहिरी खोदता येतील. तसेच अपुऱ्या पाण्यामुळे वापरात नसलेल्या विद्यमान विहिरींमध्ये सुधारणा करणे शक्य आहे. या विहिरींच्या तळामध्ये बारीक, उभी आणि केंद्रिक (रेडिअल) छिद्रे पाडून अशी सुधारणा करता येईल. काही विद्यमान विहिरींना फारच कमी पाणी असल्याचे आढळून आले आहे. अनुकूल परिस्थिती असेल तेथे पाझर तलाव बांधून अशा विहिरींचे पाणी वाढवता येईल, कारण यामुळे पुन्हा भरणारे पाणी वाढण्यास व अपवाह कमी होण्यास मदत होईल. महाबळेश्वर, पाटण, फलटण व बाई या तालुक्यांमध्ये विहिरींची घनता कमी आहे. या तालुक्यात जलसिंचन विहिरींची संख्या वाढवण्यास वाव असला तरी या तालुक्यातील प्रदेशरचनेमुळे त्याला मर्यादा पडली आहे.

९.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

९.१४.१. कृषि हवामानदृष्ट्या या जिल्ह्याची चार भागांत विभागणी होते. ते भाग असे घाट भाग, संक्रमण भाग क्रमांक १, संक्रमण भाग क्रमांक २ व टंचाईग्रस्त किंवा पर्जन्य छायेचा भाग. कोयना व महाबळेश्वरचा डोंगराळ प्रदेश घाट भागात येतो, तर पाटण व जावळी या तालुक्यांचा मध्यवर्ती टापू संक्रमण भाग क्रमांक १ मध्ये येतो. जिल्ह्याचा मध्यवर्ती टापू संक्रमण भाग क्रमांक २ मध्ये मोडतो. जिल्ह्याचा बाकीचा (पूर्व) भाग पर्जन्य छायेच्या भागात येतो.

९.१४.२. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांतील पर्जन्यमानाविषयीची आकडेवारी, आणेवारी १ जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती या सर्वांचा विचार केला आणि जिल्ह्याचा पुढील भाग निरनिराळ्या वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग असल्याची शिफारस केली :—

क्षेत्र	वर्ग
खंडाळा (लोणंद मंडल)	ब
माण तालुका	ब
खटाव (पुसासावली व वडूज मंडले)	क
फलटण (दक्षिण भाग)	क

९.१४.३. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) खंडाळा, माण व खटाव हे तालुके अवर्षणप्रवण मानले होते. फलटण तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्राची टक्केवारी ३० पेक्षा अधिक असल्यामुळे आयोगाने हा तालुका अवर्षण-प्रवण भागांच्या सूचीमधून वगळला होता. जिल्ह्यातील खंडाळा, फलटण, कोरेगाव, खटाव, माण व कराड हे ६ तालुके आम्ही ठरवलेल्या अवर्षणाच्या स्थूल क्षेत्रात मोडतात. गेल्या अनेक वर्षांतील कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या मोठी असण्याच्या वारंवारतेवरून सुद्धा पावसाचे लहरी स्वरूप स्पष्टपणे दिसून येत होते. तथापि, कराड हा तालुका कृष्णा नदीच्या काठावर अनुकूल ठिकाणी वसलेला आहे व तेथील जमीन सुपीक आहे. हा तालुका अवर्षणाच्या प्रतिकूल परिस्थितीपासून पुरेशा प्रमाणात मुक्त आहे असे आम्हाला वाटते.

९.१४.४. पर्जन्यविषयक आकडेवारीवरून असे दिसते की, गेल्या २ ते ३ वर्षांत, महाबळेश्वर व पाटण यासारख्या मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडणाऱ्या तालुक्यांसह पुष्कळशा तालुक्यात सरासरीपेक्षा २५ पेक्षा जास्त टक्के कमी पाऊस पडला. पावसासंबंधीचा आणखी एक उल्लेखनीय कल असा आहे की, इतरांच्या तुलनेने पावसाची सरासरी कमी असणाऱ्या तालुक्यांमध्ये ४ ते ५ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती, तर जास्त पावसाच्या भागांतील तालुक्यात फक्त एक किंवा दोन वर्षांमध्येच कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती. पर्जन्यविषयक आकडेवारी, आणेवारी व जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती याविषयी तालुकानिहाय अभ्यास पुढील परिच्छेदांमध्ये केला आहे.

९.१४.५. १९५८ ते १९७२ या वर्षांतील पाच अवर्षणप्रवण तालुक्यांमधील सप्ताहवार पर्जन्यमानाचे आकडे व कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या दर्शवणारी विवरणपत्रे सोबत जोडली आहेत आणि पिकांची आणेवारीही सोबत दिली आहे.

९.१५. खंडाळा :

९.१५.१. या तालुक्यात ४५ गावांचा व शहरांचा समावेश असून एकूण लोकसंख्या ०.७२ लाख आहे. लोकसंख्येची घनता दर चौरस कि. मीटरला १३७ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ३५,३६९ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ३,७७५ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १०.६७ टक्के आहे. वनांखाली ५,६३१ हेक्टर क्षेत्र आहे.

९.१५.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ७१३ मि. मी. आहे. येथे १९५८ पासूनच्या १२ वर्षांपैकी १० वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९६५, १९६७ व १९७१ या वर्षांमध्ये ऑक्टोबर महिन्यातील लागोपाठ चार चार आठवड्यात कमी पाऊस पडला.

९.१५.३. पारदासानी समितीने या तालुक्यातील लोणंद मंडल दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त क्षेत्र म्हणून मानले होते. पाटबंधारे आयोगाने संपूर्ण तालुक्याला टंचाईग्रस्त भाग म्हणून मानले होते. मोठ्या पाटबंधारे कालव्यांखाली येणाऱ्या क्षेत्राव्यतिरिक्त हा संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण असल्याचे आम्ही मानले आहे.

९.१६. फलटण :

९.१६.१. या तालुक्यामध्ये ८० गावे आहेत व तेथील लोकसंख्या १.८७ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १५८ आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८७,८०९ हेक्टर आहे व वनांखाली ८,८९३ हेक्टर क्षेत्र आहे. निव्वळ जलसिंचन

क्षेत्र ३०,७५२ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचन क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ३५.०२ टक्के आहे. जलसिंचन क्षेत्रापैकी बराच मोठा भाग सरकारी कालव्यांच्या जलप्रदाय क्षेत्राखाली यतो म्हणून तेथे पाणीपुरवठा खात्रीचा आहे. या तालुक्यातील ५५ गावे नीरा उजवा तरट कालवा व बाणगंगा कालवा यांच्या जलप्रदाय क्षेत्रात येतात.

१.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ४३७ मि. मी. आहे. १९६३ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १५ वर्षांपैकी १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. १९५९ व १९६६ या वर्षांमध्ये ऑक्टोबर महिन्यातील लागोपाठच्या चार आठवड्यांत कमी पाऊस पडला.

१.१६.३. पारदासानी समितीने, या तालुक्याचा जो भाग कालवे पाटबंधाऱ्यांमुळे सुरक्षित झालेला नाही असा दक्षिणेकडील भाग 'क' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग म्हणून मानला होता. या तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचन क्षेत्र पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ३० टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्यामुळे पाटबंधारे आयोगाने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून मानले नव्हते. ज्या गावांना कालव्यांद्वारे होणाऱ्या जलसिंचनाचे संरक्षण लाभत नाही, अशा गावांत टंचाईची परिस्थिती वारंवार उद्भवते, असे वरील आकडेवारीवरून दिसते.

१.१७. कोरेगाव :

१.१७.१. या तालुक्यात ७४ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.६ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १७४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ७१.१६९ हेक्टर आहे, तर वनांखाली १०,९८३ हेक्टर क्षेत्र आहे. वनांखालील क्षेत्र पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या १५ टक्के आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,५३६ हेक्टर असून त्याची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ६.३७ टक्के आहे.

१.१७.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ७१५ मि. मी. आहे. १९६५ साली सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ५ वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा जास्त होती. १९५८, १९५९, १९६१, १९६४ व १९६५ या वर्षांमधील सप्टेंबर-ऑक्टोबर मध्ये लागोपाठच्या चार आठवड्यांत कमी पाऊस पडला.

१.१७.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका मानले नव्हते. आम्ही संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये समावेश केला आहे.

१.१८. खटाव :

१.१८.१. या तालुक्यात ९० गावे असून तेथील लोकसंख्या १.७८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १३५ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.११ लाख हेक्टर आहे. तर वनांखाली ७.०७३ हेक्टर क्षेत्र आहेत. तालुक्यामधील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,५४० हेक्टर असून त्याची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ७.६७ टक्के आहे.

१.१८.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ५२३ मि. मी. आहे. १९६५, १९६८ व १९७० या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८, १९५९, १९६०, १९६३, १९६९ व १९७१ या वर्षांतील सप्टेंबर-ऑक्टोबर या महिन्यात लागोपाठ चार आठवडे कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१.१८.३. पारदासानी समितीने, या तालुक्यातील पुसासावली व वडूज ही मंडळे 'क' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग म्हणून मानली होती. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण मानला होता. आम्हाला दुसरे मत मान्य आहे.

१.१९. माण :

१.१९.१. या तालुक्यात ७० गावे असून येथील लोकसंख्या १.२१ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला ८४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १,०९,६२७ हेक्टर आहे. तर वनांखाली १२,९५४ हेक्टर क्षेत्र आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,३६३ हेक्टर असून पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी त्याची टक्केवारी ७.६३ आहे.

१.१९.२. म्हसवड केंद्रात नोंदल्याप्रमाणे तालुक्यातील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ४८० मि. मी. आहे. १९६५, १९६७, १९६९ व १९७० या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ९ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१.१९.३. पारदासानी समितीने संपूर्ण तालुक्याच्या 'ब' वर्गातील दीर्घकालीन अवर्षणप्रवण भाग मानले होते. पाटबंधारे आयोगानेही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले होते. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : खंडाळा.

तालुका : खंडाळा.

जिल्हा : सातारा

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१३	३	११	१०	१५	१०	१८	२१	५३	५०	२१	४९	११०	५०	३८	२३	२९	३२	१८	१७	४२	३९	१२	९	१८	२	७१३
१९५८	१७	८	५	..	१६	३२	१३६	..	१८	६२	५	९	३९	५१	३	३८१
१९५९	१०	१८	६१	४२	..	३५	४०	७५	५	३९	१०	११	१९	२९	४६	..	२	१०	..	४५२
१९६०	३	५४	३४	..	१२	२३	६	७१	..	१०४	..	७	५	३१९
१९६१	११७	..	८०	*मि.ना.	*मि.ना.	१९७
१९६२	९४	१५	३७	२३	२४	..	९	१४	३	२४	९६	४	७५	११	४२९
१९६३	१७	..	६	५०	५७	६	८	१०५	९	२१	६६	६	६	..	१	३५	२	३२	१००	१२	४८९
१९६४	*मि.ना.	*मि.ना.
१९६५	३६	३	२	..	५१	७६	१६	..	७	५०	१०२	३	८	३२	८७	४७३
१९६६	१७३	१०१	४१	२०	६६	६६	८२	३	१८	५	..	१३	१२	..	१००	२५	१७	१०	८३२
१९६७	३०	..	११	२५३	४५१	२५८	११७	३२५	१४३६	४२१	१३४	१३६	२५०	२१०	६८	८२	९८	२५	३	४३८८
१९६८	१६	३९	४	४	२६	..	७	२३	..	१४	७	१३	९	१२७	१२१	३३	४४३
१९६९	६	..	३६	..	७१	२३	..	२६	३२	९६	१०	..	३८	१२९	३	९	३२	..	५११
१९७०	..	२४	..	२१	३०	..	४९	१०	..	९	१०	२४	१२	..	१५	२२	१०	१६	९	३२	..	३२६
१९७१	६	१५	..	४६	..	४	..	३	२	२	..	२७	१९	२०	१२२	२	..	३४७
१९७२	..	८	७	..	५२	६०	६	१	२	*मि.ना.	कांहीही नाही

*मि.ना.—मिळणार नाही.

तालुकाचे नाव : खंडाळा.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ४६

वर्ष (१)	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या गावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार भाष्या- खालील (११)	चार ते सहा भाष्याखालील (१२)
	१९५८	७१३	३८१	४९	४	३	३	४	३	१७	..
१९५९	७१३	४५२	२७	२	२	४	२	३	१३
१९६०	७१३	३१९	५६	३	३	४	२	३	१५
१९६१	७१३	१९७	७४	४
१९६२	७१३	४२९	४०	४	२	४	२	२	१४
१९६३	७१३	४८९	३२	२	४	३	४	१	१४
१९६४	७१३	*मि.ना.
१९६५	७१३	४७३	३४	३	३	२	३	४	१५	..	४६
१९६६	७१३	८३२	..	२	२	३	२	२	११
१९६७	७१३	४,३८८	..	१	४	५
१९६८	७१३	४४३	३९	२	४	४	१	३	१४
१९६९	७१३	५११	२३	३	२	२	३	४	१४
१९७०	७१३	३२६	५५	२	५	३	२	३	१५
१९७१	७१३	३४७	५२	३	५	३	३	४	१८	४५	..
१९७२	७१३	१३६	..	४	३	४५	..

काहीही नाही

*मि. ना.-मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : फलटण

तालुका : फलटण

जिल्हा : सातारा

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण			
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा							
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९	
सरासरी	१८	५	१२	१६	५	१२	२२	२३	१८	१५	१३	१४	१५	९	१२	१९	२०	१६	१७	२९	४६	३४	२१	१०	१६	४	४३७	
१९५८	१	१६	..	१	२७	२	३२	७	१८	३६	..	२०	४३	२७	३२	२६	५	५७	११	४	३६५	
१९५९	१५	..	४	४१	..	३९	२	१३६	११	३०	..	१८	१४	२२	९	..	१२	४०	३१	२	२	४२८	
१९६०	..	११	९	५३	४	१	२७	१४	२४	९	..	१८	३५	११	३	..	७२	८	१९७	६०	२४	२४	६०६	
१९६१	१	२९	६६	५३	१	११	२	५७	१७	९	७	१३	१२	१	४	१४	१	..	१	१	..	९	४७	१	..	४	३६१	
१९६२	४८	६	..	१९	२	..	८	२४	१८	४	१	२	३९	२३	..	८	१११	२२	२	..	१८	६५	२४	४४४		
१९६३	५	..	७	१०	१२	४९	..	१२	४८	७	३४	१७	११	३	३	२४	४	१४	..	२७	१६	१७	३१६	
१९६४	२	..	५२	४	१०	१	३१	८	१	७	..	१	५	३	२६७	४	८५	८	२	२६	१	५२६	
१९६५	२	५८	..	६	..	३८	१४	१	..	२	३३६	९	..	१४	३२	४१	४	५	१०	..	५	३६२	
१९६६	२२८	१८	१८	१	..	२७	७१	३	२३	२३	४	७	८	..	६१	५	१०	४९२	
१९६७	..	३	२७	११२	..	४	..	१४	२१	६३	२७	४	..	२	१	७	..	५२	८१	३६	४४५	
१९६८	२७	४७	९	३८	८	..	७	१८	३६	६	..	२	१	७	१९	५६	१३५	५८	२	४४३	
१९६९	४	..	१८	२९	८९	३४	१९	८	२	३४	६	१४	१११	१५६	१०	..	२५	३४	..	५९३	
१९७०	..	१४	..	३३	३३	३९	१९	२	७	१०	५	..	२५	३२	३	२	..	१६	१४	..	३६	८	३८८	
१९७१	३६	१४	८	३	..	७	७	८०	८	६८	५२	३६	..	१४	..	३३३	
१९७२	*मि. ना.	*मि. ना.	२३	३	१७	..	३	७	७	८०	८	..	१६	१४	..	३६	..	१४	..	नाही	नाही.

*मि. ना.—मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : फलटण

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ८०

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४३७	३६५	१८	३	२	११
१९५९	४३७	४२८	२	२	२	४	१२
१९६०	४३७	६०६	..	२	२	२	१०	..	५८
१९६१	४३७	३६१	१९	२	४	१०
१९६२	४३७	४४४	..	३	३	२	११
१९६३	४३७	३१६	३०	३	२	२	७
१९६४	४३७	५२६	..	३	२	३	१३
१९६१	४३७	३६२	१९	३	३	४	१४	८	४४
१९६६	४३७	४९२	..	२	२	५	१५
१९६७	४३७	४४५	..	३	२	३	१४
१९६८	४३७	४४३	..	२	२	२	११
१९६९	४३७	५९३	..	२	२	४	७
१९७०	४३७	३८८	१२	२	४	३	१२	२९	३०
१९७१	४३७	३३३	२३	२	५	२	१३	५९	..
१९७२	४३७	४६	..	२	३	५	५९	..

*मि. ना.

*मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : कोरेगांव

तालुका : कोरेगांव.

जिल्हा : सातारा.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१३	८	१४	२५	१३	२५	१६	२२	५०	५४	५३	७३	५८	४३	३३	२४	१६	१३	२०	१८	४३	४०	१२	१९	८	२	७१५
१९५८	३९	१३	१३	२१	..	४	२१	१६	३	५७	१७८	१६५	१	६	२२	१५	३०	७३	..	३	१	२	३२	३१	३	..	७४९
१९५९	१८	..	२७	३२	..	५३	३५	६१	४८	८४	३५	८०	६६	४९	२१	..	१४	२९	१८	२	१४	८६	७७१
१९६०	..	७६	२०	२५	६१	१९	१८	३५	..	४४	१९	४१	७	१६	५	१	१०३	..	१४५	१०८	..	२३	८४६
१९६१	९	११	१	१३९	२४	३	..	८४	२१०	७५	१६२	१४५	७४	९	२८	३४	८	..	१५	५	..	१२	..	२४	..	१०	१०८२
१९६२	६५	४८	..	१७	..	३	..	७६	८६	४०	२९	१९	२१	११६	३	५	७०	१२	१५	३८	५०	१४	७२७
१९६३	१२	२२	१४	५	५०	५९	२०९	२	३	५२	१८	१७८	१७	१७	..	४	२	२२	१८	१३	१३	३९	५	७२४
१९६४	..	६	३	३१	..	१८	११	४९	५	१७	७०	१०५	७३	३२	१४	४	..	८१	९	७७	७	..	१४	..	७०६
१९६५	२५	१५	१८	११	११	२६	८६	२८	४२	१७	५	४०	११	४३	४७८
१९६६	१०७	११	३३	..	६	४	२४	११२	१५	१०३	४६	३	७	..	३	१५	१	१५	३१	६१६
१९६७	१०	२८	५०	४	५५	१५	५	४६	२२३	६०	१५	५	१९	..	११	..	१२९	७२	१४	४७	८०८
१९६८	६	..	५	६२	२०	११	३४	५९	२७	६	४४	३२	३९	१	१२	३	२४	४७	४९	१०५	७७	६	६६९
१९६९	५	२१	१४	३०	४	७१	११	११	१७१	१२१	१६९	३७	५	२२	१२	१५	१०	..	७	..	१९	७५५
१९७०	१५	३२	२	३९	८	९	३०	१९	४२	२९	१९	११	४७	२४	२८	१०	५१	६१	२	१८	७२	५७०	
१९७१	११	४८	३३	७०	८	६६	८	..	१३	३५	१५	६	९	१	४०	२९	१४८	४४	८	..	८	..	६००

मि.ना.

मि.ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : कोरेगांव

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ७६

A-2008-24-B.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या भाठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आष्या- खालील (११)	चार ते सहा आष्याखालील (१२)
१९५८	७१५	७४९	..	२	२	१	३	३	११
१९५९	७१५	७७१	..	१	..	१	१	४	७
१९६०	७१५	८४६	..	२	२	२	२	३	११
१९६१	७१५	१,०८२	..	२	..	१	३	३	९
१९६२	७१५	७२७	..	३	१	१	१	२	८
१९६३	७१५	७२४	..	२	२	१	३	१	९
१९६४	७१५	७०६	१	२	२	..	२	२	८
१९६५	७१५	४७८	३	१	२	२	३	५	१३	..	१२
१९६६	७१५	६१६	१४	२	२	२	३	४	१४
१९६७	७१५	८०८	..	२	२	२	२	२	१०
१९६८	७१५	६६९	७	१	१	१	१	३	७
१९६९	७१५	७५५	..	१	३	१	१	४	१०
१९७०	७१५	५७०	२०	३	३	२	..	३	११	..	२७
१९७१	७१५	६००	१६	..	४	२	..	२	१०
१९७२	७१५	७६	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये.

पर्जन्यमापन केंद्र: औंध.

तालुका: खटाव.

जिल्हा: सातारा.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१८	९	१७	२२	८	११	१५	१६	२५	४३	२८	४०	३७	१९	२०	१४	१६	१८	१९	१६	४४	३६	११	१२	५	४	५२३
१९५८	२०	२५	..	१८	१०	१८	१४	४३	१४	७९	३	१०	१५	१०	२३	५१	५	४३८
१९५९	७	५	५	६४	२०	६३	८५	६९	५४	६६	१३	५३	२२	१९	११	५	२१	१७	९	३	२७	१०२	..	३	७४२
१९६०	..	५६	४१	२९	२२	५	५१	१५	२६	२९	२३	१९	६	१०	१४	..	१४	८	१८५	८०	३	५	७२१
१९६१	१८	..	३८	९५	४	५४	८०	७३	६८	९८	३१	७	११	२५	१६	१३	९	११	३	३	३५	११	..	२८	७३२
१९६२	६१	२२	१०८	६२	२२	१५	..	२०	२६	४१	५	..	६३	३३	७	७६	३४	१४	६०९
१९६३	४५	..	४६	७	३	१	५७	१७३	९	..	२९	३६	६३	२६	१२	८	२३	४२	३९	५	६२३
१९६४	..	५	५	६	२	४४	५५	२१	१	२६	३४	२३	४८	२६	१०	..	६	८३	१	७७	२९	२	..	११	५१३
१९६५	५	..	२६	८	..	४	२	२	३	९	५१	८९	२७	१५	६	१४	३	१५	१९	४	७	३०९
१९६६	१६१	१६	३२	२८	५६	३०	९	४	१०	७	८१	२३	८	६	४७१
१९६७	२२	८४	..	१५	१०	..	१९१५०	..	४०	६	..	५	११५	५३	२४	५४३
१९६८	३६	..	११	१८	४	११	७	४०	१६	१३	..	१६	७	२७	२९	२७	७७	१२	३५९
१९६९	१९	..	३१	..	६४	१२१	५५	२०	..	१६	१२०	१५	..	४	४६५
१९७०	..	३२	१२	..	२५	११	२१	९	३६	३४	१७	१७	३५	५१	४२	..	२२	२२	३८६
१९७१	७८	५४	१७	१२	९	१३	१	७०	२५	१०६	६४	४४९
१९७२

मि. ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : खटाव

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ९०

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या भाठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंज्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या [पावसाची] टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आप्या-खालील	चार ते सहा आप्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५२३	४३८	१७	२	१	..	३	५	११
१९५९	५२३	७४२	१	२	४	७
१९६०	५२३	७२१	..	३	..	१	१	४	९
१९६१	५२३	७३२	..	३	..	१	२	२	८	..	३२
१९६२	५२३	६०९	..	४	२	१	२	२	११
१९६३	५२३	६२३	..	३	२	..	४	१	१०
१९६४	५२३	५१३	२	२	२	..	३	२	९
१९६५	५२३	३०९	४३	४	२	२	४	३	१५	२२	६८
१९६६	५२३	४७१	१०	३	१	४	२	२	१२
१९६७	५२३	५४३	..	३	३	३	३	३	१५
१९६८	५२३	३५१	३४	२	३	१	१	३	१०
१९६९	५२३	४६५	१२	३	२	१	२	५	१३
१९७०	५२३	३८६	२७	२	४	१	..	३	१०	४७	..
१९७१	५२३	४४९	१६	२	५	२	२	४	१५
१९७२	५२३	मि.ना.	९०	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पजन्यमापन केंद्र : म्हसवड.

तालुका : माण.

जिल्हा : सातारा.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१३	१६	१०	२७	१५	९	४०	११	१५	१०	९	१२	१७	५	१७	१३	१८	२४	३०	४०	३५	४१	१६	२४	९	४	४८०
१९५८	१२	२	०	११	३	०	२६	१	१२	११	१३	१३	०	५	११	३३	१८	१०	४	०	०	२७	६३	०	०	४५६	
१९५९	२	३	४	१७	२	२६	१६	३८	१०	२२	१	४	१	०	३	०	०	१०	१६	०	४	४१	१४४	१	२९	५	३९९
१९६०	०	४२	३२	५८	७८	१३	१	१३	१२	२	३३	१६	१३	७	०	०	०	०	१४५	९८	१०८	२९	४	३२	०	०	७३६
१९६१	१	१७२	४०	१०४	५३	४२	३३०	४७	१२	१४	७	९	७	०	०	०	९	१	०	०	१	३६	४	०	०	१०	८९९
१९६२	०	०	५१	६१	१	८	१	२१	२६	११	६	३	२	२	४०	०	३	३०	१८	३०	५०	०	०	२०	२०	२९	५२५
१९६३	११	०	१०	३	१२	१४	०	०	५१	२२	०	१२	१५	९	९	९	६४	२३	०	५	७	३८	०	१००	१९	१९	४४४
१९६४	०	०	०	०	१	५	१	८	५	७	०	०	८८	२०	६	६	९	०	५२	९७	२२३	२	७४	१६	१	३	६३०
१९६५	०	०	१	०	०	२	०	०	२	०	२९	२०	०	०	४९	२४	१३	१	९	६१	४२	६	०	०	०	०	६३३
१९६६	१६०	०	०	०	०	१	०	०	०	१८	४	७	१७	०	१	३१	०	०	८२	१	०	१६	३७	०	१८	०	३९३
१९६७	०	०	५	०	०	०	६६	०	०	०	३२	१५	३६	६	०	०	०	०	३३	१६	७०	७४	११	०	०	०	३९१
१९६८	०	०	०	९	०	२०	५८	०	३०	४	०	४७	४४	३	०	०	०	०	३३	१६	५२	१३५	११५	२७	३	०	६०७
१९६९	०	०	०	०	१	०	२८	१३	५६	२	०	०	९	१९	०	०	०	०	३९	३९	२	०	०	१३	०	०	३५६
१९७०	०	०	०	८	२४	२	३	०	०	०	०	०	०	०	२७	५	६	०	०	१०२	३७	१	३	५	०	०	२३२
१९७१	०	०	०	२५	२९	०	३४	१७	०	०	०	०	०	०	१७	८४	४	०	०	०	३७	१	३	५	५०	५०	४७४
१९७२																											

मि. ना. = मिळाले नाही.

५२३

तालुक्याचे नाव: म्हसवड.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बसविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ७१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	४८०	४५६	५	३	९	१०
१९५९	४८०	३९९	१६	२	१२
१९६०	४८०	७३६	..	१	८
१९६१	४८०	८९९	४	..	११	..	५२
१९६२	४८०	५२५	..	२	२	८
१९६३	४८०	४४४	७	२	४	..	८
१९६४	४८०	६३०	२	११
१९६५	४८०	२३३	४९	४	५	१५	३९	२५
१९६६	४८०	३९३	१७	४	२	१५
१९६७	४८०	३२१	३४	३	२	१४
१९६८	४८०	६०७	..	२	२	१०
१९६९	४८०	३५६	२५	२	४	१३
१९७०	४८०	२३२	४९	३	४	५	१७	..	५५
१९७१	४८०	४७४	१	१	५	१२	५१	४
१९७२	४८०									७१	..

मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण १०

औरंगाबाद जिल्हा

पारवंभूमि

१०.१ स्थिती, भूप्रदेश आणि हवामान :

१०.१.१. स्थिती आणि भूप्रदेश.—औरंगाबाद जिल्हा अप्पर गोदावरी खोऱ्याच्या आणि मराठवाड्याच्या अति वायव्येला असून त्याचे क्षेत्रफळ १६,२०० चौ. कि. मी. आहे. या जिल्हाच्या उत्तरेस जळगाव जिल्हा, पूर्वेला परभणी आणि बुलढाणा हे जिल्हे, दक्षिणेला बीड आणि अहमदनगरचा काही भाग आणि पश्चिमेला नाशिक जिल्हा आणि अहमदनगरचा काही भाग अशा या जिल्हाच्या सीमा आहेत. एकूण क्षेत्रफळार्पकी, ग्रामीण भागाचे क्षेत्रफळ १६,०५९ चौ. कि. मी. आहे, आणि नागरी भागाचे क्षेत्रफळ १४१ चौ. कि. मी. आहे.

१०.१.२. लोकसंख्या.—१९७१ मध्ये जिल्हाची लोकसंख्या १९,७१,००६ इतकी होती तर १९६१ मध्ये लोकसंख्या १५,३२,३४१ होती. याप्रमाणे दशवार्षिक वाढ २८.६३ टक्के होती. १९७१ च्या लोकसंख्येमध्ये ३,२९,३६१ लोक नागरी भागातील होते आणि १६,१४,७४५ ग्रामीण भागातील होते म्हणजेच १७ टक्के नागरी लोकसंख्या व ८३ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या होती.

१९७१ मध्ये लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १२२ होती तर १९६१ मध्ये ती ९५ होती. १९७१ साली महाराष्ट्र राज्याच्या लोकसंख्येची घनता १६४ होती, तर १९६१ मध्ये ती १२९ होती. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी हा जिल्हा अधिक लोकसंख्येच्या बाबतीत १० वा होता.

तालुकानिहाय ग्रामीण क्षेत्रफळ घनतेचे आकडे वैजापूर तालुक्यात १२७ ते सोयगाव या तालुक्याच्या ७७ असे बरेच भिन्न होते.

१०.१.३. भूप्रदेश.—औरंगाबाद जिल्हाचा विस्तार उत्तर अक्षांश १९°१८' आणि २०°४०' आणि पूर्व रेखांश ७४°४०' आणि ७६°४०' या दरम्यान आहे. या जिल्हाचे उत्तरेकडे बालाघाट किंवा उंचघाट आणि दक्षिणेकडे रावणघाट किंवा सखलभाग असे दोन भाग पडतात. दुसऱ्या भागाचा शेवट गोदावरीच्या खोऱ्यात आहे. हा जिल्हा सर्वसाधारणपणे दक्षिणेकडे आणि आग्नेय दिशेकडे उतरता होत जातो. उत्तरेकडे समुद्रसपाटीपासूनची उंची ६१० पासून ते ६७० मीटरपर्यंत बदलते आणि दक्षिणेकडे हा आकडा जवळजवळ ५२० ते ५८० मीटरपर्यंत आहे. गोदावरी ही या जिल्हातील सर्वात महत्त्वाची नदी असून ती दक्षिण सीमेवरील सुमारे २०० कि. मी. वर वहाते. त्यामुळे औरंगाबाद, अहमदनगर आणि बीड ह्या जिल्हांचे भाग पडतात, आणि शिवणा ढेंडा, दुधावा, खाम, ठेकु या तिच्या उपनद्या आणि प्रतीची सर्वांत मोठी उपनदी पूर्णा, जिल्हाच्या उत्तरेकडील तालुक्यातून वाहते.

१०.१.४. हवामान.—वर्षातील बहुतेक काळ, औरंगाबाद जिल्हाचे हवामान आल्हाददायक आणि अनुकूल असते. वर्षाची तीन हंगामात विभागणी करता येते. जून ते ऑक्टोबर बेताचा उबदार-ओला हंगाम, नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी थंड-कोरडा हंगाम आणि मार्चपासून मेपर्यंत कोरडा हंगाम. जिल्हाचे कमाल आणि किमान तपमान ३२°४' सेंटीग्रेड ते १७°९' सेंटीग्रेड या दरम्यान असते.

१०.१.५. पर्जन्यमान.—औरंगाबाद जिल्हातील पावसाळा जून ते आक्टोबरपर्यंत असतो. पहिल्या भागात खूप पाऊस पडतो आणि सप्टेंबर महिन्यात त्याचे प्रमाण कमी होते. समुद्रसपाटीपासूनच्या उंचीतील फरकामुळे आणि भिन्न भूप्रदेशामुळे जिल्हाच्या निरनिराळ्या भागात विषम प्रमाणात पाऊस पडतो. वार्षिक पर्जन्यमानावरून, जिल्हाचे निरनिराळ्या पट्ट्यांमध्ये विभाजन होऊ शकेल: (एक) ७५० मि. मी. पेक्षा जास्त पाऊस पडणारा पट्टा, (दोन) पुरेशा पर्जन्यमानाचा पट्टा जेथे ६५० ते ७५० मि. मी. च्या टप्प्यात पाऊस पडतो, आणि (तीन) ६५० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडणारा अगदी कमी पावसाचा पट्टा. पावसाच्या एकंदर कलावरून असे दिसते की, सर्वसाधारणपणे, जिल्हाच्या नैऋत्य भागात अगदी कमी पाऊस पडतो आणि तेथील अपुऱ्या, अनियमित व अवेळी पडणाऱ्या पावसामुळे पिकांची हानी होण्याचीही अधिक शक्यता आहे.

१०.२. माती.—ट्रॅप खडकांची झीज होऊन त्यापासून बनलेल्या "रेगुर" या नावाने सर्वसामान्यपणे ओळखली जाणारी कापसाची काळी माती असलेला हा औरंगाबाद जिल्हा आहे. जिल्हातील क्षेत्राची भूशास्त्रीय घडण पुढीलप्रमाणे आहे: (एक) दख्खन क्षेत्राचे पट्टे, (दोन) गोदावरीतील गाळाचे जुने साठे, (तीन) गोदावरीतील गाळाचे अलिकडील साठे आणि इतर नद्यांमुळे तयार झालेले वरचे थर. ह्या काळाचा कापसाच्या मातीत चुनखडी, मॅग्नेशिया, लोह आणि अल्कलीज यांसारख्या रोपांना पोषक असणारे घटक विपुल आहेत. या मातीत कापूस आणि इतर काही कोरडी पिके भरघोस येतात. ही माती पाण्याने ओली झाल्यानंतर फुगते व चिकट बनते, तर वाळल्यानंतर घट्ट बनते व तिला असंख्य भेगा पडतात. ही जमीन तिच्या पोतामध्ये आणि सखोलतेच्या बाबतीत बदलत जाते. उत्तरेच्या डोंगराळ भागात ती सखोल व सकस आहे. गोदावरीच्या खोऱ्यात, विशेषकरून, नदीच्या तीरांवर ती खोल व सुपीक आहे. मातीच्या सखोलतेवरून जिल्हाची पुढीलप्रमाणे विभागणी केली आहे:—

(क) अतिशय उथळ जमीन	..	७.५ सें. मी. पर्यंत.
(ख) उथळ जमीन	..	७.५ ते २५.५ सें. मी.
(ग) मध्यम खोल जमीन	..	२५.५ ते ९० सें. मी.
(घ) सखोल जमीन	..	९० सें. मी. पेक्षा अधिक.

१०.३. जमिनीचा वापर आणि पिकांखालील क्षेत्र (१९६९-७०) :

१०.३.१. जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराचा तपशील आणि पीक पद्धती पुढील तक्त्यामध्ये संक्षेपाने दिली आहे. कायम जनावरांच्या प्रत्येक जोडीगणिक (बैल आणि रेडे) (१९६६) स्थूल पिकांखालील क्षेत्र सुमारे ६.६३ हेक्टर होते :—

(क) स्थूल क्षेत्रे.—

अनु- क्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१६,२७२	१००.०
२	वने	८४३	५.२
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	७००	४.३
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे आणि चराऊ जमीन	७७४	४.८
	(ख) संकीर्ण वृक्ष आणि इतर राया यांखालील जमीन	५४	०.३
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	१३१	०.८
	एकूण—बाब-४	४९९	४.०
	पडीत जमिनी—		
	(क) सध्या पडीत असलेल्या	२५५	१.६
	(ख) इतर पडीत जमिनी	१८९	१.२
	एकूण—बाब-५	४४४	२.७
	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	९५५	५.९
	(ख) जलसिंचित नसलेले	१२,३७०	७६.०
	एकूण—बाब-६	१३,३२५	८१.९
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	८१०	५.०
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	१४,१३५	८६.९
९	जलसिंचित स्थूल क्षेत्र	१,१०८	६.८
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५ क+६)	१३,५८०	८३.५

(ख) पिकांखालील क्षेत्र.—महत्वाच्या पिकांखालील क्षेत्रे आणि त्याची टक्केवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :—

अनु- क्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	५३	०.४
२	गहू	८३०	५.९
३	खरीप ज्वारी	७६६	५.४
४	रबी ज्वारी	२,८४७	२०.१
	एकूण—ज्वारी	३,६१३	२५.६
५	बाजरी	२,४८३	१५.६
६	इतर धान्ये	१५०	१.१
	एकूण—धान्ये	७,१२९	५०.४

अनु- क्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टरांमध्ये	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
७ हरभरा	४०८	२.९
८ मूग	८६३	६.१
९ तूर	५६०	४.०
१० उडीद	५१८	३.७
११ कुळीय	४६१	३.३
१२ मटकी	११३	०.८
१३ इतर डाळी	५४	०.४
एकूण—डाळी		२,९७७	२१.१
एकूण—धान्ये		१०,१०६	७१.५
१४ ऊस	११५	०.८
१५ कापूस	२,००७	१४.२
१६ भुईमूग	५५३	२.५
१७ करडई	९४२	६.७
१८ भाज्या	४४	०.३
१९ फळे	५२	०.४

यावरून असे दिसून येईल की, अंदाजे ८४ टक्के जमीन लागवडीखाली आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या फक्त ५ टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे. १९.७१ लाख लोकसंख्येमागे १३.५८ लाख हेक्टर इतकी लागवडीखालील जमीन आहे; त्यामुळे दरडोई लागवडीखालील जमीन फक्त ०.६९ हेक्टर येते. अशातऱ्हेने जमिनीवर पडणारा हा भार फार मोठा आहे. आणि याचमुळे सीमांतिक जमिनी लागवडीखाली आणल्या जात आहेत.

१०.३.२. एकूण वनक्षेत्र फक्त ५ टक्के आहे. १९६० ते १९७० या काळात ३,८७६ हेक्टर इतके वनक्षेत्र लागवडीकरता मुक्त करण्यात आले. लागवडीयोग्य पडीत जमीन आणि इतर पडीत क्षेत्रे ही अंदाजे २ टक्के आहेत. ह्या क्षेत्रामध्ये वने किंवा गवताचा विकास करण्याच्या दृष्टीने योग्य ते प्रयत्न केले पाहिजेत. गवत असलेल्या जमिनीखाली असणारे क्षेत्र ७७,४०० हेक्टर असून ते १३.०२ लाख (१९६६) इतक्या पशुधनाचे पोषण करते. अशातऱ्हेने कुरणे व चराऊ जमिनीचे क्षेत्र वाढविण्याची अतिशय आवश्यकता आहे.

१०.३.३. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ५.० टक्के आहे. ६.८ टक्के जलसिंचित जमीन स्थूल असून एकापेक्षा अधिक पिके काढण्यास मर्यादित वाव आहे. एकूण जलसिंचित क्षेत्रापैकी, अंदाजे ९० टक्के क्षेत्र विहिरींमुळे जलसिंचित झाले आहे. अनेक पिके काढण्यात पडणाऱ्या मर्यादेसाठी हे आणखी एक कारण आहे.

१०.३.४. पिकांखालील क्षेत्र.—पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या जवळजवळ ७२ टक्के क्षेत्रात अन्नधान्याचे पीक काढले जाते. ५१ टक्के क्षेत्रामध्ये धान्याचे पीक काढले जाते आणि २१ टक्के क्षेत्रात डाळींची पिके काढली जातात. धान्यात ज्वारी (रब्बी) आणि बाजरी ही धान्ये महत्त्वाची, तर डाळींमध्ये, मूग, तूर आणि उडीद ह्या महत्त्वाच्या डाळी आहेत. बरेच मोठे क्षेत्र नगदी पिकांखाली म्हणजेच कापसाखाली १४ टक्के, भुईमूगाखाली २.५ टक्के आणि सूर्यफुलाखाली ६.७ टक्के इतके क्षेत्र आहे.

१०.४. पशु धन:

१९७२ मध्ये, या जिल्ह्यात शेतीला उपयोगी असणाऱ्या पशुधनाची एकूण संख्या १२.३४ लाख होती, त्यामध्ये ७.०७ लाख गाई-बैल, ०.७९ लाख म्हशी-रेडे, ४.२५ लाख बकऱ्या आणि बोकड आणि ०.२३ लाख इतर यांचा समावेश होतो. २.०६ लाख इतके कुक्कुटवर्गीय पक्षी होते. १९६६ मध्ये संबंधित आकडे अनुक्रमे १३.०२, ७.७५, ०.८१, ४.१९ आणि ०.२७ लाख असे होते.

१०.५. व्यवसायचे वर्गीकरण:

१०.५.१. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे ग्रामीण लोकसंख्येचे संक्षिप्त वर्गीकरण पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

(आकडे हजारत)

ग्रामीण लोकसंख्या (१)	पुरुष (२)	स्त्री (३)	एकूण (४)
(क) एकूण लोकसंख्या	८३८	८०४	१,६४२
(ख) एकूण कामकरी	४५०	१९२	६४२
(एक) शेतकरी	२४७	६८	३१५
(दोन) शेतमजूर	१३८	११५	२५३
(तीन) इतर	६५	९	७४
(ग) एकूण कामभारेतार	३८७	६१२	९९९

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येच्या अंदाजे ३९ टक्के कामकरी आणि बाकीचे ६१ टक्के कामगारेतर आहेत. (१९६१ च्या आणि १९७१ च्या जनगणनेमध्ये कामकरी आणि कामगारेतर यांच्या व्याख्येत तफावत असल्यामुळे या दोन आकड्यांमधील तुलना प्रस्तुत ठरणार नाही). ग्रामीण भागातील कामकऱ्यांपैकी ४९ टक्के मजूर शेतकरी आणि ३९ टक्क्यांपेक्षा थोडे अधिक शेतमजूर आहेत. अग्रांरीतीने ग्रामीण लोकसंख्येच्या ८८ ते ८९ टक्के लोक शेतकामात गुंतले आहेत.

१०.५.२. ग्रामीण लोकसंख्येच्या ३.४ टक्के कामकरी, उत्पादन, संस्करण, संधारण, दुहस्ती इत्यादी उद्योगात गुंतले होते. यापैकी बहुतेक घरगुती प्रकारचे होते; घरगुती नसणाऱ्या इतर उद्योगात फक्त १,८२० होते. ग्रामीण लोकसंख्येच्या अंदाजे १.२ टक्के व्यापारउदीमात आणि १ टक्क्यापेक्षा थोडे अधिक दळणवळणामध्ये गुंतले होते. म्हणूनच हा जिल्हा प्रामुख्याने शोरीप्रधान आहे.

१०.६. कृषि पतपुरवठा:

१०.६.१. १९७१ मध्ये, एकंदर १,७२१ सहकारी संस्था होत्या, त्यापैकी १,१७४ कृषि पतसंस्था, ४२ कृषीतर पतसंस्था-८६ कृषि विंगर पतसंस्था आणि ४१९ कृषीतर विंगर पतसंस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पतसंस्थांची स्थिती पुढील प्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या ..	१,१६७
सदस्यांची संख्या ..	१,२२,११२
	(रु. लाखात)
भागभांडवल ..	२४८.२९
राखीव आणि इतर निधी ..	१२.३९
खेळते भांडवल ..	११,०१.६९
दिलेली कर्जे ..	५५६.४३
वसूल केलेली कर्जे ..	५९५.२२
अदत्त कर्जे ..	९४३.१३
थकबाकी ..	३६८.१०

१०.६.२. प्राथमिक कृषि पतसंस्थेने दिलेल्या आगाऊ रकमा आणि येणे असलेली बाकी याबद्दलची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे:—

वर्ष	आगाऊ रक्कम (रु. हजारात)	थकबाकी (रु. हजारात)
१९६१-६२ ..	१४,१५२	१६,३५९
१९६५-६६ ..	४७,७०६	५६,९२२
१९७०-७१ ..	५५,६४३	९४,३१३

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येईल की, १९७०-७१ मध्ये आगाऊ रक्कम अंदाजे चौपटीने आणि १९६१-६२ मध्ये देय थकबाकी जवळजवळ ६ पटीने वाढली. १९७१-७२ मध्ये थकबाकीची रक्कम ३.६८ कोटी होती.

१०.६.३. सामान्य तगाईच्या बाबतीतील थकबाकीच्या रकमा पुढीलप्रमाणे होत्या:—

	(रु. लाखात)
१ एप्रिल १९६८ ..	४.०५
१ एप्रिल १९६९ ..	५.८८
१ एप्रिल १९७० ..	८.१०
१ एप्रिल १९७१ ..	८.८४
१ एप्रिल १९७२ ..	९.७१

१०.७. उद्योग:

१९७० मध्ये ११४ नोंदणीकृत चालू कारखाने होते, त्यापैकी ६६ कारखाने, कारखाने विनागाला विवरणे सादर करीत असत आणि ४८ कारखाने अशी विवरणे सादर करीत नसत. या दोन्ही प्रकारच्या कारखान्यांत एकूण अनुक्रमे ३,३४४ आणि २,१३८ कामगार होते. बटणी यंत्र, दाबणी यंत्र, धान्य गिरण्या, साखर कारखाने, गुळाची गुऱ्हाळे इत्यादी कृषि-उत्पादने हाताळणे व त्यावर प्रक्रिया करण्याचे काम या कारखान्यात होते. त्याचप्रमाणे इतर कारखान्यांमध्ये कताई आणि विणारी, तंत्राखू, धातूचे आणि विंगरधतू उद्योग, दुहस्तीचे काम इत्यादी प्रकारचे काम होते.

१०.८. वाहतूक आणि दळणवळण:

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यात रेल्वे मार्गाची लांबी १७३ कि. मी. होती, आणि सर्व मार्ग मीटर-गेज होता. नगरपालिका क्षेत्राबाहेरील रस्त्याची लांबी २,०३५ कि. मी. होती, त्यापैकी ७७९ कि. मी. राज्य राजमार्ग, ५७४ कि. मी. मुख्य जिल्हा रस्ते, १ कि. मी. इतर जिल्हा रस्ते आणि ५७९ कि. मी. खेडी जोडणारे रस्ते होते.

१०.९. धने:

म्हणु आणि पीक अहवालाप्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्यात १९६९-७० मध्ये जवळजवळ ८४,३०० हेक्टर धनक्षेत्र होते आणि हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या जवळजवळ ५ टक्के इतके होते. धनोत्पादने मुख्यत्वेकरून गिरकोड स्वहवाची होती.

१०.१०. जलसिंचनः

१०.१०.१. औरंगाबाद जिल्ह्याचा वराच भाग गोदावरीच्या खोऱ्यात येतो आणि सोबेगाव तालुक्याचा काही भाग तापी नदीच्या खोऱ्यात आहे. पूर्णा आणि दुधना ह्या गोदावरीच्या मुख्य उपनद्या होत. पूर्णा आणि दुधना ह्या उपनद्या गोदावरीला निसर्गापूर्वी परमणी जिल्ह्याच्या पूर्वेकडून वाहात जातात.

१०.१०.२. मध्या राज्यक्षेत्रांवाली दहा मध्यम प्रकल्प, पाच लहान पाटबंधारे तलाव, स्थानिक क्षेत्रांवाली तीन पाटबंधारे तलाव आणि दोन उद्धरण जलसिंचन योजना पूर्ण झालेल्या आहेत किंवा पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहेत. या योजनेखालील एकूण नंभावाय जलसिंचन क्षमता २५,८०० हेक्टर इतकी होईल आणि ह्या योजनांखालील पाण्याचा वापर अंदाजे ५.४१ हजार दशलक्ष घनफूट असेल. सत्र शक्य असणाऱ्या मोठ्या, मध्यम, लहान आणि उद्धरण जलसिंचन योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर, जलसिंचना-वाची आणखी जाणारे क्षेत्र हे विहिरींवाली अमगारे क्षेत्र सोडून जवळजवळ १,४३,००० हेक्टर असेल. अशा रीतीने, जिल्ह्यातील न्यायनीयोग्य क्षेत्राची तुलना करता जलसिंचित क्षेत्र जवळजवळ ११.५० टक्के होईल. खाजगी विहिरींवाली जलसिंचित केलेले क्षेत्र यानून वगळते आहे.

१०.१०.३. औरंगाबाद जिल्ह्याचे स्थूल जलप्रदाय क्षेत्र १६,२७,२०० हेक्टर आहे, त्यापैकी १३,५८,००० हेक्टर इतके एकूण लागवडीखालील क्षेत्र आहे. एकंदर लागवडीखालील आणलेल्या क्षेत्रापैकी १,४३,००० हेक्टर इतके क्षेत्र जलसिंचित करणे शक्य आहे, म्हणजेच २७.३२ हजार दशलक्ष घनफूट इतक्या पाण्याचा विनियोग करून सुमारे ११ टक्के क्षेत्र जलसिंचित करता येईल, तर औरंगाबाद जिल्ह्याच्या जलप्रदाय क्षेत्रांवाली उपलब्ध अमगारे पाणी अंदाजे ७१.७१ हजार दशलक्ष घनफूट इतके आहे.

१०.१०.४. एकूण १५६ विद्यमान योजना आणि वृहत् योजनेत डोळ्यासमोर ठेवलेल्या, राज्य क्षेत्रांवाली बांधकाम चालू असलेल्या योजना, यांपैकी ५ योजना पूर्ण करण्यात आल्या आहेत. संपूर्ण संभाव्य जलसिंचन क्षमता तयार केली आहे. सध्या पुढील योजना चालू आहेत आणि या योजनांवाली अमगारी संभाव्य जलसिंचन क्षमता एक किंवा दोन वर्षांत निर्माण केली जाईल.

१०.१०.५. मोठे प्रकल्प.—ह्या जिल्ह्यात आतापर्यंत कोणताही मोठा प्रकल्प झालेला नाही. जायकवाडी प्रकल्प, टप्पा एक ही मोठी योजना नुकतीच पैठण तालुक्यात चालू झाली आणि ह्या कामाची प्रगती चालू आहे. कार्यान्वयनानंतर हे जवळपास १.२५ लाख हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित करील, पैकी ४९,००० हेक्टर क्षेत्र औरंगाबाद जिल्ह्यात आहे. आणि राहिलेले नंभावाय क्षेत्र बीड, परभणी आणि नांदेड जिल्ह्यांपर्यंत विस्तारले आहे.

१०.१०.६. मध्यम प्रकल्प.—आतापर्यंत दहा मध्यम प्रकल्प पूर्ण केले असून २१,६०० हेक्टर क्षेत्र या योजनेनुसार विनियोग-खाली आणलेले आहे. या जिल्ह्यात, सध्या एकही मध्यम जलसिंचन योजना हाती घेतलेली नाही. भविष्य काळातील प्रस्तावाचे संबंधात गडदगड आणि कल्याण फिरजा प्रकल्प ह्या दोन योजनांना शासनाने नुकतीच प्रशासनिक मान्यता दिली आहे आणि गण प्रकल्प ही योजना सर्वोद्योग सर्वेक्षणांवाली आहे. या जिल्ह्यात आणखी सहा योजना हाती घेण्याचे ठरवले आहे आणि अशा रीतीने या अधिक नऊ प्रकल्पांद्वारे, आणखी अंदाजे १२,५०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली येईल. या जिल्ह्यातील मोठ्या आणि मध्यम प्रकल्पां-द्वारे ८३,१०० हेक्टर जमिनीवर अंदाजे १५.५७ हजार दशलक्ष घनफूट संभाव्य क्षमतेचा विनियोग करण्याचा प्रस्ताव केला आहे.

१०.१०.७. उद्धरण जलसिंचन योजना.—अंधापूर आणि जामगाव या दोन उद्धरण जलसिंचन योजना नुकत्याच पूर्ण केल्या असून त्यांचा १,८०० हेक्टर जमिनीवर विनियोग करण्यास सुरुवात झाली आहे. उद्धरण जलसिंचन योजनांवर अंदाजे ६,३०० हेक्टर एकूण जलसिंचन होईल. काही उद्धरण जलसिंचन योजनांचे सर्वेक्षण चालू आहे.

१०.१०.८. १९६९-७० मध्ये, ६७,५२२ पाटबंधारे विहिरी वापरात होत्या व त्याद्वारे एकूण ८४,५०० हेक्टर जमीन जल-सिंचित झाली होती. याशिवाय जलसिंचनासाठी न वापरल्या जाणाऱ्या आणखी ३,६८२ विहिरी होत्या.

१०.११. औरंगाबाद जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता प्राथमिक निर्धारणावर आधारित दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिलेले आहे:—

औरंगाबाद जिल्ह्यातील भूजल उपलब्धता (प्राथमिक मूल्यनिर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र

अनु- क्रमांक	तालुक्याचे नाव	तालुका ज्या उपखोऱ्यांत समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसांमुळे दरवर्षी भरून येणारे सरासरी पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भू-जल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरीच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	कन्नड	तापी, गोदा, गोपु	७२,००८	२४,०२३	२६,९८५	१,६५२
२	सिल्लोड	तापी, गोपु ..	८५,९९६	४२,६७६	४३,३२०	२,६५३
३	सोयगाव	तापी ..	२४,५४६	८,२८१	१७,२६५	१,०५७
४	भोकरदन	तापी, गोपु ..	६६,६९५	४०,२४४	२६,४५१	१,६१९
५	जाफराबाद	गोपु ..	४०,४९५	१२,७६८	२५,७२७	१,६९७
६	सुन्दाबाद	गोदा, गोपु ..	२९,३५८	१८,५१३	१०,८४५	६६४
७	वैजापूर	तापी, गोदा ..	७१,९२१	४४,७६४	२७,१५७	१,६६३

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येच्या अंदाजे ३९ टक्के कामकरी आणि बाकीचे ६१ टक्के कामगारेतर आहेत. (१९६१ च्या आणि १९७१ च्या जनगणनेमध्ये कामकरी आणि कामगारेतर यांच्या व्याख्येत तफावत असल्यामुळे या दोन आकड्यांमधील तुलना प्रस्तुत ठरणार नाही). ग्रामीण भागातील कामकऱ्यांपैकी ४९ टक्के मजूर शेतकरी आणि ३९ टक्क्यापेक्षा थोडे अधिक शेतमजूर आहेत. अशारीतीने ग्रामीण लोकसंख्येच्या ८८ ते ८९ टक्के लोक शेतकामात गुंतले आहेत.

१०.५.२. ग्रामीण लोकसंख्येच्या ३.४ टक्के कामकरी, उत्पादन, संस्करण, संधारण, दुहस्ती इत्यादी उद्योगात गुंतले होते. यापैकी बहुतेक घरगुती प्रकारचे होते; घरगुती नसणाऱ्या इतर उद्योगात फक्त १,८२० होते. ग्रामीण लोकसंख्येच्या अंदाजे १.० टक्के व्यापारउदीमात आणि १ टक्क्यापेक्षा थोडे अधिक दळणवळणामध्ये गुंतले होते. म्हणूनच हा जिल्हा प्रामुख्याने शोनीप्रधान आहे.

१०.६. कृषि पतपुरवठा:

१०.६.१. १९७१ मध्ये, एकंदर १,७२१ सहकारी संस्था होत्या, त्यापैकी १,१७४ कृषि पतसंस्था, ४२ कृषीतर पतसंस्था-८६ कृषि विंगर पतसंस्था आणि ४१९ कृषीतर विंगर पतसंस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पतसंस्थांची स्थिती पुढील प्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या ..	१,१६७
सदस्यांची संख्या ..	१,२२,११२

	(रु. लाखात)
भागभांडवल	२४८.२९
राखीव आणि इतर निधी ..	१२.३९
खेळते भांडवल	११,०१.६९
दिलेली कर्जे	५५६.४३
वसूल केलेली कर्जे	५९५.२२
अदत्त कर्जे	१४३.१३
थकवाकी	३६८.१०

१०.६.२. प्राथमिक कृषि पतसंस्थेने दिलेल्या आगाऊ रकमा आणि येणे असलेली बाकी याबद्दलची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे:—

वर्ष	आगाऊ रक्कम (रु. हजारात)	थकवाकी (रु. हजारात)
१९६१-६२	१४,१५२	१६,३५९
१९६५-६६	४७,७०६	५६,९२२
१९७०-७१	५५,६४३	९४,३१३

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येईल की, १९७०-७१ मध्ये आगाऊ रक्कम अंदाजे चौपटीने आणि १९६१-६२ मध्ये देय थकवाकी जवळजवळ ६ पटीने वाढली. १९७१-७२ मध्ये थकवाकीची रक्कम ३.६८ कोटी होती.

१०.६.३. सामान्य तगाईच्या बाबतीतील थकवाकीच्या रकमा पुढीलप्रमाणे होत्या:—

	(रु. लाखात)
१ एप्रिल १९६८	४.०५
१ एप्रिल १९६९	५.८८
१ एप्रिल १९७०	८.१०
१ एप्रिल १९७१	८.८४
१ एप्रिल १९७२	९.७१

१०.७. उद्योग:

१९७० मध्ये ११४ नोंदणीकृत चाल कारखाने होते, त्यापैकी ६६ कारखाने, कारखाने विभागाला विवरणे सादर करीत असत आणि ४८ कारखाने अशी विवरणे सादर करीत नसत. या दोन्ही प्रकारच्या कारखान्यांत एकूण अनुक्रमे ३,३४४ आणि २,१३८ कामगार होते. घटणी यंत्र, दाबणी यंत्र, धान्य गिरण्या, साखर कारखाने, गुळाची गुन्हाळे इत्यादी कृषि-उत्पादने हाताळणे व त्यावर प्रक्रिया करण्याचे काम या कारखान्यात होते. त्याचप्रमाणे इतर कारखान्यांमध्ये कताई आणि विणारी, तंबाखू, धातूचे आणि विंगरधतूचे उद्योग, दुहस्तीचे काम इत्यादी प्रकारचे काम होते.

१०.८. वाहतूक आणि दळणवळण:

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यात रेल्वे मार्गाची लांबी १७३ कि. मी. होती, आणि सर्व मार्ग मीटर-गेज होता. नगरपालिकेच्या क्षेत्राबाहेरील रस्त्याची लांबी २,०३५ कि. मी. होती, त्यापैकी ७७९ कि. मी. राज्य राजमार्ग, ५७४ कि. मी. मुख्य जिल्हा रस्ते, १०३ कि. मी. इतर जिल्हा रस्ते आणि ५७९ कि. मी. खेडी जोडणारे रस्ते होते.

१०.९. घने:

शत्रु आणि पीक अहवालप्रमाणे औरंगाबाद जिल्ह्यात १९६९-७० मध्ये जवळजवळ ८४,३०० हेक्टर घनक्षेत्र होते आणि हे क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या जवळजवळ ५ टक्के इतके होते. वनोत्पादने मुख्यत्वेकरून किरकोळ स्वरूपाची होती.

१०. जलसिंचनः

१०.१०.१. औरंगाबाद जिल्ह्याचा बराच भाग गोदावरीच्या खोऱ्यात येतो आणि सोय्रेगाव तालुक्याचा काही भाग तापी हीच्या खोऱ्यात आहे. पूर्णा आणि दुधना ह्या गोदावरीच्या मुख्य उपनद्या होत. पूर्णा आणि दुधना ह्या उपनद्या गोदावरीला मळगापूर्वी परभणी जिल्ह्याच्या पूर्वेकडून वाहात जातात.

१०.१०.२. मध्या राज्यक्षेत्रांवाली दहा मध्यम प्रकल्प, पाच लहान पाटबंधारे तलाव, स्थानिक क्षेत्रांवाली तीन पाटबंधारे तलाव आणि दोन उद्धरण जलसिंचन योजना पूर्ण झालेल्या आहेत किंवा पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहेत. या योजनेखालील एकूण सभाष्य जलसिंचन क्षमता २५,८०० हेक्टर इतकी होईल आणि ह्या योजनांखालील पाण्याचा वापर अंदाजे ५.४१ हजार दशलक्ष घनफूट असेल. सत्र शक्य असल्यास मोठ्या, मध्यम, लहान आणि उद्धरण जलसिंचन योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर, जलसिंचना-वाली आणि जाणारे क्षेत्र हे विहिरींवाली असणारे क्षेत्र सोडून जवळजवळ १,४३,००० हेक्टर असेल. अशा रीतीने, जिल्ह्यातील पद्याजलीयोग्य क्षेत्राशी तुलना करता जलसिंचित क्षेत्र जवळजवळ ११.५० टक्के होईल. खाजगी विहिरींवाली जलसिंचित केलेले क्षेत्र यानून वगळले आहे.

१०.१०.३. औरंगाबाद जिल्ह्याचे स्थूल जलप्रदाय क्षेत्र १६,२७,२०० हेक्टर आहे, त्यापैकी १३,५८,००० हेक्टर इतके एकूण लागवडीखालील क्षेत्र आहे. एकंदर लागवडीखालील आणलेल्या क्षेत्रापैकी १,४३,००० हेक्टर इतके क्षेत्र जलसिंचित करणे शक्य आहे, म्हणजेच २७.३२ हजार दशलक्ष घनफूट इतक्या पाण्याचा विनियोग करून सुमारे ११ टक्के क्षेत्र जलसिंचित करता येईल, तर औरंगाबाद जिल्ह्याच्या जनप्रहण क्षेत्रापामून उपलब्ध असणारे पाणी अंदाजे ७१.७१ हजार दशलक्ष घनफूट इतके आहे.

१०.१०.४. एकूण १५६ विद्यमान योजना आणि वृहत् योजनेत डोळ्यासमोर ठेवलेल्या, राज्य क्षेत्राखाली बांधकाम चालू असलेल्या योजना, यांपैकी ५ योजना पूर्ण करण्यात आल्या आहेत. संपूर्ण सभाष्य जलसिंचन क्षमता तयार केली आहे. सध्या पुढील योजना चालू आहेत आणि या योजनांखाली असणारी सभाष्य जलसिंचन क्षमता एक किंवा दोन वर्षांत निर्माण केली जाईल.

१०.१०.५. मोठे प्रकल्प.—ह्या जिल्ह्यात आतापर्यंत कोणताही मोठा प्रकल्प झालेला नाही. जायकवाडी प्रकल्प, ज्याचा एक ही मोठी योजना नुकतीच पैठण तालुक्यात चालू झाली आणि ह्या कामाची प्रगती चालू आहे. कार्यान्वयनानंतर हे जलाशय १.२५ लाख हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित करील, पैकी ४९,००० हेक्टर क्षेत्र औरंगाबाद जिल्ह्यात आहे. आणि राहिलेले सभाष्य क्षेत्र बीड, परभणी आणि नांदेड जिल्ह्यांपर्यंत विस्तारले आहे.

१०.१०.६. मध्यम प्रकल्प.—आतापर्यंत दहा मध्यम प्रकल्प पूर्ण केले असून २१,६०० हेक्टर क्षेत्र या योजनेनुसार विनियोगा-खाली आणलेले आहे. या जिल्ह्यात, सध्या एकही मध्यम जलसिंचन योजना हाती घेतलेली नाही. भविष्य काळातील प्रस्तावाचे संबंधात गडदगड आणि कल्याण फिरजा प्रकल्प ह्या दोन योजनांना शासनाने नुकतीच प्रशासनिक मान्यता दिली आहे आणि गण प्रकल्प ही योजना सर्वांगीण सर्वेक्षणाखाली आहे. या जिल्ह्यात आणखी सहा योजना हाती घेण्याचे ठरवले आहे आणि अशा रीतीने या अदिक नऊ प्रकल्पांद्वारे, आणखी अंदाजे १२,५०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली येईल. या जिल्ह्यातील मोठ्या आणि मध्यम प्रकल्पां-द्वारे ८३,१०० हेक्टर जमिनीवर अंदाजे १५.५७ हजार दशलक्ष घनफूट सभाष्य क्षमतेचा विनियोग करण्याचा प्रस्ताव केला आहे.

१०.१०.७. उद्धरण जलसिंचन योजना.—अंधापूर आणि जामगाव या दोन उद्धरण जलसिंचन योजना नुकत्याच पूर्ण केल्या असून त्यांचा १,८०० हेक्टर जमिनीवर विनियोग करण्यास सुरुवात झाली आहे. उद्धरण जलसिंचन योजनांवर अंदाजे ६,३०० हेक्टर एकूण जलसिंचन होईल. काही उद्धरण जलसिंचन योजनांचे सर्वेक्षण चालू आहे.

१०.१०.८. १९६९-७० मध्ये, ६७,५२२ पाटबंधारे विहिरी वापरात होत्या व त्याद्वारे एकूण ८४,५०० हेक्टर जमीन जल-सिंचित झाली होती. याशिवाय जलसिंचनासाठी न वापरल्या जाणाऱ्या आणखी ३,६८२ विहिरी होत्या.

१०.११. औरंगाबाद जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता प्राथमिक निर्धारणावर आधारित दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिलेले आहे:—

औरंगाबाद जिल्ह्यातील भूजल उपलब्धता (प्राथमिक मूल्यनिर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र

अनु- क्रमांक	तालुक्याचे नाव	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे सरासरी पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भू-जल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरीच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	कन्नड	तापी, गोदा, गोपु	७२,००८	२४,०२३	२६,९८५	१,६५२
२	सिल्लोड	तापी, गोपु ..	८५,९९६	४२,६७६	४३,३२०	२,६५३
३	सोयगाव	तापी ..	२४,५४६	८,२८१	१७,२६५	१,०५७
४	भाकरदन	तापी, गोपु ..	६६,६९५	४०,२४४	२६,४५१	१,६१९
५	जाफराबाद	गोपु ..	४०,४९५	१२,७६८	२५,७२७	१,६९७
६	खुर्दाबाद	गोदा, गोपु ..	२९,३५८	१८,५१३	१०,८४५	६६४
७	बंजापूर	तापी, गोदा ..	७१,९२१	४४,७६४	२७,१५७	१,६६३

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
८	गंगापूर	गोदा ..	६२,४६३	३६,९२३	२५,५४०	१,५६१
९	औरंगाबाद	गोपु, गोदा ..	८३,९७१	१,११,९९२	काही नाही.	काही नाही
१०	जालना	गोपु ..	१,१३,८६७	५०,३८८	६३,४७९	३,८८५
११	पैठण	गोदा, गोपु ..	७१,६३७	२९,८८६	४१,७५१	२,५५५
१२	अंबड	गोदा, गोपु ..	१,२३,६३०	३१,८८२	९१,७४८	५,६१५
		एकूण ..	८४६,५८७	४,७३,३४०	४,०२,२६८	२४,६३५

टीप.— तापी=तापी (पूर्व) उपखोरे.
गोदा=गोदावरी उपखोरे.
गोपु=पूर्णा (गोदावरी) उपखोरे.

१०.१२. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

१०.१२.१. पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे, पैठण, वैजापूर आणि गंगापूर तालुक्याचा समावेश अमलेल्या औरंगाबाद जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात वार्षिक पर्जन्यमान ७०० मि. मि. पेक्षा कमी आहे, तर पूर्वेकडील तालुक्यात हे प्रमाण ७०० ते ८५० मि. मि. दरम्यान आहे. या जिल्ह्यातील १९५८ नंतरच्या गेल्या १५ वर्षांच्या कालावधीतील पावसावरून असे दिसून येते की, काही तालुक्यात ६ ते वर्षांमधील पावसाळ्यातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

१०.१२.२. १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांची आणेवारी आणि पर्जन्यमान यासंबंधीच्या तपशीलाचा पारदासानी समितीने त्रिकोना केला होता, आणि उक्त तपशीलाच्या आधारे वैजापूर आणि गंगापूर तालुक्यांचा दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त क्षेत्र म्हणून त्याच वर्षीचा समावेश केला होता. पारदासानी समितीने जमीन महसूल आणि आणेवारी यांच्या निलंबनावर अधिक भर दिला होता. भूतपूर्व हेतू संस्थानात अशी विशिष्ट परिस्थिती उदभवल्यास, ६ आण्यांखालील आणेवारी जाहीर करण्यास विरोध करण्यात आला होता, व अशा तऱ्हेने आणेवारी जाहीर केली तर जमीन महसूल निलंबित करावा लागत असे. म्हणून, पारदासानी समितीला, मराठवाड्यात अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवावयाच्या क्षेत्राच्या बाबतीत तपशीलाच्या उपलब्धतेच्या अभावी, विरोध करून अडचण भासली.

अलिकडेच पाटबंधारे आयोगाने सुद्धा वरील दोन तालुक्यांच्या, सर्वसामान्य पर्जन्यमानापामून २५ टक्के त्रिचलनाच्या संभाव्यतेच्या आधारे अवर्षणप्रवण वर्गीत समावेश केला आहे.

१०.१२.३. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान, त्याची विभागणी आणि जमिनीचा प्रकार यांच्या आधारे आम्ही सात ता (वैजापूर, गंगापूर, कन्नड, पैठण, खुल्दाबाद, औरंगाबाद आणि अम्बड (भाग) अवर्षणप्रवण विभागात समाविष्ट केले. पर्जन्यमान आणि त्याची वाटणी आणि टंचाई जाहीर करणे यासंबंधीची तालुका निहाय आकडेवारी जोडपत्रात दिली आहे आणि त्यांची तपशील पुढील परिच्छेदात केली आहे.

१०.१३. वैजापूर :

१०.१३.१. ह्या तालुक्यात १६० गावे असून लोकसंख्या १,६३,२९५ व लोकसंख्येची घनता १४० होती. १९६९-७० मध्ये पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.४२ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ७,७६८ हेक्टर आहे. निव्वळ जमीन क्षेत्र ११,३९० हेक्टर आहे त्यापैकी ८,९५६ हेक्टर क्षेत्र विहिरीद्वारे जलसिंचित केले आहे आणि २,२७५ हेक्टर क्षेत्र ग्रामतऱ्या पाटबंधाऱ्यांद्वारे जलसिंचित केले आहे.

१०.१३.२. चांगल्या प्रतीची कापसाची काळी जमीन गोदावरीच्या खोऱ्यामध्ये मिळते, तर इतर क्षेत्रातील जमीन हळू किंवा मध्यम काळी आहे.

१०.१३.३. पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ५०० मि. मि. असते. आणि १९६४ आणि १९७० मध्ये प्रत्यक्ष पडलेले पाऊस हा सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ नंतरच्या गेल्या १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा जास्त होती.

१०.१३.४. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला आणि पर्जन्यमान आणि आणेवारीच्या संबंधातील आकडेवारीवरून असे दिसते की, हा तालुका गेल्या काही वर्षांत टंचाई पामून मुक्त नव्हता.

१०.१४. गंगापूर :

१०.१४.१. गंगापूर तालुक्यात २२२ गावे असून लोकसंख्या १,३९,०११ व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११० होती. या तालुक्यातील निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.१७ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ४,११५ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,८१३ हेक्टर आहे. संपूर्ण जलसिंचन योजनेच्या विहिरींद्वारे केले आहे. तालुक्यातील जमीन ही रब्बी पिके आणि कापूस यांना अनुकूल अशी बहुतांशी काळीभोर आहे.

१०.१४.२. तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ६८३ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती आणि १९६५ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला होता.

१०.१४.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण वर्गामध्ये समावेश केला आहे. हीच वस्तुस्थिती पर्जन्यमान इत्यादीशी संबंधित आकडेवारीवरून दिसून येते.

१०.१५. औरंगाबाद :

१०.१५.१. या तालुक्यात २१५ गावे असून लोकसंख्या ३,२८,१८५ आहे आणि लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २१९ आहे. या तालुक्यातील निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.०८ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ८,६५५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १४,३७७ हेक्टर आहे. या क्षेत्रांपैकी ११,३१८ हेक्टर क्षेत्र विहिरीद्वारे जलसिंचित केले आहे. या तालुक्याच्या डोंगराळ भागातील जमीन मुख्यत्वेकरून उथळ आणि अतिउथळ आहे.

१०.१५.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ६१४ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी सात वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१०.१५.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. वार्षिक कमी पाऊस आणि त्याचा कित्येक वर्षांतील लहरीपणा या दृष्टीने हा तालुका अवर्षणप्रवण समजला जातो.

१०.१६.३. पंढण :

१०.१६.१. या तालुक्यात १८३ गावे असून तालुक्याची लोकसंख्या १,६३,३४४ व घनता दर चौ. कि. मी. ला ११९ आहे. तालुक्यातील निव्वळ पेरणी क्षेत्र १.२३ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ८,८८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १३,३३९ हेक्टर आहे. या क्षेत्रांपैकी, १२,४०१ हेक्टर इतके क्षेत्र पाटबंधारे विहिरीखाली जलसिंचित केले आहे.

१०.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ६२९ मि. मि. असते. १९६२, १९६५, १९६६ आणि १९७२ मध्ये पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ नंतरच्या ९ वर्षांत, कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

१०.१६.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका मानले नाही. वार्षिक कमी पाऊस आणि वरचे वर्षांतील पावसाचा लहरीपणा या दृष्टीने आम्ही या संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण विभागात समावेश केला आहे.

१०.१७. अंबड :

१०.१७.१. या तालुक्यात २१६ गावे असून लोकसंख्या २,३५,७७२ व घनता दर चौ. कि. मी. ला ११२ आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.९९ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ७,८४४ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,२९३ हेक्टर आहे. ह्या क्षेत्रांपैकी, ५,२९९ हेक्टर क्षेत्र विहिरीद्वारे जलसिंचित केले आहे.

१०.१७.२. जिल्ह्यातील पावसाळ्यातील पर्जन्यमानाची सरासरी ७५९ मि. मि. असते. १९६२ आणि १९६६ मध्ये पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होते. १९५८ नंतरच्या गेल्या १४ वर्षांतील सहा वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१०.१७.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली नाही. या तालुक्याचा काही भाग ७५० मि. मी. समवृष्टी पलीकडे आहे. फक्त दोन महामूल मंडळांचा मोठा भाग ७५० मि. मि. च्या समवृष्टीत मोडतो. आमच्या समितीने या प्रक्षेत्रांचा (बोडीगोद्रे आणि अंबड) अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

१०.१८. कन्नड :

१०.१८.१. या तालुक्यात १९३ गावे आहेत आणि लोकसंख्या १,६१,०६८ व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११८ आहे. या तालुक्यात निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ६,७३० हेक्टर आहे, त्यापैकी ६,५८१ हेक्टर क्षेत्र पाटबंधारे विहिरीखाली जलसिंचित केले आहे. या तालुक्यातील डोंगराळ भागातील जमीन मुख्यत्वेकरून उथळ आणि अतिउथळ आहे.

१०.१८.२. तालुक्यातील सरासरी पर्जन्यमान ८०१ मि. मी. असते. १९६० आणि १९७१ मधील पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांहून कमी होते. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी सहा वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ होती.

१०.१८.अ-३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिलेली नाही. बऱ्याच वर्षांतील पावसाच्या लहरी वाटपाच्या दृष्टीने आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केलेला आहे.

१०.१९. खुल्दाबाद :

१०.१९.१. या तालुक्यात ७८ गावे असून लोकसंख्या ५६,६९९ आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३० आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ३९,२५९ हेक्टर आहे. एकाहून अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र २,६५२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,३०७ हेक्टर आहे. या तालुक्याच्या डोंगराळ पट्ट्यात उथळ आणि अतिउथळ जमीन आहे.

१०.१९.२. तालुक्यातील सरासरी पर्जन्यमान ८४३ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या गेल्या १४ वर्षांपैकी आठ वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

१०.१९.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी हा तालुका अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. गेल्या बऱ्याच वर्षांतील पावसाचा लहरीपणा आणि बऱ्याच भागातील हलक्या प्रतीची जमीन यादृष्टीने आम्ही हा तालुका अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समाविष्ट केला आहे.

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
८	गंगापूर	गोदा	६२,४६३	३६,९२३	२५,५४०	१,५६१
९	औरंगाबाद	गोपु, गोदा	८३,९७१	१,११,९९२	काही नाही.	काही नाही.
१०	जालना	गोपु	१,१३,८६७	५०,३८८	६३,४७९	३,८८२
११	पैठण	गोदा, गोपु	७१,६३७	२९,८८६	४१,७५१	२,५५०
१२	अंबड	गोदा, गोपु	१,२३,६३०	३१,८८२	९१,७४८	५,६१८
		एकूण	८४६,५८७	४,७३,३४०	४,०२,२६८	२४,६३१

टीप.— तापी=तापी (पूर्व) उपखोरे.
गोदा=गोदावरी उपखोरे.
गोपु=पूर्णा (गोदावरी) उपखोरे.

१०.१२. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे:

१०.१२.१. पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे, पैठण, वैजापूर आणि गंगापूर तालुक्याचा समावेश अयलेल्या औरंगाबाद जिल्ह्यात पश्चिम भागात वार्षिक पर्जन्यमान ७०० मि. मि. पेक्षा कमी आहे, तर पूर्वेकडील तालुक्यात हे प्रमाण ७०० ते ८५० मि. मि. दरम्यान आहे. या जिल्ह्यातील १९५८ नंतरच्या गेल्या १५ वर्षांच्या कालावधीतील पावसावरून असे दिसून येते की, काही तालुक्यात ६ ते ७ वर्षांमधील पावसाळ्यातील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून जास्त होती.

१०.१२.२. १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांची आणेवारी आणि पर्जन्यमान यासंबंधीच्या तपशीलाचा पारदासानी समितीने विचार केला होता, आणि उक्त तपशीलाच्या आधारे वैजापूर आणि गंगापूर तालुक्यांचा दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त क्षेत्र म्हणून त्याच वर्ग 'ग' मध्ये समावेश केला होता. पारदासानी समितीने जमीन महसूल आणि आणेवारी यांच्या निलंबनावर अधिक भर दिला होता. भूतपूर्व हेतू संस्थानात अशी विशिष्ट परिस्थिती उदभवल्यास, ६ आष्यांखालील आणेवारी जाहीर करण्यास विरोध करण्यात आला होता, कारण अशा तऱ्हेने आणेवारी जाहीर केली तर जमीन महसूल निलंबित करावा लागत असे. म्हणून, पारदासानी समितीला, मराठवाड्यात अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवावयाच्या क्षेत्राच्या बाबतीत तपशीलाच्या उल्लेखाच्या अभावी, विशेषेकरून अडवण भासली.

अलिकडेच पाटबंधारे आयोगाने सुद्धा वरील दोन तालुक्यांच्या, सर्वसामान्य पर्जन्यमानापामून २५ टक्के विचलनाच्या ०.१ संभाव्यतेच्या आधारे अवर्षणप्रवण वर्गीत समावेश केला आहे.

१०.१२.३. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान, त्याची विभागणी आणि जमिनीचा प्रकार यांच्या आधारे आम्ही सात तालुक्यां (वैजापूर, गंगापूर, कन्नड, पैठण, खुल्दाबाद, औरंगाबाद आणि अम्बड (भाग) अवर्षणप्रवण विभागात समाविष्ट केले. पर्जन्यमान आणि त्याची वाटणी आणि टंचाई जाहीर करणे यासंबंधीची तालुका निहाय आकडेवारी जोडपत्रात दिली आहे आणि त्यांची तपशील पुढील परिच्छेदात केली आहे.

१०.१३. वैजापूर:

१०.१३.१. ह्या तालुक्यात १६० गावे असून लोकसंख्या १,६३,२९५ व लोकसंख्येची घनता १४० होती. १९६९-७० मध्ये पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.४२ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ७,७६८ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ११,३९० हेक्टर आहे त्यापैकी ८,९५६ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित केले आहे आणि २,२७५ हेक्टर क्षेत्र ग्रामकायदे पाटबंधाऱ्यांद्वारे जलसिंचित केले आहे.

१०.१३.२. चांगल्या प्रतीची कापसाची काळी जमीन गोदावरीच्या खोऱ्यामध्ये मिळते, तर इतर क्षेत्रातील जमीन हलकी किंवा मध्यम काळी आहे.

१०.१३.३. पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ५०० मि. मि. असते. आणि १९६४ आणि १९७० मध्ये प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस हा सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होता. १९५८ नंतरच्या गेल्या १० वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा जास्त होती.

१०.१३.४. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला आहे. पर्जन्यमान आणि आणेवारीच्या संबंधातील आकडेवारीवरून असे दिसते की, हा तालुका गेल्या काही वर्षांत टंचाई पासून मुक्त नव्हता.

१०.१४. गंगापूर:

१०.१४.१. गंगापूर तालुक्यात २२२ गावे असून लोकसंख्या १,३९,०११ व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. वा ११३ होती. या तालुक्यातील निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.१७ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ४,११९ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,८१३ हेक्टर आहे. संपूर्ण जलसिंचित खोऱ्याला विहिरींद्वारे केले आहे. या तालुक्यातील जमीन ही रब्बी पिके आणि कापूस यांना अनुकूल अशी बहुतांशी काळीभोर आहे.

१०.१४.२. तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ६८३ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती आणि १९६५ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला होता.

१०.१४.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण वर्गामध्ये समावेश केला आहे. हीच वस्तुस्थिती पर्जन्यमान इत्यादीशी संबंधित आकडेवारीवरून दिसून येते.

१०.१५. औरंगाबाद :

१०.१५.१. या तालुक्यात २१५ गावे असून लोकसंख्या ३,२८,१८५ आहे आणि लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला २१९ आहे. या तालुक्यातील निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.०८ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ८,६५५ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १४,३७७ हेक्टर आहे. या क्षेत्रांपैकी ११,३१८ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित केले आहे. या तालुक्याच्या डोंगराळ भागातील जमीन मुख्यत्वेकरून उथळ आणि अतिउथळ आहे.

१०.१५.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी ६१४ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी सात वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१०.१५.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. वार्षिक कमी पाऊस आणि त्याचा कित्येक वर्षांतील लहरीपणा या दृष्टीने हा तालुका अवर्षणप्रवण समजला जातो.

१०.१६.३. पंढण :

१०.१६.१. या तालुक्यात १८३ गावे असून तालुक्याची लोकसंख्या १,६३,३४४ व घनता दर चौ. कि. मी. ला ११९ आहे. तालुक्यातील निव्वळ पेरणी क्षेत्र १.२३ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ८,८८० हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १३,३३९ हेक्टर आहे. या क्षेत्रांपैकी, १२,४०१ हेक्टर इतके क्षेत्र पाटबंधारे विहिरींखाली जलसिंचित केले आहे.

१०.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ६२९ मि. मी. असते. १९६२, १९६५, १९६६ आणि १९७२ मध्ये पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ नंतरच्या ९ वर्षांत, कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

१०.१६.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका मानले नाही. वार्षिक कमी पाऊस आणि बरेच वर्षांतील पावसाचा लहरीपणा या दृष्टीने आम्ही या संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण विभागात समावेश केला आहे.

१०.१७. अंबड :

१०.१७.१. या तालुक्यात २१६ गावे असून लोकसंख्या २,३५,७७२ व घनता दर चौ. कि. मी. ला ११२ आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र १.९९ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ७,८४४ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ६,२९३ हेक्टर आहे. ह्या क्षेत्रांपैकी, ५,२९९ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित केले आहे.

१०.१७.२. जिल्ह्यातील पावसाळ्यातील पर्जन्यमानाची सरासरी ७५९ मि. मी. असते. १९६२ आणि १९६६ मध्ये पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी होते. १९५८ नंतरच्या गेल्या १४ वर्षांतील सहा वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१०.१७.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली नाही. या तालुक्याचा काही भाग ७५० मि. मी. समवृष्टी पलीकडे आहे. फक्त दोन महामूल मंडळांचा मोठा भाग ७५० मि. मी. च्या समवृष्टीत मोडतो. आमच्या समितीने या प्रक्षेत्रांचा (वोडीगोद्रे आणि अंबड) अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केला आहे.

१०.१८. कन्नड :

१०.१८.१. या तालुक्यात १९३ गावे आहेत आणि लोकसंख्या १,६१,०६८ व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११८ आहे. या तालुक्यात निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ६,७३० हेक्टर आहे, त्यापैकी ६,५८१ हेक्टर क्षेत्र पाटबंधारे विहिरींखाली जलसिंचित केले आहे. या तालुक्यातील डोंगराळ भागातील जमीन मुख्यत्वेकरून उथळ आणि अतिउथळ आहे.

१०.१८.२. तालुक्यातील सरासरी पर्जन्यमान ८०१ मि. मी. असते. १९६० आणि १९७१ मधील पर्जन्यमान सरासरीच्या ७५ टक्क्यांहून कमी होते. १९५८ नंतरच्या १४ वर्षांपैकी सहा वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ होती.

१०.१८.अ-३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिलेली नाही. बऱ्याच वर्षांतील पावसाच्या लहरी वाटापाच्या दृष्टीने आम्ही या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समावेश केलेला आहे.

१०.१९. खुल्दाबाद :

१०.१९.१. या तालुक्यात ७८ गावे असून लोकसंख्या ५६,६९९ आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३० आहे. निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र ३९,२५९ हेक्टर आहे. एकाहून अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र २,६५२ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,३०७ हेक्टर आहे. या तालुक्याच्या डोंगराळ पट्ट्यात उथळ आणि अतिउथळ जमीन आहे.

१०.१९.२. तालुक्यातील सरासरी पर्जन्यमान ८४३ मि. मी. आहे. १९५८ नंतरच्या गेल्या १४ वर्षांपैकी आठ वर्षांतील कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्याहून अधिक होती.

१०.१९.३. पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोहोंनी हा तालुका अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. गेल्या बऱ्याच वर्षांतील पावसाचा लहरीपणा आणि बऱ्याच भागातील हलक्या प्रतीची जमीन यादृष्टीने आम्ही हा तालुका अवर्षणप्रवण क्षेत्रात समाविष्ट केला आहे.

आठवड्यात पाडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : वंजापूर.

तालुका : वंजापूर

जिल्हा : बीरगावाड.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सुरामरी	७	२	२	१२	१४	१८	२०	१६	२५	१४	३५	३४	३४	११	१५	१५	३६	४१	२५	२९	४१	२९	१४	८	२	१	५००
१९५८	११	..	१४	११	७७	९	..	४	१९	५५	६६	९४	..	४३	११	..	६	२३	४४३
१९५९	६७	५	८	६	१०	९	..	१८	३७	८	२	८	४२	६६	२१	७०	३०	९	९६	८	५२०
१९६०	१७	..	१५	५७	४५	२८	१३	..	२	८	२२	..	४	४०	..	२२८	३	३	२३	५७८
१९६१	..	१७	८	८	७८	२९	१०	१७	१९	२८	३२	६	२८	७	२	५	७	४७	२३	४२१
१९६२	६	७३	२	३१	२	१८	३०	१२	..	३	११७	१	..	७३	८२	१४४	१८	२१	६३३
१९६३	१३१	..	६	६७	५७	६९	२०	१५	६	५७	६	..	२४	..	३८	..	१०	२०	..	५२६
१९६४	..	१३	९	..	४४	१	२	१५	१४२	४४	..	४	१५	७	९	..	४०	१३	७	..	५	३७०
१९६५	११	११	..	१७	१८४	१२	१८	२	१	८३	१४६	१४	४	..	४८३
१९६६	१००	२९	..	५	२	८	११७	२८	१७७	१९	७	३४	२६	१०	२	५६४
१९६७	८२	९	११	१९	५१	२६	२	४	३	३	८१	६८	२९	३८८
१९६८	२८	४	४५	८	५	३८	१९	३६	२	३	..	१७	२०	६२	४४	६६	१	२३	४२१
१९६९	६	..	१४	४४	१००	१४	५१	२९	५	१२	१८	..	१३९	२१६	१३५	८	६४	८५५
१९७०	७	७५	१२	४८	८	..	३४	१५	२	११	३५	..	१६	२०	..	३४	१९	१८	३	३५७
१९७१	५५	४४	१	..	२७	१	२	१	..	८	..	४६	२९	..	१	४९	१७६	४४०
१९७२	१७	३०	१०	११	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	काही नाही.

मि. ना. = मिळाले नाही.

२४६

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

सालुवयाचे नाव: वंजापूर.

गावांची एकूण संख्या: १६०

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार भाण्या-खालील	चार ते सहा भाण्यामधील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५००	४४३	११	३	२	१	२	४	१२
१९५९	५००	५२०	..	३	२	१	..	३	९
१९६०	५००	५७८	..	१	१	३	२	४	११
१९६१	५००	४२१	१६	३	४	३	१०
१९६२	५००	६३३	..	३	३	३	१	४	१४
१९६३	५००	५२६	..	३	२	३	३	२	११
१९६४	५००	३७०	२६	२	३	३	३	४	१५	..	२५
१९६५	५००	४८३	३	२	२	२	४	४	१४	..	३८
१९६६	५००	५६४	..	३	१	३	२	५	१४	..	४
१९६७	५००	३८८	२२	२	३	३	३	३	१४	१	..
१९६८	५००	४२१	१६	३	१	३	१	३	११	२	१४
१९६९	५००	८५५	..	१	१	१	१	५	९
१९७०	५००	३५७	२९	२	२	२	२	२	१०	१०८	५३
१९७१	५००	४४०	१२	२	५	२	२	४	१५	१५६	४
१९७२	५००	मि. ना.	..	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	..	१६०	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : गाणगा.

तालुका : गाणगा.

जिल्हा : औरंगाबाद.

वर्ष]	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा		—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
मरामरी	५	..	८	५	२२	३३	३२	२७	३९	२५	३१	४४	४०	२२	१६	३१	४८	४२	४१	३३	२९	४८	१५	१४	३०	३	६८३
१९५८	१९	७	५२	९०	५८	३६	..	१८	५४	११८	७२	११३	१	२२	२१	..	१९	१६	७१६
१९५९	९८	३३	८	१६	..	२०	१०	२२	४७	४	४	३	८१	७४	१८	६३	..	६७	१४	८८	६७०
१९६०	६४	..	१	५६	७०	२६	५४	१७	..	४९	१७	१४	११५	..	८७	६३	१२	८०	८०५
१९६१	५८	..	१७	२१	१७	४	२२	१४	७०	२८	५	..	२३	२	१९	११	४६	१३६	१४६	६२९
१९६२	४७	३१	३	४९	४३	३१	८	९	३०	१६	४	६५	१९८	७१	३७	२	२	२३	६६९
१९६३	..	२	४	..	७०	११४	६५	७२	..	४९	१०१	२७	३१	२४	४४	..	२४	१००	२२	१२०	..	८६९
१९६४	६	..	७	५४	१८	३२	३	४	४२	१४०	६०	५९	४४	१६	१	३२	१०	८७	७	१८	..	४६	..	१४	७००
१९६५	७८	१८	१	५	४४	१०३	३९	२	..	१३	१५	१८	१७	५१३
१९६६	८१	१०	६०	८	१०२	७६	१७८	३	..	५	..	१३५	१३	५	६७६
१९६७	१०६	५३	८२	..	३८	५२	६०	२५	१०	१९	१०	५६०
१९६८	१०	..	५	..	४१	६	..	३९	३६	३६	६५	..	१८	८	..	४८	३३	८५	१४३	१९	५५६
१९६९	४	३	४७	३६	१४७	१८	५७	४९	१६	४१	१२६	१०७	१९	२५	६९५
१९७०	१	११३	४५	१३३	..	३९	६	..	४	५३	९	५३	९८	८१	४४	२३	२७	२४	१४	७६७
१९७१	१४	२	..	१८९	८३	४	२१	२६०	१३	१५	३०५	..	६	१४	..	९२६
१९७२	१	..	४१	२८	..	२५	३	२६	४	..	५०	५३	मि.ना	मि.ना	मि.ना.	मि.ना.	काही नाही

मि.ना. = मिमिना नदी.

१११

तालुक्याचे नाव : गणगापूर

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारी विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : २२४

A-2008-26-A

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (३)	जून (४)	जुलै (५)	ऑगस्ट (६)	सप्टेंबर (७)	ऑक्टोबर (८)	एकूण (९)	चार आण्या- खालील (१०)	चार ते सहा आण्यामधील (११)
१९५८	६८३	७१६	..	३	१	८
१९५९	६८३	६७०	२.०	१	२	१०
१९६०	६८३	८०५	२	९
१९६१	६८३	६३९	७.०	१	२	..	४	..	१२
१९६२	६८३	६६९	२.०	३	२	४	११
१९६३	६८३	८६९	..	२	१	८
१९६४	६८३	७००	२	६
१९६५	६८३	५१३	२८.०	१	२	५	१२	..	१६
१९६६	६८३	६७६	१.५	२	२	४	..	५	१५
१९६७	६८३	५६०	१९.०	२	१	५	१३
१९६८	६८३	५५६	१९.०	२	२	१२	५४	१९
१९६९	६८३	६९५	..	२	१	५	१०
१९७०	६८३	७६७	..	१	४	९	१८७	३७
१९७१	६८३	९२६	..	२	४	२	१३	१७६	२३
१९७२	६८३	२३९	मि.ना.	२	मि.ना.	१०	२२४	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-26-B

पर्जन्यमापन केंद्र : औरंगाबाद

तालुका औरंगाबाद.

जिल्हा : औरंगाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	१	३	४	६	१०	२१	३६	३७	४७	४५	३५	३७	३७	३६	२२	२०	३२	३६	३९	४७	४१	३२	२०	८	६	७	६१४
१९५८	२	२	२६	६	३९	८६	७०	५७	१	९	८४	१०७	३५	२४९	५	३७	३	१	..	१७	८२८
१९५९	२	५८	१	३१	२४	५६	२३	३३	६८	२३	११	१४	५३	७३	२७	८७	..	१०६	५४	५७	३१	..	८३२
१९६०	४	१५	९०	३४	६३	२५	५३	१	३५	४०	७५	९	५	४	..	५८	१	५२	६	१६	५०	५७६
१९६१	७७	३९	६	५९	३१	५२	७	२४	४९	१२७	३१	२४	९	६२	९	३२	१२	३	२	१४	..	५२	९२१
१९६२	३	९१	..	३	३	२७	१७	५०	६	१२	३१	१७	३	४२	११६	६३	३०	१	४	३	५२२
१९६३	६	..	५	४७	२७	..	६८	५३	३	३	९०	७५	४२	३३	१००	५०	३०	७	१२	२०	..	४	३९	३	७२७
१९६४	३	१	२४	२५	४४	३५	१८	२४	२७	११	८७	९	४९	२०	३५	४	३	१	..	३६२
१९६५	११	७०	१३	२	१२	१०७	४५	२५	५	२९	३३	१४७	१२	५	५१६
१९६६	४१	७३	२०	४	२	१	११७	५३	१८९	३५	१८	३०	..	२०	८१	..	१४	४	७१०
१९६७	६४	४५	२१	१	५	७२	८२	८२	६४	२	२	४५	२९	२६	६७	२४	३	५५२
१९६८	१	३४	३	६६	११	२	११३	३०	१६	१४	८	१०	३	१	४२	९	१३५	२	५८०
१९६९	२३	३८	३०	१०२	३३	१३३	३९	१९	६७	१९	७	९२	४१	११६	३४	१	१	७९५
१९७०	१०	२७	..	७६	१९	७९	३	४	३१	४८	७८	१६४	१०१	३८	३२	६	४१	२५	२६	३५	९६३
१९७१	१	..	७४	९५	२	..	७	१	२	२	५	३७	६१	३७	१७	..	६	१७८	..	१२	५३७
१९७२	मि. ना.	मि. ना.	..	मि. ना.	७	१	मि.ना.	मि. ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि. ना.	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

२६३

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : औरंगाबाद.

गावांची एकूण संख्या : २३३

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६१४	८२४	..	३	१	१	२	४	११
१९५९	६१४	८३२	..	२	१	१	४
१९६०	६१४	५७६	६	..	१	३	२	१	७
१९६१	६१४	९२१	१	२	३	४	१०
१९६२	६१४	५२२	१५	२	२	२	..	४	१०
१९६३	६१४	७२७	..	२	२	..	२	२	८
१९६४	६१४	३६२	४२	४	१	१	२	४	१२
१९६५	६१४	५१६	१५	१	२	१	४	४	१२	..	२०४
१९६६	६१४	७१०	..	२	२	१	२	५	१२
१९६७	६१४	५५२	१०	२	२	२	२	३	११
१९६८	६१४	५८०	६	३	२	२	३	४	१४
१९६९	६१४	७९५	..	१	..	१	१	५	८
१९७०	६१४	९६३	..	१	१	३	५	१०३	११५
१९७१	६१४	५३७	१२	२	५	२	३	३	१५	१९५	३०
१९७२	६१४	मि.ना.	..	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	२३३	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : पैठण

तालुका : पैठण

जिल्हा : औरंगाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	..	१	७	७	३३	३०	२४	३०	१७	२६	३०	३०	१९	२५	३५	५१	५२	३०	२९	३९	६५	१४	२८	६	१	..	६२९
१९५८	२८	३६	१९	२७	४१	३२	..	१२	१२७	५९	११४	८०	५	३१	६	..	११	४१	६६९	
१९५९	३	५१	१५	५	१८	४	२५	३१	५०	३६	१४	८३	..	१८	१०४	४४	५८१	
१९६०	२४	३६	४७	१३	६	३०	..	१८	२०	४६	८७	..	१०९	३९	..	१२०	५९५	
१९६१	२१	..	११	६४	३९	..	१६	५	३७	४९	३	११	३५	४	१४	७२	२	२	५६	४६	९३	..	६१०	
१९६२	..	९	२३	..	२३	८	१२	१९	१४	३५	९	२१	८७	८०	३२	८	..	२	..	३	३	३९३	
१९६३	..	१	..	२१	१६५	..	१०५	..	११	७४	२९	३५	६३	११७	७	२७	४१	९	७४	३	७८२	
१९६४	६	३	२३	..	६	७५	४५	५३	८८	८	४	२	१३५	१	१०१	३२	१००	९	१३	७०४	
१९६५	५	३२	३२	८१	२३	१०	१३१	५३	..	४	२८	३९९	
१९६६	१३	१४२	३	८०	६७	५१	..	६	३२	..	५१	४५७	
१९६७	७५	९	८४	७	३८	७८	५५	३८	२३	२६	३	१२	११३	१२४	१९	७०४	
१९६८	२२	३७	५८	२०	..	१०५	३७	४१	..	३४	७	१४	११९	२५७	७७१	
१९६९	८	..	४९	४९	८३	४०	४७	१३	३४	८	..	३	१६४	२७२	११४	२४	९००	
१९७०	४०	४२	२७	१००	१८	४०	२९	४०	८	९२	१४२	६९	१२	..	५४	१०६	३२	..	४१	८९३	
१९७१	..	१२	..	१९	५	..	३८	४६	७	१४२	३९	३५	..	१५	२७६	..	३८	२	..	७५४	
१९७२	१२	३	११	८	..	५२	११	मि. ना.	

मि. ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : पैठण

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारी विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १८४

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार अप्या-खालील	चार ते सहा अप्याखालील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	६२९	६६९	..	२	१	..	२	..	८
१९५९	६२९	५८१	८	२	२	१०
१९६०	६२९	५९५	६	२	२	११
१९६१	६२९	६१०	२	९
१९६२	६२९	३९३	३९	..	२	१०
१९६३	६२९	७८२	..	२	२	८
१९६४	६२९	७०४	२	११
१९६५	६२९	३९९	३८	४	२	१३	१६४	२
१९६६	६२९	४५७	२९	२	२	१५	२१	१४
१९६७	६२९	७०४	..	२	२	११
१९६८	६२९	७७१	..	२	२	१२
१९६९	६२९	९००	..	२	२	११
१९७०	६२९	८९२	२	७	१६६	..
१९७१	६२९	७५४	..	२	५	१३	१८४	..
१९७२	६२९	१७७	७३	३	५	४	..	मि. ना.	१५	१३	..

मि. ना = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

पंजन्यमापन केंद्र : अंबड

तालुका अंबड

जिल्हा : औरंगाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	..	४	६	१३	२६	१५	२४	५८	१८	२६	५६	४३	६६	३६	३९	३९	६९	५५	३५	२९	४९	१४	२४	३	२	७५९
१९५८	३०	५७	४८	२६	५८	..	३१	९०	१५४	५३	१५७	..	३३	४	..	९	७५०
१९५९	७९	१८	१३	१५	१०	१८	६७	२७	४	१	..	५२	५३	३२	९३	३६	३३	७५	२१	१०	..	६५७
१९६०	३७	२४	..	२०	१४	१५	६१	८	२	३६	२५	३०	३२७	२	३४	४२	६	९५	७७८
१९६१	२९	२६	३३	२१	४८	३७	३२	९	२३	५१	४	५१	७०	१	२९	१४	१२	१८	२४	८१	१५९	१	..	७७३
१९६२	२४	१७	..	३९	५८	९	७	४२	..	११	६१	१७	३१	४१	११२	६८	१४	५५१
१९६३	४३	१२०	१२	११	१०२	३२	३	१	११७	४९	६७	६२	११०	९६	६१	१५०	..	१०	..	२५	३६	२७	१,१४१
१९६४	१०	९६	..	१५	१०	१४७	७४	१२५	२९	१९	१३	११२	..	७४	६४	८७	८७५
१९६५	१०५	१४७	१५	१८२	१३१	७४	५७४	२९	१०	१३	६७	३	१,३५०
१९६६	२६	२१	..	२०	८	७	३५	५२	६९	१	५	१८	६	८०	५१	४१७
१९६७	६८	४६	६	११	१५	३८	६३	४८	१३	२५	१३४	७६	३१	३२७
१९६८	२	१७	२६	८०	४०	२२	१६०	४६	३२	१	३	६	..	१५	३३	..	२००	६८३
१९६९	१७	..	१२५	१०	३७	११	२	३	..	२	१२	२७९	२४५	९	१	१	७५४
१९७०	३८	४५	४०	३५	११	२१	..	१३	४८	९	१५७	११५	४६	१२	४	२१	५०	५४	..	२०	७३९
१९७१	८२	३	..	२९	३	४	१	१	१५	८६	१८५	१७	३	..	५३	१३९	..	१८	६५७
१९७२

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार अप्या-खालील	चार ते सहा अप्याखालील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७५९	७५०	१	३	१	..	२	४	१०
१९५९	७५९	६५७	१३	१	२	२	८
१९६०	७५९	७७८	..	२	२	..	२	२	१२
१९६१	७५९	७७३	२	२	९
१९६२	७५९	५५१	२८	३	२	..	२	५	१३
१९६३	७५९	१,१४१	..	१	२	..	१	४	५
१९६४	७५९	८७५	..	२	२	..	२	५	११	६७	३०
१९६५	७५९	१,३५०	..	३	३	४	१३	५१	४६
१९६६	७५९	४१७	५६	२	२	..	४	४	११	५२	..
१९६७	७५९	५७४	२३	२	२	४	७
१९६८	७५९	६८३	९	२	२	४	८
१९६९	७५९	७५४	..	३	१	३	४	२१७	..
१९७०	७५९	७३९	२	..	१	३	७	१६९	..
१९७१	७५९	६५७	१३	१	२	काही नाही	..
१९७२	७५९	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : कन्नड.

तालुका : कन्नड.

जिल्हा : औरंगाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	..	२	१२	८	२७	३२	३६	५४	४०	४६	४४	५८	३६	३२	४८	५३	६०	४७	४३	२४	५०	११	३१	२	२	८०१
१९५८	१२	५	१०९	९८	५२	३३	..	१८	९८	१२४	१३१	२९५	६	४२	१६	१६	१,०५५
१९५९	३	..	६	१४	२	४३	६८	३६	९	३९	७९	९	..	१४	७२	८८	१०	७४	८	..	८३	१७	६७४
१९६०	१६	४१	११	३०	७३	८	..	५१	१३	७०	५	९	९	..	४५	२०	५९	९	७	१०२	५७८
१९६१	३५	४४	२०	११	१६	९	३२	३३	१०	१५	१९	३६	२४	२७	५	१०	५६	३८	२३२	६७२
१९६२	१०	५४	..	८२	१	३१	२६	७७	१०९	४४	९६	..	५	१०६	८३	११९	९८	२६	२४	९९१
१९६३	..	१	१५	..	११	७७	१८	..	८३	७४	१२९	३७	५८	६१	१८७	१००	१६	१८	४३	३४	..	९६२
१९६४	११	२६	५	६२	५१	५०	१३	५४	११०	२८	१९	२५	३	८	..	१८७	६८	४०	..	२२	७८२
१९६५	८	..	९२	९६	४९	१५	३०२	३२	२६	६	४८	१०२	९२	१८	८८६
१९६६	३८	२२	..	१९	३	१५	७८	१००	१९४	१२	३२	४	२५	१९	७१	..	६	४२	६८०
१९६७	१२७	३२	११४	..	९	३०	७६	८१	९	४	१०	२२	१७	१०३	६३४
१९६८	३०	३४	७३	४४	५	८८	७३	१६६	६	१६	१३५	१७	१५९	..	५	८५१
१९६९	१४	६९	३५	७	४३	६७	५५	५६	५३	६१	२३	३	१२	४८	३१५	२	८७५
१९७०	८५	२१	..	७७	७०	४४	५४	..	५३	१८	३	३३	२८७	२६	५१	४१	३	४४	८२	९९२
१९७१	३१	३२	८	१	५६	६	..	८	..	२	६	७	..	१२६	५५	४५	..	८	१८६	७	५८४
१९७२

मि. ना. = मिळाले नाही.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
	मि. मी.	मि. मी.									
१९५८	८०१	१,०५५	..	४	१	..	२	३	१०
१९५९	८०१	६७४	१६	१	१	३	२	३	१०
१९६०	८०१	५७८	२८	१	३	३	१	३	११
१९६१	८०१	६७२	१६	१	२	३	२	२	१०
१९६२	८०१	९९१	..	२	२	३	..	३	१०
१९६३	८०१	९६२	..	१	२	..	३	३	९
१९६४	८०१	७८२	२	१	१	१	२	३	८
१९६५	८०१	८८६	..	१	२	१	४	५	१३	१७०	..
१९६६	८०१	६८०	१५	२	२	३	३	४	१४
१९६७	८०१	६३४	२१	२	२	३	३	४	१४
१९६८	८०१	८५१	..	२	१	३	२	४	१२
१९६९	८०१	८७५	..	१	..	२	२	५	१०
१९७०	८०१	९९२	..	१	२	२	१	४	१०	१४०	५४
१९७१	८०१	५८४	२७	२	५	३	१	३	१४	१४०	५४
१९७२	८०१	मि.ना.	..	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि. ना.	मि. ना.	..	१९४	..

मि.ना=मिळाले नाही

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

तालुका : खुल्दाबाद

जिल्हा : औरंगाबाद

A-2008-27-B.

पर्जन्यमापन केंद्र : खुल्दाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
मरासरी	७	..	१३	५	१०	४९	३४	३८	५५	४४	४५	६२	६२	३७	३६	४९	६१	६४	३६	३१	३८	३४	२२	३३	३	..	८४३
१९५८	१२	२५९	१०१	६८	८१	..	१९	१२५	१८५	८५	३६९	३	६९	..	४	४	७१	१४५५
१९५९	१०	५३	६६	१२१	३	६०	७९	१७	९	२८	७७	२३६	२९	१०६	२०	२८	१९८	३१	११७१
१९६०	३२	२०	..	५८	१३	१३२	१२५	३	..	६०	३१	६३	३	१०	९	..	७२	..	७७	..	२३	७०	८०१
१९६१	६७	१९	३	५९	८९	३५	२५	२६	४५	६९	२४	३	७	३४	३	२८	..	३	१३	३२	६५	१९३	८४२
१९६२	५६	१२	..	५५	००	..	१३	४४	३	८१	८	१४	५३	२६	३०	१८	११०	४६	८३	२०	..	४३	७१५
१९६३	६	..	२७	..	३६	७२	४७	३०	७५	४७	३	१५	१५६	७०	६७	६६	२२०	१९	३१	६७	३४	३६	..	११२४
१९६४	११	३२	७३	९	७५	४३	१२१	१००	४३	३६	५३	४७	३२	..	३४	२९	२५	..	१२	..	७	७८२
१९६५	२०	१५	२८	५	१०८	२०१	७७	६२	१०	..	६२	१७५	१	१३	६	७८३
१९६६	९५	७६	२७	३४	..	३१	११४	६७	२३५	४०	४	६४	२२	३१	५९	..	३	९०२
१९६७	८१	४५	६२	..	२१	१०८	९१	११३	७	९	१९	५०	८	३	१११	८०	८०८
१९६८	३१	८	५१	७	१०९	८३	८३	१११	३	२३	४	१३	९	९३	६९	७५	७७२
१९६९	१५	४८	६१	२३	२८	४६	५८	६९	३५	२९	१४	..	२६	४८	१४७	५	६५२
१९७०	१४	५४	३०२	९५	१६	७४	२५	५	३५	१०	९	११८	१२४	४४	६०	२०	३	८५	१७	१८	२	११३०
१९७१	३	१०	२९	३	..	५९	३	७	६	५	९	१४	५४	६	९८	६२	३४	..	३९	१९५	१	११	११	..	६५९
१९७२	३	२४	३	१५	३५	२६	१	१	३	७	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	काही.	मि. ना. नाही.

मि. ना. = मिळाले नाही.

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
	मि. मी.	मि. मी.									
१९५८	८४३	१,४५५	..	४	१	..	२	४	११
१९५९	८४३	१७१	..	३	१	२	..	२	८
१९६०	८४३	८०१	५	२	२	३	२	३	१२
१९६१	८४३	८४२	..	१	..	३	४	२	१०
१९६२	८४३	७१५	१६	३	२	२	१	३	११
१९६३	८४३	१,१२४	२	..	२	३	७
१९६४	८४३	७८२	८	२	१	..	१	३	७
१९६५	८४३	७८३	८	२	१	२	४	५	१४
१९६६	८४३	९०२	..	१	१	२	३	५	१२
१९६७	८४३	८०८	..	२	२	३	२	४	१३	२	१३
१९६८	८४३	७७२	९	३	१	२	२	४	१२
१९६९	८४३	६५२	२४	२	२	५	९
१९७०	८४३	१,१३०	..	१	१	१	१	३	७	५०	२८
१९७१	८४३	६५९	२४	२	५	२	१	३	१३	४६	२८
१९७२	८४३	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि.ना.	मि. ना.	मि. ना.	७८	मि. ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण ११

बीड जिल्हा

पादवंभूमि

११.१. स्थिती आणि भूप्रदेश :

११.१.१. बीड जिल्ह्याचा विस्तार १८° २३' आणि १९° ३०' उत्तर अक्षांश आणि ७४° ५४' आणि ७६° ५७' रेखांश या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस औरंगाबाद आणि परभणी जिल्हे, पूर्वेस परभणी जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील भाग पश्चिमेस अहमदनगर जिल्हा अशा याच्या सीमा आहेत. उत्तरेकडे गोदावरी आणि दक्षिणेकडे मांजरा या नद्या जिल्ह्याच्या नैसर्गिक सीमा होत.

११.१.२. तो जिल्हा ३०० ते ९०० मीटर उंची असलेला अंशतः समतल व अंशतः डोंगराळ प्रदेश आहे. या जिल्ह्याचा मध्यभागी बालाघाटातील डोंगररांगा पसरल्या आहेत. या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील भाग सपाट आणि जिल्ह्याचा मध्यभाग म्हणजे डोंगराळ भूभाग असून बालाघाटातील रांगांनी व्यापला आहे आणि पाटोदा व आष्टी तालुक्यांच्या बऱ्याच मोठ्या भागात टेकड्या आहेत. केज व आंबेजोगाई तालुक्यांशी तुलना करता तो भाग ओसाड वाटतो. गोदावरी, मांजरा, सिदफणा कुंडका, बिदुसरा, वाण, सिना या जिल्ह्याच्या मुख्य नद्या आहेत. कुंडका, वाण, सिदफणा या नद्या बालाघाटात उगम पावतात. मेहकरी, कांबळी, कडी या जिल्ह्यातील लहान नद्या आहेत.

११.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या :

११.२.१. १९७१ मध्ये बीड जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ११,२२७ चौ. कि. मी. होते व लोकसंख्या १२,८६,१२१ होती. १९६१ मध्ये लोकसंख्या १०,०१,४६६ होती. अशा रीतीने लोकसंख्येतील दशवाषिक वाढ २८.४२ टक्के होती. राज्याची, लोकसंख्येतील दशवाषिक वाढ २७.४५ टक्के होती.

११.२.२. १९७१ मधील ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या ११,३६,८२० होती आणि नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १,४९,३०१ होती. म्हणजेच, एकूण लोकसंख्येच्या अनुक्रमे ८८.४ टक्के आणि ११.६ टक्के होती.

११.२.३. ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १०४ होती. १९६१ मध्ये ती ८५ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे १९७१ मध्ये ११५ आणि १९६१ मध्ये ९५ असे होते. १९७१ मध्ये महाराष्ट्राच्या २६ जिल्ह्यांपैकी ह्या जिल्ह्याचा २३ वा क्रमांक लागतो तर १९६१ मध्ये त्याचा २५ वा क्रमांक लागतो. १९७१ मध्ये तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची घनता आंबेजोगाईत दर चौ. कि. मी. ला १२८ ते आष्टी तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ९० याप्रमाणे बरोच भिन्न होती.

११.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

११.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१.—बीड जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ४,५३,००० (३५ टक्के) कामकरी होते आणि ८,३३,००० (६५ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

११.३.२. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे बीड जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे:—

(आकडे हजारात)

संवर्ग (१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या ..	५७९	५५८	१,१३७ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी ..	३०८	१०५	४१३ (३६ टक्के)
(एक) शेतकरी ..	१७६	३३	२०९
(दोन) शेतमजूर ..	९१	६९	१६०
(तीन) इतर सेवा ..	४१	३	४४
(ग) एकूण कामगारेतर ..	२७१	४५३	७२४ (६४ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३६ टक्के कामकरी व ६४ टक्के काम न करणारे होते असे दिसून येईल. याबाबतीत राज्याची सरासरी अनुक्रमे ३८.६ टक्के आणि ६१.४ टक्के आहे. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ५१ टक्के आणि ३९ टक्के शेतकरी व शेतमजूर होते. (याच्या उलट राज्य सरासरी ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के आहे). म्हणजे ते एकूण ९० टक्के आहेत. शेतकऱ्यांमध्ये एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण (१६ टक्के) असून शेतमजुरांमध्ये एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण बरेच जास्त (४३ टक्के) आहे. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. (राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे ४६ टक्के आणि २५ टक्के आहे).

११.४. हवामान आणि पर्जन्यमान :

११.४.१. बीड जिल्ह्याचे हवामान वर्षातील बऱ्याच मोठ्या कालावधीत प्रसन्न आणि अनुकूल असते. पाटोदा आणि केज तालुक्यांत उन्हाळ्यात सुद्धा थंड हवा असते. ह्या जिल्ह्याचे १९६९-७० मधील कमाल तपमान ४१.४° सेंटिग्रेड आणि किमान तपमान १८.८° सेंटिग्रेड आहे. बीड, मांजलेगांव आणि गेवराई या सखल प्रदेशातील हवामान उष्ण आहे.

११.४.२. बीड आणि पाटोदा या तालुक्यातून जाणाऱ्या मध्य घाटांमुळे जिल्ह्याची, जास्त पावसाची आणि कमी पावसाच्या टापूत विभागणी झाली आहे. जिल्ह्याचा सरासरी पाऊस ६६८.४ मि. मी. आहे. पावसाळ्यातील सर्व कालावधीत पाऊस एकसारखाच पडत नाही. जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील क्षेत्रात सर्वसाधारणपणे जून ते ऑक्टोबरपर्यंत निश्चित पाऊस पडतो.

११.५. माती:

संपूर्ण जिल्हा ट्रॅप प्रदेशात वसलेला आहे आणि तेथील जमीन कापसाच्या काळ्या मातीची आहे. जिल्ह्यात सखोल, मध्यम आणि उथळ मातीही आढळून येते. ही माती काळी ते करड्या रंगापर्यंत निरनिराळ्या रंगाची आणि चिकणमातीच्या पोताची असते. तथापि, बाकीच्या क्षेत्रातील माती हलक्या प्रतीची उथळ आणि खडकाळ अथून काही ठिकाणी मध्यम काळ्या मातीचे लहान पट्टेही आढळतात. त्या मातीची प्रतिक्रिया किंचित अल्कली स्वरूपाची असते, ती चिकणमातीच्या पोताची असते आणि तिच्यात कॅल्शियम कार्बोनेट विपुल प्रमाणात आढळते.

११.६. जमिनीचा वापर आणि पिकाखालील क्षेत्रे:

११.६.१. या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ११.१७ लाख हेक्टर आहे. १९६९-७० मधील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८.१४ लक्ष आहे. दुहेरी पिकांखालील क्षेत्र जवळजवळ ५२,००० हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी पिकांखालील स्थूल क्षेत्राची टक्केवारी १०६.४ आहे. काम करणाऱ्या प्राण्यांच्या दर जोडीमागे (बैल आणि रेडे) (१९६६ मध्ये) पिकाखालील स्थूल क्षेत्र ६.१ हेक्टर होते.

११.६.२. १९६९-७० मध्ये जमिनीचा वापर आणि पिकांची पद्धती संक्षेपाने खालील तक्त्यात दिलेली आहे:—

(क) एकूण क्षेत्रे—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	११,१६९	१००.०
२	वने	२२५	२.०
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४५४	४.१
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) स्थायी स्वरूपाची कुरणे आणि इतर गायरान जमिनी	४१०	३.७
	(ख) संकीर्ण झाड-पिके इत्यादीखालील जमीन	१६	०.१
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	१८९	१.७
	एकूण—बाब ४	६१५	५.५
५	पडीक जमिनी—		
	(क) चालू पडीक	१,३२२	११.८
	(ख) इतर पडीक	४१४	३.७
	एकूण—बाब ५	१,७३६	१५.५
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	५७३	५.१
	(ख) जलसिंचित नसलेले	७,५६७	६७.८
	एकूण—बाब ६	८,१४०	७२.९
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५१८	४.६
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	८,६५८	७७.५
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	६३२	५.७
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	९,४६२	८४.७

(ख) पिकांखालील क्षेत्र.—प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रे आणि त्यांची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे:—

अनुक्रमांक	पिकाचे नाव	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकाखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	८३	१.०
२	गहू	४१५	४.८
३	खरीप ज्वारी	८२४	०.५
४	रबी ज्वारी	२,०२५	२३.४
	एकूण—ज्वारी	२,८४९	३२.९
५	बाजरी	१,४७२	१७.०
६	इतर धान्ये	११३	१.३
	एकूण—धान्ये	४,९३२	५७.०
७	हरभरा	३०७	३.५
८	मूग	६७०	७.७
९	तूर	२७२	३.१
१०	उडीद	१६०	१.८
११	कुळीथ	१९०	२.२
१२	इतर डाळी	१७२	२.०
	एकूण—डाळी	१,७७१	२०.५
	एकूण—अन्नधान्ये	६,७०३	७७.४
१३	ऊस	३०	०.३
१४	कापूस	५३१	६.१
१५	भुईमूग	४६३	५.३
१६	करडई	३९२	४.५
१७	भाजीपाला	१३	०.२
१८	फळे	१६	०.२

११.६.३. जमिनीचा लागवडीसाठी केलेला पुरेपूर उपयोग यावरून स्पष्टपणे दिसून येईल. भौगोलिक क्षेत्रांपैकी ८५ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली आणले आहे. तथापि, बरीच मोठी क्षेत्रे (१७.२ टक्के) पडीत आहेत ही खटकण्यासारखी गोष्ट आहे. चारू पडीत जमीन ११.८ टक्के, इतर पडीत जमीन ३.७ टक्के आणि मशागतयोग्य पडीत जमीन १.७ टक्के आहे. लागवडीखालील क्षेत्र ८५ टक्के असले तरी दरवर्षी पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र फक्त ७३ टक्के आहे.

११.६.४. कुरणे आणि गवताळ जमिनींनी ३.७ टक्के क्षेत्र व्यापले आहे. १९६६ च्या जनगणनेप्रमाणे या जिल्ह्यातील पशुधन १०.७१ लाख आहे.

११.६.५. काही पडीत जमिनींची वने आणि कुरणे होऊ शकतील असे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते. गुराढोरांना चांगला चारा मिळण्यासाठी हा विकास साधण्याची आवश्यकता आहे.

११.६.६. पिकांखालील क्षेत्र:—पिकांखालील स्थूल क्षेत्रांपैकी जवळजवळ ७७ टक्के क्षेत्र अन्नधान्य पिकाखाली असून त्यापैकी ५७ टक्के क्षेत्र धान्याखाली आणि २० टक्के क्षेत्र डाळीखाली आहे. ज्वारी (खरीप ९.५ टक्के आणि रबी २३.४ टक्के) आणि गहू (४.८ टक्के) ही मुख्य धान्ये पिके आहेत. डाळीमध्ये मूग, हरभरा, तूर ही मुख्य पिके आहेत.

ह्या जिल्ह्यात तीन मुख्य नगदी पिके आहेत ती अशी—कापूस (६.१ टक्के), भुईमूग (५.३ टक्के) आणि करडई (४.५ टक्के).

११.७. पशुधन:

१९७२ मध्ये जिल्ह्यातील गुराढोरांची संख्या ९.८६ लक्ष होती. त्यापैकी ५.५० लाख गाई-बैल, ०.९८ लाख म्हशी व रेडे, ३.२६ लाख मेंढ्या आणि शेंढ्या आणि ०.१२ लक्ष इतर यांचा समावेश होता. कुक्कुटवर्गीय पशूंची संख्या २.२२ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडेवारी अनुक्रमे १०.७१, ६.१९, १.०२, ३.३२ आणि ०.१८ लाख अशी होती.

११.८. वन:

१९६९-७० मधील हंगाम आणि पीक अहवालानुसार जिल्ह्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र २२,५०० हेक्टर होते. १९७०-७१ मधील वन महामूल जवळजवळ ४०,००० रुपये होता (१७.६ टक्के राज्य सरासरीशी तुलना करता). वनक्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्राच्या जे मतेम २ टक्के आहे. या एवढ्या लहान क्षेत्रामधील काही भाग १९६० व १९७० मध्ये लागवडीसाठी देण्यात आला होता.

११.९. उद्योग:

१९७० मध्ये या जिल्ह्यात ३५ नोंदणीकृत कारखाने होते, त्यापैकी ११ कारखाने बंद झाले होते. १४ कारखाने विवरणे सादर करीत होते व १० कारखाने विवरणे सादर करीत नव्हते. या २४ कारखान्यांतील कामकऱ्यांची एकूण संख्या ७२८ आहे. यामध्ये कापूस वटणी आणि दावणी, धान्य गिरण्या, तेल गिरण्या तंबाखूचे कारखाने, दुहस्ती कामाचे कारखाने, इत्यादी कारखान्यांचा समावेश होतो.

११.१०. परिवहन आणि दळणवळण:

बीड जिल्ह्याची रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी ४८ कि. मी. असून त्यापैकी ४० कि. मी. ब्रॉड-गेज मार्ग आहे व ८ कि. मी. मीटर-गेज मार्ग आहे. ३१ मार्च १९७१ मध्ये जिल्ह्यातील २ रस्त्यांची एकूण लांबी १,१४० कि. मी. असून त्यापैकी ६२८ कि. मी. लांबीचे राज्य महामार्ग आहेत. ३१६ कि. मी. लांबीचे जिल्हा मार्ग आणि १९६ कि. मी. लांबीचे ग्राम मार्ग होते.

११.११. कृषि पतपुरवठा:

११.११.१. १९७०-७१ मध्ये बीड जिल्ह्यात १,०११ सहकारी संस्था होत्या, त्यापैकी ७६४ कृषि पत संस्था, २६ कृषीतर पतसंस्था, ६९ कृषि त्रिगर पतसंस्था आणि १५२ कृषीतर बिगर पतसंस्था होत्या.

११.११.२. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती खालीलप्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या	७६०
सभासदांची संख्या	९७,३१८

			(रु. लाखांत)
भागभांडवल	१३३.८०
राखीव आणि इतर निधी	९.१६
खेळते भांडवल	६२९.५६
दिलेली कर्जे	३१६.५३
वसूल केलेली कर्जे	२४८.८०
येणे असलेली कर्जे	४९५.३१
थकबाकी	२१३.०५

१९७०-७१ आणि १९६९-७० मध्ये जिल्हा विकास बँकेने अनुक्रमे रु. ६३.२९ लाख आणि रु. ११०.४३ लाख एवढ्या रकमेची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

११.१२. पाटबंधारे:

११.१२.१. बीड जिल्ह्याचा मोठा भाग गोदावरी खोऱ्यात मोडतो आणि आष्टी तालुक्यातील फक्त काही भाग सिना खोऱ्यात मोडतो. सिंदफणा आणि मांजरा नद्या गोदावरी नदीच्या प्रमुख उपनद्या आहेत. सिंदफणा नदी संपूर्णपणे बीड जिल्ह्यात वाहते, मांजरा नदी पूर्वेकडे गेल्यानंतर आंध्र प्रदेशात गोदावरी नदीला मिळते. गोदावरी नदी बीड आणि औरंगाबाद जिल्ह्यांची सीमा सीमांकित करते. मांजरा नदीसुद्धा बीड आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांची सीमा सीमांकित करते.

११.१२.२. सध्या राज्य क्षेत्राखालील नऊ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प व चार लहान पाटबंधारे प्रकल्प आणि स्थानिक क्षेत्राखालील दोन बंधारे पूर्ण झाले आहेत. या पूर्ण झालेल्या योजनांखालील एकूण जलसिंचन क्षमता २२,९०० हेक्टर आहे आणि ४.४९ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा विनियोग होईल. सर्व संभाव्य मोठ्या, मध्यम व लहान आणि उद्धरण जलसिंचन योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर, विद्यमान विहिरींखालील क्षेत्र वगळता त्या योजनांखाली १,४०,२०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित करता येईल. अशारीतीने जिल्ह्यातील लागवडीखालील स्थूल क्षेत्राशी तुलना करता जलसिंचनाखाली १४.८ टक्के क्षेत्र राहिल. येथे खाजगी विहिरींखालील एकूण जलसिंचित क्षेत्र वगळले आहे.

११.१२.३. बीड जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ११,१६,९०० हेक्टर आहे. यापैकी लागवडीखालील एकूण क्षेत्र (पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र अधिक प्रचलित पडीक) ९,४६,२०० हेक्टर आहे. एकूण मशागतयोग्य क्षेत्रापैकी मोठ्या, मध्यम आणि लहान पाटबंधारे योजनांमुळे सुमारे १,४०,२०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल, ते क्षेत्र लागवडीखालील क्षेत्राच्या अंदाजे १४.३ टक्के असेल. ५४.३० हजार दशलक्ष घनफूट उपलब्ध पाण्यापैकी ३३.१४ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर केला. मोठे जलसिंचन प्रकल्प वगळता सर्व पाटबंधारे योजनांमध्ये म्हणजेच सर्व मध्यम व लहान पाटबंधारे प्रकल्पांमध्ये, बीड जिल्ह्यातील जलग्रहण क्षेत्रामधून उपलब्ध असलेल्या सुमारे ५४.३० हजार दशलक्ष घनफूट पाण्यापैकी ३३.१४ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा विनियोग करण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

११.१२.४. राज्य क्षेत्राखालील वृहत् योजनांमध्ये योजिलेल्या एकूण १०२ योजनांपैकी ४ योजना पूर्ण झाल्या आहेत आणि संपूर्ण जलसिंचन संभाव्य क्षमता निर्माण झाली आहे. सध्या खालील योजनांचे बांधकाम चालू आहे आणि यांची संपूर्ण जलसिंचन संभाव्य क्षमता एक किंवा दोन वर्षात निर्माण होईल.

११.१२.४.१. मोठे प्रकल्प.—ह्या जिल्ह्यात कोणताही मोठा प्रकल्प बांधण्यात आलेला नाही. तथापि, येथे जयकवाडी प्रकल्प टप्पा क्र. दोन आणि मांजरा प्रकल्प हे दोन मोठे प्रकल्प अन्वेषणाधीन आहेत. मोठे जलसिंचन प्रकल्प कार्यान्वित झाल्यानंतर बीड जिल्ह्यातील ६८,१०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होऊ शकेल.

(ख) पिकांखालील क्षेत्र.—प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रे आणि त्यांची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे :—

अनुक्रमांक	पिकाचे नाव	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकाखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	८३	१.०
२	गहू	४१५	४.८
३	खरीप ज्वारी	८२४	०.५
४	रबी ज्वारी	२,०२५	२३.४
	एकूण—ज्वारी	२,८४९	३२.९
५	बाजरी	१,४७२	१७.०
६	इतर धान्ये	११३	१.३
	एकूण—धान्ये	४,९३२	५७.०
७	हरभरा	३०७	३.५
८	मूग	६७०	७.७
९	तूर	२७२	३.१
१०	उडीद	१६०	१.८
११	कुळीथ	१९०	२.२
१२	इतर डाळी	१७२	२.०
	एकूण—डाळी	१,७७१	२०.५
	एकूण—अन्नधान्ये	६,७०३	७७.४
१३	ऊस	३०	०.३
१४	कापूस	५३१	६.१
१५	भुईमूग	४६३	५.३
१६	करडई	३९२	४.५
१७	भाजीपाला	१३	०.२
१८	फळे	१६	०.२

११.६.३. जमिनीचा लागवडीसाठी केलेला पुरेपूर उपयोग यावरून स्पष्टपणे दिसून येईल. भौगोलिक क्षेत्रापैकी ८५ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली आणले आहे. तथापि, बरीच मोठी क्षेत्रे (१७.२ टक्के) पडीत आहेत ही खटकण्यासारखी गोष्ट आहे. चालू पडीक जमीन ११.८ टक्के, इतर पडीक जमीन ३.७ टक्के आणि मशागतयोग्य पडीत जमीन १.७ टक्के आहे. लागवडीखालील क्षेत्र ८५ टक्के असले तरी दरवर्षी पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र फक्त ७३ टक्के आहे.

११.६.४. कुरणे आणि गवताळ जमिनींनी ३.७ टक्के क्षेत्र व्यापले आहे. १९६६ च्या जनगणनेप्रमाणे या जिल्ह्यातील पशुधन १०.७१ लाख आहे.

११.६.५. काही पडीत जमिनीची वने आणि कुरणे होऊ शकतील असे वरील आकडेवारीवरून दिसून येते. गुराडोरांना चांगला चारा मिळण्यासाठी हा विकास साधण्याची आवश्यकता आहे.

११.६.६. पिकांखालील क्षेत्र :—पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी जवळजवळ ७७ टक्के क्षेत्र अन्नधान्य पिकाखाली असून त्यापैकी ५७ टक्के क्षेत्र धान्याखाली आणि २० टक्के क्षेत्र डाळीखाली आहे. ज्वारी (खरीप ९.५ टक्के आणि रबी २३.४ टक्के) आणि गहू (४.८ टक्के) ही मुख्य धान्ये पिके आहेत. डाळीमध्ये मूग, हरभरा, तूर ही मुख्य पिके आहेत.

ह्या जिल्ह्यात तीन मुख्य नगदी पिके आहेत ती अशी—कापूस (६.१ टक्के), भुईमूग (५.३ टक्के) आणि करडई (४.५ टक्के).

११.७. पशुधन :

१९७२ मध्ये जिल्ह्यातील गुराडोरांची संख्या ९.८६ लक्ष होती. त्यापैकी ५.५० लाख गाई-बैल, ०.९८ लाख म्हशी व रेडे, ३.२६ लाख मेंढ्या आणि शेंळ्या आणि ०.१२ लक्ष इतर यांचा समावेश होता. कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांची संख्या २.२२ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडेवारी अनुक्रमे १०.७१, ६.१९, १.०२, ३.३२ आणि ०.१८ लाख अशी होती.

११.८. वने:

१९६९-७० मधील हंगाम आणि पीक अहवालानुसार जिल्ह्यातील वनांखालील एकूण क्षेत्र २२,५०० हेक्टर होते. १९७०-७१ मधील वन महसूल जवळजवळ ४०,००० रुपये होता (१७.६ टक्के राज्य सरासरीशी तुलना करता). वनक्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्राच्या जे मतेम २ टक्के आहे. या एवढ्या लहान क्षेत्रामधील काही भाग १९६० व १९७० मध्ये लागवडीसाठी देण्यात आला होता.

११.९. उद्योग:

१९७० मध्ये या जिल्ह्यात ३५ नोंदणीकृत कारखाने होते, त्यापैकी ११ कारखाने बंद झाले होते. १४ कारखाने विवरणे सादर करीत होते व १० कारखाने विवरणे सादर करीत नव्हते. या २४ कारखान्यांतील कामकऱ्यांची एकूण संख्या ७२८ आहे. यामध्ये कापूस वटणी आणि दाबणी, धान्य गिरण्या, तेल गिरण्या तंबाखूचे कारखाने, दुहस्ती कामाचे कारखाने, इत्यादी कारखान्यांचा समावेश होतो.

११.१०. परिवहन आणि दळणवळण:

बीड जिल्ह्याची रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी ४८ कि. मी. असून त्यापैकी ४० कि. मी. ब्रॉड-गेज मार्ग आहे व ८ कि. मी. मीटर-गेज मार्ग आहे. ३१ मार्च १९७१ मध्ये जिल्ह्यातील २ रस्त्यांची एकूण लांबी १,१४० कि. मी. असून त्यापैकी ६२८ कि. मी. लांबीचे राज्य महामार्ग आहेत. ३१६ कि. मी. लांबीचे जिल्हा मार्ग आणि १९६ कि. मी. लांबीचे ग्राम मार्ग होते.

११.११. कृषि पतपुरवठा:

११.११.१. १९७०-७१ मध्ये बीड जिल्ह्यात १,०११ सहकारी संस्था होत्या, त्यापैकी ७६४ कृषि पत संस्था, २६ कृषीतर पतसंस्था, ६९ कृषि विंगर पतसंस्था आणि १५२ कृषीतर विंगर पतसंस्था होत्या.

११.११.२. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती खालीलप्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या	संस्थांची संख्या	७६०
संस्थांची संख्या	संस्थांची संख्या	९७,३१८
		(ह. लाखांत)
भागभांडवल	१३३.८०	
राखीव आणि इतर निधी	९.१६	
खेळते भांडवल	६२९.५६	
दिलेली कर्जे	३१६.५३	
वसूल केलेली कर्जे	२४८.८०	
येणे असलेली कर्जे	४९५.३१	
थकबाकी	२१३.०५	

१९७०-७१ आणि १९६९-७० मध्ये जिल्हा विकास बँकेने अनुक्रमे रु. ६३.२९ लाख आणि रु. ११०.४३ लाख एवढ्या रकमेची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

११.१२. पाटबंधारे:

११.१२.१. बीड जिल्ह्याचा मोठा भाग गोदावरी खोऱ्यात मोडतो आणि आष्टी तालुक्यातील फक्त काही भाग सिमा खोऱ्यात मोडतो. सिंदफणा आणि मांजरा नद्या गोदावरी नदीच्या प्रमुख उपनद्या आहेत. सिंदफणा नदी संपूर्णपणे बीड जिल्ह्यात वाहते, मांजरा नदी पूर्वेकडे गेल्यानंतर आंध्र प्रदेशात गोदावरी नदीला मिळते. गोदावरी नदी बीड आणि औरंगाबाद जिल्ह्यांची सीमा सीमांकित करते. मांजरा नदीसुद्धा बीड आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांची सीमा सीमांकित करते.

११.१२.२. सध्या राज्य क्षेत्राखालील नऊ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प व चार लहान पाटबंधारे प्रकल्प आणि स्थानिक क्षेत्राखालील दोन बंधारे पूर्ण झाले आहेत. या पूर्ण झालेल्या योजनांखालील एकूण जलसिंचन क्षमता २२,९०० हेक्टर आहे आणि ४.४९ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा विनियोग होईल. सर्व संभाव्य मोठ्या, मध्यम व लहान आणि उद्धरण जलसिंचन योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर, विद्यमान विहिरींखालील क्षेत्र वगळता त्या योजनांखाली १,४०,२०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित करता येईल. अशारीतीने जिल्ह्यातील लागवडीखालील स्थूल क्षेत्राशी तुलना करता जलसिंचनाखाली १४.८ टक्के क्षेत्र राहिल. येथे खाजगी विहिरींखालील एकूण जलसिंचित क्षेत्र वगळले आहे.

११.१२.३. बीड जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ११,१६,९०० हेक्टर आहे. यापैकी लागवडीखालील एकूण क्षेत्र (पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र अधिक प्रचलित पडीक) ९,४६,२०० हेक्टर आहे. एकूण मशागतयोग्य क्षेत्रांपैकी मोठ्या, मध्यम आणि लहान पाटबंधारे योजनांमुळे सुमारे १,४०,२०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल, ते क्षेत्र लागवडीखालील क्षेत्राच्या अंदाजे १४.३ टक्के असेल. ५४.३० हजार दशलक्ष घनफूट उपलब्ध पाण्यापैकी १३.१४ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा वापर केला. मोठे जलसिंचन प्रकल्प वगळता सर्व पाटबंधारे योजनांमध्ये म्हणजेच सर्व मध्यम व लहान पाटबंधारे प्रकल्पांमध्ये, बीड जिल्ह्यातील जलग्रहण क्षेत्रामधून उपलब्ध असलेल्या सुमारे ५४.३० हजार दशलक्ष घनफूट पाण्यापैकी १३.१४ हजार दशलक्ष घनफूट पाण्याचा विनियोग करण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

११.१२.४. राज्य क्षेत्राखालील वृहत् योजनांमध्ये योजिलेल्या एकूण १०२ योजनांपैकी ४ योजना पूर्ण झाल्या आहेत आणि संपूर्ण जलसिंचन संभाव्य क्षमता निर्माण झाली आहे. सध्या खालील योजनांचे बांधकाम चालू आहे आणि यांची संपूर्ण जलसिंचन संभाव्य क्षमता एक किंवा दोन वर्षांत निर्माण होईल.

११.१२.४.१. मोठे प्रकल्प.—ह्या जिल्ह्यात कोणताही मोठा प्रकल्प बांधण्यात आलेला नाही. तथापि, येथे जयकवाडी प्रकल्प टप्पा क्र. दोन आणि मांजरा प्रकल्प हे दोन मोठे प्रकल्प अन्वेषणाधीन आहेत. मोठे जलसिंचन प्रकल्प कार्यान्वित झाल्यानंतर बीड जिल्ह्यातील ६८,१०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होऊ शकेल.

११.१२.४.२. मध्यम प्रकल्प.—आतापर्यंत नऊ मध्यम प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि ह्या प्रकल्पांखाली २१,००० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित झाले आहे. एका मध्यम जलसिंचन प्रकल्पाचे बांधकाम चालू असून त्या प्रकल्पाखाली १,००० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे. सर्वेक्षण झालेल्या योजनांच्या संबंधात म्हणावयाचे तर, बोधेगाव आणि सरस्वती प्रकल्पांना शासनाने अलिकडेच प्रशासनिक मान्यता दिली आहे. रेणापूर प्रकल्प या एका योजनेच्या प्राथमिक सर्वेक्षणाचे काम चालू आहे. अशारीतीने हे १३ मध्यम प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर जवळजवळ २९,१०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे.

११.१२.४.३. ह्या जिल्ह्यातील मध्यम प्रकल्पांखाली २९,१०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होण्यासाठी ६.३७ हजार दशलक्ष घनफूट पाणी मिळेल असे यावरून दिसून येईल.

११.१२.५. उद्धरण सिंचन.—तीन उद्धरण सिंचन योजनांचे बांधकाम चालू आहे. उद्धरण सिंचन योजनांखाली एकूण १,८०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होण्याची शक्यता आहे. काही उद्धरण सिंचन योजना सर्वेक्षणाधीन आहेत.

११.१२.६. १९६९-७० मध्ये २९,४७२ जलसिंचन विहिरीखाली एकूण ४१,४०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत होते. त्याशिवाय जलसिंचनासाठी उपयोगात नसणाऱ्या आणखी २,५०१ विहिरी होत्या.

११.१३. भूजल:

बीड जिल्ह्यातील (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) भूजल उपलब्धता दर्शविणारे विवरणपत्र खाली दिले आहे:—

अनु-क्रमांक	तालुक्याचे नांव	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट होतो त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी पुन्हा भरून येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरीच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	गेवराई	गोदा ..	८०,७२७.००	३१,५९२.००	४९,१३५.००	३,००८.००
२	मांजलेगाव	गोदा ..	८६,०१०.००	१३,२२२.००	७२,७८८.००	४,४५७.००
३	आष्टी	गोदा, सिना ..	६५,२५५.९१	३२,०२४.१९	३३,२३१.७१	२,०३५.००
४	पाटोदा	मांज, गोदा ..	५४,४४६.८१	२०,९८०.३०	३३,४६६.५१	२,०४९.००
५	केज	मांज, गोदा ..	८९,०१७.८३	८,०१३.०५	८१,००४.७८	४,९६०.००
६	मोमिनाबाद	मांज, गोदा ..	९२,८२३.४२	१९,९५१.२९	६२,८७२.१३	३,८५०.००
७	बीड	मांज, गोदा ..	७५,००९.४१	२२,५६२.८८	४२,४४६.५३	२,५९९.००
		एकूण ..	५,४३,२९०.०३	१,४८,३४५.०७	३,७४,९४४.६६	२३,२५८.००

टीप.—गोदा=गोदावरी उपखोरे; सिना=सिना (भीमा) उपखोरे; मांज=मांजरा उपखोरे.

११.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे:

११.१४.१. बीड व पाटोदा या तालुक्यातून जाणाऱ्या मध्य घाटांमुळे ह्या जिल्ह्याची जास्त पावसाच्या आणि कमी पावसाच्या टापूत विभागणी झाली आहे असे ह्या प्रकरणाच्या आधीच्या भागात निदर्शनास आणून दिलेले आहे. आंबेजोगाई, मांजलेगाव आणि केज या तालुक्यांत ७०० मि. मी. पेक्षा जास्त पाऊस पडतो. जिल्ह्यातील बाकीच्या भागात वार्षिक पर्जन्यमान ७०० मि. मी. पेक्षा कमी आहे. १८९९-१९०० या वर्षामध्ये आष्टी, पाटोदा आणि बीड तालुक्यांमध्ये दुष्काळ आणि टंचाईची परिस्थिती उद्भवली होती. १९५८ पासूनच्या पावसासंबंधीच्या आकडेवारीवरून दोन कल दिसून येतात. वार्षिक सरासरी पावसापेक्षा २५ टक्के पाऊस कमी पडण्याची उदाहरणे आंबेजोगाई तालुका सोडल्यास फारशी नाहीत, परंतु अनेक वर्षांत पावसाळ्यातील कमी पावसाचे ११ किंवा अधिक आठवडे असणाऱ्या वर्षांची संख्या बरीच जास्त आहे. दुसरे असे की अलिकडे विशेषतः १९६० नंतर कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या वाढली आहे. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांच्या, आणवारी इ. संबंधीच्या आकडेवारीचा विचार केला होता आणि समितीने आष्टी, बीड तालुक्याचा काही भाग, पाटोदा आणि मांजलेगाव तालुक्यांचे 'क' संवर्गात वर्गीकरण केले होते.

११.१४.२. १९७२ मध्ये पाटबंधारे समितीने सादर केलेल्या अहवालात बीड, आष्टी, पाटोदा आणि गेवराई या तालुक्यांना अवर्षणग्रस्त म्हणून मानले. सर्वसाधारण पावसापासून २५ टक्के विचलनाच्या ०.२ संभाव्यतेचा समितीने आधार घेतला.

११.१४.३. टंचाईच्या काळात आणि कधी कधी सर्वसाधारण काळातही जिल्ह्यातील लोक नोकरीच्या शोधार्थ शेजारच्या जिल्ह्यात स्थलांतर करतात. तथापि, अशा स्थलांतरासंबंधीची तपशीलवार आकडेवारी उपलब्ध नाही.

११.१४.४. पाऊस आणि त्याची विभागणी आणि पिकांची आणेवारी यासंबंधीची आकडेवारी दर्शवणारी विवरणपत्रे जोडली आहेत. जिल्ह्यातील सहा तालुके आमच्या समितीने निश्चित केलेल्या स्थूल अवर्षण क्षेत्रात मोडतात. ते तालुके आष्टी, बीड, पाटोदा, गेवराई, मांजलेगाव आणि केज आहेत. ह्या तालुक्यांपैकी प्रत्येकाचा तपशील खालील परिच्छेदात दिलेला आहे.

११.१५ आष्टी:

११.१५.१. या तालुक्यात १२३ गावे आहेत व तेथील लोकसंख्या १.३६ लक्ष असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला ९१ आहे. ह्या तालुक्याचे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १ लक्ष हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र १०,६९२ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील जलसिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र १८,२०८ हेक्टर आहे. त्यापैकी ११,५६८ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १८ आहे. अतिशय घूप होणाऱ्या अशा उंच डोंगरावर आणि डोंगर उतारावर मध्यम काळ्या मातीच्या पट्ट्यांची अधूनमधून सरमिसळ असलेली अशी लाल माती असल्याचे सांगण्यात येते. या तालुक्याच्या पश्चिमेकडील आणि दक्षिणेकडील जमीन कमी अधिक प्रमाणात सपाट असते. जवळजवळ ४० टक्के जमीन हलक्या प्रतीची मुरमाड आणि खडकाळ, ५० टक्के जमीन मध्यम, काळी आणि सिना नदीच्या किनाऱ्या आसपासची उर्वरित जमीन सखोल आणि अतिशय सुपीक आहे.

११.१५.२. या तालुक्यात जून ते ऑक्टोबरपर्यंत सरासरी ५५१ मि. मी. पाऊस पडतो. १९६१ मध्ये सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासून १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांतील कमी पावसाचे आठवडे ११ किंवा अधिक होते.

११.१५.३ पारदासानी समितीने तसेच जलसिंचन आयोगाने (१९७२) या तालुक्यास अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली आहे. हा तालुका टंचाईच्या स्थितीतून मुक्त झालेला नाही असे सरासरी पाऊस आणि त्याची विभागणी यासंबंधीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते.

११.१६ बीड:

११.१६.१. या तालुक्यात १७१ गावे असून तेथील लोकसंख्या २.०६ लक्ष आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३७ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.०८ लक्ष हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ६,५९४ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ८,७८८ हेक्टर आहे. त्यापैकी ६,०४७ हेक्टर क्षेत्र विहिरीद्वारा, जलसिंचित होते. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी फक्त ८ आहे. या तालुक्यातील विशेषतः मध्यवर्ती भागातील माती उथळ असल्याचे कळते.

११.१६.२. या तालुक्यातील पावसाळ्यातील सरासरी पाऊस ६५१ मि. मी. आहे. १९६६ आणि १९७२ मध्ये पावसाळ्यातील सरासरी पावसाच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस होता. १९५८ पासून १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांतील कमी पावसाचे आठवडे ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होते.

११.१६.३. या तालुक्यातील बीड आणि पिंपळनेर मंडलांना पारदासानी समितीने 'क' संवर्गात वर्गीकरण केले होते. पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) संपूर्ण तालुक्यास अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. पाऊस आणि त्याची विभागणी यासंबंधीच्या आकडेवारीवरून हा संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे दिसून येते.

११.१७. पाटोदा:

११.१७.१. ९१ गावे असलेल्या या तालुक्याची लोकसंख्या १.२१ लाख असून लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला ९१ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९६,६१४ हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ६,१९३ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १०,०७५ हेक्टर आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी १० आहे. पाटोदा तालुक्यातील जमीन आष्टी तालुक्यातील जमिनीसारखी आहे, म्हणजेच हलकी मुरमाड आणि चढउताराची आहे.

११.१७.२. या तालुक्यामध्ये पावसाळ्यात सरासरी ५९२ मि. मी. पाऊस पडतो. १९६७ आणि १९६८ मध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांमध्ये कमी पावसाचे आठवडे ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होते.

११.१७.३. पारदासानी समितीने आणि पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्यास अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. टंचाईच्या संबंधापासून हा तालुका अजून मुक्त झाला नाही, असे पाऊस आणि त्याच्या विभागणीसंबंधित आधारसामग्री दर्शविते.

११.१८. गेवराई:

११.१८.१. १५८ गावे असलेल्या तालुक्याची लोकसंख्या १.७० लाख असून, लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १०६ आहे. या तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.३१ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र ६,१७६ हेक्टर आहे. या तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,८८० हेक्टर असून त्यापैकी ४,६२० हेक्टर क्षेत्र विहिरीद्वारे जलसिंचित होते. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी ४ आहे. हा तालुका या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील सीमेवर वसलेला असून औरंगाबाद जिल्ह्यास मिळतो. बालाघाटातील पर्वताची रांग या तालुक्यास पश्चिमेकडून पूर्वेकडे भेदून जाते आणि तालुक्याची दोन नद्यांच्या खोऱ्यात विभागणी करते. डोंगराळ पठारावर असलेल्या मध्य भागातील माती अधिक निकस आणि उथळ आहे. पुढे उत्तरेकडे सुद्धा सकस जमिनीचे पट्टे फारच कमी आहेत.

११.१८.२. तालुक्याचे पावसाळ्यातील सरासरी पर्जन्यमान ६५९ मि. मी. असते. १९६६ साली सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १३ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती.

११.१८.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला दुष्काळप्रवण तालुका मानले नव्हते, पण शासनाने मागाहून या तालुक्याला 'क' वर्गातील दीर्घकालीन टंचाईग्रस्त भाग मानले आहे. जलसिंचन आयोगाने सुद्धा या तालुक्याला दुष्काळप्रवण म्हणून मान्यता दिलेली आहे. १९५८ पासून पडलेल्या पावसाचा तपशील आणि त्याचे वाटप यावरून हा तालुका अवर्षणप्रवण क्षेत्रात मोडत असल्याचे स्पष्ट होते.

११.१९. मांजलेगाव :

११.१९.१. या तालुक्यात १६५ गावे असून लोकसंख्या १.७९ लाख आणि तिची घनता दर चौ. रि. मी. ला. ११६ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.२५ लाख हेक्टर आहे. एकापेक्षा जास्तवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र १२,३५७ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ४,५३१ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणी खातीत निव्वळ क्षेत्राची टक्केवारी ४ आहे. सिंधफणा नदीच्या दोन्ही काठांवर अत्युत्कृष्ट प्रतीची कापसाची काळी जमीन आहे.

११.१९.२. या तालुक्यात पडणाऱ्या पावसाची सरासरी ७७० मि.मी. आहे. १९६५ साली सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांचे ८ वर्षात कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ होती.

११.१९.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला 'क' वर्गीतील अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून मानले आहे. हा तालुका ७५० मि.मी.पेक्षा कमी पाऊस पडणाऱ्या रूझ टापूत मोडत नाही, त्यामुळे जनसंख्येचा आयोगाने हा तालुका अवर्षणप्रवण क्षेत्रात वगळला आहे. या तालुक्याचा मोठा भाग ७५० मि. मी. आणि ८०० मि. मी. या दरम्यानचा समपर्जन्य टापूत मोडतो, तर राहिलेले क्षेत्र हे ८०० मि. मी. च्या समपर्जन्यरेषेपलिकडे आहे. ८०० मि. मी. समपर्जन्यरेषेच्या खातीपेगारा तालुक्याचा भाग म्हणजेच तळवेड आणि नितरूर ही मंडले अवर्षणप्रवण असल्याचे आम्ही मानले आहे.

११.२०. कैज :

११.२०.१. या तालुक्यात १६५ गावे आहेत आणि त्यांची लोकसंख्या २.१० लाख असा तिची घनता दर चौ. कि. मी. ला ११७ आहे. या तालुक्यात पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र १.३७ लाख हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ५,१५२ हेक्टर आहे. यापैकी ४,८४१ हेक्टर इतके क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित केले आहे.

११.२०.२. या तालुक्याच्या आठवडी पर्जन्यमानाचा तपशील उपलब्ध नाही.

११.२०.३. या तालुक्याला अवर्षणप्रवण तालुका म्हणून पारदासानी समितीने किंवा पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) मान्यता दिलेली नाही. दिगुलंबा मंडल वगळून, कैज तालुक्याचा भाग ८०० मि. मी. समपर्जन्यरेषेच्या खाती येतो. म्हणून आपण दिगुलंबा मंडलाव्यतिरिक्त हा तालुका अवर्षणप्रवण मानला आहे.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण - मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : अष्टी.

तालुका : अष्टी.

जिल्हा : बीड

वर्ष	मे		जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण					
	--रोजी संपणारा आठवडा		--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा				--रोजी संपणारा आठवडा									
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१		८	१५	२२	२९	
सरासरी	..	२	१३	१५	१५	२०	१९	२३	३७	१७	३०	२५	२२	८	२२	२८	३६	४०	५५	२६	३०	३२	६	२१	५	४	५५१	
१९५८	३	४	५	५०	३०	६४	१६	..	३	३५	६६	६६	६९	..	८	८	४२	३	..	४९९	
१९५९	१	६	..	१४	४०	४३	३	१५	९	२८	२	३८	२३	१२	..	६	८६	९२	२१	२१	१५	६८	११	२५	५७९	
१९६०	..	१०	२१	३४	९	२९	१५	८	१३	१२	२४	३६	१३	१	३	१९०	२२	५१	४०	९	७९	६४०		
१९६१	२१	७३	६	१५	८	३२	..	मि.ना.	१०	५४	..	३	१६	११	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	२४९	
१९६२	४५	७४	..	२८	४९	६	२२	६	..	१	८२	८	..	३०	११६	५०	१०	..	३	५	..	५५	५९०	
१९६३	१	..	१५	..	२९	५५	..	९२	८८	३८	३	१९	६५	२२	३८	३०	३४	१५	..	३३	४३	११	..	६५	१०	८	७१४	
१९६४	९	५१	१०६	२	३५	२८	२२	६४	२७	१०	१५	..	४६	१३७	८६	२९	३६	४१३	
१९६५	१२	२४	..	२३	..	१६७	७	..	६	४३	७२	२६	..	४	४१	३०	४५५	
१९६६	३५	४६	६	..	१३	१४	२१	३०	२३	६	..	१२३	४२	..	३१	२३	४१३	
१९६७	..	५	..	४	१	..	२४	७	१२	३४	३२	११५	३६	१	..	१०	३	७	१२२	६५	१४	१६	५२४	
१९६८	३७	१०	४	१०९	७	४	३२	३८	२०	७	१	२	१	९३	३८	१६	११५	४३	५७७	
१९६९	२३	..	७४	१०	१२६	२२	५३	१९	८	१८	१०८	१६२	१४२	५	९	३६	..	८१५	
१९७०	..	१०	..	८	४७	२१	६२	७	५४	११	२	२७	६	४	७६	७२	१९	६	४	६१	५४	९	१४	३६	६१०	
१९७१	१८	७	२३	२२	..	४	२	..	५	..	११	८	१६४	९	६	६५	..	२१	२२	..	४६७	
१९७२	५	७	७	४४	६	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	काही नाही

मि.ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बरांबिणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : आष्टी.

गावांची एकूण संख्या : १२३

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान, मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५५१	४९९	८	४	१	१	३	४	१३
१९५९	५५१	५७९	..	१	२	२	..	२	७	..	३४
१९६०	५५१	६४०	..	१	१	३	१	२	८	..	३४
१९६१	५५१	२४९	४६	२	मि.ना.	२	४	मि.ना.	८	..	१२३
१९६२	५५१	५९०	..	३	३	३	१	२	१२
१९६३	५५१	७१४	..	१	१	..	२	२	६
१९६४	५५१	७१३	..	२	१	२	..	४	९
१९६५	५५१	४५५	१२	२	३	..	२	५	१२
१९६६	५५१	४१३	२१	२	१	४	१	४	१२
१९६७	५५१	५२४	४	२	१	३	३	२	१७
१९६८	५५१	५७७	..	२	२	३	१	३	११
१९६९	५५१	८१५	..	१	..	३	३	४	९
१९७०	५५१	६१०	..	१	१	१	२	२	७	१०१	..
१९७१	५५१	४६७	१३	२	४	२	४	२	१४	५१	..
१९७२	५५१	मि.ना.	..	३	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	काही नाही	१२४	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमिटरमध्ये

पजन्यमापन केंद्र: बीड

तालुका: बीड

जिल्हा: बीड (आय एम ओ)

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	६	२	७	९	११	१६	१४	२०	३०	१३	२२	५३	६०	१५	२७	३३	२९	६५	५८	४६	३०	३२	२०	२३	७	३	६५१
१९५८	मि.ना.
१९५९	मि.ना.
१९६०	मि.ना.
१९६१	मि.ना.	मि.ना.
१९६२	४३	५२	२३	३३	४०	२३	१०	३३	५	६	११४	१५	४	१०२	१५१	४८	३७	११	३	२	७५५
१९६३	७४	४०	..	३	७३	१४	८	६	११६	..	२४	९०	६५	१०	११	३८	४	५२	३७	६६५
१९६४	७	४८	५७	..	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	११२
१९६५	२	५	९	२१	३०	३५	२०	१३३	११	..	१	३१	१५३	८२	१	..	७६	३९	..	५	६०४
१९६६	४७	२	११	७	१२	१७	९७	३	१३१	७८	..	२०	२१	१	..	१०	..	४५७
१९६७	१३	५३	३	२३	..	३०	१६२	५४	२१	५	..	१०	१६	१	२	४३	५२	८	३१	५२७
१९६८	१८	६	१९	१	..	२८	१०४	१२	६	७	६०	५८	१९	११७	६	३७	४९९
१९६९	२०	..	१	३	८८	२८	१	१२	२३	६	..	३३	८६	१३६	१८५	९	७	..	२	..	१०	..	६५८
१९७०	..	१	..	६	४७	५६	७६	५०	३९	८	..	१६	२८	..	२६६	१३५	७३	१८	२७	३८	४८	१९	२५	९	९८५
१९७१	१०	..	२२	३७	९	..	४	१९	२४४	२२	३	..	६	१६१	१८	५५	१४	..	५२४
१९७२	३९	६१	२७	५	३	..	४	..	१२	२७	..	३९	८	२२५

मि.ना.=मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरण पत्र

तालुका : बीड.

गावांची एकूण संख्या : १७१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंजम्यान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	मि.ना.	मि.ना.
१९५९	मि.ना.	मि.ना.
१९६०	मि.ना.	मि.ना.
१९६१	मि.ना.	मि.ना.
१९६२	६५१	७५५	..	२	२
१९६३	६५१	६६५	..	२	२	१०
१९६४	६५१	मि.ना.	..	२	२	..	मि.ना.	..	१०
१९६५	६५१	६०४	७%	१	२	..	२
१९६६	६५१	४५७	३०%	३	२	४	२	५	११
१९६७	६५१	५२७	२०%	३	२	३	३	३	१३
१९६८	६५१	४९९	२३%	३	२	३	३	३	१३	२६	२२
१९६९	६५१	६५८	..	२	३	३	३	३	१२
१९७०	६५१	९८५	..	२	३	३	३	४	१३
१९७१	६५१	५२४	२०%	२	५	३	३	३	१९	१७१	..
१९७२	६५१	२२५	६६%	२	४	३	३	४	१६	१७१	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीलिटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : पाटोदा

तालुका : पाटोदा

जिल्हा : बीड

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर			एकूण			
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८		१५	२२	२९
सरासरी	७	५	९	११	१४	१७	२२	२३	३६	१४	२९	३०	२८	१३	२२	३२	४२	३९	५१	३७	३४	२६	१९	२२	४	६	५९२
१९५८	१९	५	१८	४९	६४	२६	..	३२	६९	९२	३८	९५	७४	७२१
१९५९	६	१३	२५	४६	३५	..	२८	३९	१६	१९	३०	४	१०८	४७	३३	१९	१०	१९	७२	२९	६६२
१९६०	..	२९	३१	७६	९	११	४१	१७	१३	५	१८	२३	२५	१४	१८	१०१	१८	२८	३६	९	११६	६३२
१९६१	..	२२	३१	२०	१०	४२	२४	४६	१५	३६	८	५३	६०	५	..	५३	१	५५	६०	५४९
१९६२	५३	५३	..	१८	६५	८	६८	१९	१९	१३	१०१	३२	३	३३५	६२	१८	४१	४२	१,०२३
१९६३	१०	११	१३	६८	१३	१२	५५	२७	..	१९	५३	२७	२७	४४	४९	५	२८	५६	४	..	१८	५८	४४	७२१	
१९६४	३	३	४७	१०५	३४	५	३५	१०२	६८	३८	१५	४	४	२८	५२	१७०	१११	४२	१	..	८७१
१९६५	३	..	१८	८	३०	२२	३	९	१५१	७	२०	१२१	२३	६	७	७७	३६	५४१
१९६६	१६	३५	२	२३	२३	३५	३२	२१	..	१३	८	३४	४९	५	५७	२६	४	३५२
१९६७	२१	२१	१९	१९	२८	१०७	५३	२२	..	३	१	३२	६४	३८	५८	८	३७४
१९६८	१०	११	..	५९	६	२	५३	५०	१२	७	..	१	३२	६७	६७	६	४५७
१९६९	१७	..	१५	४	१०५	७	..	४०	४०	६	..	१०	१०४	६७	..	६	४७२
१९७०	३०	६	१७	१७	२२	२०	६	४०	४०	७०	६०	२०	३	३	५४	८०	७	..	९	४७२
१९७१	१७	१४	५	४२	३२	३	१३	२	२	१	८	४	२०१	५	६	..	४२	८१	..	८३	३	..	५३६
१९७२	६	२६	३२	३२	३	२	५३६

११९

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : पाटोदा

गावांची एकूण संख्या : ९१

वर्ग	कमी पाऊस			महिन्यातील कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी.	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी.	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आष्या-खालील	चार ते सहा आष्याखालील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५९२	७२१	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	५९२	६६२	..	१	१	..	२	२	८
१९६०	५९२	६३२	२	..	२	२	९	२७	१७
१९६१	५९२	५४९	७	..	२	..	४	२	१०
१९६२	५९२	१०२३	..	३	२	३	९
१९६३	५९२	७२१	१	..	२	२	५
१९६४	५९२	८७१	..	२	१	४	१०
१९६५	५९२	५४१	८	१	३	..	२	५	१२
१९६६	५९२	५०१	१५	२	२	..	२	४	१३
१९६७	५९२	३५२	४०	२	२	..	३	४	१४
१९६९	५९२	३७४	३६	२	३	..	२	४	१३
१९६९	५९२	४५७	२२	२	३	..	२	५	१५
१९७०	५९२	४७२	२०	१	२	..	२	५	१२	८९	२
१९७१	५९२	५३६	९	३	५	..	३	२	१६	९१	..
१९७२	५९२	११८	..	२	४	१६	९१	..
										मि. ना.	९१

मि. ना.—मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

A-2008-29-A

पर्जन्यमापन केंद्र : गेवराई

तालुका : गेवराई

जिल्हा : बीड

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	१	१	४	१०	२५	३६	२६	४१	१७	२९	५२	४५	११	३५	४१	४२	५७	४४	३०	१५	५१	१५	२२	४	३	६५९
१९५८	३	४२	८२	१३३	३८	१०८	६७	..	१८	१०७	३८	१०७	११४	३	३३	१०	१७	९२०
१९५९	११	१४	२०	१५	..	१९	२८	११	३८	२९	४१	३६	५९	४६	५	५६	५८	१०	२९	..	६०५
१९६०	३६	१५	६	१५	२०	४५	३०	२	३	१७	५	३५	१५१	३४	१४३	७१३
१९६१	१४	३४	४१	..	२७	..	३१	७१	३	२७	१०५	४	१४	५	२	१०	४२	५८	९८	५८६
१९६२	३६	३५	३२	१४	४२	८	..	१११	१४४	५१	१२	२	२८	५२५
१९६३	१८	..	१४	११४	१२	१३	१३६	..	८	..	११०	२३	५३	१०३	१६२	९	१५	३१	..	१२	२६	७	८६६
१९६४	६	५८	६२	२०	५	४१	११०	२४	१७	४२	५	..	३८	३	८६	३५	६१	९	..	२	..	६३४
१९६५	८	९	११२	२०	२३	१०	१७	१४	६	१३४	५७	६७	३	५७०
१९६६	३२	४	३५	२	८	५	२	४१	२३	११२	..	१५	३	३	१०१	२८	..	२३	३५	४७४
१९६७	..	६	४७	१५	१६	..	२९	२३७	५७	३५	२४	१२	..	४	५३	१३५	१४	६७८
१९६८	७२	४	५	३५	५	..	९४	७४	१४	७	२	२	१५	२१८	२८	३	१३५	..	१५	५३१
१९६९	४६	२३	८८	२१	२	१०	१४	२	१	३५	८१	२५०	१२३	५	७०१
१९७०	१५	६९	७४	५३	४८	४	२३	५२	१	१४८	९१	६१	३६	..	३३	१४	२८	६	७	७६३
१९७१	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.
१९७२	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.

मि.ना.—मिळाले नाही.

२२९

तालुक्याचे नाव : गेवराई

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १५८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील कमी पाऊस पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आप्या- खालील (११)	चार ते सहा आप्याखालील (१२)
१९५८	६५९	९२०	..	२	२	३	७
१९५९	६५९	६०५	८	२	२	..	२	२	१०
१९६०	६५९	७१३	..	३	४	..	२	२	१४	..	६
१९६१	६५९	५८६	११	१	२	..	३	२	१०
१९६२	६५९	५२५	२०	३	४	१३
१९६३	६५९	८६६	..	१	३	१०
१९६४	६५९	६३४	४	२	२	..	२	३	८
१९६५	६५९	५७०	१४	१	२	५	१३
१९६६	६५९	४७४	२८	३	४	४	१५
१९६७	६५९	६७८	..	२	२	..	२	..	१२	६	..
१९६८	६५९	५३१	२०	३	२	..	२	३	१३
१९६९	६५९	७०१	..	२	३	..	२	५	१३
१९७०	६५९	७६३	..	१	२	१	१	४	९	१५८	..
१९७१	६५९	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१५८	..
१९७२	६५९	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१५६	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : मांजलेगाव.

तालुका : मांजलेगाव

जिल्हा : बीड.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	२	५	२	१४	१४	२०	२५	४८	२३	२६	५६	६१	१७	२९	५८	६४	८३	४१	४३	३५	४४	१७	३३	३	५	७७०
१९५८	४	१२	७३	७३	५४	३४	..	२६	८९	१३१	४४	१६७	५	३०	७४२
१९५९	७	२९	४१	..	३०	४	२१	५८	२७	२	..	४५	१५५	७२	३०	३८	१९	७०	४१	६८९
१९६०	२९	४	१३	६	१०६	३	१६	३	६४	१७	८४	३३	५०	५९	२०	७६	५८३
१९६१	३	..	१३	२०	४२	२८	९	४७	४३	३९	९	३४	२५१	२९	३२	१७४	..	२६	३६	..	२८	१०७	१४३	३१३	१,४२६
१९६२	१४	१	१३	३	२	..	१०४	४२	८	१३१	९	८७	१७	२८	४७	१८९	१०५	५१	१०	८४८
१९६३	४५	..	१३	२९	२०	..	९४	२५	१३०	४३	९१	१४३	१७५	५९	११	३५	४७	११	१०	५७	१,०३१
१९६४	५६	३२	४१	१७२	५६	१६	४	८	..	६४	९	५६	३२	२८	८	५८२
१९६५	५	६८	३०	६	२६	..	९३	६	..	३	८	१३०	३२	१३	..	२५	११	६	४६२
१९६६	२१	३	२३	३	१०	७	११	७४	३३	१०८	३२१	६०	..	४७	१०	७३१
१९६७	४५	५०	२९	..	६५	१८०	८२	४०	२३	१३	..	१४	११९	१०२	११	७७३
१९६८	५	..	२५	१०	..	८८	१२१	१४	६	१	९	५८	३२	१४७	२३	११०	६४९
१९६९	५	४१	१२४	१०	१०	५६	३१	१७	१८	५६	६६	२५६	१०१	४८	२४	२३	२७	..	९९३
१९७०	..	२२	३६	२८	५५	७३	१०	४१	३	४२	४९	७	९४	१३५	१०७	२४	६	७१	२६	१८	१४	८६१
१९७१	..	५	१५	..	७५	४८	९	२१	३२४	४४	६	..	१३	९५	..	६६	७१६
१९७२	मि.ना.				११	५५	४४	८	३३	..	५	३४	मि.ना.				काहीही नाही.					

मि.ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : मांजलेगाव

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १६५

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (३)	जून (४)	जुलै (५)	ऑगस्ट (६)	सप्टेंबर (७)	ऑक्टोबर (८)	एकूण (९)	चार आण्या- खालील (१०)	चार ते सहा आण्याखालील (११)
१९५८	७७०	७४९	३	४	१	०	२	५	१२	०	०
१९५९	७७०	६८३	१०	१	०	२	०	३	६	०	०
१९६०	७७०	५८६	२३	२	१	३	१	२	९	०	०
१९६१	७७०	१,४२२	०	१	१	१	२	२	७	०	०
१९६२	७७०	८४८	०	४	२	१	०	४	११	०	०
१९६३	७७०	१,०३१	०	१	२	०	१	२	६	०	०
१९६४	७७०	५८३	२४	२	२	३	१	३	११	०	०
१९६५	७७०	४६२	३८	२	२	२	३	४	१३	०	०
१९६६	७७०	७३१	५	३	२	४	१	५	१५	०	०
१९६७	७७०	७७३	०	२	१	२	३	३	११	०	०
१९६८	७७०	६४९	१५	४	२	३	०	४	१३	०	०
१९६९	७७०	९९३	०	३	१	०	०	३	७	०	०
१९७०	७७०	८६१	०	०	२	०	२	३	७	१६५	०
१९७१	७७०	७१६	७	२	५	३	३	३	१६	९८	६०
१९७२	७७०	१९०	०	२	३	२	मि.ना.	मि.ना.	०	१६४	०

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण १२

उस्मानाबाद जिल्हा

पारवंभूमि

१२.१. स्थिति व भूप्रदेश :

१२.१.१. जिल्ह्याचा विस्तार १७° ३५' व १८° ४०' उत्तर अक्षांश व ७५° १६' व ७६° ४०' पुर्व रेखांश या दरम्यान आहे. उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या दक्षिणेस सोलापूर जिल्ह्याचा काही भाग. उत्तरेस बीड जिल्हा, पूर्वेस नांदेड जिल्हा व म्हैसूर राज्यातील बिदर जिल्हा आणि पश्चिमेस अहमदनगर जिल्हा व सोलापूर जिल्ह्याचा काही भाग येतो.

१२.१.२. भूप्रदेश.—सबंध जिल्हा बॅसाल्टिक पठाराचा असून मध्य समुद्रसपाटीपासून त्याची सरासरी उंची ६०० मीटर आहे. जिल्ह्यामध्ये सर्वत्र लहान लहान टेकड्या व बालाघाटचे फाटे आहेत. भूम, औसा, कळंब, उस्मानाबाद व तुळजापूर या तालुक्यांचा काही भाग बालाघाटच्या रांगांमध्ये वसलेला आहे व जिल्ह्याच्या बाकीचा भाग समतल पृष्ठभागावर आहे.

जिल्ह्याचा काही भाग अप्पर गोदावरी खोऱ्यात व काही भाग भीमेच्या खोऱ्यात येतो. अहमदपूर, उद्गीर, कळंब, औसा, लातूर व निलंगा हे तालुके पठारावर वसलेले असून ते गोदावरी नदीच्या मांजरा या उप-नदीच्या खोऱ्यात येतात. उस्मानाबाद व उमरगा हे तालुके मांजरा नदीच्या तेरणा या महत्त्वाच्या उप-नदीमुळे जलसिंचित होतात. परांडा हा तालुका आणि भूम, तुळजापूर व उमरगा या तालुक्यांचा काही भाग भीमेच्या सीना या उप-नदीच्या खोऱ्यात येतात.

१२.१.३. जिल्ह्याचे दोन स्थूल नैसर्गिक भाग आहेत, ते असे.—(१) मांजरा आणि तेरणा नद्या व त्यांच्या उप-नद्या यांच्याद्वारे जलसिंचित होणारे बालाघाटचे पठार आणि (२) भीमा नदीच्या खोऱ्यात असलेले दक्षिणेकडील कमी उंचीवरील सपाट मैदान. मांजरा नदी उत्तर सीमेवरून वाहते आणि या जिल्ह्याला बीड जिल्ह्यापासून विभक्त करते. जिल्ह्यामध्ये अनेक पर्वत-रांगा आहेत. शिवाय लहान लहान ओढ्यांचे जाळेही विपुल प्रमाणात आहे.

१२.२. माती :

जिल्ह्यातील जमिनीचा विचार तीन भागांत करता येईल.—(१) अहमदपूर, उद्गीर या तालुक्यांचा पूर्वे भाग आणि लातूर व औसा या तालुक्यांचा काही भाग, (२) उस्मानाबाद, कळंब हे तालुके आणि औसा, लातूर व उमरगा या तालुक्यांचा काही भाग, (३) तुळजापूर, परांडा व भूम हे तालुके.

पहिल्या भागातील माती सर्वसाधारणपणे हलकी व हलकी मध्यम आहे ही माती निष्कृष्ट दर्जाची असून ओलावा टिकवून धरणारी नाही व ती खरीप पिकांच्या लागवडीला योग्य आहे. निलंगा तालुक्यातील काही भागात जांभ्या दगडाची माती आहे.

दुसऱ्या व तिसऱ्या भागात जड माती असून ती ओलावा अधिक टिकवून धरणारी आहे. म्हणून या भागात रबी पिके ही मुख्य पिके आहेत. या भागातील डोंगराळ टापूमुळे भाताच्या लागवडीसाठी योग्य असे नमुनेदार पट्टे तयार झाले आहेत.

या मातीची प्रतिक्रिया अल्कली होते, आणि ती चिकणमातीच्या दर्जाची आहे. तिच्यात मुक्त कॅल्शियम कार्बोनेटचे पुष्कळ प्रमाण आहे. या मातीमध्ये नैट्रोजन व पोटाशचे प्रमाण चांगले आहे, परंतु फॉस्फेट कमी प्रमाणात आढळते.

१२.३. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१२.३.१. उस्मानाबाद जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १४,११७ चौ. कि. मी. आहे. १९७१ मध्ये तेथील लोकसंख्या १८,९६,६८७ होती. त्यापैकी नागरी लोकसंख्या २,३६,९८८ होती व ग्रामीण लोकसंख्या १६,५९,६९९ होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दरवार्षिक वाढ २८.३६ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ५१.६६ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २५.६० टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ व १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान १२ ला क्रमांकावर होते.

१२.३.२. उस्मानाबाद जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२१ होती. १९८१ मध्ये ती ९५ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे ११५ व ९५ होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुकानिहाय आकडे उस्मानाबाद तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १४३ ते तुळजापूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ९० असे बरेच भिन्न होते.

१२.४. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१२.४.१. एकूण लोकसंख्या १९७१.—उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ६,४१,०४० (३४ टक्के) कामकरी व १२,५६,००० (६६ टक्के) कामगारेतर होते.

१२.४.२. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

(१)	एकूण (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	८५०	८१०	१.६६० (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	४४६	१३२	५७८ (३५ टक्के)
(१) शेतकरी	२३४ (९० टक्के)	२६ (१० टक्के)	२६० (४५ टक्के)
(२) शेत मजूर	१५२ (६० टक्के)	१०० (४० टक्के)	२५२ (४४ टक्के)
(३) इतर सेवा	६०	६	६६ (११ टक्के)
(ग) एकूण, कामगारेतर (क-ख)	४०४	६७८	१,०८२ (६५ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३५ टक्के कामकरी व ६५ टक्के कामगारेतर होते असे दिसून येईल. (१९६१ व १९७१ मधील जनगणनांमध्ये कामकरी व कामगारेतर यांच्या व्याख्येत थोडा फरक करण्यात आला त्यामुळे त्या दोन आकड्यांची तुलना करणे प्रस्तुत ठरणार नाही). ग्रामीण भागातील, कामकऱ्यांपैकी ४५ टक्के शेतकरी होते व ४४ टक्के शेतमजूर होते. अशाप्रकारे एकूण ८९ टक्के कामकरी शेत्यांच्या व्यवसायात होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाणे शेतकऱ्यांपेक्षा (१० टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४० टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्वच जिऱ्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ४६ टक्के असे होते. म्हणून हा जिऱ्या प्रामुख्याने शेती प्रधान आहे.

१२.५. हवामान व पाऊस :

१२.५.१. जिऱ्याचे हवामान कोरडे असून अतिशय उष्ण व अतिशय थंड आहे. हवामानदृष्ट्या वर्षाचे पुढीलप्रमाणे भाग पाडता येतील.—जूनच्या मध्यापासून ऑक्टोबरपर्यंत पावसाळा, नोव्हेंबर मध्यपर्यंत कुदोष्ण हवामान, नोव्हेंबरच्या मध्यापासून जानेवारी अखेरपर्यंत हिवाळा, फेब्रुवारी व मार्च या महिन्यात कोरडे हवामान आणि एप्रिल, मे व जूनच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा. सर्वसाधारणपणे या जिऱ्याचे हवामान उत्साहवर्धक व आरोग्यदायक आहे.

१२.५.२. पाऊस या जिऱ्याला नैऋत्यच्या मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस मिळतो. येथे पावसाळा जूनच्या मध्यास सुरू होतो. जुलै मध्ये जोराच्या पाऊस पडतो आणि ऑक्टोबरमध्ये पावसाळा संपतो.

१२.६. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे :

१२.६.१. १९६९-७० मध्ये जिऱ्याचा एकूण भौगोलिक क्षेत्र १४.०३ लाख हेक्टर होते. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ११.३३.६०० हेक्टर होते. कष्ट करणाऱ्या बैलांच्या किंवा रेड्यांच्या प्रत्येक जोडीगणिक (१९०६) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र ७.५८ हेक्टर येते. १९६९-७० मधील उस्मानावाद जिऱ्यातील जमिनीच्या वापराबाबतचे व पिकांबाबतचे तक्ते पुढे दिले आहेत.—

(क) स्थूल क्षेत्रे—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र (१०० हेक्टरमध्ये) (३)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
(१)	(२)		
१	भौगोलिक क्षेत्र	१४,०२७	१००.०
२	वने	१३	०.१
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	३९३	२.८
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे	३९०	२.८
	(ख) संकीर्ण झाडपिके व वृक्ष याखालील जमीन	७४	०.५
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमिनी	१६२	१.२
	एकूण—बाब ४	६२६	४.५
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	१,५५४	११.१
	(ख) इतर पडीत जमिनी	४९१	३.५
	एकूण—बाब ५	२,०४५	१४.६
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	८२३	४.९
	(ख) जलसिंचित नसलेले	१०,१२८	७२.२
	एकूण—बाब ६	१०,९५१	७८.१
७	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	३८५	२.७
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	११,३३६	८०.८
९	निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र	९२९	६.६
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	१२,५०५	८९.२

(ख) पिकाखालील क्षेत्र.—मुख्य पिकाखालील क्षेत्रे व त्यांची टक्केवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे:—

अनुक्रमांक (१)	पिकाचे नाव (२)	क्षेत्र (१०० हेक्टर मध्ये) (३)	पिकाखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	भात	३२३	२.८
२	गहू	६०३	५.३
३	खरीप ज्वारी	२,१७०	१९.१
४	रबी ज्वारी	१,८००	१५.९
एकूण—ज्वारी		३,९७०	३५.०
५	बाजरी	३७१	३.३
६	इतर धान्ये	११९	१.०
एकूण—धान्ये		५,३८६	४७.५
७	हरभरा	५३६	४.७
८	मूग	४६७	४.१
९	तूर	८०१	७.१
१०	उडीद	७२१	६.४
११	इतर डाळी	१७	०.१
एकूण—डाळी		२,६२२	२३.१
एकूण—अन्नधान्ये		८,००८	७०.६
१२	ऊस	१०३	०.९
१३	कापूस	४६८	४.१
१४	भुईमूग	१,२१०	१०.७
१५	करडई	३१६	२.८
१६	भाज्या	३६	०.३
१७	फळे	२५	०.२

वरील आकडेवारीवरून, जिल्ह्यात वनांचा पूर्णपणे अभाव असल्याची महत्त्वाची गोष्ट लक्षात येते. एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ८९ टक्के क्षेत्र लागडीखाली आहे.

कुरणांखाली व गवताच्या लागवडीखाली फक्त २.८ टक्के क्षेत्र आहे. १९६६ च्या गणनेनुसार एकूण पशुधन ११.४२ लाख आहे.

लागवडीखालील क्षेत्राचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे चालू पडीत जमिनीची टक्केवारी बरीच मोठी आहे. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्राच्या ७८ टक्के आहे, तर चालू पडीत जमिनी (११.१ टक्के) व इतर पडीत जमिनी (३.५ टक्के) या भौगोलिक क्षेत्राच्या १४.६ टक्के आहेत. लागवडयोग्य पडीत जमीन १.२ टक्का आहे. अशाप्रकारे १६ टक्के भूपृष्ठ, लागवडयोग्य असून सुद्धा वापरात नाही.

येथे पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी अत्यंत कमी प्रमाणात असल्यामुळे आणि खोल व ओलावा टिकवून धरणाऱ्या मातीच्या अभावामुळे, पीक पद्धती बदलल्या खेरीज अनेक पिके काढण्याच्या शक्यतेवर मर्यादा पडतील. एकूण जलासिंचित क्षेत्रापैकी जवळजवळ ९.१ टक्के क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. फक्त २.७ टक्के क्षेत्रात एकापेक्षा अधिक अधिक वेळा पिके काढली जातात.

१२.६.२. पिकाखालील क्षेत्र.—पीक पद्धतीवरून असे दिसून येते की, पिकाखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ७१ टक्के क्षेत्रे अन्नधान्यांच्या पिकांखाली आहे. धान्य पिकांखाली ४८ टक्के क्षेत्र आहे आणि डाळींच्या पिकांखाली २३ टक्के क्षेत्र आहे. ज्वारीचे पीक दोन्ही हंगामात काढण्यात येते आणि प्रत्येक हंगामात जवळजवळ सारख्याच क्षेत्रामध्ये लागवड होते (खरीप १९ टक्के व रबी १६ टक्के). डाळींमध्ये तूर, उडीद व हरभरा ही मुख्य पिके आहेत.

भुईमूग (१०.७ टक्के) व कापूस (४.१ टक्के) ही जिल्ह्यातील प्रमुख नगदी पिके आहेत. २.८ टक्के भागात करडईचे पीकही घेण्यात येते.

१२.७. गुरेदोरे:

१९७२ मध्ये जिल्ह्यात शेतीसाठी उपयुक्त असणाऱ्या गुरादोरांची संख्या १२.०१ लाख होती. त्यापैकी ६.७९ लाख गाई-बैल, २.०७ लाख म्हशी व रेडे, २.९८ लाख शेळ्या-मेंढ्या आणि ०.१७ लाख इतर जनावरे होती. कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांची संख्या २.२१ लाख होती. १९६६ मध्ये संबंधित आकडेवारी अनुक्रमे, ११.४२, ६.८६, १.८८, २.५१ व ०.१७ लाख अशी होती.

१२.८. पतपुरवठा

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,४६५ होती. त्यापैकी ९७४ कृषि पत संस्था, ४३ कृषितर पत संस्था, १५१ कृषि बिगर पत संस्था आणि २९७ कृषितर बिगर पत संस्था होत्या. १९७०-७१ मधील प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या	९६७
सदस्य संख्या	१,४८,३०१
(रुपये लाखात)	
भाग भांडवल	२८७.४०
राखीव व इतर निधी	१५.५८
खेळते भांडवल	१,१७२.६५
दिलेली कर्जे	५५६.३८
वसूल झालेली कर्जे	४५७.३५
येणे असलेली कर्जे	९६३.५४
थकबाकी	३६४.४८

जिल्हा विकास बँकेने १९६९-७० व १९७०-७१ या दोन वर्षांत अनुक्रमे १९६.४५ लाख रुपये व ९१.०७ लाख रुपये एवढ्या रकमांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली.

१२.८.२. अलिकडील काही वर्षांत दिलेल्या कर्जात आणि थकबाकीच्या रकमेत प्रचंड वाढ झाली आहे. पुढील तक्त्यात १९६१-६२, १९६५-६६ व १९७०-७१ या वर्षांमधील कृषि पतपुरवठा व थकबाकीच्या रकमा दर्शवल्या आहेत:—

(आकडे हजार रुपयात)

बाब	१९६०-६१	१९६५-६६	१९७०-७१
(१)	(२)	(३)	(४)
	रुपये	रुपये	रुपये
कृषि पत पुरवठा	११,५८३	४३,३३३	५५,६३८
थकबाकीच्या रकमा	११,०४०	४२,०७५	९६,३५४

यावरून असे दिसून येते की, कृषि पत पुरवठा १९६१-६२ व १९७०-७१ या दरम्यानच्या कालावधीत पाचपटीने वाढला होता तसेच थकबाकीच्या रकमाही आवाढव्य प्रमाणात वाढल्या होत्या. १९६१-६२ मधील रकमांच्या तुलनेने १९७०-७१ मधील थकबाकी ९ पट होती.

१२.८.३. बँकांच्या सोयी.—उस्मानाबाद सारख्या आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या जिल्ह्यामध्ये तेथील औद्योगिक व वाणिज्यिक प्रगतीसाठी बँकांच्या सोयी असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तथापि, तेथे १९७०-७१ च्या अखेर पर्यंत फारच थोड्या बँका होत्या. १९६१-६२ मध्ये अनुसूचित व सहकारी बँकांच्या फक्त १७ शाखा होत्या, त्या तुलनेने १९७०-७१ मध्ये ७४ शाखा होत्या. तरी-देखील ही संख्या इतर जिल्ह्यांच्या मानान फारच कमी आहे. अनुसूचित बँका बहुधा नागरी केंद्रांमध्ये होत्या, तर सहकारी बँक महत्त्वाच्या ग्रामीण केंद्रांच्या ठिकाणीही होत्या.

१२.९. उद्योग व खाणकाम:

उस्मानाबाद जिल्हा हा मुख्यत्वेकरून शेती प्रधान जिल्हा आहे. जिल्ह्यात, उस्मानाबाद तालुक्यातील डोकी येथे एक आणि औसा तालुक्यातील खिलज येथे एक असे दोन साखर कारखाने आहेत. सर्वंध जिल्ह्यात अनेक तेल गिरण्या आहेत. गूळ बनवणे, डाळीच्या गिरण्या, कापूस जिनिंग व दाबणी कारखाने व इतर उद्योगमुद्धा शेतीवर आधारलेले आहेत.

१२.१०. वाहतूक व दळणवळण:

जिल्ह्यात, रस्ते बांधण्याचे काम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात आले आणि १९६१-६२ मध्ये रस्त्यांची लांबी ७११ कि.मी. होती, ती १९७१-७२ मध्ये १,७२३ कि.मी. पर्यंत वाढली. जिल्ह्यातील रेल्वेमार्गांची एकूण लांबी १३४ कि. मी. असा त्यापैकी ७३ कि. मी. ब्रॉडगेज व ६१ कि. मी. नॅरोगेज रेल्वेमार्ग आहे.

१२.११. वन:

उस्मानाबाद जिल्ह्यात मुमारे १,३०० हेक्टर वनक्षेत्र आहे. हे संपूर्ण क्षेत्राचा विशिष्ट असा वर्ग नाही. कोणतीही वन भूमी राखीव किंवा संरक्षित नाही. १९७०-७१ या वर्षी वनक्षेत्रामधून, गवत, चराई व गौण वनोत्पादने यापासून फक्त ४,००० रुपये उत्पन्न मिळाले

१२.१२. विद्युत शक्ती:

१९७१ मध्ये ५,०८,००० लोकसंख्या असलेल्या ४२८ गावांना व १,५६,००० लोकसंख्या असलेल्या १३ शहरांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला. १९६६ मधील संबंधित आकडेवारी, ९८,००० लोकसंख्या असलेली ८८ गावे व १,५६,००० लोकसंख्या असलेली १३ शहरे अशी होती. म्हणून या पाच वर्षांत ग्रामीण भागाला वीज पुरवठा करण्याबाबत चांगली प्रगती करण्यात आली आहे. १९६६ मध्ये १,३३३ विजेवर चालणारे पंप आणि ८,३८३ अंतर्दहन इंजिनांवर चालणारे पंप जलसिंचनाच्या प्रयोजनार्थ वापरात होते.

१२.१३. मध्यम व लहान पाटबंधारे प्रकल्प आणि भूजलसंपत्तीचा विकास:

१२.१३.१. सहा मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प आणि स्थानिक क्षेत्रांखालील योजनांसह ५० लहान पाटबंधारे योजना यांच्यामुळे २२,७०७ हेक्टर जमीन जलसिंचित होण्याची संभाव्यता निर्माण झाली आहे. यापैकी १०,०७४ हेक्टर संभाव्यता वापरात आणली आहे. एका मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाचे आणि ३० लहान पाटबंधारे योजनांचे बांधकाम चालू असून त्या पूर्ण झाल्यावर २४,५६२ हेक्टर क्षेत्राची जलसिंचन संभाव्यता निर्माण होईल, अशी अपेक्षा आहे. अकरा मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम करण्याचे प्रस्तावित केले असून त्याखाली १८,७९६ हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होईल. तसेच १४ प्रस्तावित लहान पाटबंधारे योजनांखाली ५,७६६ हेक्टर जमीन जलसिंचित होईल. जलसिंचन संभाव्यतेच्या विनियोगाची टक्केवारी ५५ आहे. जिल्ह्यातील काही भाग खात्रीच्या पावसाच्या टापूत येतो आणि तेथील शेतकरी पाटबंधार्यांच्या उपलब्ध सोयींचा लाभ घेण्याऐवजी पावसावर विसंबून राहणे अधिक पसंत करतात. हेच संभाव्य जलसिंचन क्षमतेचा वापर कमी होण्याचे मुख्य कारण आहे. आता खात्रीच्या पावसाच्या टापूमध्ये येणाऱ्या क्षेत्रांमध्येही टंचाईची परिस्थिती उदभवू लागली आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, संभाव्य जलसिंचन क्षमतेचा पुरेपूर उपयोग करून घेणे व प्रस्तावित प्रकल्प लवकर पूर्ण करणे अत्यावश्यक आहे.

१२.१३.२. जिल्ह्यातील अत्यंत महत्त्वाचा जलसिंचनाचा मार्ग म्हणजे विहिरी होत. विहिरींद्वारे ६९,८०० हेक्टर जमीन जलसिंचित होते. वापरात नसलेल्या विहिरींची टक्केवारी भ्रम (२५), कळंब (१९.०) आणि उस्मानाबाद (१९.१) या तालुक्यात बरीच अधिक आहे. पिकांखाली असलेल्या दर १०० हेक्टरमागे ३ विहिरी असे प्रमाण पडते.

१२.१३.३. १९६९-७० मध्ये, २९,५७५ जलसिंचन विहिरी वापरात होत्या व त्याखाली एकूण ७४,३०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत होते. याशिवाय, जलसिंचनासाठी उपयोगात नसलेल्या आणखी ३,७२६ विहिरी होत्या.

१२.१४. भूजल संपत्ती:

१२.१४.१. गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्थेने अलिकडेच केलेल्या सर्वेक्षणामध्ये जिल्ह्यात ३७.६७ हजार दशलक्ष घनफूट भूजल संपत्ती असल्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. विद्यमान विहिरीतून यांत्रिक उद्धरणाद्वारे व यांत्रिकेतर उद्धरणाद्वारे काढण्यात येणारे पाणी १३.२९ हजार दशलक्ष घनफूट असेल असा अंदाज आहे. या आधारे, २३.८२ हजार दशलक्ष घनफूट पाणी पुढील वापरासाठी उपलब्ध होईल, असा अंदाज आहे. वरील अंदाजावरून, भूजल संपत्तीच्या विकासाची गती वाढवण्याची गरज स्पष्ट होते. भूजल संपत्तीच्या पुरेपूर समुपयोगासाठी १९८०-८१ पर्यंत विहिरी बांधण्याच्या अवस्थाकल्पित कार्यक्रम हाती घेण्याची सर्वेक्षणाने शिफारस केली आहे. भूजल संपत्तीचा पुरेपूर उपयोग केल्यास विहिरींद्वारे जलसिंचित होणाऱ्या क्षेत्रांमध्ये १,७२,६६१ हेक्टर पर्यंत वाढ होईल. आमची समिती, सर्वसाधारणतः सर्वेक्षणाच्या शिफारशीला पुष्टी देत आहे. परंतु सर्वेक्षणाने उपलब्ध जल संपत्तीचा अंदाज घेताना, पाझर तलाव बांधल्यामुळे पुन्हा भ्रष्टाचार पाण्यामध्ये होणाऱ्या वाढीचा विचार केलेला नाही. जिल्ह्यामध्ये पाझर तलावासाठी योग्य अशा अनेक जागा आहेत. या जागांचे त्वरित सर्वेक्षण होणे आवश्यक आहे. पाझर तलावांमुळे भूजल संपत्तीच्या उपलब्धतेत दीर्घकालपर्यंत बरीच वाढ होईल.

१२.१४.२. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शवणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे:—

अनुक्र.मांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसाने दरवर्षी भरून येणारे पाणी (एकर-फूट यामध्ये)	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घण्यात येणारे पाणी (एकर-फूट यामध्ये)	अवशिष्ट भूजल (एकर-फूट यामध्ये)	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यांमधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरीच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	अहमदपूर	गोदा, मांज	८२,२७४.६०	१०,९८२.०३	७१,२९२.५७	४,३६५
२	परांडा	सीना	४७,६९२.५१	२१,०९५.८४	२६,५९६.६६	१,६२८
३	भूम	सीना, मांज	३०,६१०.३४	१८,६२८.७२	२१,०८१.८१	१,२९०

अनक्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसाने दरवर्षी भरून येणारे िणी (एकर-फूट यामध्ये)	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी (एकर-फूट यामध्ये)	अवशिष्ट भूजल (एकर-फूट यामध्ये)	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
४	उस्मानाबाद	सीना, मांज	५५,५८२.२९	३७,१८५.०९	१८,३९७.१९	१,१२६
५	लातूर	मांज	५०,४५५.९७	२६,६२७.९१	२३,८२८.०६	१,४५९
६	तुळजापूर*	सीना	२५,१३३.१७	९,२५७.२९	१५,८७५.८७	९३७
७	कळंब	सीना, मांज	५५,४३२.८५	४५,७०२.५८	९,७३०.२६	५९५
८	उदगीर†	मांज	५२,५१३.९५	६,७१६.२८	४५,७९७.६७	२,८०४
९	ओसा	मांज	६१,७८७.३५	३४,७०७.३१	२७,०२०.०४	१,६५४
१०	उमरगा‡	मांज	२१,९१३.२८	१३,४१७.३३	८,४९५.९५	५२०
११	निलंगा	मांज	७७,४४५.७०	२०,०५१.२३	५७,३९४.४७	३,५१४
एकूण			५,६०,८४२.००	२,४४,९५१.०६	३,३४,९१०.०५	१९,८९२

टीप :—गोदा-गोदावरी उपखोरे; मांज-मांजरा उपखोरे; सीना-सीना (भीमा) उपखोरे.

*या तालुक्यातील, गोदावरी उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागामध्ये येणाऱ्या बाकीच्या ८३ गावांतील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

†या तालुक्यातील, मांजरा (गोदावरी) उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागामध्ये येणाऱ्या बाकीच्या ६२ गावांतील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केलेला नाही.

‡या तालुक्यातील, मांजरा (गोदावरी) उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागामध्ये येणाऱ्या बाकीच्या ७६ गावांतील भूजलाच्या उपलब्धतेचा या विवरणपत्रात समावेश केला नाही.

१२.१५ अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

१२.१५.१. कृषि हवामानाच्या दृष्टीने या जिल्ह्याचे खात्रीच्या पावसाचा भाग आणि टंचाईग्रस्त भाग असे दोन भाग पडतात. ओसा, उमरगा, निलंगा या तालुक्यांमध्ये ८०० मि. मी. पेक्षा जास्त पाऊस पडतो. तर परांडा व भूम हे पश्चिमेकडील तालुके पर्जन्यछायेच्या टापूत येतात व तेथे ७५० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. पारदासानी समितीने, १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांमधील पावसाविषयीची आकडेवारी, आणेवारी, जमीन महसुलाचे निलंबन आणि जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती या गोष्टींचा विचार केला आणि जिल्ह्यातील पुढील भाग, त्यांच्या नावापुढे दर्शवलेल्या वर्गातील अवर्षणप्रवण भाग असल्याचे मानले :—

तालुका	वर्ग
(१)	(२)
परांडा (परांडा व अनाळा मंडळ)	क
भूम	क

१२.१५.२. १९६६ मध्ये, प्रकल्पित क्षेत्र विकास कार्यक्रम आखताना शासनाने, कळंब तालुका आणि अहमदपूर व उस्मानाबाद या तालुक्यांचा काही भाग अवर्षणप्रवण म्हणून वर्गीकृत केला होता. पाटबंधारे आयोगाने, १९७२ मधील आपल्या अहवालात भूम, परांडा, कळंब आणि उस्मानाबाद या तालुक्यांना अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता दिली होती.

१२.१५.३. पावसासंबंधीची आकडेवारी, पावसाची विभागणी आणि पिकांची आणेवारी सोबत जोडलेल्या विवरणपत्रात देण्यात आली आहे. पुष्कळ तालुक्यांत कित्येक वर्षांत सरासरीपेक्षा २५ पेक्षा जास्त टक्के पाऊस कमी पडला. अनेक तालुक्यांत १९५८ पासूनच्या १२ ते १४ वर्षांपैकी ६ ते ८ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. पावसासंबंधीच्या आणि पावसाच्या विभागणीविषयीच्या आकडेवारीचा अभ्यास केल्यानंतर समितीने पुढील भागांचा समावेश अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये केला आहे :—

(१) थाईर मंडळाव्यतिरिक्त उस्मानाबाद तालुका.

(२) भूम तालुका.

- (३) परांडा तालुका.
 (४) कळंब तालुका (म्हणजे कळंब व मोहा मंडले).
 (५) तुळजापूर तालुका.

पावसासंबंधीच्या बगैरे आकडेवारीचा तालुकानिहाय अभ्यास पुढील परिच्छेदात केला आहे.

१२.१६ उस्मानाबाद :

१२.१६.१. उस्मानाबाद तालुक्यामध्ये १०७ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.८३ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १५९ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९२,६३८ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५,०७२ हेक्टर आहे. तालुक्यामध्ये निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ९,६३० हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १० टक्के आहे. ८,४२१ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. तालुक्याच्या पूर्वकडील भागांत गडद करड्या-तपकिरी रंगाची, मध्यम खोल माती आढळते.

१२.१६.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ७७४ मि. मी. आहे. १९६५ व १९६९ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १२ वर्षांपैकी ६ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१२.१६.३. पारदासानी समितीने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते. परंतु नंतर शासनाने या तालुक्याचा काही भाग अवर्षणप्रवण म्हणून जाहीर केला. थार्डर महसूल मंडलाव्यतिरिक्तचा इतर संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण आहे असे आम्हाला वाटते.

१२.१७ भम :

१२.१७.१. या तालुक्यात ७९ गावे असून तेथील लोकसंख्या ९१,३४४ आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०४ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ६७,७४१ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ७,३६३ हेक्टर आहे. संपूर्ण जलसिंचित क्षेत्र हे विहिरींद्वारे जलसिंचित झालेले आहे. तालुक्यात मुख्यत्वेकरून कापसाची काळी माती आहे व ती रबी पिकांसाठी चांगली आहे. तथापि, तालुक्यात लालसर व वालुकामय मातीचे काही पट्टेही आढळतात. तालुक्यातील ६८ गावे, रबी पिकांचा आहेत.

१२.१७.२. पारदासानी समितीने, तसेच पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले आहे. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहोत.

१२.१८ परांडा :

१२.१८.१. परांडा तालुक्यात १११ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.०८ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०३ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ८७,६७५ हेक्टर आहे व एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी होणारे क्षेत्र ५,८६७ हेक्टर आहे. तालुक्यातील निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ७,८४२ हेक्टर असून त्यापैकी ३,७८३ हेक्टर क्षेत्र विहिरीखालील जलसिंचित होते. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी ९ टक्के आहे. तालुक्यातील काही भागात काळी जमीन आहे व बाकीच्या भागात उंचसखल अशी आणि धूप होणारी मध्यम हलकी जमीन आहे. हा तालुका रबी पिकांचा आहे.

१२.१८.२. तालुक्यातील पावसाळ्यामधील पावसाची सरासरी ५५५ मि. मी. आहे. १९६६, १९६७, १९६८, १९७० व १९७१ या वर्षांमध्ये सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१२.१८.३. पारदासानी समितीने, परांडा व अनाळा मंडले अवर्षणप्रवण म्हणून मानली होती. पाटबंधारे आयोगाने संपूर्ण तालुका अवर्षणप्रवण मानला होता. पाटबंधारे आयोगाच्या मताशी आम्ही सहमत आहो.

१२.१९ कळंब :

१२.१९.१. या तालुक्यामध्ये १०७ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.६१ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३१ आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९४,६७९ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र १२,८६० हेक्टर आहे. यापैकी १२,७९६ हेक्टर क्षेत्र विहिरींद्वारे जलसिंचित होते. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १४ टक्के आहे. या तालुक्यामध्ये मुख्यत्वेकरून गडद करड्या, तपकिरी रंगाची, मध्यम खोल माती आढळून येते. तालुका मुख्यतः खरीप पिकांचा आहे. फक्त १८ गावे रबी पिकांची आहेत. तालुक्यात जून ते ऑक्टोबर या महिन्यांत सरासरी ७०७ मि. मी. पाऊस पडतो. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ८ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ पेक्षा अधिक होती.

१२.१९.२. पारदासानी समितीने या तालुक्याला अवर्षणप्रवण मानले नव्हते, परंतु नंतर शासनाने या तालुक्याचा अवर्षणप्रवण तालुक्यांच्या यादीत समावेश केला. पाटबंधारे आयोगाने या संपूर्ण तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले आहे. या तालुक्यातील कळंब व मोहा ही मंडले अवर्षणप्रवण आहेत असे आम्हाला वाटते.

१२.२० तुळजापूर :

१२.२०.१. या तालुक्यात १०६ गावे असून तेथील लोकसंख्या १.५७ लाख आहे व लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १०० आहे. तालुक्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ९१,७४६ हेक्टर असून निव्वळ जलसिंचित क्षेत्र ११,३४९ हेक्टर आहे. निव्वळ जलसिंचित क्षेत्राची पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी १२ टक्के आहे. १०,१९६ हेक्टर जमीन विहिरींद्वारे जलसिंचित

होते. या तालुक्यातील डोंगराळ भागात उथळ माती आहे असे समजते. हा तालुका अंशतः रवी पिकांचा आहे. येथे ४० गावे रवी पिकांची आहेत.

१२.२०.२. तालुक्यातील पावसाची सरासरी ७४२ कि. मी. आहे. १९६८ व १९७२ या वर्षांत सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. १९५८ पासूनच्या १४ वर्षांपैकी ७ वर्षांत कमी पावसाच्या आठवड्यांची संख्या ११ किंवा त्यापेक्षा अधिक होती.

१२.२०.३. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग या दोहोंनीही या तालुक्याला अवर्षणप्रवण म्हणून मानले नव्हते. आयोगाच्या अहवालातील परिच्छेद ८.२ वरून तुळजापूर तालुका अवर्षणप्रवण स्थूल क्षेत्रात येत असल्याचे दिसते. तथापि, या तालुक्याच्या लगतच्या, सोलापूर जिल्ह्यातील बाशी तालुक्याचा अवर्षणप्रवण भागामध्ये समावेश केला असताना या तालुक्याला का वगळण्यात आले याबद्दल अहवालात कोणतेही स्पष्टीकरण देण्यात आलेले नाही. तुळजापूर तालुका आम्ही निश्चित केलेल्या अवर्षणाच्या स्थूल क्षेत्रात मोडतो हे समपर्जन्यमानाच्या नकाशावरून स्पष्टपणे दिसते. तालुक्याचा फक्त काही लहानसा भाग ७५० मि. मी. या समपर्जन्यरेषेपलिकडे येतो. म्हणून आम्ही या संपूर्ण तालुक्याचा अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये समावेश केला आहे.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : उस्मानाबाद.

तालुका : उस्मानाबाद.

जिल्हा : उस्मानाबाद.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा]				रोजी संपणारा आठवडा]				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	२	७	१७	७	२२	४६	१९	२९	२७	२८	३५	५१	४८	१७	२७	४०	५०	७३	३८	५५	३५	४५	२०	२७	७	२	७७४
१९५८	१८	०	१	५	०	०	११	४	७०	३८	१२६	३४	०	३०	७४	७७	५७	१७२	५२	६	०	०	५७	०	०	०	८३२
१९५९	०	३	१०	८	६०	२९६	३	५१	२३	७१	९	६२	३८	२९	७	१	१६९	६५	३५	१९	३४	१६०	५३	१३	९	२	१,२३०
१९६०	०	१०	५९	०	०	१४	५	१७	५५	१७	११	६३	४१	२३	०	१	३	०	७८	१०९	११६	२८	०	१७	०	०	६६७
१९६१	०	१०	७७	५१	८३	५२	१	४८	४८	२१	८	५६	१६०	७	३१	९४	१९	८	२०	७	९	१६	८४	९९	०	५	१,०१४
१९६२	०	२	३८	२१	०	११९	२	१	२१	१८	५६	१७	१०	६	१०६	२९	६४	२०४	९२	१५७	८	०	५	५३	४	८	१,०४१
१९६३																											
१९६४																											
१९६५	०	०	०	०	५७	०	४	२८	८	१३	९८	२७	६	८	१३	१०९	२६	८	०	८३	६	२	०	१	०	०	४९७
१९६६	०	०	०	०	०	६४	३८	१	४	३६	५८	४९	५८	५	१	१	०	२२२	३७	१३	१८	९	०	०	२५	०	६३९
१९६७	०	३६	०	०	०	४९	६४	१४	५	६०	२२९	७३	३६	७	६	९	३०	०	०	४९	६२	२०	७	०	०	०	७६८
१९६८	३६	०	२०	०	०	२७	३३	१०	१५	४	१	९७	९२	७	१८	१२	५	३९	४१	८८	१३	१२९	८	०	०	०	६३९
१९६९	०	१	०	०	४६	०	२९	२२	४०	६७	२०	८	३१	२९	१८	१९	९०	६८	८३	६	१८	०	०	०	५	१	६०१
१९७०	०	२४	०	५	३१	२२	४९	६०	१९	४८	८	१४	९२	१०	६७	१३३	३८	१६	२०	१७६	६९	५	३३	०	०	०	९२३
१९७१	४	०	११	५	६	३	२३	२७	९	०	५	९	१७	०	९	०	१२४	४५	०	०	८३	१२९	४१	७७	३६	१०	६७३
१९७२	०	०	०	०	०	०	१२	३९	३३	२५	०	१	०	३४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	काही नाही

मि.ना. = मिळाले नाही.

तालुक्याचे नाव : उस्मानाबाद

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १०७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांचो संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (३)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या-खालील (११)	चार ते सहा आण्याखालील (१२)
१९५८	७७४	८३२	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	७७४	१,२३०	..	१	१	२	२	४	१०
१९६०	७७४	६६७	१५	३	१	३	१	१	६
१९६१	७७४	१,०१४	..	१	१	३	१	३	११
१९६२	७७४	१,०४१	..	३	२	२	३	१	८
१९६३	७७४							२	८	..	१३
१९६४	७७४									..	२२
१९६५	७७४	४९७	३९							..	९
१९६६	७७४	६३९	१९	२	३	२	३	५	१५	३७	५८
१९६७	७७४	७६८	१	२	१	४	..	४	११	..	११
१९६८	७७४	६३९	१९	२	१	३	२	३	११	..	६
१९६९	७७४	६०१	२५	२	२	३	१	४	१२	..	५
१९७०	७७४	९२३	..	१	१	१	१	४	८
१९७१	७७४	६७३	१४	१	३	..	१	४	९	६३	२७
१९७२	७७४	१४४	..	२	५	३	२	..	१२	९७	१०
										१०७	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र : परांडा

तालुका : परांडा

जिल्हा : उस्मानाबाद.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	३	७	८	६	२०	२५	३४	२६	२५	२०	३०	२५	१२	२१	२८	३८	२९	३६	४४	४०	३१	६	२२	११	५	५५५
१९५८	५	२३	३६	..	५३	११६	३७	२६	..	३६	१५१	२८	९०	७६	४	..	५	७८	७५९
१९५९	१	४	..	१८	२०	४२	३६	८	..	१५	९	१७	२६	..	३	..	६८	५४	३	५४	५४	९२	२९	..	१६	१७	५८६
१९६०	३	..	३५	३१	२	११	१९	३	६	..	१८	५	२३	३	२	..	३	..	१५६	२३	२१३	४०	२	७	६०५
१९६१	५३	४०	११३	७	१९	२०	१०४	११	६	७	२८	३	..	८	..	८	६	४३	४७	..	१५	५३८
१९६२	५७	११	..	६७	२	८७	१९	१८	४	७	५४	५५	२०	३६	११८	१३४	२६	७६	७६	..	८६७
१९६३	७	२९	४३	१५	२	४४	२१	१	४	४९	२२	२८	६	१५	६	४६	१५	२६	३	..	२७	३६	२७	५५२
१९६४	१३	२९	१०८	१०	६	१७	८१	८५	४९	२	१७	८	४९	५६	११९	५९	१७०	१०	*मि.ना.	८८८
१९६५	..	२	२२	५१	२७	५१	११	८४	१५	..	४	३	११५	५६	६२	१६	५१९
१९६६	२७	१३	३४	१३	३०	१६	२०	८५	१०	६	१२	१८	२८४
१९६७	..	२२	३९	२	५	..	५०	८८	२३	..	३४	४२	३	..	५५	४६	..	२	४११
१९६८	५	१४	५	२६	१	..	१९	५४	३	४	२	२	१	१२	७०	२९	१८	७	२७२
१९६९	६	..	५०	४८	१६६	१४	३	११	१०	..	७	१२६	९८	५८	९७	८०	८	१३	..	७९५
१९७०	..	१६	..	२९	१३	१९	३	१७	..	११	५	१३	४९	१	३३	१७	१०	१	..	५२	३१	२	३२२
१९७१	१०	..	२	८७	४	८२	२०	४५	..	८०	५	५	३४०
१९७२	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.

मि. ना. = मिळाले नाही.

२३५

तालुक्याचे नाव : परांडा

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बशांविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : ११२

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार अण्या- खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी. (२)	मि. मी. (३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	५५५	७५९	..	३	१	..	३	२	९
१९५९	५५५	५८६	..	१	२	३	१	१	८
१९६०	५५५	६०५	..	२	३	४	१	४	१४
१९६१	५५५	५३८	३	१	२	२	३	१	९
१९६२	५५५	८६७	..	३	२	२	७	..	२२
१९६३	५५५	५५२	..	१	२	१	२	१	७
१९६४	५५५	८८८	..	१	२	२	..	२	७	..	१५
१९६५	५५५	५१९	७	१	२	२	२	४	११
१९६६	५५५	२८४	४९	२	१	४	२	४	१३	..	४
१९६७	५५५	४११	२६	३	२	३	१	४	१३
१९६८	५५५	२७२	५१	३	२	४	२	३	१४
१९६९	५५५	७९५	..	१	३	२	१	४	११	१	१
१९७०	५५५	३२२	४२	१	४	२	२	५	१४	१११	..
१९७१	५५५	३४०	३९	२	५	३	४	२	१६	११०	२
१९७२	५५५	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	मि. ना.	११२	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिमीमीटरमध्ये

A-2008-31-A

पर्जन्यमापन केंद्र: कळम

तालुका: कळम

जिल्हा: उस्मानाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	६	२	४	८	२८	३१	३२	२७	३३	२०	२६	४०	४१	९	३४	२६	६९	४२	४१	५३	४२	४५	१२	२०	८	३	७०७
१९५८	१४	४३	३३	१२	४७	६८	१७	..	२	१६२	८४	१२६	१०८	५	१	१	२	१६	३	७४४
१९५९	१३३	५५	१३	८	२४	६१	१६	१७	२०	२०	१५५	५१	७८	२३	२३	१५७	७८	३	१९	..	१५४
१९६०	५	२३	२४	२०	५	६४	९	१७	३९	..	५	..	१११	१२	६	..	५०	२२	८४	८	१०	४५	५५९
१९६१	..	१०	२	६	७९	१२४	१०	६०	५१	३१	..	३१	६१	३	..	३४	२२	२०	२१	..	६	१२	..	९३	२	..	७३८
१९६२	३४	८७	..	२९	३७	४८	३५	६	६	४	८९	१५	१०८	२६	१२०	२०५	३९	८९१
१९६३	४४	४१	२२	२	७१	१८	..	९	३२	२३	६३	२२	१०९	७	३०	६९	४२	१२	..	५४	३४	३३	७३७
१९६४	८	४	२०	१८	२५	१४	१६	१५७	१२	३८	६	२५	१३	२६	८१	८३	६०	५०	१०	..	५	..	६०४
१९६५	१०	३४	६९	६९	५३	..	१५८	३८	१८	४२	४०	६	६४	..	३	५६६
१९६६	७०	७	१	२३	८२	३४	३५	१७३	६५	..	६९	७	६११
१९६७	११८	२	२५	..	४०	९९	५१	१५	२४	१२	८१	८८	२९	३६	६५५
१९६८	१२	२८	७४	७९	७४	८६	२	१	४२	३७	८	९०	१५	२५	२	५७८
१९६९	५	..	८१	२३	५३	३३	१	२०	५८	४	..	२६	६३	८०	८२	९	३	२९	८	१९८
१९७०	११०	६	३५	४३	..	२२	४	१२	२५	..	१२४	१२३	३६	९	..	२६२	१२०	६७	५४०
१९७१	५	२८	२	१	७	..	२३१	२२	१	..	३९	१३०	३	४६	२५	..	५४०
१९७२	मि. ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	काही नाही

मि. ना.—मिळाले नाही.

२३७

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती बर्साविणारे विवरणपत्र

A-2008-31-B.

तालुक्याचे नाव : कळम

गावांची एकूण संख्या : १०८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पजन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जूलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार अण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७०७	७४४	..	२	३	२	३	४	१३
१९५९	७०७	९५४	..	२	१	२	२	२	९
१९६०	७०७	५५९	२१	२	३	३	२	३	१३
१९६१	७०७	७३८	..	१	१	३	३	४	१२
१९६२	७०७	८९१	..	३	२	३	३	४	१०
१९६३	७०७	७३७	..	१	२	३	३	३	५
१९६४	७०७	७४३	..	२	..	२	..	२	६
१९६५	७०७	६०४	१५	१	२	३	३	५	१२	१०	३९
१९६६	७०७	५६६	२०	४	२	३	३	५	१५	१	७
१९६७	७०७	६११	१४	३	१	३	३	२	१२
१९६८	७०७	६५५	७	२	२	४	३	३	१२
१९६९	७०७	५७८	१८	२	१	२	२	३	१०
१९७०	७०७	९९८	३	३	२	४	१०	८४	२४
१९७१	७०७	५४०	२४	३	५	३	२	२	१५	१०८	..
१९७२	७०७	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१०८	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र: तुळजापूर.

तालुका: तुळजापूर.

जिल्हा: उस्मानाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण			
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा							
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९	
सरासरी	१३	२	२	..	१८	२१	२५	३१	३७	१५	२९	४२	४४	२०	२५	५१	५६	६८	५९	५६	३९	२९	२६	१२	११	११	७४२	
१९५८	..	२५	४६	६	१५८	३४	३९	३३	..	५५	१२८	६६	७५	२४३	४६	९	४२	१.००५	
१९५९	१३५	९६	..	२१	२०	४२	३४	८०	२७	१३	६	..	२०३	१०८	१८	३०	१८	६९	१८४	..	२४	..	१.११२	
१९६०	६	२	१७	४	२२	२८	..	४१	४९	१०	२६	१३	८०	३०	३	..	१६	..	१०१	३७	७३	१६	२१	२	५९७
१९६१	९	..	५५	३१	१५	४२	५३	९६	२३	६	१०८	३	..	२६	५	८४	२७	..	२४	..	६०७
१९६२	४४	..	१	३७	..	२२	१७	४५	५०	७६	२१	५५	९५	१५३	१७३	१६	..	४	३	११	१३	..	८३६
१९६३	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	३१	५७	६०	९	१००	१४	..	मि.ना.	८९	७१	५१	११०	१०७	..	५०	५१	६४	१०	६५	..	९३९
१९६४	मि.ना.	३१	२४	मि.ना.	१३	३५	मि.ना.	मि.ना.	..	५	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१०७	५०	५४	३०	मि.ना.	३४९
१९६५	२१	१३	९	२९	७	१०९	३५	१२	..	१७	१७०	४३	६८	२३	३	५५९
१९६६	१७३	१७	१४	६	..	२१	४५	७०	६६	५	..	२१३	४५	..	५९	५	४६	..	७८९	
१९६७	१२	..	४	..	४४	६२	१६	२	३३	१४९	६५	२३	३	१५	..	३१	५	६	१४५	१०९	२६	७४६
१९६८	२२	६५	३९	२	५६	७२	२	७	६	६	७	५२	२५	६१	१९	७४	१३	१२	५३६
१९६९	२	..	१५	४८	३१	२	१२	२४	३१	६	७	११	२२	१७७	७८	४४	१४	२७	२७	६०२	
१९७०	२६	१	३१	४५	४	५१	..	२०	४७	७	४६	१४६	३८	२१२	२२	७१९
१९७१	४९	४	२१	६०	२	..	३	..	२	..	१२	४	५४	१७४	३७	७८	९६	..	२०	४३	३१	६४९
१९७२	३३	३२	३५	१४	..	२	३६	..	२८	७८	मि.ना. मि.ना.	२५८	

मि. ना. = मिळाले नाही.

२३९

पावसाची व भाणेवारीची परिस्थिती बर्शाविणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : १०८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						भाणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पंजंन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जूलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार अण्या-खालील	चार ते सहा आण्याखालील
	मि. मी.	मि. मी.	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१९५८	७०७	७४४	..	२	३	१	३	४	१३
१९५९	७०७	९५४	..	२	१	२	२	२	९
१९६०	७०७	५५९	२१	२	३	३	२	३	१३
१९६१	७०७	७३८	..	१	१	३	३	४	१२
१९६२	७०७	८९१	..	३	२	१	..	४	१०
१९६३	७०७	७३७	..	१	२	..	१	१	५
१९६४	७०७	७४३	..	२	..	२	..	२	६
१९६५	७०७	६०४	१५	१	२	१	३	५	१२	१०	३९
१९६६	७०७	५६६	२०	४	२	३	१	५	१५	१	७
१९६७	७०७	६११	१४	३	१	३	३	२	१२
१९६८	७०७	६५५	७	२	२	४	१	३	१२
१९६९	७०७	५७८	१८	..	१	२	२	३	१०
१९७०	७०७	९९८	३	३	२	४	१०	८४	२४
१९७१	७०७	५४०	२४	३	५	३	२	२	१५	१०८	..
१९७२	७०७	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१०८	..

मि.ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र: तुळजापूर.

तालुका: तुळजापूर.

जिल्हा: उस्मानाबाद

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण			
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा							
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९	
सरासरी	१३	२	२	..	१८	२१	२५	३१	३७	१५	२९	४२	४४	२०	२५	५१	५६	६८	५९	५६	३९	२९	२६	१२	११	११	७४२	
१९५८	..	२५	४६	६	१५८	३४	३९	३३	..	५५	१२८	६६	७५	२४३	४६	९	४२	१.००५	
१९५९	१३५	९६	..	२१	२०	४२	३४	८०	२७	१३	६	..	२०३	१०८	१८	३०	१८	६९	१८४	..	२४	..	१.११२	
१९६०	६	२	१७	४	२२	२८	..	४१	४९	१०	२६	१३	८०	३०	३	..	१६	..	१०१	३७	७३	१६	२१	२	५९७
१९६१	९	..	५५	३१	१५	४२	५३	९६	२३	६	१०८	३	..	२६	५	८४	२७	..	२४	..	६०७
१९६२	४४	..	१	३७	..	२२	१७	४५	५०	७६	२१	५५	९५	१५३	१७३	१६	..	४	३	११	१३	..	८३६
१९६३	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	३१	५७	६०	९	१००	१४	मि.ना.	८९	७१	५१	११०	१०७	..	५०	५१	६४	१०	६५	९३९		
१९६४	मि.ना.	३१	२४	मि.ना.	१३	३५	मि.ना.	मि.ना.	५	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	मि.ना.	१०७	५०	५४	३०	मि.ना.	३४९			
१९६५	२१	१३	९	२९	७	१०९	३५	१२	..	१७	१७०	४३	६८	२३	३	५५९	
१९६६	१७३	१७	१४	६	..	२१	४५	७०	६६	५	..	२१३	४५	..	५९	५	४६	..	७८९	
१९६७	१२	..	४	..	४४	६२	१६	२	३३	१४९	६५	२३	३	१५	..	३१	५	६	१४५	१०९	२६	७४६	
१९६८	२२	६५	३९	२	५६	७२	२	७	६	६	७	५२	२५	६१	१९	७४	१३	१२	५३६
१९६९	२	..	१५	४८	३१	२	१२	२४	३१	६	७	११	२२	१७७	७८	४४	१४	२७	२७	६०२	
१९७०	२६	१	३१	४५	४	५१	..	२०	४७	७	४६	१४६	३८	२१२	२२	७१९	
१९७१	४९	४	२१	६०	२	..	३	..	२	१२	४	५४	१७४	३७	७८	९६	..	२०	४३	३१	६४९	
१९७२	३३	३२	३५	१४	..	२	३६	..	२८	७८	मि.ना. मि.ना.	२५८	

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारी विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : तुळजापूर.

गावांची एकूण संख्या : १०८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या					आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या		
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (२)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (३)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्याखालील (१२)
१९५८	७४२	१.००५	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	७४२	१.११८	..	१	१	२	२	२	८
१९६०	७४२	५९७	२०	१	..	३	१	३	८
१९६१	७४२	६०७	१८	३	..	२	३	२	१०
१९६२	७४२	८३६	..	३	२	१	१	३	१०
१९६३	७४२	९३९	..	१	२	२	५
१९६४	७४२	३४९	५२	१	..	मि. ना.	..	२	३
१९६५	७४२	५५९	२३	२	२	१	२	५	१२	२	..
१९६६	७४२	७८९	..	२	..	४	१	४	११
१९६७	७४२	७४६	..	२	१	३	३	३	१२
१९६८	७४२	५३६	२७	१	३	४	१	२	११
१९६९	७४२	६०२	१९	१	२	४	१	३	११	..	२
१९७०	७४२	७१९	३	१	३	..	३	४	११	६४	४५
१९७१	७४२	६४१	१३	२	५	..	२	१	१०	५१	२७
१९७२	७४२	२५८	६४	२	३	३	२	३	१३	१०८	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण तेरा

बुलढाणा जिल्हा

पारखंभूमि

१३.१. स्थिति, भूप्रदेश व हवामान :

१३.१.१. स्थिति.—बुलढाणा हा विदर्भ प्रदेशाच्या आठ जिल्हांपैकी एक जिल्हा आहे. ह्या जिल्हाच्या उत्तरेला मध्य-प्रदेशाचा निमार् जिल्हा, पूर्वेला अकोला जिल्हा, दक्षिणेला परभणी जिल्हा आणि पश्चिमेला औरंगाबाद व जळगाव जिल्हे आहेत.

१३.१.२. बुलढाणा जिल्हाचा काही भाग तापी खोऱ्यात व काही भाग गोदावरी खोऱ्यात येतो. पायनघाट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या उत्तर भागामध्ये पूर्णा या तापी नदीच्या उपनदीचे पाणी मिळते. बालाघाट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या दक्षिण भागामध्ये पैनगंगा व काटेपूर्णा या गोदावरीच्या उपनद्यांचे पाणी मिळते. इतर महत्त्वाच्या नद्या म्हणजे नळगंगा, विश्वगंगा, ज्ञानगंगा व वाणगंगा, या पूर्णा नदीच्या उपनद्या आहेत.

१३.१.३. येथे अजंठा पर्वतरांगानी बालाघाट नावाचे पठार तयार होतो. त्याने जिल्हाचा दक्षिण भाग व्यापला आहे व त्यामध्ये चिखली व मेहकर तालुक्यांचा समावेश होतो. बालाघाटमधून वायव्येकडे जाणाऱ्या कमी उंच पर्वतरांगानी पैनगंगा व काटेपूर्णा यांच्या खोऱ्यात पर्वतश्रेण्यांचा प्रदेश तयार केला आहे. प्रमुख अजंठा पर्वतरांगानी गोदावरी व तापी खोऱ्यांमधील दख्खन पठारावरील समतल पर्वतश्रेण्यांचा भेरावी उत्तरेकडील भित तयार झाली आहे. हा जिल्हा बालाघाट व पायनघाट या दोन विभिन्न भागात विभागला आहे. बालाघाट व दक्षिणेकडील उंचावरील समतल जमीन, ५१० मि.मी. ते ६६० मि.मी. पर्यंत उंच आहे, आणि त्याचा सर्वसाधारण उतार आग्नेयेकडे आहे. काही टेकड्यांची उंची समुद्रसपाटीपासून ७२० मि.मी. इतकी आहे.

१३.१.४. येथे जळगाव तालुक्याच्या उत्तरेला सातपुडा पर्वतांच्या काही रांगा आहेत, या रांगांमुळे मध्यप्रदेशापासून हा जिल्हा विभक्त होतो. घाटावरील प्रदेशाचा सर्वसाधारण उतार उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आहे.

१३.१.५. या जिल्ह्यात ५ तालुक्यांचा समावेश होतो: चिखली व मेहकर तालुके बालाघाट पठारावर आहेत, तर मलकापूर, खामगाव व जळगाव हे इतर तीन तालुके पायन घाट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मोठ्या पठारावर आहेत. याप्रमाणे जिल्हाचे दोन नैसर्गिक उपविभाग पडतात.

१३.१.६. पाऊस:—मलकापूर येथे सुमारे ७०० मि.मी. पाऊस पडतो तर चिखली तालुक्यात (बुलढाणा) सुमारे ९०० मि.मी. पाऊस पडतो. याप्रमाणे पावसाच्या प्रमाणात बराच बदल होतो.

१३.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१३.२.१. बुलढाणा जिल्हाचे क्षेत्रफळ ९.७४५ चौ. कि. मी. असून १९७१ मधील लोकसंख्या १२,६२,९७८ होती. त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या २,२१,९०८ (१७.५६ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १०,४१,०७० (८२.४४ टक्के) होती. १९६१ मधील आकडेवारीशी तुलना करता एकूण लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ, एकूण लोकसंख्येच्या १९.१८ टक्के होती, त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येतील वाढ २६.४३ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येतील वाढ १७.७४ टक्के होती. राज्यातील सत्रधित आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के असे होते. या जिल्हाचा १९७१ मध्ये २५ वा क्रमांक होता, तर १९६१ मध्ये २३ वा क्रमांक होता.

१३.२.२. बुलढाणा जिल्हातील लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३० होती, तर १९६१ मध्ये १०९ होती. महाराष्ट्र राज्याचे सत्रधित आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. लोकसंख्येची तालुकानिहाय घनता १९७१ मध्ये खूप बदलती होती, मलकापूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १५९ होती तर मेहकर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ११२ होती.

१३.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१३.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—बुलढाणा जिल्हाच्या लोकसंख्येत ५,३०,१९६ (४२ टक्के) कामकऱ्यांच्या व ७,३२,७८२ (५८ टक्के) कामगारेतर यांचा समावेश होता. राज्याचे सत्रधित प्रमाण ३६.५ व ६३.५ असे होते.

१३.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—पुढील तक्त्यामध्ये, १९७१ च्या जनगणनेनुसार बुलढाणा जिल्हातील ग्रामीण लोकसंख्येमधील व्यवसाय वर्गीकरण संक्षेपाने दिले आहे.—

(आकडे हजारात)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	४३०	५११	१,०४१ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	२८७	१७३	४६५ (४५ टक्के) (१०० टक्के)
(एक) शेतकरी	१२१ (७० टक्के)	५१ (३० टक्के)	१७२ (३७.०१ टक्के)
(दोन) शेतमजूर	१२९ (५९ टक्के)	१२५ (४९ टक्के)	२५४ (५४.६ टक्के)
(तीन) इतर सेवा	३७	२	३९ (८.४ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	२४३	३३३	५७६ (५५ टक्के)

पावसाची व आणवारीची परिस्थिती बर्राविणारी विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव: तुळजापूर.

गावांची एकूण संख्या: १०८

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या					आणवारी असलेल्या गावांची संख्या		
	सरासरी पर्जन्यमान मि. मी. (१)	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस मि. मी. (२)	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी (४)	जून (५)	जुलै (६)	ऑगस्ट (७)	सप्टेंबर (८)	ऑक्टोबर (९)	एकूण (१०)	चार आण्या- खालील (११)	चार ते सहा आण्याखालील (१२)
१९५८	७४२	१.००५	..	३	१	..	२	४	१०
१९५९	७४२	१.११८	..	१	१	२	२	२	८
१९६०	७४२	५९७	२०	१	..	३	१	३	८
१९६१	७४२	६०७	१८	३	..	२	३	२	१०
१९६२	७४२	८३६	..	३	२	१	१	३	१०
१९६३	७४२	९३९	..	१	२	२	५
१९६४	७४२	३४९	५२	१	..	मि. ना.	..	२	३
१९६५	७४२	५५९	२३	२	२	१	२	५	१२	२	..
१९६६	७४२	७८९	..	२	..	४	१	४	११
१९६७	७४२	७४६	..	२	१	३	३	३	१२
१९६८	७४२	५३६	२७	१	३	४	१	२	११
१९६९	७४२	६०२	१९	१	२	४	१	३	११	..	२
१९७०	७४२	७१९	३	१	३	..	३	४	११	६४	४५
१९७१	७४२	६४१	१३	२	५	..	२	१	१०	५१	२७
१९७२	७४२	२५८	६४	२	३	३	२	३	१३	१०८	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

प्रकरण तेरा

बुलढाणा जिल्हा

पार्श्वभूमि

१३.१. स्थिति, भूप्रदेश व हवामान :

१३.१.१. स्थिति.—बुलढाणा हा विदर्भ प्रदेशाच्या आठ जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा आहे. ह्या जिल्ह्याच्या उत्तरेला मध्य-प्रदेशाचा निमार् जिल्हा, पूर्वेला अकोला जिल्हा, दक्षिणेला परभणी जिल्हा आणि पश्चिमेला औरंगाबाद व जळगाव जिल्हे आहेत.

१३.१.२. बुलढाणा जिल्ह्याचा काही भाग तापी खोऱ्यात व काही भाग गोदावरी खोऱ्यात येतो. पायनघाट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या उत्तर भागामध्ये पूर्णा या तापी नदीच्या उपनदीचे पाणी मिळते. बालाघाट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या दक्षिण भागामध्ये पैतंगंगा व काटेपूर्णा या गोदावरीच्या उपनद्यांचे पाणी मिळते. इतर महत्त्वाच्या नद्या म्हणजे नळगंगा, विश्वगंगा, ज्ञानगंगा व वाणगंगा, या पूर्णा नदीच्या उपनद्या आहेत.

१३.१.३. येथे अजंठा पर्वतरांगांनी बालाघाट नावाचे पठार तयार होते. त्याने जिल्ह्याचा दक्षिण भाग व्यापला आहे व त्यामध्ये चिखली व मेहकर तालुक्यांचा समावेश होतो. बालाघाटमधून वायव्येकडे आग्नेयेकडे जाणाऱ्या कमी उंच पर्वतरांगांनी पैतंगंगा व काटेपूर्णा यांच्या खोऱ्यात पर्वत्यछायेचा प्रदेश तयार केला आहे. प्रमुख अजंठा पर्वतरांगांनी गोदावरी व तापी खोऱ्यांमधील दख्खन पठारावरील समतल पर्वत्यछायेच्या श्रेणी उतरेकडील भित तयार झाली आहे. हा जिल्हा बालाघाट व पायनघाट या दोन विभिन्न भागात विभागला आहे. बालाघाट व दक्षिणेकडील उंचावरील समतल जमीन, ५१० मि.मी. ते ६६० मि.मी. पर्यंत उंच आहे, आणि त्याचा सर्वसाधारण उतार आग्नेयेकडे आहे. काही टेकड्यांची उंची समुद्रसपाटीपासून ७२० मि.मी. इतकी आहे.

१३.१.४. येथे जळगाव तालुक्याच्या उत्तरेला सातपुडा पर्वतांच्या काही रांगा आहेत, या रांगांमुळे मध्यप्रदेशापासून हा जिल्हा विभक्त होतो. घाटावरील प्रदेशाचा सर्वसाधारण उतार उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आहे.

१३.१.५. या जिल्ह्यात ५ तालुक्यांचा समावेश होतो. चिखली व मेहकर तालुके बालाघाट पठारावर आहेत, तर मलकापूर, खामगाव व जळगाव हे इतर तीन तालुके पायन घाट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मोठ्या पठारावर आहेत. याप्रमाणे जिल्ह्याचे दोन नैसर्गिक उपविभाग पडतात.

१३.१.६. पाऊस :—मलकापूर येथे सुमारे ७०० मि.मी. पाऊस पडतो तर चिखली तालुक्यात (बुलढाणा) सुमारे ९०० मि.मी. पाऊस पडतो. याप्रमाणे पावसाच्या प्रमाणात बराच बदल होतो.

१३.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१३.२.१. बुलढाणा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ९.७४५ चौ. कि. मी. असून १९७१ मधील लोकसंख्या १२,६२,९७८ होती. त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या २,२१,९०८ (१७.५६ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १०,४१,०७० (८२.४४ टक्के) होती. १९६१ मधील आकडेवारीशी तुलना करता एकूण लोकसंख्येतील दशवार्षिक वाढ, एकूण लोकसंख्येच्या १९.१८ टक्के होती, त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येतील वाढ २६.४३ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येतील वाढ १७.७४ टक्के होती. राज्यातील संचयित आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के असे होते. या जिल्ह्याचा १९७१ मध्ये २५ वा क्रमांक होता, तर १९६१ मध्ये २३ वा क्रमांक होता.

१३.२.२. बुलढाणा जिल्ह्यातील लोकरूपेची घनता दर चौ. कि. मी. ला १३० होती, तर १९६१ मध्ये १०९ होती. महाराष्ट्र राज्याचे संचयित आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. लोकरूपेची तालुकानिहाय घनता १९७१ मध्ये खूप बदलती होती, मलकापूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १५९ होती तर मेहकर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ११२ होती.

१३.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१३.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—बुलढाणा जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ५,३०,१९६ (४२ टक्के) कामकऱ्यांच्या व ७,३२,७८२ (५८ टक्के) कामगारेतर यांचा समावेश होता. राज्याचे संचयित प्रमाण ३६.५ व ६३.५ असे होते.

१३.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—पुढील तक्त्यामध्ये, १९७१ च्या जनगणनेनुसार बुलढाणा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येमधील व्यवसाय वर्गीकरण सक्षेपाने दिले आहे.—

(आकडे हजारात)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	४३०	५११	१,०४१ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	२८७	१७३	४६५ (४५ टक्के) (१०० टक्के)
(एक) शेतकरी	१२१ (७० टक्के)	५१ (३० टक्के)	१७२ (३७.०१ टक्के)
(दोन) शेतमजूर	१२९ (५१ टक्के)	१२५ (४९ टक्के)	२५४ (५४.६ टक्के)
(तीन) इतर सेवा	३७	२	३९ (८.४ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	२४३	३३३	५७६ (५५ टक्के)

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४५ टक्के कामकऱ्यांच्या व ५५ टक्के कामगारेतर (काम न करणाऱ्यांच्या) यांचा समावेश होता. राज्याचे संबंधित आकडे अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ होते. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ३७ टक्के व ५५ टक्के शेतकरी व शेतमजूर (राज्याची सरासरी ४७.५ टक्के व ३८.१ टक्के आहे) म्हणजे एकूण ९२ टक्के होते. शेतमजुरांमधील (४९ टक्के) महिला कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांमधील (३० टक्के) प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त आहे. राज्याचे संबंधित प्रमाण ४६ टक्के व २५ टक्के असून जवळजवळ सर्व जिल्हांच्या बाबतीत असेच आढळते.

१३.४. जमिनीचा वापर :

पुढील तक्त्यात बुलढाणा जिल्ह्यातील १९६९-७० मधील जमिनीचा वापर दर्शवला आहे :—

(आकडे १०० हेक्टरमध्ये)

(१) भौगोलिक क्षेत्र	९७७१
(२) वने	१२१२
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४२५
(४) पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवड न केलेले इतर क्षेत्र	६९४
(५) पडीत जमिनी	४५५
(६) निव्वळ पेरणीखालील क्षेत्र	६९८५
(७) एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	२५०
(८) स्थूल पिकांखालील क्षेत्र (६+७)	७२३५

यावरून असे दिसून येईल की, ६,९८,५०० हेक्टर इतके पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र असून ते एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे ७१ टक्के आहे, राज्याच्या ६० टक्के सरासरीपेक्षा हे प्रमाण बरेच अधिक आहे.

१३.५. वने :

हंगाम व पीक अहवालानुसार जिल्ह्यातील वनाखालील एकूण क्षेत्र १९६९-७० मध्ये १,२१,२०० हेक्टर होते. हे क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १२.५ टक्के होते, तर राज्याची सरासरी १७.६ टक्के होती. १९७०-७१ मधील वन महसूल सुमारे ९.४९ लाख रुपये होता.

१३.६. माती :

रेल्वेमार्ग व पूर्णा (तापी) नदी यांच्यामधील पट्टा विदर्भातील अतिशय सकस जमिनीपैकी एक भाग आहे. अशा चांगल्या दर्जाच्या जमिनीचे मोठमोठे पट्टे, पूर्णा नदीच्या दोन्ही तीरावर सुमारे १३ कि. मी. पर्यंतच्या लांबीत आढळतात. या पट्ट्याच्या दक्षिणेकडील माती हलकी व उथळ आहे. परंतु थेट मलकापूर तालुक्यातील डोंगराळ भागापर्यंत सुपीक मातीचे पट्टे आणि टापू आढळतात. मध्यम काळी माती असलेली क्षेत्रे बरीच मोठी असून त्यामध्ये अधूनमधून हलक्या व उथळ मातीचे पट्टेही दिसतात. चिखली व मेहकर हे तालुके गव्हासाठी प्रसिद्ध आहेत. सखल जमिनीत गव्हाचे पीक काढतात. या मातीत मुरुमाचा उपस्तर आहे आणि म्हणून त्यात पाण्याचा निचरा उत्तम प्रकारे होतो.

१३.७. पिके :

(क) बुलढाणा जिल्ह्यातील विद्यमान पीक पद्धती खालीलप्रमाणे आहे :—

अनुक्रमांक	पिकाचे नाव	क्षेत्र “००” हेक्टरमध्ये	स्थूल पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	३१	०.४
२	गहू	३१८	४.४
३	ज्वारी (खरीप)	२,५८७	३५.८
४	बाजरी	१०१	१.४
५	इतर कडधान्ये	२२	०.३
	एकूण—कडधान्ये	३,०५९	४२.३
६	मूग	२२५	२.१
७	उडीद	३५७	४.९
८	कृळीथ	१०६	१.५
९	तूर	२९७	३.६
१०	हरभरा	४०	०.६
११	इतर डाळी	४७	०.६
	एकूण—डाळी	१,०३२	१४.३
	एकूण—अन्नधान्ये	४,०९९	५६.५

अनु- क्रमांक	पिकाचे नाव	क्षेत्र "००" हेक्टरमध्ये	स्थूल पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१२	ऊस	२०	०.३
१३	फळे व भाज्या	२६	०.४
१४	कापूस	२,६०१	३६.०
१५	भुईमूग	१९०	२.६
१६	करडई	१८५	२.६
१७	इतर तेलबिया	२८	०.५
	एकूण—तेलबिया	४१३	५.७
१८	संकीर्ण	८४	१.२
	एकूण—स्थूल पिकांखालील क्षेत्र	७,२३५	१००.०
	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	३५०	३.५
	एकूण—निव्वळ पिकांखालील क्षेत्र	६,९८५	९६.५

(ख) हा जिल्हा प्रामुख्याने खरीप आहे, असे दिसते. रबी पिकांखालील क्षेत्र स्थूल पिकांखालील क्षेत्राच्या फक्त ७.९५ टक्के आहे. या जिल्ह्यातील पावसाच्या विश्लेषणावरून असे दिसते की, या जिल्ह्यातील पाऊस स्थूल मानाने पिकांच्या वाढीस पुरेसा आहे. १९७०-७१ व १९७२-७३ या वर्षांत जवळजवळ संपूर्ण जिल्हा टंचाईग्रस्त असल्याचे जाहीर केले होते. १९७०-७१ मध्ये असामान्य अतिवृष्टीमुळे पिकांचे नुकसान झाले होते, तर त्यानंतरच्या वर्षी ते कमी पावसामुळे झाले होते. श्री. पारदासानी यांच्या अध्यक्षतेखालील वस्तुस्थिती अन्वेषण समितीला हा जिल्हा टंचाईमुक्त असल्याचे आढळले.

१३.८. जिल्ह्यातील सरासरी धारण जमीन ४.४ हेक्टर आहे. अंदाजे ३९ टक्के कामगार २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन कसतात. या शेतकऱ्यांच्या मालकीची फक्त ९.३४ टक्के जमीन आहे. जमिनीची विभागणी खालील तक्त्यात दिली आहे :—

धारण जमिनीची संख्या	२ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन धारण करणारे	धारण जमिनींच्या संख्येशी २ हेक्टरखालील टक्केवारी	मालकीचे एकूण क्षेत्र हेक्टरमध्ये	२ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन धारण करणाऱ्यांच्या मालकीची जमीन
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१,६९,९००	६६,२००	३९	७,४४,८००	६९,८००

१९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या जनावरांच्या प्रत्येक जोडीमागील (बैल व रेडे) (१९६६) स्थूल पिकांखालील क्षेत्र ७.६ हेक्टर होते. राज्याचे संबंधित प्रमाण ५.७५ हेक्टर होते.

१३.९. गुरेढोरे :

१९७२ मध्ये या जिल्ह्यातील शेतीला उपयोगी पडणाऱ्या गुरांची एकूण संख्या ७.७५ लाख होती. त्यामध्ये ४.८५ लाख गाई, ०.९९ लाख म्हशी, २.११ लाख शेळ्या मंड्या व ०.१० लाख इतर जनावरे यांचा समावेश होता. कोंबड्या व बदके यांची संख्या १.२१ लाख होती. १९६६ मधील संबंधित आकडे अनुक्रमे ७.३६, ४.८३, ०.७१, १.७१ व ०.११ लाख होते.

१३.१०. उद्योग :

१९७० मध्ये बुलढाणा जिल्ह्यात ७७ नोंदणी झालेले कारखाने होते, त्यांपैकी १३ बंद झाले होते. ४८ कारखाने आपली विवरणे सादर करित होते. त्यांमध्ये ४,१९० व्यक्ती कामावर होत्या व इतर १६ चालू कारखान्यांमध्ये ४९७ व्यक्ती कामावर होत्या. नोंदणी झालेल्या कारखान्यांमध्ये ६० कापूस गिरण्या आहेत. त्यांपैकी ९ कारखान्यांमध्ये संस्करित अन्न पदार्थ तयार होतात व बाकीचे संकीर्ण प्रकारचे आहे.

१३.११ वीज :

एकूण १,२३२ गावांपैकी ३७६ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा केला होता. १९६१ मध्ये फक्त २७ व १९६६ मध्ये १३३ गावांनाच वीजपुरवठा केला होता. १९६६ मध्ये पाटबंधारे प्रयोजनासाठी १,६१८ विजेचे पंप व २,६६३ तेल एंजिन पंप होते.

१३.१२. दळणवळण :

३१ मार्च १९७१ रोजी ८२ कि. मी. लांबीचा ब्रॉडगेज रेल्वेमार्ग व १,९२७ कि. मी. लांबीचे रस्ते होते. रस्त्यांपैकी ५५० कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या व १,३७७ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होता.

१३.१३. पतपुरवठा (१९७०-७१):

एकूण ९६२ सहकारी संस्था आहेत. त्यांपैकी ५७७ कृषि पत संस्था, ३४ कृषीतर पत संस्था, १३६ कृषि विंगरपत संस्था व १६५ कृषीतर विंगरपत संस्था आहेत.

पुढील तक्त्यात प्राथमिक कृषि पत संस्थांची १९७०-७१ मधील स्थिती दिली आहे:—

संस्थांची संख्या	५७५
सदस्य संख्या	१,१२,९७८
					रुपये (लाख)
भाग भांडवल	१३९.१६
राखीव	३६.९३
खेळते भांडवल	८३३.६६
काढलेली कर्जे	३३९.१८
वसूल केलेली कर्जे	२५६.२९
येणे असलेली कर्जे	५६३.२०
थकबाकी	२२६.७८

१९७०-७१ मध्ये जिल्हा विकास बँकेने दिलेले एकूण कर्ज रु. ४६.७५ लाख होते.

१३.१४. पाटबंधारे:

१९६९-७० मध्ये वापरात असलेल्या एकूण १८,७२७ पाटबंधारे विहिरींद्वारे १४,४०० हेक्टर क्षेत्र जलसिंचित होत होते. जलसिंचनासाठी वापरात नसलेल्या आणखी ८,२१२ विहिरी होत्या.

१३.१५. भूजलाची उपलब्धता:

बुलढाणा जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शवणारे विवरणपत्र खाली दिले आहे:—

बुलढाणा जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित)
दर्शवणारे विवरणपत्र

अनु- क्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसाने दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूटामध्ये	विद्यमान विहिरींतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूटामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर फूट याप्रमाणे ज्यांमधून पाणी घेता येते, अशा नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	मलकापूर	तापी (पूर्व) उपखोऱे. पूर्णा (तापी) उपखोऱे.	८०,९९३	३८,४०५	४२,५८८	२,६०७
२	जळगांव	तापी (पूर्व) उपखोऱे. पूर्णा (तापी) उपखोऱे.	६७,५७७	१७,२६४	५०,३१३	३,०८१
३	खामगाव	पूर्णा (तापी) उपखोऱे.	९३,०६०	१६,०२५	७७,०३४	४,७१८
४	चिखली	पूर्णा (गोदावरी) उपखोऱे, पैत- गंगा उपखोऱे, पूर्णा (तापी) उपखोऱे.	१,१४,३६९	३३,६१२	८०,७५७	४,९४५
५	मेहकर	पूर्णा (गोदावरी) उपखोऱे, पैत- गंगा उपखोऱे, पूर्णा (तापी) उपखोऱे.	१,३७,५९०	३५,३७२	१,०२,२१८	६,२५९
		एकूण	४,९३,५८९	१,४०,६७८	३,५२,९१०	२६,६१०

१३.१६. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा अर्थात् काही विविक्त भूभाग बगळता, खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत मोडतो. या जिल्ह्याची जमीन ज्वालामुखीजन्य ट्रॅप खडकापासून बनलेली आहे. ठिकठिकाणच्या मातीच्या प्रतीत बरीच तफावत असल्याचे दिसते. काही ठिकाणी चांगल्या प्रतीची सखोल काळी व ओलावा टिकवून धरणारी माती आढळते तर काही ठिकाणी त्या पेक्षा कमी सुपीक असलेली मोरंड माती आढळते आणि काही ठिकाणी काळी तपकिरी किंवा तांबूस रंगाची व उथळ बरड माती दिसते. जिल्ह्यातील मुख्य पिके म्हणजे कापूस व ज्वारी ही होत आणि ती विशेषेकरून खरीप हंगामात घेतली जातात. या जिल्ह्यात मलकापूर, चिखली, मेहकर, जळगाव आणि खामगाव हे ५ तालुके आहेत. या तालुक्यांचे नेहमीचे सरासरी पर्जन्यमान पुढे दिले आहे:—

तालुका	पावसाळ्यातील पावसाची सरासरी
	मि. मी.
(१) मलकापूर	६५१
(२) चिखली	७५७
(३) मेहकर	८४०
(४) जळगाव	७०१
(५) खामगाव	७४८

पारदासानी समितीने पर्जन्यमान, आणेवारी, इ. बाबतीतचा तपशील विचारात घेऊन या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षण-प्रवण असल्याचे मानले नाही. त्या समितीने १९५९ पूर्वीच्या ३० वर्षांतील टंचाईच्या इतिहासाची छाननी केली असता असे दिसून आले की, नापिकीमुळे उद्भवलेल्या टंचाईचा उपसर्ग पोचलेल्या एकूण गांवाची संख्या फार नव्हती. पाटबंधारे आयोगा (१९७२) ने देखील या जिल्ह्याच्या कोणत्याही भागास अवर्षणप्रवण मानले नाही.

खामगाव तालुक्याचे पर्जन्यमान सर्वसाधारणपणे ७५० आणि ९०० मि. मि. च्या दरम्यान असते. तालुक्याचा काही भाग, विशेषेकरून खामगाव महसूल मंडल, येथील जमीन निकृष्ट आहे. म्हणून आम्ही खामगाव मंडळाला अवर्षणप्रवण म्हणून मान्यता देतो.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण—मिलीमीटरमध्ये

पर्जन्यमापन केंद्र: मलकापूर.

तालुका: मलकापूर.

जिल्हा: बुलढाणा.

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा				रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	३	२	..	१	५	१४	२६	२२	४१	३७	३४	३८	३७	६४	४१	३८	३९	४४	५०	३४	२६	१८	११	२०	५	१	६५१
१९५८	१	५६	३५	७९	३५	३७	१५	४६	४९	४३	५१	१५१	३	२८	१६	२२	१११३
१९५९	२	१	२०	१४६	२४	३	७३	४४	४७	१३	..	१५३	१५०	६७	२१६	..	२७	३७	९०	४४२
१९६०	१९	२१	५	१५	१८	१०८	४७	१६	१२	२४	४२	३७	७	२३	७	१५	..	४	१६	१	५	मि.ना.	८०७
१९६१	३७	८	..	२५	५०	८५	७२	६९	९	३४	३३	..	२०	५४	६१	२७	५	६३	११६	३९	..	५४७
१९६२	का.ना	का.ना.	का.ना.	का.ना.	का.ना.	२५	७	..	३१	१०८	३५	२६	४९	१६	१६	८	३१	४९	११९	२७	६२२
१९६३	३५	५०	६०	६	..	३६	११२	३३	४१	२०	१०५	४७	१	२०	२५	२१	१०	६२२
१९६४	५४	५२	३९	५५	९८	४४	६०	१७६	२५	२४	३५	९७	१५	५	७७९
१९६५	३	..	३	२७	४	२३	५८	..	३६	२९	..	७१	८७	३३	३८	..	२	३	४१७
१९६६	१७	१०	..	२	६	..	५७	३८	१२१	२४	८७	२७	१७७	५	५७१
१९६७	५८	५१	३	..	१५	८५	१११	९५	३८	२८	३०	३६	१	१४	५६५
१९६८	११	..	३५	३२	७	२२	२	२१९	३	३८	८५	९	५८	२१	५४२
१९६९	२	३०	४७	५६	४१	७	४२	४५	५२	४७	११	१९	१२	१६५	६	९	५९१
१९७०	२	३३	७	१९४	..	९८	७८	२१	३	..	१५६	३६	२१०	२२	५५	९४	५	५४	१७	१,०८०
१९७१	५	२९	८	..	९	२९	..	१८	५	..	१२४	१०	७	६	७५	६	१०	३४१
१९७२	मि.ना.	..	२	१२	१६	७९	६७	मि.ना.	का. ना.

का. ना. = काही नाही

मि. ना. = मिळाले नाही.

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती दर्शविणारे विवरणपत्र

तालुक्याचे नाव : मलकापुर

गावांची एकूण संख्या : २७७

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी अमलेल्या गावांची संख्या		
	सरामरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील	
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
	मि. मी.	मि. मी.										
१९५८	६५१	६६७	..	३	१	..	१	४	९	..	१४	
१९५९	६५१	१,११३	..	३	१	२	१	२	९	१०६	१४१	
१९६०	६५१	४४२	२९	..	२	४	४	मि.ना.	१०	
१९६१	६५१	८०७	..	३	..	२	१	२	८	२८	३७	
१९६२	६५१	५४७	१५	२	१	३	१	४	११	
१९६३	६५१	६२२	४	३	२	..	१	२	८	
१९६४	६५१	७७९	..	३	२	४	९	..	१६	
१९६५	६५१	४१७	३३	२	२	१	२	५	१२	२०७	६२	
१९६६	६५१	५७१	११	३	२	२	२	५	१४	..	६	
१९६७	६५१	५६५	१२	२	३	..	३	४	१२	१३	९२	
१९६८	६५१	५४२	१५	४	२	२	३	३	१४	
१९६९	६५१	५९१	९	२	१	५	८	..	१५१	
१९७०	६५१	१,०८०	..	१	२	..	१	४	८	२७७	..	
१९७१	६५१	३४१	४४	२	४	३	३	२	१४	२७७	..	
१९७२	६५१	१७६	..	२	३	..	मि.ना.	..	मि.ना.	१४६	..	

मि. ना. = मिळाले नाही.

आठवड्यात पडलेल्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण (मिलीमीटरमध्ये)

पर्जन्यमापन केंद्र: खामगाव

तालुका: खामगाव

जिल्हा: बुलढाणा

वर्ष	मे				जून				जुलै				ऑगस्ट				सप्टेंबर				ऑक्टोबर				एकूण		
	—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा				—रोजी संपणारा आठवडा						
	७	१४	२१	२८	४	११	१८	२५	२	९	१६	२३	३०	६	१३	२०	२७	३	१०	१७	२४	१	८	१५		२२	२९
सरासरी	४	१	२०	३०	१८	४६	७७	३५	३३	४३	३५	४७	४७	४५	३६	४२	५०	३९	४२	१३	१३	२४	४	४	७४८
१९५८	१११	५६	८९	३०	४१	४	५३	४४	६३	१४	९१	१२	१८	४	५	..	४९	४	४	६८४
१९५९	..	१	२	..	१	१२	२८	१९	१४८	४९	२२	८१	४१	१७	२१	२	१८	१३२	६०	२८६	..	३७	६३	१९	१०५९
१९६०	३५	..	२०	२५	१५	४०	१०	४	११	७९	६२	४६	१८	२२	६	..	२८	३	२३	३३	५०	८	५३८
१९६१	..	२	४	१५	..	५७	..	५	३७	७३	४९	४५	२७	३३	१३	८	७	४३	८२	४९	१०	१७	३७	२०८	२	..	८२३
१९६२	१०	५	..	१३	७	..	१६	३५	३१	८९	१६	१	१०३	४६	१	६	८९	६१	११९	१७	३७	२०८	२	..	८२३
१९६३	..	४	४१	४२	५	..	२९	४३	१२	..	२०	१०	५२	८६	३३	७९	१३	२	३३	८	७३६
१९६४	१४	२८८	१०७	६८	८६	५	२०	२९	१२८	३७	२७	९	..	१५	११०	२०	..	५	४९	४९	६०७
१९६५	४	३०	४०	६३	२६५	४	८५	४१	२३	१०	..	८९	८९	१६	३	..	१२	१६३
१९६६	५	..	४३	..	६	२९	१५	१०३	४६	११४	१	..	५८	१३९	..	१२	७६६
१९६७	२२	३२	५५	१	३४	११७	९६	८७	२३	३	२९	१०	६	..	१०	३	५७२
१९६८	३७	..	५९	२४	५	११	४४	१७६	३	४१	६	..	११७	११७	४३	३०	१०	५२२
१९६९	२८	२४	९	२५८	१७	२०	५३	२६	४१	२१	६	६	८७	१७१	२	३२	६०६
१९७०	७९	१३१	५९	५	३७	८४	२१	..	१२	१०२	११६	१३३	५४	४५	१६	..	१८९	९	८०१
१९७१	१३२	२	..	३५	४	..	२५	३२	४	२	५	..	२२५	११	६	२८	२३	३९	११७२
१९७२	मि.ना.	१४१	मि.ना.	५७३

मि. ना. = मिळाले नाही.

का. ना. = काही नाही.

तालुक्याचे नाव : धामर्गाथ

पावसाची व आणेवारीची परिस्थिती बराबिणारे विवरणपत्र

गावांची एकूण संख्या : २३१

वर्ष	कमी पाऊस			महिन्यातील पाऊस कमी पडलेल्या आठवड्यांची संख्या						आणेवारी असलेल्या गावांची संख्या	
	सरासरी पर्जन्यमान	प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस	कमी पडलेल्या पावसाची टक्केवारी	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टेंबर	ऑक्टोबर	एकूण	चार आण्या-खालील	चार ते सहा आण्यामधील
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
	मि. मी.	मि. मी									
१९५८	७४८	६८४	९	३	१	..	३	४	११
१९५९	७४८	१,०५९	..	३	..	३	१	२	९	४४	७०
१९६०	७४८	५३८	३०	..	३	३	२	२	१०
१९६१	७४८	८२३	..	३	..	३	१	१	८	..	१५२
१९६२	७४८	७३६	२	३	२	२	१	४	१२
१९६३	७४८	६०७	२०	२	३	१	२	३	९	..	१०
१९६४	७४८	९६३	..	२	१	..	३	४	१०	..	४४
१९६५	७४८	७६६	..	१	१	२	४	५	१३	१८३	४८
१९६६	७४८	५७२	२५	३	३	२	२	५	१५	..	९२
१९६७	७४८	५२२	३२	२	१	२	४	४	१३	..	८९
१९६८	७४८	६०६	२०	३	२	२	२	३	१२
१९६९	७४८	८०१	..	२	१	३	१	५	१२
१९७०	७४८	१,१७२	..	१	२	..	१	५	९	२३१	..
१९७१	७४८	५७३	२५	२	३	३	४	२	१४	२२५	६
१९७२	७४८	मि.ना.	१८९	..

मि. ना. = मिळाले नाही.

६२२

बृहन्मुंबईव्यतिरिक्त
उर्वरित जिल्हे

प्रकरण १४

ठाणे जिल्हा

पार्श्वभूमि

१४.१. स्थिती आणि भूप्रदेश :

१४.१.१. ठाणे जिल्हा पूर्वेला सह्याद्रीच्या रांगा आणि पश्चिमेला अरबी समुद्र यांच्यामध्ये वसला आहे. हा जिल्हा कोंकणचा उत्तर भाग होय. या जिल्हाचा विस्तार उत्तर अक्षांश १८° ४२' आणि २०° २०' आणि पूर्व रेखांश ७०° ४५' आणि ७३° ४८' या दरम्यान आहे. या जिल्हाच्या उत्तरेला गुजरात राज्यातील सुरत जिल्हा आणि दादरा, नगर हवेली, पूवला सह्याद्रीच्या रांगा (सह्याद्रीच्या रांगा पलिकडे नाशिक, अहमदनगर आणि पुणे हे जिल्हे येतात), दक्षिणेला कुलाबा जिल्हा आणि बृहन्मुंबई आणि पश्चिमेला अरबी समुद्र अशा सीमा आहेत.

१४.१.२. या जिल्हातील निचरा सह्याद्रीमध्ये उगम पावलेल्या वंतरणा आणि उल्हास या दोन नद्यांच्या खोऱ्यात एकत्र होतो. वंतरणा नदी जिल्हात जेथून प्रवेश करते त्या कसाराजवळील बहिगाव खेड्यापासून हे खोरे २६ कि. मी. इतके खोल आणि अरुंद आहे. वाडा तालुक्याच्या पूर्वे सीमेवरील कळमभाई खेड्यापासून हे खोरे टकमक रांगांच्या शिखरांना भिडेपर्यंत जवळजवळ ३२ कि. मी. पसरले आहे. वंतरणा ही नदी समुद्राकाठच्या सुपीक भागातून ३२ कि. मी. वाहते आणि आगाशी येथे समुद्राला मिळते. उल्हास नदीचा पुणे जिल्हात उगम होतो आणि ती कुलाबा जिल्हातील कर्जत तालुक्यातून वाहात ठाणे जिल्हात प्रवेश करते आणि कल्याण शहराजवळ समुद्राला मिळते. बारवी आणि कालू ह्या उल्हास नदीच्या दोन प्रमुख उपनद्या उल्हास नदीला कल्याणजवळ मिळतात. कल्याणच्या पुढे या नदीचे मुख विस्तारते आणि ती पुढे दलदलीच्या जमिनीतून व डोंगरातून वाहते. तिने मुख्य जमीन सोडल्यानंतर, तिचे खारट पाण्याच्या सामुद्रधुनीत रूपांतर होते आणि ती शेवटी वसईजवळ समुद्राला मिळते.

१४.१.३. येथील मुख्य डोंगर म्हणजे सह्याद्रीच्या रांगा आणि त्याचे फाटे होत. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे पसरलेल्या सह्याद्रीच्या रांगा या जिल्हाच्या पूर्वेकडील एक अखंड सीमा तयार करतात. या मुख्य रांगा आणि त्यांच्या उपफाट्यांशिवाय संपूर्ण जिल्हात दूरस्थ रांगा आणि वेगवेगळी पर्वतांची निमुळती टोके पसरली आहेत, पण त्यापैकी कोणतेही शिखर सह्याद्रीच्या रांगेपेक्षा उंच नाही. सह्याद्रीच्या मुख्य रांगांमध्ये अनेक शिखरे आहेत. वळविहीर, कळमुबाई आणि हरिश्चंद्रगड ही त्यांतील काही प्रमुख होत. अंजनिरी आणि त्रिबक रांगापासून पश्चिमेकडे पसरत जाणाऱ्या अशा सह्याद्रीच्या एका फाट्यामुळे दमनगंगा आणि वंतरणा खोऱ्यांच्या दरम्यान जलाशय तयार झाले आहे.

१४.१.४. या जिल्हाचे तपमान हंगामानुसार बदलते. ऑक्टोबरमध्ये हवा आल्हाददायक असते. डिसेंबरमध्ये थंड हवा पडते. एका हंगामात स्थानिक बदलही दिसून येतात. पश्चिमेकडून पूर्वेकडे हवामान अधिक उष्ण होत जाते. संपूर्ण जिल्हात पाऊस सारखा पडत नाही. समुद्र किनाऱ्यापेक्षा जिल्हाच्या आतल्या भागात पाऊस अधिक पडतो. दक्षिणेपेक्षा उत्तरेत पाऊस कमी पडतो. जुलै महिन्यात सर्वात जास्त पाऊस पडतो. या जिल्हात जोरदार पाऊस पडत असल्यामुळे पावसाच्या अभावामुळे भासणारी टंचाई ही जवळजवळ माहीतच नसते.

१४.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या :

१४.२.१. ठाणे जिल्हाचे क्षेत्रफळ ९,५५३ चौ. कि. मी. आहे आणि १९७१ मध्ये २२,८१,६६४ लोकसंख्या होती, त्यापैकी ८,२६,७४९ (३६.२३ टक्के) नागरी क्षेत्रातील आणि १४,५४,९१५ (६३.७७ टक्के) ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या आहे. तर राज्यातील नागरी लोकसंख्या ३१.१७ टक्के आणि ग्रामीण लोकसंख्या ६८.८३ टक्के अशी होती. १९६१ शी तुलना करता एकूण लोकसंख्येत दशवार्षिक वाढ ३८.०६ टक्के होती, नागरी क्षेत्रात ६५.५७ टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्रात २६.१५ टक्के झाली, तर राज्याचे संबंधित आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ मध्ये या जिल्हाचा चौथा क्रमांक होता तर १९६१ मध्ये तो आठवा होता.

१४.२.२. १९७१ मध्ये ठाणे जिल्हातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १५६ होती तर १९६१ मध्ये हा आंकडा १२८ होता. महाराष्ट्र राज्याकरता हेच आकडे अनुक्रमे ११५ आणि ९५ होते. १९७१ मध्ये तालुकानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येची घनता ठाणे तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ४७७ पासून शहापूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ८३ पर्यंत बदलती होती.

१४.३. व्यवसायाचे वर्गीकरण :

१४.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—ठाणे जिल्हाच्या लोकसंख्येमध्ये ८,५३,६७२ (३७ टक्के) कामगार आणि १४,२७,९९२ (६३ टक्के) कामगारेतर यांचा समावेश आहे. राज्याचे संबंधित प्रमाण हे ३६.५ आणि ६३.५ होते.

१४.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—ठाणे जिल्हातील १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे, ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येचे व्यावसायिकदृष्ट्या संक्षिप्त वर्गीकरण पुढील तक्त्यात दिले आहे:—

(आकडे हजारत)

(क) एकूण लोकसंख्या	१,४५५	(१०० टक्के)
(ख) एकूण कामगारी	५८३	(४० टक्के)
(एक) शेतकरी	२७४	(४७ टक्के)
(दोन) शेतमजूर	१७४	(३० टक्के)
(तीन) पशुधन, मत्स्यव्यवसाय, वन-शास्त्र इत्यादि.	१५	(३ टक्के)
(चार) खाणकाम आणि दगडखाणकाम

(पाच) उत्पादन, संस्करण, संधारण, दुरुस्ती इत्यादि कामे.	५६	(१० टक्के)	
(सहा) बांधकाम	८	(१ टक्का)	
(सात) व्यापार आणि वाणिज्य	१७	(३ टक्के)	
(आठ) वाहतूक आणि दळणवळण	११	(२ टक्के)	
(नऊ) इतर सेवा	२७	(४.६ टक्के)	
(ग) एकूण काम न करणारे	*		८७२ (६० टक्के)

*या संवर्गामध्ये ६,८७६ घरगुती कामांमध्ये आणि ४२,२१६ घरगुती स्वरूपाच्या नसणाऱ्या कामांमध्ये गुंतले होते.]

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ४० टक्के कामगार आणि ६० टक्के कामगारेतर आहेत. राज्याची संबंधित टक्केवारी ३८.६ आणि ६१.४ होती. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ४७ आणि ३० टक्के शेतकरी आणि शेतमजूर होते (तर राज्याची सरासरी ४७.५ टक्के होती) आणि ते ३८.१ टक्के म्हणजे एकूण कामकऱ्यांपैकी ७७ टक्के होते. हे लागवडीमधील स्त्री-कामकऱ्यांच्या प्रमाणापेक्षा (३१ टक्के) शेतमजुरांमधील स्त्री-कामकऱ्यांचे प्रमाण (४२ टक्के) बरेच जास्त आहे. सर्वच जिल्हांच्या बाबतीत असेच दिसून येते. राज्याचे संबंधित प्रमाण २५ टक्के आणि ४६ टक्के होते.

ग्रामीण कामकऱ्यांच्या ३ टक्के कामकरी पशुधनाची निगा, मत्स्यव्यवसाय इत्यादिकरिता, अंदाजे १० टक्के उत्पादन संस्करण, संधारण इत्यादि ३ टक्के व्यापारउदीम आणि २ टक्के वाहतूक आणि दळणवळण यांत गुंतले होते.

१४.४. वने :

हंगाम व पीक अहवालाप्रमाणे १९६९-७० साली जिल्ह्यात एकूण ३,७२,७०० हेक्टर क्षेत्र वनांखाली होते. हे वनक्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ४० टक्के होते तर राज्याच्या बाबतीत ही सरासरी १७.६ टक्के होती. इमारती लाकूड, इंधन आणि इतर किरकोळ उत्पादने ही वनोत्पादने होत. १९७०-७१ मध्ये वन महसूल अंदाजे रु. ७९.०४ लाख होता.

१४.५. माती :

संपूर्ण समृद्ध किनाऱ्यालगतची आणि विशेषकरून डहाणू, पालघर आणि वसई तालुक्याच्या भागातील माती काळसर आहे. आणि त्यांत उद्यानपिकांसाठी योग्य असे वाळूचे कण असतात. पूर्वे भागातील माती तांबडी आणि तपकिरी आहे. ती फारशी खोल नाही परंतु भाताच्या पिकाकरिता योग्य आहे. शिवाय डोंगर उताराच्या अगदी पूर्वेकडील मातीत गवत काढले जाते किवा नागली, बरी इत्यादि पिके काढली जातात. भिवंडी, कल्याण, मोखडा आणि शहापूर तालुक्याच्या दरम्यान असणाऱ्या खोऱ्यांत काळ्या मातीचे पट्टे आहेत, तेथे तांदूळ पिकविला जातो.

१४.६. जमिनीचा वापर आणि पिकांखालील क्षेत्रे :

१४.६.१. १९६९-७० मधील जमिनीच्या वापरावद्दलची आणि पिकावद्दलची संक्षिप्त माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे :—

(क) स्थूल क्षेत्रे—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रफळ	भौगोलिक क्षेत्रांशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
(हजार एकरात)			
१.	भौगोलिक क्षेत्र	९,३३७	१००.०
२.	वने	३,७२७	४०.०
३.	लागवडीकरिता उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	८४५	९.०
४.	पडीत जमिनींव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायमची कुरणे आणि इतर चराऊ जमीन	४०९	४.४
	(ख) किरकोळ झाडपिके इत्यादींखालील जमीन	८५	०.९
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	२२९	२.५
	एकूण—बाब-४	७२३	७.७

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रफळ	भौगोलिक क्षेत्रांशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
५. पडीत जमिनी—			
(क) सध्या पडीत असलेल्या		७११	७.६
(ख) इतर पडीत जमिनी		३३२	३.६
	एकूण—बाब-५	२,९९९	३२.१
६. पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—			
(क) जलसिंचित		३०	०.३
(ख) जलसिंचित नसलेले		२,९६९	३१.८
	एकूण—बाब-६	२,९९९	३२.१
७. एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र		२९	०.३
८. पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)		३,०२८	३२.४
९. जलसिंचित स्थूल क्षेत्र		३७	०.४
१०. लागवडीखालील क्षेत्र (५-अ+६)		३,७१०	३९.७

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे—

अनु-क्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टरांमध्ये	पिकांखालील स्थूल क्षेत्रांशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१. तांदूळ		१,४०४	४६.४
२. गहू
३. खरीप ज्वारी		६	०.२
४. रब्बी ज्वारी
	एकूण—ज्वारी	६	०.२
५. बाजरी
५-क. रागी		२३७	७.८
६. इतर धान्ये		१३४	४.४
	एकूण—धान्ये	१,७८१	५८.८
७. हरभरा		१६	०.५
८. तूर		३८	१.३
९. उडीद		५९	१.९
१०. इतर डाळी		२७	०.९
	एकूण—डाळी	१४०	४.६
	एकूण—धान्ये	१,९२१	६३.४
११. ऊस		१	..
१२. कापूस
१३. भईमूग		१	..
१४. करडई		१	..
१५. भाज्या		२४	०.८
१६. फळे		२०	०.७

१४.६.२. वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येईल की, एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ४० टक्के क्षेत्र वनांखाली आहे आणि हे क्षेत्र निव्वळ पेरणी केलेल्या अंदाजे ३२ टक्के क्षेत्रापेक्षा अधिक आहे. निरुपयोगी जमिनीचा उपयोग करून वनक्षेत्र पडीक आणि पडोत जमीन वृक्षारोपण कार्यक्रमाखाली उपयोगात आणून वने वाढविणे शक्य आहे.

१४.६.३. जमिनीच्या वापरबाबतचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे गवताच्या जमिनीखाली सुमारे ४१,००० हेक्टर इतके मोठे क्षेत्र आहे. काही सपाट व भाताच्या जमिनींवरही गवत आहे. पडोत जमिनीचे मोठे क्षेत्र गवतासाठी वापरता येईल.

१४.६.४. ठाणे जिल्ह्यात फारच थोड्या प्रमाणात जलसिंचनाच्या सोयी आहेत. सध्याचे जलसिंचनाखाली असणारे ४१,००० हेक्टर क्षेत्र हे विहिरीद्वारे जलसिंचित केले आहे. जिल्ह्यात मोठी किंवा मध्यम जलसिंचनाची बांधकामे नाहीत.

१४.६.५. पिकाखालील क्षेत्रे.—या जिल्ह्यात एक भाताचे पीकच मुख्य पीक आहे. एकूण स्थूल पिकांखालील क्षेत्रापैकी ४६ टक्के तांदुळाचे आणि क्षेत्राच्या १२ टक्के क्षेत्र डांगराळ कनिष्ठ तृण-धान्याचे होते. तूर, उडोद आणि हरभरा यांसारख्या डाळीचे क्षेत्र अंदाजे ५ टक्के आहे.

१४.६.६. या जिल्ह्यात तांदुळाव्यतिरिक्त फळे (केळी) आणि भाजीपाला हीच फक्त महत्वाची नगदी पिके होत. जल सिंचनाच्या अपुन्या सोयींमुळे अशा पिकांखालील क्षेत्राच्या विस्तारावर मर्यादा पडतात.

१४.६.७. १९६९-७० मध्ये पिकाखालील स्थूल क्षेत्र हे कार्यक्षम जनावरांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल आणि रेडे) (१९६६ मध्ये) २.५५ हेक्टर होते तर राज्यातील तत्सम आकडा ५.७५ हेक्टर होता.

१४.७. उद्योग :

१९७० साली ठाणे जिल्ह्यात नोंदणी केलेले ९२२ कारखाने होते त्यापैकी ६८ कारखाने बंद झाले. चालू कारखान्यांपैकी ६७४ कारखाने, कारखाने विभागाला आपली विवरणे सादर करीत होते आणि या कारखान्यांत कामावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या ९०,८४६ होती आणि इतर १८० कारखान्यांत ५,७५५ व्यक्ती कामावर होत्या. या कारखान्यात संकीर्ण अन्नपदार्थांचे उत्पादन करणारे ६६ कारखाने, कताई, विणकाम, सुती कापडाचे परिष्करण करणारी १७३ केंद्रे, प्राथमिक रसायनाची ४३ केंद्रे, संकीर्ण रासायनिक उत्पादनाची ७६ केंद्रे, धातु निर्माणकाची ११२ केंद्रे आणि बाकीची संकीर्ण प्रकारची उत्पादने करणारी ४५२ केंद्रे होती.

१४.८. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,५८८ गावांपैकी ३.३९ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४५७ गावांना विद्युत-शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजी तत्सम आकडे, २.२२ लाख लोकसंख्या असलेली १२० गावे, असे होते. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे ४९६ आणि ८३८ अशी होती.

१४.९. दळणवळण :

ठाणे जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गांची एकूण लांबी २१२ कि. मी. होती. त्यापैकी १९१ कि. मी. दुहेरी ब्रॉडगेज मार्ग आणि २१ कि. मी. तिहेरी आणि त्यापेक्षा अधिक ब्रॉडगेज मार्ग होता. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २,३१५ कि. मी. होती, त्यापैकी ६७६ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या नियंत्रणाखाली होता तर १,६३९ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होता.

१४.१०. पतपुरवठा :

ठाणे जिल्ह्यात एकूण १,६७९ सहकारी संस्था होत्या. त्यात ७०८ कृषि पत संस्था, १२९ कृषितर पत संस्था, १७७ कृषि विंगरपत संस्था आणि ६६५ कृषितर विंगरपत संस्था होत्या. प्राथमिक कृषि पत संस्थांची १९७०-७१ मधील स्थिती पुढे दाखविल्याप्रमाणे होती—

संस्थांची संख्या	५७५
सभासदांची संख्या	८०,०००

(६. लाखात)

भाग भांडवल	५५.४४
राखीव आणि इतर निधी	१८.२४
खेळते भांडवल	२५१.००
दिलेली कर्जे	७९.८८
वसूल केलेली कर्जे	८३.८७
येणे असलेली कर्जे	१६४.४९
थकबाकी	१०८.६७

१९६९-७० मध्ये जिल्हा विस्तार बँकेच्या दोन संस्था होत्या आणि ३,४४२ सभासद होते. १९७०-७१ मध्ये तिचे परिसमापन करण्यात आले.

१४.११. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

१४.११.१. कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा उच्च पर्जन्यमानाच्या टापूत समाविष्ट होतो. या जिल्ह्यात ११ तालुके आहेत. गेल्या १५ वर्षांत जिल्ह्याचे सर्वसाधारण पर्जन्यमान २,००० मि. मी. पेक्षा अधिक आहे. काही ठराविक गावे बगळता ह्या जिल्ह्याला टंचाईचा कधीही त्रास झाला नाही पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) यांनी हा जिल्हा अवर्षण-प्रवण असल्याचे मानलेले नाही.

१४.१२. या जिल्ह्याची जमीन मिश्र प्रकारची आहे. समुद्र किनाऱ्यावर आणि विशेषतः उंबरगाव तालुका, डहाणू आणि बसई या तालुक्याचा काही भाग येथील जमीन काळपट असून त्यांत वाळूचे कण असतात ही जमीन बागायती पिकांकरिता उपयुक्त असते पश्चिम रेल्वेच्या पलीकडे पूर्वभागातील जमीन तपकिरी आणि तांबड्या रंगाची आहे. ही जमीन खूप सखोल नसली तरी तांदूळाच्या पिकाला उपयुक्त अशी आहे. आणखी पूर्वेकडील डोंगर उतारावरील जमीन निःकृष्ट असून फक्त गवत आणि भरड धान्ये पिकविण्याकरताच तिचा उपयोग करतात. खोऱ्यांत, विशेषेकरून भिवंडी, कल्याण, मोखडा आणि शहापूर या तालुक्यांत, ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक जमिनीत तांदूळ पिकतो. जिल्ह्यातील बऱ्याच मोठ्या भागात गवत होते, त्याला बृहमुंबईत व बाहेर मागणी आहे. मंदीच्या काळात मजूर जंगल भागात काम पाहतात. ही येथील लोकांचे एकमेव पुरक मिळकत असते.

१४.१३. वर दर्शविल्याप्रमाणे, जरी हा जिल्हा उच्च पर्जन्यमानाच्या टापूत, मोडतो, आणि आमच्या समितीने निश्चित केलेल्या अर्बुण क्षेत्रात मोडत नाही, तरी जिल्ह्याची विशिष्ट स्थिति आणि जमीन यामुळे तेथील जनतेच्या दृष्टीने शेती हा एक किफायतशीर धंदा म्हणून कधीच ठरला नाही. या जिल्ह्याचा बराच मोठा भाग डोंगराळ आहे आणि परिणामतः जिल्ह्यातील बरेच क्षेत्र दुर्गम राहिले आहे. जिल्ह्याची शेती, विशेषेकरून फक्त एकाच पिकावर अवलंबून आहे आणि ते म्हणजे भात आणि शेतकऱ्यांना फक्त एकाच हंगामात (म्हणजेच जून ते सप्टेंबर) व्यवसाय मिळतो. जिल्ह्याची जमीन सर्वसाधारणपणे ओलावा टिकवून न धरणारी आहे. आणि जिल्ह्यात मोठ्या जलसिंचन योजनांच्या बांधकामाकरता योग्य अशा जागेचा अभाव आहे. परिणामतः पावसाळ्यात मिळणारे पाणी इतर हंगामांत शेतीसाठी उपयोगी पडण्याऐवजी तसेच फुकट जाते. जिल्ह्याचे शेतकरी एकापेक्षा अधिक पिके घेऊ शकत नाहीत. आणि वर्षातील बराच मोठा काळ ते रिकामटेकडेपणे घालवितात. म्हणजे शेतकऱ्यांना, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि उद्यानविद्या यासारखे काही पुरक व्यवसाय पुरविणे ही या जिल्ह्याची अत्यावश्यक गरज आहे.

१४.१४. आमच्या समितीने ठाणे जिल्ह्याला भेट दिली तेव्हा अशा प्रकारच्या बऱ्याच सूचना स्थानिक प्रतिनिधींनी आमच्या समोर ठेवल्या होत्या. त्यापैकी महत्त्वाच्या सूचना खाली संक्षेपाने दिलेल्या आहेत:—

(एक) या जिल्ह्यात भरपूर गवताळ जमीन असून तीपासून जमीनदारांना चांगले उत्पन्न मिळते. तथापि, त्या तुलनेने काही सपाट जमिनी गवताखाली आहेत, त्यांच्यावर दोन पिके घेता येतील. विधनाद्वारे किंवा नलिका कूप बांधून जमिनीखालील पाणी काढण्याची काही शक्यता आहे का हेही पाहिले पाहिजे. काही भाग, फळबागा, कवच फळांच्या बागा आणि फुलवागा यांच्या करता फारच योग्य आहेत. निर्यातयोग्य वस्तूंच्या वाडीचे केंद्र म्हणून या क्षेत्रांचा विस्तार करता येईल. त्याचप्रमाणे गवताचा दर्जा व उत्पादन वाढविण्याचा कार्यक्रमही हाती घेतला पाहिजे. हे अशा तऱ्हेचे कार्यक्रम शक्य तो उंचसखल क्षेत्रात हाती घेण्यात यावे.

(दोन) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी अशा उंचसखल भागांमध्ये काजू, कोकम आणि इतर किफायतशीर पिकांच्या लागवडी करण्याचे काम हाती घेण्यात यावे.

(तीन) जमिनीची धूप थांबवण्यासाठी मृद संधारण कार्यक्रम आणि जमिनीला मजगी घालण्याचे काम हाती घेण्यात यावे.

(चार) या जिल्ह्यात जलसिंचनाखाली फारच कमी क्षेत्र आहे. म्हणून, दुहेरी पिके घेणे सोयीचे व्हावे म्हणून व सध्या बाया जाणारे पाणी राखून ठेवण्यासाठी धरणे व बंधारे यांच्याकरिता योग्य जागेची पहणी करणे आणि धरणे व बंधारे बांधण्याचे काम हाती घेणे आवश्यक आहे.

(पाच) शेतकऱ्यांना पुरक व्यवसाय पुरविण्याच्या दृष्टीने एक उद्योग म्हणून दुग्धशाळा विकासाची शक्यता शोधून काढली पाहिजे.

प्रकरण १५

कुलाबा जिल्हा

पारवभूमि

१५.१. स्थिती, भूप्रदेश आणि हवामान

१५.१.१. कुलाबा जिल्हा कोंकण किनारपट्टीचा एक भाग असून तो पूर्वेकडील सह्याद्रीच्या रांगा आणि पश्चिमेकडील अरबी समुद्र यांमध्ये वसला आहे. या जिल्ह्याला जवळजवळ २४० कि. मी. लांबीची किनारपट्टी असून ह्या जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश १७°५२ आणि १९°३ आणि पूर्व रेखांश ७३°२ या दरम्यान आहे.

१५.१.२. ह्या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे ठाणा जिल्हा, पूर्वेकडे सह्याद्रीच्या रांगा आणि पुणे जिल्हा आग्नेयेस सातारा जिल्हा, दक्षिणेस रत्नागिरी जिल्हा आणि पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे.

१५.१.३. भूप्रदेश येथील प्रमुख पर्वत सह्याद्रीच्या रांगांमधील आहेत. समुद्ररेषेलागतचा पारवभूमी वगळता, या जिल्ह्याची जमीन डोंगरांवर आणि उंचसखल पृष्ठभागावर आढळते. उत्तरेकडील, माथेरान प्राबल हा टेकड्यांचा समूह विशेष प्रमुख आहे. कर्नाळा, रतनगड, मिन्यां डोंगर आणि सागरगड हे या जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील ठळक उंच भाग आहेत. दक्षिणेच्या अर्ध्या भागात तालगड, मुकेली पर्वत रांगा आणि माणगांव पर्वतरांगा प्रमुख आहेत. रायगड आणि मंगलगडचे प्रसिद्ध किल्ले मुख्य सह्याद्रीच्या अलग बाह्यरेषा आहेत.

१५.१.४. कुलाबा जिल्हा जलनिस्सारणाच्या आणि दिशानिदेशनाच्या दृष्टीने तीन प्रदेशांत, म्हणजेच उत्तरेकडील, मध्यवर्ती आणि दक्षिणेकडील भागांत विभागता येईल. उत्तरेकडील भागात उल्हास, पाताळगंगा, भोगवती, आणि अंबा ह्या प्रमुख नद्या आहेत. मध्यवर्ती प्रदेशाचे जलनिस्सारण कुंडलिका आणि मंदाद या दोन मुख्य नद्यांद्वारे होते. दक्षिणेकडील डोंगराळ क्षेत्रातील जलनिस्सारण सावित्री नदीच्या घोड, गांधार, काळ आणि नावेश्री या चार उपनद्यांद्वारे होते.

१५.१.५. हवामान आणि पर्जन्यमान.—या जिल्ह्यात भरपूर परंतु हंगामानुसार पाऊस पडतो. उन्हाळ्यातील हवामान खारट असते. हेवत वर्षभर अतिशय दमटपणा असतो. मार्च ते मे पर्यंतच्या उन्हाळ्यानंतर जून ते ऑक्टोबरपर्यंतचा नैऋत्य मान्सून वाऱ्याचा पावसाळा येतो. डिसेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत हिवाळा असतो. हा काळ वर्षातील सर्वांत सुखद काळ असतो.

१५.१.६. सह्याद्री रांगांना लागून असणाऱ्या भागात सर्वांत जास्त पाऊस पडतो. माथेरानमध्ये सरासरी ५,९०० मि.मी. पाऊस पडतो. समुद्र किनाऱ्याच्या भागात सुमारे २,१५० मि. मी. पाऊस पडतो. तर मध्य भागात सुमारे ३,००० मि. मी. पाऊस पडतो. एकूण पावसापैकी जवळजवळ ९५ टक्के पाऊस जून ते ऑक्टोबरपर्यंतच्या नैऋत्य मान्सूनमध्ये पडतो.

१५.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या:

१५.२.१. कुलाबा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ७,१९८ चौ. कि. मी. असून येथील १९७१ मध्ये १२,६३,००३ लोकसंख्या होती. त्यामध्ये नागरी क्षेत्रातील १,५२,५९० लोकसंख्या (१२.०९ टक्के) आणि ग्रामीण क्षेत्रातील ११,१०,४१३ लोकसंख्या (८७.९२ टक्के) यांचा समावेश होता, तर राज्यातील नागरी लोकसंख्या ३१.१७ टक्के व ग्रामीण लोकसंख्या ६८.८३ टक्के होती. १९६१ शी तुलना करता लोकसंख्येमध्ये दशवार्षिक वाढ एकूण लोकसंख्येच्या १९.२८ टक्के होती. नागरी क्षेत्रात ४३.०३ टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्रात १६.६२ टक्के होती. राज्याचे या संबंधातील आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचा २४ वा क्रमांक होता.

१५.२.२. कुलाबा जिल्ह्यातील १९६१ मधील दर चौ. कि. मी. ला १५१ या लोकसंख्येच्या घनतेशी तुलना करता, १९७१ मधील घनता दर चौ. कि. मी. ला १७५ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ आणि १२९ होते. १९६१ मध्ये तालुका निहाय लोकसंख्येची घनता नागरी क्षेत्रात दर चौ. कि. मी. ला ३६६ ते सुधागड तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ९९ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

१५.३. व्यवसायाचे वर्गीकरण:

१५.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—कुलाबा जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ४,५३,१७५ (३६ टक्के) कामकरी होते आणि ८,०९,८२८ (६४ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

१५.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे कुलाबा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे:—

(आकडे हजारात)

(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,११०	(१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	४०७	(३७ टक्के)
					(१०० टक्के)
(एक) शेतकरी	२५३	(६२ टक्के)
(दोन) शेतमजूर	८३	(२० टक्के)
(तीन) इतर सेवा	७१	(१८ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	७०४	(६३ टक्के)

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येत ३७ टक्के कामकऱ्यांचा आणि ६३ टक्के काम न करणाऱ्यांचा कामगारेतर समावेश होतो. राज्याची याबाबतची टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ आणि ६१.४० होती. कामकऱ्यांपैकी ६२ टक्के आणि २० टक्के शेतकरी आणि शेतमजूर आहेत. (त्यांच्या उलट राज्याची सरासरी ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के आहे). म्हणजे ते एकूण कामकऱ्यांच्या ८२ टक्के आहेत. एकूण कामकऱ्यांमधील स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (३९ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४६ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्हांच्या बाबतीत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याचे याबाबतीतील प्रमाण अनुक्रमे ४६ टक्के आणि २५ टक्के आहे. ग्रामीण लोकसंख्येपैकी सुमारे ४ टक्के लोक पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी उद्योग करीत होते तर सुमारे ४ टक्के लोक उत्पादन, संस्करण इत्यादी कामांमध्ये गुंतले होते. २ टक्के लोक व्यापारउदीम व सुमारे १ टक्का लोक परिवहन व दळणवळण या व्यवसायात होते.

१५.४. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार जिल्हाच्यातील एकूण वनक्षेत्र १,६४,४०० हेक्टर होते. १७.६ टक्के राज्य सरासरीशी तुलना करता हे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या जवळजवळ २४ टक्के आहे. इमारती लाकूड, इंधन आणि किरकोळ वस्तू ही वनोत्पादने आहेत. आणि १९७०-७१ मधील वन महसूल सुमारे रु. १३.५७ लक्ष आहे.

१५.५. माती:

दखन ट्रॅप दगडांचा अंत मृदास्तर हा सर्वसाधारणपणे पाणी झिरपण्याच्या दृष्टीने अभेद्य असतो. या जिल्हाचा पावसाळ्यात पुष्कळ पाऊस पडत असला तरी उन्हाळ्यात पाण्याची तीव्र टंचाई भासते. डोंगरउतारावर गवताळ जमिनीस योग्य अशी लालसर माती आहे. किनाऱ्याजवळील शिंपल्याची वाळू, नारळ आणि सुपारी यांच्या लागवडीस अनुकूल आहे. लालसर तपकिरी आणि काँफी रंगाची तपकिरी जमीन तांदळाच्या लागवडीस चांगली असते आणि काही क्षेत्रात तर अशा जमिनीत दुसरे पीक काढता येते.

१५.६. जमिनीचा वापर आणि पिकांखालील क्षेत्र:

१५.६.१. १९६९-७० मधील जमिनीच्या वापराबाबतची आणि पीक पद्धती बाबतची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिलेली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्र

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	६,८६९	१००.०
२	वने	१,६४४	२३.९
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,१८६	१७.३
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेली इतर जमीन—		
	(क) स्थायी स्वरूपाची कुरणे आणि इतर चराईची जमीन	७१	१.०
	(ख) संकीर्ण झाडे व राया इ. खालील जमीन	३८०	५.५
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	५४३	७.९
	एकूण—बाब ४	९९४	१४.४
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत	३७१	५.४
	(ख) इतर पडीत	४७०	६.८
	एकूण—बाब ५	८४१	१२.२
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	४७	०.७
	(ख) जलसिंचित नसलेले	२,१५७	३१.४
	एकूण—बाब ६	२,२०४	३२.१
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१४४	२.१
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	२,३४८	३४.२
९	जलसिंचित स्थूल क्षेत्र	४७	०.७
१०	लागवडीखालील क्षेत्रे (५ क+६)	२,५७५	३७.५

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे

प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र खालीलप्रमाणे :—

अनुक्रमांक (१)	पिकाचे नाव (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये (३)	पिकाखालील स्थूल क्षेत्रांशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	१,३५८	५७.८
२	गहू
३	खरीप ज्वारी
४	रब्बी ज्वारी
एकूण—ज्वारी	
५	बाजरी
६	रागी	१८२	७.८
७	वरीसह समाईक ज्वारवर्गीय धान्ये	९५	४.०
८	इतर धान्ये	१०	०.४
एकूण—धान्ये		१,६४५	७०.०
९	हरभरा	४	०.२
१०	तूर	१०	०.४
११	उडीद	१०	०.४
१२	मूग	१३	०.६
१३	वाल	६३	२.७
१४	इतर डाळी	४	०.२
एकूण—डाळी		१०४	४.५
एकूण—अन्नधान्ये		१,७४९	७४.५
१५	ऊस
१६	कापूस
१७	भुईमूग
१८	करडई
१९	भाज्या	१५	०.६
२०	फळे	१०	०.४

१५.६.२. या जिल्ह्यातील जमिनीचा वापर आणि पीक पद्धती ही काहीशी ठाणे जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापरप्रमाणे आणि पीक पद्धतीप्रमाणे आहे. फक्त या जिल्ह्यातील वनांखालील क्षेत्र (२४ टक्के) ठाणा जिल्ह्यातील (४० टक्के) वनक्षेत्रापेक्षा लहान आहे हा एकच अपवाद आहे. या जिल्ह्यातील भूप्रदेश डोंगराळ असल्यामुळे, लागवडीस उपलब्ध असलेले क्षेत्र बरेच जास्त म्हणजे, १७ टक्के आहे. येथील गवताळ जमिनीखालील क्षेत्र फक्त १ टक्का आहे, पण ठाणे जिल्ह्यात असे आढळत नाही. तथापि, या जिल्ह्यातील मोठ्या क्षेत्राचे चांगल्या गवताळ जमिनीत परिवर्तन करता येईल, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

१५.६.३. रबर आणि बांबू यांसारख्या किफायतशीर वृक्षांसह वनातील लागवड वाढवण्याच्या शक्यतेवरही वन विभागाला विचार करता येईल.

१५.६.४. या जिल्ह्यामध्ये झाडेरायांखाली बरेच मोठे क्षेत्र म्हणजे, ३८,००० हेक्टर क्षेत्र आहे. ह्या क्षेत्रांची पाहणी करणे आणि किफायतशीर जातीच्या वृक्षांची लागवड करता येणे शक्य आहे काय हे शोधणे आवश्यक आहे. औषधी वनस्पतींच्या लागवडीसही येथे वाव आहे.

पिकांखालील क्षेत्र.—ह्या जिल्ह्यात एकबार भाताचे पीक येते. पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्रापैकी ७५ टक्के क्षेत्र अन्नधान्यांखाली म्हणजे, तृणधान्यांखाली (७०.० टक्के) आणि ४५ टक्के क्षेत्र डाळींखाली आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या ५८ टक्के क्षेत्र भाताने व्यापले आहे.

१५.६.५. फळे आणि भाजीपाल्याखालील अतिशय लहान क्षेत्र (१ टक्का) वगळता कोणत्याही नगदी पिकाची लागवड उल्लेखण्याजोगी नाही.

१५.६.६. कार्यक्षम जनावरांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० मध्ये पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) २.२७ हेक्टर होते; राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

१५.७. उद्योग :

१९७० मध्ये कुलावा जिल्ह्यात ९१ नोंदणीकृत कारखाने होते, त्यापैकी ५ कारखाने बंद झाले. बाकीच्या कारखान्यांपैकी ७० कारखाने आपली विवरणे सादर करत असत आणि त्यांमध्ये ६,०१४ व्यक्ती कामावर होत्या आणि इतर १६ कारखान्यांमध्ये ६४२ व्यक्ती कामावर होत्या. या कारखान्यांमध्ये, धान्य गिरण्यातील उत्पादने तयार करण्यासाठी ११ केंद्रे होती, संकीर्ण अन्नपदार्थ तयार करण्यासाठी २० केंद्रे, लगद्यापासून तयार केलेला कागद व कागदफलक गिरण्या ६ होत्या आणि बाकीची ३३ केंद्रे संकीर्ण प्रकारची होती.

१५.८. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील एकूण १,६९९ वसलेल्या गावांपैकी ६६८ गावांना बीज पुरवण्यात आली होती आणि तेथील लोकसंख्या ४.९८ लक्ष होती. ३१ मार्च १९६६ रोजीची संबंधित आकडेवारी २.३७ लक्ष लोकसंख्या असलेली २१४ गावेही होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनासाठी वापरलेल्या विजेच्या पंपांची आणि डिझेल इंजिने यांची संख्या अनुक्रमे ६०४ आणि ४२५ होती.

१५.९. दळणवळण :

कुलाबा जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची लांबी १२१.८१ कि. मी. असून त्यापैकी १०१.६८ कि. मी. ब्रॉडगेज मार्ग आणि २०.१२ कि. मी. नॅरोगेज मार्ग आणि. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी ३,६३२ कि. मी. असून त्यापैकी ५७० कि. मी. लांबीचे रस्ते इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीत तर ३,०६२ कि. मी. लांबीचे रस्ते जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीत होते.

१५.१०. पतपुरवठा :

कुलाबा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या ९३१ होती, त्यापैकी ५४१ कृषि पतसंस्था, ४८ कृषी तर पतसंस्था, १०८ कृषि विंगरपतसंस्था आणि २३५ कृषीतर विंगरपतसंस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पतसंस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	५२८
सदस्यांची संख्या	८५,९७०
भाग भांडवल	७३.१० लक्ष रुपये
राखीव आणि इतर निधी	५.४३ लक्ष रुपये
खेळते भांडवल	२५८.७३ लक्ष रुपये
काढलेली कर्जे	९८.१६ लक्ष रुपये
वसूल केलेली कर्जे	८०.६५ लक्ष रुपये
अदत्त कर्जे	१८७.९२ लक्ष रुपये
थकबाकी	१०३.७० लक्ष रुपये

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ मध्ये ७ संस्था होत्या व ५,३८४ व्यक्ती त्यांच्या सदस्य होत्या. १९६९-७० आणि १९७०-७१ या वर्षात दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे रु. २०.०९ लाख आणि रु. ७.०७ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

१५.११. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

१५.११.१. कृषि हवामान शास्त्रीय दृष्टीने कुलाबा जिल्हा भरपूर पर्जन्यमानाच्या क्षेत्रात मोडतो. जिल्ह्यातील सर्व-साधारण सरासरी पाऊस ३,००० मि. मि. पेक्षा जास्त आहे. हा जिल्हा अरबी समुद्राजवळील जमिनीचा भाग आहे. सह्याद्रीच्या रांगा ही त्याची पूर्वेकडील सीमा आहे. अतिशय पाऊस आणि पूर्वीच्या काळात फारच थोड्या गावांत टंचाई उदभवली ह्या गोष्टींमुळे पारदासानी समितीने या जिल्हाचा कोणताच भाग अवर्षणप्रवण ठरवलेला नाही. त्याचप्रमाणे पाटबंधारे आयोगाने (१९७२) सुद्धा ह्या जिल्हाचा अवर्षणप्रवण मानले नाही.

१५.११.२. हा जिल्हा अति पावसाच्या क्षेत्रात मोडतो आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्र ठरविण्यास आपल्या समितीने लागू केलेल्या कसोटीस हा जिल्हा उतरत नाही. तथापि, सरकारी आणि बिनसरकारी कर्मचाऱ्यांशी आणि राज्य व केंद्र विज्ञान-मंडळातील सभासदांशी चर्चा सुरू असताना समितीने या जिल्हाचा दिलेल्या भेटीत, या जिल्ह्यातील माती आणि भूप्रदेश यांसाठी विशेष लक्ष दिले पाहिजे, ह्या मुद्यावर भर दिला गेला. या जिल्हात भरपूर पाऊस पडत असला तरी, पडणाऱ्या पाण्यापैकी बरेचसे पाणी समुद्राकडे वाहते आणि या जिल्हात पाणी साठवण्यासाठी एकरी मोठा जलसिंचन प्रकल्प नसल्यामुळे पावसाचे पाणी शेतीच्या कामी उपयोगी पडले नाही याचाही उल्लेख केला होता. या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यास एका भाताच्या पिकावर अवलंबून रहावे लागत असल्यामुळे त्याला फक्त एका हंगामापुरताच व्यवसाय असतो. पुष्कळशा बाबतीत धारण जमिनीचा आकार किफायत-शीर ठरणारा नसतो. धारण जमिनींचा सरासरी आकार १.७५ हेक्टर आहे आणि त्यातील उत्पन्नसुद्धा केलेल्या प्रयत्नांच्या प्रमाणाशी अनुरूप नसते. शिवाय, विंगर हंगामात शेतकऱ्यांना काम पुरवणारे कोणतेही मोठे कारखाने या जिल्हात नाहीत. म्हणून, हा जिल्हा आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला राहिला आहे आणि इतर विकसित जिल्हांच्या स्थितीसारखी या जिल्हाची स्थिती होण्यासाठी व जिल्हा-चा आर्थिक विकास वाढविण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत. समितीच्या विचारार्थ विषयांनुसार याबाबत काही उपाययोजना सुचवणे योग्य ठरणार नाही. परंतु समितीने या जिल्हाला भेट दिली तेव्हा स्थानिक नेत्यांनी या मुद्यावर भर दिला होता, म्हणून स्थानिक प्रतिनिधींनी केलेल्या सूचना येथे नमूद करणे अप्रस्तुत ठरणार नाही असे समितीला वाटते. यासंबंधीच्या महत्त्वाच्या सूचना पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(एक) जिल्ह्यामधील उपयोगात नसलेल्या जुन्या विहिरींचे सर्वेक्षण करण्यात यावे आणि त्या उपयोगात आणण्याच्या शक्यता शोधून काढाव्या.

(दोन) पाणी वर खेचण्यासाठी तेल इंजिने किंवा विद्युत मोटरी बसवण्याचा योजनांतर्गत कार्यक्रम हाती घेण्यात यावा.

(तीन) पावसाळ्यात उपलब्ध होणारे पाणी राखून ठेवण्यासाठी मोठी पाटबंधाऱ्यांची कामे व बंधाऱ्यांची बांधकामे हाती घेण्यात यावी.

(चार) सामूहिक विहिरींचा कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात यावा.

(पाच) जिल्ह्यामध्ये फळवागांखालील व भाज्यांच्या लागवडीखालील क्षेत्र वाढविण्यास बराच वाव आहे. या प्रयोजनासाठी वाढत्या जलसिंचनाच्या सोयीद्वारे पाणी उपलब्ध करून द्यावे.

(सहा) सामान्य फळझाडांखेरीज, निंबुवर्गीय फळे, औषधी वनस्पती, मसाले, रबराची लागवड यासारख्या नवीन पिकांची सुरुवात करून द्यावी. या प्रयोजनासाठी, उद्यानविद्याविषयक संशोधनाच्या कामात वाढ करणे आवश्यक आहे.

(सात) मजगी घालणे वगैरेसारखा भूविकास कार्यक्रम आणि जलसंधारण योजना मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात याव्या.

रत्नागिरी जिल्हा

पार्श्वभूमी

१६.१. स्थिती, भूप्रदेश व हवामान :

१६.१.१. रत्नागिरी जिल्हा, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उत्तर-दक्षिण पसरलेल्या कोकण पट्ट्याचा एक भाग आहे. हा जिल्हा १५° ३६' व १८° ५०' उत्तर अक्षांश आणि ७३° ५०' व ७४° ३६' पूर्व रेखांश या दरम्यान आहे. हा जिल्हा पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगांमध्ये वसलेला आहे. या रांगांमध्ये उंचउंच डोंगर आणि हिरव्यागार खोल दऱ्या आहेत. जिल्ह्याच्या पश्चिमेस समुद्र आहे. जिल्ह्यामध्ये मुख्य सह्याद्री पर्वताचे उभे आणि भयंकर कडे आहेत. मध्यभागी लहान लहान टेकड्यांचा तिरप्या रांगा आहेत. या मुख्य रांगेपासून पुढे येतात आणि ज्या ठिकाणी त्या एकमेकांना समांतर आहेत तेथे त्यांची उंचीही जास्त आहे. जिल्ह्यातील ७५ टक्क्यांपेक्षा अधिक जमीन डोंगराळ आहे. सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेने जिल्ह्याची पूर्व सीमा निर्धारित केली आहे. अशा प्रकारे हा जिल्हा उत्तर-दक्षिण दिशेने पसरला आहे. तर जिल्ह्याची पूर्व-पश्चिम लांबी फक्त सुमारे ६४ कि. मी. आहे. जिल्ह्याचा किनारा अंदाजे ३२० कि. मी. आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस कुलाबा जिल्हा, पूर्वेस सातारा व कोल्हापूर हे जिल्हे आणि दक्षिणेस गोवा आहे.

१६.१.२. जिल्ह्याचे भूप्रदेशानुसार तीन मुख्य भाग करता येतील. ते असे : (१) पूर्वेकडील सह्याद्रीचा डोंगराळ प्रदेश, (२) तांदूळ व रागी यासारखी धान्यपिके काढण्यात वापरले जाणारे पठारावरील सपाट प्रदेश, (३) नारळ, भाताची शेते व सुपारीच्या बागा आणि मत्स्यव्यवसाय ही प्रमुख वैशिष्ट्ये असलेला किनारपट्टीवरील सपाट मैदान.

१६.१.३. जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या एकूण १४ नद्यांपैकी नौकानयनाच्या दृष्टीने थोड्याशाच नद्या महत्त्वाच्या आहेत. या सर्व नद्या सह्याद्री पर्वतात उगम पावतात व पश्चिमेकडे वाहतात. यापैकी सावित्री व वाशिष्ठी या नद्या प्रमुख आहेत.

१६.१.४. हवामान.—जिल्ह्याची हवा दमट असली तरी सर्वसाधारणपणे आरोग्यकारक आहे. येथे (मार्च ते मे) उन्हाळा, (जून ते ऑक्टोबर) पावसाळा व (नोव्हेंबर, डिसेंबर ते फेब्रुवारी) हिवाळा असे तीन मोसम आहेत. जूनच्या पहिल्या पंधरवाड्यात पावसाळ्याला सुरवात होते. आणि थोड्या थोड्या मध्यंतराने ऑक्टोबरच्या मध्यापर्यंत पाऊस पडत राहतो. सर्वात जास्त पाऊस जुलै महिन्यात पडतो. हा समुद्र किनाऱ्यावरील जिल्हा असल्यामुळे येथील हवामान समशीतोष्ण असते. उन्हाळ्यात मार्चपासून मेपर्यंत तपमान अगदी हळूहळू वाढत असते.

१६.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१६.२.१. १९७१ मध्ये रत्नागिरी जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १३,०४० चौ. कि. मी. होते व लोकसंख्या १९,९०,५८३ होती. त्यापैकी नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १,६७,१८३ (८.४० टक्के) होती व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १८,२३,४०० (९१.६० टक्के) होती. त्या तुलनेने राज्याचे संबंधित आकडे नागरी क्षेत्रात ३१.१७ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रात ६३.८३ टक्के असे होते. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ ८.८४ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ १३.०७ टक्के होती व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ८.५८ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के व २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ मध्ये या जिल्ह्याचे स्थान ९ वे होते, तर १९६१ मध्ये हा जिल्हा ५ व्या क्रमांकावर होता.

१६.२.२. रत्नागिरी जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १५३ होती. १९६१ मध्ये ती १४२ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते.

१६.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१६.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—रत्नागिरी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येमध्ये ६,९७,१७४ (३५ टक्के) कामकरी आणि १२,९३,४०९ (६५ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ व ६३.५ असे होते.

१६.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे रत्नागिरी जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे :—

		(आकडे हजारात)
(क)	एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,८२३ (१०० टक्के)
(ख)	एकूण कामकरी	६५२ (३६ टक्के)
		(१०० टक्के)
(१)	शेतकरी	४७९ (७४ टक्के)
(२)	शेतमजूर	७५ (११ टक्के)
(३)	इतर सेवा	९९ (१६ टक्के)
(ग)	एकूण कामगारेतर	१,१७१ (६४ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३६ टक्के कामकरी व ६४ टक्के कामगारेतर होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ आणि ६१.४ अशी होती. कामकऱ्यांपैकी ७३ टक्के शेतकरी व १२ टक्के शेतमजूर होते (याबाबतीत राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के) म्हणजे एकूण ८५ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (५१ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (५७ टक्के) आहे. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के आहे.

ग्रामीण कामकऱ्यांपैकी सुमारे ३ टक्के लोक पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी उद्योग करीत होते, तर सुमारे ३ टक्के लोक वस्तुनिर्माण, संस्करण इत्यादीच्या उद्योगात होते, सुमारे २ टक्के लोक व्यापारउदीम व सुमारे १ टक्का परिवहन व दळणवळण या व्यवसायात होते.

१६.४. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालाप्रमाणे जिल्ह्यात वनांखाली एकूण ३१,००० हेक्टर क्षेत्र होते. वनक्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम २.४ टक्के होते. त्या तुलनेने राज्याची सरासरी १७.६ टक्के होती.

हमारती, इंधन व गौण वनोत्पादने ही वनोत्पादने होती व १९७०-७१ मधील वन महसूल रु. १३.०७ लाख होता.

१६.५. माती:

येथील माती मुख्यत्वेकरून जांभ्या दगडापासून तयार झालेली आहे व तीमध्ये लोह व अॅल्युमिनियम ऑक्साईड विपूल प्रमाणात आढळते. हायट्रेटेड आयर्न ऑक्साईडमुळे मातीला लाल रंग येतो. या जांभ्या दगडाच्या मातीमध्ये उत्तरेकडे ट्रप प्रकारची माती मिसळलेली आढळते आणि दक्षिणेकडे उथळ माती आढळून येते. किनाऱ्यावर गाळाची जमीन आढळते. खाड्यांच्या जवळ वार जमिनीचे काही पट्टे तयार झाले आहेत. जांभ्या दगडांची माती चिकणमातीच्या दर्जाची असते व तिची खोली ३० सें. मी. ते ९० सें. मी. पर्यंत निरनिराळी आहे. ही माती ओलावा टिकवून धरणारी नाही. येथील मातीचे, भाताची जमीन, वरकस जमीन, बागायती जमीन इत्यादी अनेक वर्ग आहेत. भाताच्या जमिनीचे पुढीलप्रमाणे उपविभाग होतात:—(१) माट म्हणजे उंच जागी असलेली जमीन, (२) पाणथळ म्हणजे पाण्याच्या प्रवाहाच्या जवळील जमीन. तेथे रवी पिके घेणे शक्य होते. वरकस जमीन सुपीकतेच्या दृष्टीने निकृष्ट असते आणि नागली, संकरित ज्वारी, आंबे व काजू यांच्या वाढीसाठी योग्य असते. बागायती जमीन डोंगर रांगांच्या पायथ्याशी दर्यामध्ये आढळते. किनारपट्टीची गाळाची जमीन 'पुळणवट' या स्थानिक नांवाने ओळखली जाते आणि ती किनारच्या-जवळ असते. ही जमीन नारळ व सुपारीच्या लागवडीसाठी चांगली असते.

१६.६. जिल्ह्याची ठळक वैशिष्ट्ये:

(१) हा जिल्हा राज्याच्या सागरी जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा आहे. याची किनारपट्टी सुमारे ३२० कि. मी. आहे. 'कॉन्टि-नेंटल शेल्फ' नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या भागात मासळी भरपूर प्रमाणात सापडते.

(२) आंबे व काजू ही या जिल्ह्यातील मुख्य नगदी पिके आहेत.

(३) जिल्ह्यात सापडणारी काही खनिजे पुढीलप्रमाणे आहेत:—(१) अशुद्ध लोखंड, (२) क्रोमाईट, (३) इल्मेनाईट,

(४) बॉक्साईट, (५) मॅंगनीज, (६) चूनखडी, (७) गारगोटी-वाळू, (८) अमरक.

(४) चिपळूण तालुक्यातील पोफळी येथे कोयना जलविद्युत प्रकल्पाद्वारे वीजनिर्मिती होते.

(५) या जिल्ह्यात अजून रेल्वे नाही. सध्या वाहतुकीच्या गरजा रस्त्यांच्याद्वारे किंवा सागरी मार्गाने भागवल्या जातात.

दिवा-दासगाव रेल्वेमार्ग पुढे रत्नागिरीपर्यंत वाढवण्याची योजना भारत सरकारने याआधीच प्रस्तावित केली आहे.

१६.७. जमिनीचा वापर व पिकांखालील क्षेत्रे:

१६.७.१. १९६९-७० मधील जमिनीच्या वापराची पद्धती व पिके यांबद्दलची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्रे—

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	भौगोलिक क्षेत्र	१२,७८८	१००.०
२.	वने	३१०	२.४
३.	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	३,५४६	२७.७
४.	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली नसलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे	५६	०.४
	(ख) संकीर्ण वृक्षपिकांखालील जमीन	२८९	२.३
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	१,४६२	११.४
	एकूण, बाब ४	१,८०७	१४.१
५.	पडीक जमिनी—		
	(क) चालू पडीक जमिनी	६५९	५.१
	(ख) इतर पडीक जमिनी	२,८०९	२२.०
	एकूण, बाब ५	३,४६८	२७.१
६.	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	१३६	१.१
	(ख) जलसिंचित नसलेले	३,५२१	२७.५
	एकूण, बाब ६	३,६५७	२८.६
७.	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	९६	०.८
८.	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	३,७५३	२९.३
९.	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	२०८	१.६
१०.	लागवडीखालील क्षेत्र (५-क+६)	४,३१६	३३.८

(ख) पिकांखालील क्षेत्र—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१.	तांदूळ	१,३३८	३५.७
२.	गहू
३.	खरीप ज्वारी
४.	रबी ज्वारी
	एकूण—ज्वारी
५.	बाजरी
६.	रागी	५०३	१३.४
७.	वरी आणि इतर सर्वसाधारण ज्वारवर्गीय धान्ये.	१३६	३.६
८.	इतर धान्ये	२२६	६.०
	एकूण—धान्ये	२,२०३	५८.७
९.	हरभरा
१०.	उडीद	२५	०.७
११.	कुळीथ	८८	२.३
१२.	वाल	२	०.६
१३.	इतर डाळी	९	०.२
	एकूण—डाळी	१४४	३.८
	एकूण—धान्ये	२,३४८	६२.६
१४.	ऊस	५	०.१
१५.	कापूस
१६.	भुईमूग	४	०.१
१७.	करडई
१८.	भाज्या	१३	०.३
१९.	फळे	१६२	४.३

१६.७.२. जिल्ह्यातील ८५ टक्के जमिनीचा पृष्ठभाग डोंगराळ व चढ-उताराचा आहे. अशा पृष्ठभागाची, वर झाडांचे छत्र नसल्यामुळे, मोठ्या प्रमाणावर धूप होते. येथील डोंगर साधारणतः खुरट्या झुडुपांनी आणि हलक्या प्रतीच्या गवताने आच्छादलेले असतात. चांगले वनक्षेत्र फक्त दापोली व मंडनगड या उत्तरेकडील तालुक्यांत आणि सावंतवाडी या दक्षिणेकडील तालुक्यात आढळते. शेतीसाठी वापरता न येणाऱ्या अशा या उंचसखल जमिनीवर मोठी वनक्षेत्रे निर्माण करण्यासाठी योग्य उपाय शोधून काढण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१६.७.३. लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाणही बरेच मोठे म्हणजे २८ टक्के आहे. याचे कारण येथे उंच डोंगर आहेत. या डोंगरांच्या उभ्या कड्यांवर, विशेष प्रयत्न केल्याशिवाय कोणतीही वृक्षवनस्पती टिकवणे कठीण आहे.

१६.७.४. जिल्ह्यातील गुराढोरांची संख्या बरीच मोठी म्हणजे ९,१८,८८५ (१९६६) आहे, परंतु चराईच्या सोयी अत्यल्प आहेत. उदा. फक्त ०.४ टक्के क्षेत्र गवताळ जमिनीचे आहे. येथे पडीत जमिनीखाली बरेच मोठे क्षेत्र आहे. डोंगर उतारावर डोंगरी तृण धान्यांची आळीपाळीने लागवड करण्याची विद्यमान पद्धती हे यामागील कारण आहे. या डोंगर उतारांवर मजगी घालण्याची आणि धूप होण्यास प्रतिबंध करण्याची आवश्यकता आहे.

जिल्ह्याच्या या विशिष्ट प्रकारच्या भूरचनेमुळे फक्त २९ टक्के भूपृष्ठच पिकांखाली आहे.

जिल्ह्यात एकही मोठा किंवा मध्यम बंधारा नाही आणि विहिरी व खाजगी बंधारे हेच जलसिंचनाचे साधन आहे.

१६.७.५. पिकांखालील क्षेत्र.—पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्रापैकी ६३ टक्के जमीन अन्नधान्यांखाली आहे. भात, नागली व इतर डोंगरी तण धान्ये ही येथील मुख्य पिके आहेत.

कोकणातील तीन जिल्ह्यांपैकी या जिल्ह्यात, आंबे, काजू, नारळ व सुपारी या फळपिकांखाली जास्तीतजास्त क्षेत्र आहे. या फळपिकांखालील क्षेत्र वाढण्याची बरीच शक्यता आहे. फक्त जलसिंचनाच्या अपुऱ्या सोयीमुळे या उद्देशाला मर्यादा पडते.

कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे—३,९८,७००) प्रत्येक जोडीमागे १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) १.८८ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

१६.८. उद्योग :

रत्नागिरी जिल्ह्यात १९७० मध्ये नोंदणी झालेले कारखाने ४८ होते. त्यांपैकी ५ कारखाने बंद झाले होते. चालू कारखान्यांपैकी ३० कारखाने विवरणे सादर करित होते. त्या कारखान्यांत एकूण १,७६९ व्यक्ती कामावर होत्या. बाकीच्या १३ कारखान्यांत ३२० व्यक्ती कामावर होत्या. त्यांच्यापैकी ८ कारखाने काजूसह, संकीर्ण प्रकारचे अन्नपदार्थ तयार करणारे होते आणि इतर कारखान्यांमध्ये यंत्र दुस्स्ती, दुकाने आणि संकीर्ण प्रकारचे कारखाने समाविष्ट होते.

१६.९. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,५१४ गावांपैकी ८.२९ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४४३ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी १.९० लाख लोकसंख्या असलेली ८० गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे २१४ व ६०८ होती.

१६.१०. दळणवळण :

रत्नागिरी जिल्ह्यात रेल्वेमार्ग नाही. रत्नागिरी जिल्ह्यातील, नगरपालिका क्षेत्राबाहेरील रस्त्यांची एकूण लांबी ५,२८३ कि. मी. होती, त्यापैकी १,१३० कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या आणि ४,१५३ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीत होता. जिल्ह्यात एकूण १९ बंदरे आहेत आणि ती सर्व उघाडीच्या हंगामात खुली असतात.

१६.११. पतपुरवठा :

१९७०-७१ मध्ये जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,०६९ होती. त्यांपैकी ६८३ कृषि पत संस्था, ३७ कृषितर पत संस्था, १५१ कृषि बिगरपत संस्था आणि १९८ कृषितर बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	६८१
सदस्य संख्या	१,८३,२७१
					रु. लाखात
भाग-भांडवल	४५.८७
राखीव व इतर निधी	२२.९२
खेळते भांडवल	१६३.२६
दिलेली कर्जे	६६.२७
वसूल केलेली कर्जे	५४.१८
येणे असलेली कर्जे	१०३.०२
थकबाकी	५५.४३

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ मध्ये ११२ संस्था होत्या व १,३३१ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. आणि या बँकेने, रु. १.८४ लाख रकमेची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

१६.१२. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेले क्षेत्र :

१६.१२.१. कृषि हवामानदृष्ट्या हा जिल्हा अतिवृष्टीच्या भागात मोडतो. सह्याद्रीच्या रांगांमधील डोंगरांनी हा जिल्हा व्यापला आहे.

१६.१२.२. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नव्हता.

१६.१२.३. जरी हा जिल्हा अतिवृष्टीच्या भागात येत असला आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्र ठरवण्यासाठी या समितीने स्वीकारलेल्या कसोट्यांमध्ये तो बसत नसला तरी, सर्व दृष्टीने मागासलेल्या या जिल्ह्याच्या बाबतीत वेगळी कसोटी लावावी यावर समितीला भेट दिलेल्या स्थानिक नेत्यांनी भर दिला. जिल्ह्याचे भूपृष्ठ डोंगराळ आहे याचा उल्लेख करण्यात आला. या अतिशय उंचसखल जमिनीमुळे आणि अत्यंत अरुंद अशा नदीकाठच्या सपाट प्रदेशामुळे जिल्ह्याच्या शेतीवर फार दृश्य परिणाम झाला आहे. जिल्ह्यामध्ये, लागवड योग्य पडीत जमीन व पडीक जमीन म्हणून वर्गीकरण केलेले क्षेत्र फार मोठे आहे. पर्वतांच्या भयंकर अडसरामुळे हा जिल्हा राज्यातील एक दुर्गम भाग बनला आहे. खडबडीत व उंचसखल भूप्रदेशामुळे व मूसळधार पावसामुळे मातीची मोठ्या प्रमाणावर धूप होऊन जमिनीचा सुपीकपणा कमी होतो. या गोष्टी लोकांना आपली उपजीविका भागवण्यासाठी मुंबई शहरात किंवा इतरत्र मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करण्यास कारणीभूत झाल्या आहेत. या जिल्ह्यातील लोक मोठ्या संख्येने मुंबईमध्ये राहतात आणि मुंबईत कामावलेल्या पेशातून नियमितपणे पैसे पाठवून या जिल्ह्यात राहणाऱ्या आपल्या कुटुंबियांचे पोषण करतात. जिल्ह्यात हाती

व्यावसायिकांच्या विकासाचा प्रयत्नांवर या गोष्टींचा पुष्कळ परिणाम झाला आहे. या जिल्ह्याच्या बाबतीत दुसरी कोणतीतरी कसोटी समितीने लावावी, या आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थे स्थानिक नेत्यांनी याच गोष्टीवर भर दिला होता. स्थानिक नेत्यांनी या जिल्ह्याच्या विकासाकरिता अनेक सूचना केल्या आहेत. त्यापैकी मुख्य सूचना पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(१) जिल्ह्यातील पाऊस व हवामानविषयक परिस्थिती झाडा झुडुपांची विपूल वाढ होण्याच्या दृष्टीने अनुकूल आहे आणि चांगल्या वनांचा विकास करण्यासाठी या गोष्टीचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला पाहिजे.

(२) येथे पुष्कळ प्रमाणात पडीक जमीन आहे. डोंगर उतारावर गवत व खुरटी झाडेझुडुपे वाढवण्यासाठी चर खणणे यासारख्या विशेष उपाययोजना हाती घेणे आवश्यक आहे. यामुळे जमिनीची धूप कमी होईल.

(३) गवताळ जमिनीचा विकास करण्याची आणि जोड धंदा म्हणून दुग्धशाळा व्यवसायास उत्तेजन देण्याची उपाययोजना हाती घ्यावी.

(४) जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर लागवडयोग्य पडीत जमीन आहे. या जमिनी लागवडीसाठी योग्य करण्यासाठी शासकीय खर्चाने मजगो घालणे व जमिनीला आकार देणे यासारखी कामे हाती घ्यावी.

(५) शास्त्रशुद्ध पायावर पशुसंवर्धनाची उपाययोजना हाती घ्यावी.

(६) जिल्ह्यातील माती ओलावा टिकवून धरणारी नाही. तसेच येथे जलसिंचनाच्या सोयीही अत्यल्प प्रमाणात आहेत. म्हणून धरणे व बांधारे बांधण्यासाठी योग्य जागांचे सर्वेक्षण केले पाहिजे आणि पाणी साठवण्यासाठी व ते जलसिंचनासाठी तसेच ग्रामीण भागात पुरवठा करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्याकरिता मोठी, मध्यम व लहान पाटबंधाऱ्याची बांधकामे हाती घेतली पाहिजेत.

(७) शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय देण्यासाठी, बागायतीला मोठ्या प्रमाणावर उत्तेजन द्यावे आणि त्याचप्रमाणे खरेदी-विक्रीच्या सोयीही उपलब्ध करून द्याव्यात.

(८) मत्स्यव्यवसायास आणखी उत्तेजन द्यावे.

(९) खनिजांच्या साठ्यांचे अन्वेषण करण्याचे काम हाती घेण्यात यावे. किफायतशीर पडणाऱ्या खनिजांचा पुरेपूर उपयोग करून घ्यावा.

कोल्हापूर जिल्हा

पारवंभूमि

१७.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

१७.१.१. या जिल्ह्याचा विस्तार १५°०' व १७°०' उत्तर अक्षांश आणि ७३°०' आणि ७४°०' पूर्वं रेखांश या दरम्यान आहे. उत्तरेस सातारा, दक्षिणेस आणि पूर्वेस सध्या म्हैसूर राज्यात, असलेला बेळगांव जिल्हा, आणि पश्चिमेस रत्नागिरी जिल्हा अशा याच्या सीमा आहेत. तेथील जमीन चांगल्यापैकी सघन आहे आणि जिल्ह्याचा मोठा भाग दक्षिणेकडील दख्खनच्या पठाराचा अनियमित भाग आहे.

१७.१.२. जिल्ह्याच्या मुख्य भागात पश्चिमेकडे सह्याद्रीच्या रांगा पसरल्या आहेत. आणि जिल्ह्याच्या पूर्वेस सह्याद्रीची बरीच शिखरे आहेत. आणि त्यापैकी कांहीची समुद्र सपाटीपासूनची उंची ९०० मीटर आहे. जिल्ह्याचा बहुतेक भाग सर्वसाधारण समुद्र सपाटीपासून ३९० ते ५५० मीटर उंचीवर आहे. जिल्ह्याची सरासरी उंची समुद्र सपाटीपासूनच्या सर्वसाधारण उंचीच्या ५६० मीटरवर आहे.

१७.१.३. कृष्णा, वारणा, पंचगंगा, दूधगंगा आणि हिरण्यकेशी या जिल्ह्याच्या मुख्य नद्या होत. वारणा नदी वरच्या बाजूला आग्नेयेकडे वाहते. तिची लांबी जवळ जवळ १३० कि. मी. आहे. आणि ही नदी या संपूर्ण लांबीमध्ये सांगली आणि कोल्हापूर या दोन जिल्ह्यांच्या सीमा सीमांकित करते. ती सांगली जिल्ह्यातील हरीपूर येथे कृष्णा नदीला मिळते. पंचगंगा ही नदी कासारी, कुंभी, तुळशी आणि भोगवती या चार प्रवाहापासून बनलेली आहे. जिल्ह्यामध्ये १३६ कि. मी. गेल्यानंतर ती कृष्णेला मिळते. जिल्ह्याच्या नैऋत्य भाग मुख्यत्वेकरून दूधगंगा आणि तिची मुख्य उपनदी वेदगंगा या द्वारेच निःसारित होतो. दूधगंगा आणि हिरण्यकेशी या दोन्ही नद्या कृष्णा नदीला म्हैसूर राज्यात मिळतात.

१७.१.४. जिल्ह्यात जून ते ऑक्टोबर पर्यंत वर्षाऋतु असतो आणि जरी पावसाळ्यात हवा आर्द्र असली तरी तपमान १९° से. ते ३२.६° से. पर्यंत चढते व त्यामुळे हवामान उबदार असते. हिवाळ्यात हवा कोरडी असते. जानेवारी हा सर्वांत अधिक थंडीचा महिना असतो. उन्हाळा मार्चपासून सुरू होतो आणि जूनमध्ये संपतो. उन्हाळ्यात दिवसा हवा गरम असली तरीही रात्री थंड असते. मे महिना वर्षातील सर्वांत अधिक गरम महिना असतो.

१७.१.५. जिल्ह्यात मुख्यत्वेकरून नैऋत्य मान्सून वाऱ्याकडून पाऊस पडतो. वार्षिक पर्जन्यमानाप्रमाणे जिल्हा निरनिराळ्या पाच भागांत पुढीलप्रमाणे विभागता येईल.—

- (१) जिल्ह्याचा पश्चिम भाग म्हणजेच आजरा, चंदगड, गगनबावडा, राधानगरी आणि शाहूवाडी या तालुक्यांच्या बनलेल्या भागात उच्च पर्जन्यमान असून तेथे २,००० मि. मी. च्या वर पाऊस पडतो.
- (२) भरपूर पाऊस पडणारा, भुदरगड, आणि पन्हाळा या तालुक्यांचा भाग, तेथे सर्वसाधारणपणे, १,२०० आणि २,००० मि. मी. च्या दरम्यान पाऊस पडतो.
- (३) पुरेशा पावसाच्या भागात गडहिंगलज व करवीर हे तालुके असून तेथे ९०० मि. मी. ते १,२०० मि. मी. पाऊस पडतो.
- (४) काहीशा अपुऱ्या पावसाच्या भागात कागल तालुका येतो. तेथे ६५० ते ९५० मि. मी. पाऊस पडतो.
- (५) कमी पावसाच्या भागात शिरोल आणि हातकनगले हे तालुके असून तेथे ६५० मि. मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो.

२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या :

१७.२.१. १९७१ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ८,०५९ चौ. मी. होते आणि लोकसंख्या २०,४८,०४९ होती, त्यापैकी ४,४०,२४५ (२१.५० टक्के) लोकसंख्या नागरी भागात आणि १६,०७,८०४ लोकसंख्या (७८.५० टक्के) ग्रामीण भागात होती. त्या तुलनेने राज्यात ३१.१७ टक्के नागरी आणि ६८.८३ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या होती. १९६१ मधील आकडेवारीशी तुलना करता एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २८.२८ टक्के नागरी भागात ४३.०४ टक्के आणि ग्रामीण भागात २४.७६ टक्के होती. तर राज्याचे तत्संबंधित आंकडे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे होते. १९७१ साली जिल्ह्याचा ८ वा क्रमांक होता तर १९६१ साली तो ९ वा होता.

१७.२.२. १९७१ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. मागे २५४ होती तर ती १९६१ मध्ये १९३ इतकी होती. राज्याचे तत्संबंधित आंकडे अनुक्रमे १६४ आणि १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येची तालुकानिहाय घनता करवीर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. मागे ७०४ पासून वावडा तालुक्यात दर चौ. कि. मी. मागे ९२ पर्यंत बरीच बदलते.

१७.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१७.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१.—कोल्हापूर जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येत ६,९६,३१९ (३४ टक्के) कामकरी आणि १३,५१,७३० (६६ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे तत्संबंधित प्रमाण ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

१७.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे.

		(आकडे-हजारत)	
(क)	एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,६०८	(१०० टक्के)
(ख)	एकूण कामकरी	५७४	(३६ टक्के)
			(१०० टक्के)
(एक)	शेतकरी	३८४	(६७ टक्के)
(दोन)	शेतमजूर	१०३	(१८ टक्के)
*	(तीन) वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण, दुरूस्ती इ. कामे	८३	(७ टक्के)
(चार)	इतर सेवा	४८	(८ टक्के)
(ग)	एकूण कामगारेतर	१,०३४	(६४ टक्के)

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण लोकसंख्येच्या ३६ टक्के मजूर आहेत आणि ६४ टक्के काम न करणारे आहेत. राज्याची तत्संबंधित टक्केवारी ३८.६ आणि ६१.४ अशी होते. कामकऱ्यांपैकी अनुक्रमे ६७ टक्के आणि १८ टक्के शेतकरी आणि शेतमजूर (तर राज्याची सरासरी ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के होती). म्हणजेच एकंदर ८५ टक्के होते. शेतमजुरांमध्ये एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री-मजुरांचे असलेले प्रमाण (३८ टक्के) शेतकऱ्यांमध्ये असणाऱ्या प्रमाणापेक्षा (२७ टक्के) पुष्कळच अधिक आहे. ही गोष्ट जवळजवळ सर्व जिल्ह्यांत सारखीच असल्याचे दिसते. राज्यातील तत्संबंधित प्रमाण ४६ टक्के आणि २५ टक्के असे होते.

ग्रामीण कामकऱ्यांपैकी १ टक्का कामकरी गुरांची जोपासना, मत्स्यव्यवसाय, इत्यादीमध्ये, ७ टक्के वस्तुनिर्मित, प्रक्रिया इ. उद्योगांत, २ टक्के व्यापार उदीम यात, आणि ०.५ टक्के वाहतूक आणि दळणवळण यात गुंतलेले होते.

१७.४. वने:

हंगाम व पीक अहवालाप्रमाणे १९६९-७० मध्ये जिल्ह्यात १,५१,४०० हेक्टर क्षेत्र वनाखाली होते. वन क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या १८.५ टक्के होते, तर राज्याची सरासरी १७.६ टक्के होती. इमारती लाकूड, इंधन, चंदन आणि गौण उत्पादने इत्यादी उत्पादन जंगलापासून होते आणि १९६९-७० आणि १९७०-७१ मध्ये वन महसूल जवळजवळ रु. २.८१ लाख आणि रु. ४.८३ लाख इतका होता

१७.५. माती:

मातीच्या दृष्टीने जिल्ह्याची तीन स्थूल भागात विभागणी करता येईल:—

(क) पश्चिम भागात जांभ्या दगडांची माती (तांबड माती), (ख) सुपीक अशा मध्य भागात चांगल्या निचऱ्याची तपकिरी माती आणि (ग) कोरड्या अशा पूर्व भागातील निरनिराळ्या खोलीची मध्यम ते सखोल काळी माती.

१७.५.२. जांभ्या दगडाची (तांबड माती) माती मुख्यत्वेकरून बावडा, पन्हाळा, रत्नागिरी, शाहूवाडी ह्या तालुक्यात आणि आजरा, भुदरगड आणि करवीर या तालुक्यांच्या पश्चिम भागात आढळते. ती तांबडी किंवा लालसर तपकिरी रंगाची असते. या मातीत आर्द्रता टिकून रहात नाही आणि ती फक्त डोंगराळ ज्वारवर्गीय धान्याकरता योग्य आहे. तथापि, खोऱ्यामध्ये अशा जमिनीत भातही पिकते. हातकणगले, करवीर व राधानगरी या तालुक्यांत आणि भुदरगड व आजरा तालुक्यांच्या काही भागात हलकी काळी माती आढळते. ती चांगल्या दर्जाची व सुपीक माती आहे. तांदूळ, ज्वारी, आणि भुईमूग ही पिके खरीप हंगामात घेतली जातात. जेथे जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध आहेत तेथे ऊस व भाजीपाला पिकविला जातो. गडहिंग्लज, हातकणगले, कागल, करवीर आणि शिरोळ तालुक्यात मध्यम ते सखोल काळी माती आढळते. नदीच्या खोऱ्यातील माती सखोल आहे. या जमिनी अतिशय सुपीक असून तेथे खरीप ज्वारी व भुईमूग ही पिके चांगली येतात. जमिनीत फॉस्फरस भरपूर प्रमाणात आहे. आणि याबाबतीत नॅट्रोजनच्या वापरानंतर पिके चांगली येतात. ही जमीन जलसिंचनासाठी प्रभाव्य आहे. आणि भात, ऊस आणि भाजीपाला ही पिके मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात.

१७.६. जमिनीचा वापर आणि पिकाखालील क्षेत्रे (१९६९-७०):

१७.६.१. जमिनीच्या वापराच्या पद्धतीबद्दल आणि पीक-पद्धतीबद्दलची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्र—

अनुक्रमांक (१)	बाब (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये (३)	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	८,१७९	१००
२	वने	१,५१४	१८.५
३	लागवडीकरता उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	७१२	८.७
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेल्या इतर जमिनी—		
	(क) कायम कुरणे आणि चराईची जमीन	४६३	५.७
	(ख) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्रात समाविष्ट न केलेली संकीर्ण पिकांचे वृक्ष आणि झाडे याखालील जमीन.	६४	०.८
	(ग) लागवडयोग्य पडीत जमीन	८४५	१०.३
	एकूण—बाब ४	१,३७२	१६.८
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत जमिनी	२८१	३.४
	(ख) इतर पडीत जमिनी	२३४	२.९
	एकूण—बाब ५	५१५	६.३
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	५२९	६.५
	(ख) जलसिंचित नसलेले	३,५३७	४३.२
	एकूण—बाब ६	४,०६६	४९.७
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५९	०.७
८	पिकाखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	४,१२५	५०.४
९	स्थूल जलसिंचित स्थूल क्षेत्र	५५५	६.८
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५ क+६)	४,३४७	५३.१

* या प्रवर्गामध्ये १७,७६८ व्यक्ती घरगुती कामामध्ये आणि २०,३७२ व्यक्ती घरगुती कामांच्या व्यतिरिक्त कामामध्ये गुंतल्या होत्या.

महत्त्वाच्या पिकांखालील क्षेत्र पुढील तक्त्यात दिले आहे:—

(ख) पिकांखालील क्षेत्र—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	८८८	२१.५
२	गहू	८३०	५.९
३	खरीप ज्वारी	४५०	१०.९
४	रबी ज्वारी	१९	०.५
एकूण—ज्वारी		४६९	११.४
५	बाजरी	१३	०.३
६	इतर धान्ये	५५८	१३.५
एकूण—धान्ये		१,९४९	४७.२
७	हरभरा	१७	०.४
८	मूग	२	..
९	तूर	५४	१.३
१०	उडीद	१३	०.३
११	कुळीथ	४५	१.१
१२	मटकी	२	..
१३	इतर डाळी	१२	०.३
एकूण—डाळी		१४५	३.५
एकूण—अन्नधान्ये		२,०९५	५०.८
१४	ऊस	४२६	१०.३
१५	कापूस	४	०.१
१६	भुईमूग	५७२	१३.९
१७	करडई	७	०.२
१८	भाजीपाला	२०	०.५
१९	फळे	७	०.२
२०	तंबाखू	६३	१.५

१७.६.२. वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येईल की, जवळजवळ ५३ टक्के जमीन लागवडीखाली आहे. राहिलेल्या क्षेत्रांपैकी १८.५ टक्के वनक्षेत्र आणि ५.६ टक्के गवताळ जमीन आहे. लक्षात भरण्याजोगी बरीचशी म्हणजेच १३.२ टक्के जमीन पडीक व पडीत जमीन आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडतो. आणि जिल्ह्याचा इतर भाग देखील निश्चित पावसाचा भाग आहे. अशा परिस्थितीत योग्य अशा पडीक जमिनीवर आणि वनक्षेत्रात वनांचा व गवताळ जमिनीचा विस्तार करता येईल.

१७.६.३. चराईच्या जमिनीच्या विस्ताराबरोबरच जिल्ह्याची दुग्धशाळा व्यवसायाच्या विस्ताराची संभाव्य क्षमता वाढेल.

१७.६.४. जिल्ह्यात मध्यम आणि छोट्या योजनांतून जलसिंचनाच्या चांगल्या सोयी उपलब्ध झाल्या आहेत. भरपूर विहिरी व उद्धरणे यांच्याद्वारे जलसिंचन सोयी उपलब्ध होतात. तथापि, हे नमूद केले पाहिजे की, जलसिंचनाखाली दुहेरी पिके घेण्याची पद्धती मोठ्या प्रमाणावर रूढ झालेली नाही. अर्थात याचे मुख्य कारण म्हणजे या सोयींचा ऊस पिकविण्यासाठी उपयोग केला जातो. उसाच्या लागवडीकरिता कोल्हापूर जिल्हा प्रसिद्ध आहे. या जिल्ह्यातील उसापासून बनविलेला गूळ फारच उच्च दर्जाचा असतो म्हणूनच जलसिंचनाच्या सोयीच्या विस्ताराबरोबरच उसाखालील क्षेत्र वाढते आहे.

१७.६.५. स्थूल पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या जवळजवळ ५१ टक्के क्षेत्र—धान्याखाली (४७ टक्के) आणि डाळीखाली (४ टक्के) आहे. तांदूळ, नागली, आणि खरीप ज्वारी ही महत्त्वाची धान्ये होत. डाळांत तूर आणि कुळीथ ही मुख्य पिके होत.

१७.६.६. ऊस, भुईमूग आणि तंबाखू ही महत्त्वाची नगदी पिके होत. पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या जवळजवळ १४ टक्के क्षेत्र भुईमूगाच्या पिकाखाली आणि १३.३ टक्के क्षेत्र उसाखाली आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात ६,३०० हेक्टरमध्ये विडीच्या तंबाखूचे पीक काढले जाते. लगतच्या बेटगाव जिल्ह्यातील निपाणी हे व्यापार केंद्र व्यापाराच्या सोयी पुरविते.

१७.६.७. १९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या प्रत्येक जनावरागणिक (बैल आणि रेडे) (१९६६ मध्ये) असलेले पिकाखालील स्थूल क्षेत्र ३.९८ हेक्टर होते, तर राज्याचा तत्संबंधित आकडा ५.७५ हेक्टर होता.

१७.७. उद्योग:

१९७० मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यात ३९९ नोंदणीकृत कारखाने होते, त्यापैकी २९ बंद होते. चालू असलेल्या कारखान्यांपैकी २७४ कारखाने, कारखाने विभागाला विवरणे सादर करित होते आणि त्यात १५,१६४ व्यक्ती काम करित होत्या आणि इतर ९६ कारखान्यांमध्ये १,५०९ व्यक्ती काम करित होत्या. या कारखान्यांत साखर कारखान्यांचे आणि परिष्करणीचे ६९ विभाग होते, कताई, विणकाम, तयार कपडा यांचे १२० विभाग, धातूव्यतिरिक्तच्या खनिज उत्पादनांचे निर्मितीचे ४० विभाग, यंत्रसामग्रीच्या (विद्युत यंत्रसामग्रीसोडून) निर्मितीचे ६६ विभाग आणि राहिलेले इतर संकीर्ण प्रकारचे कारखाने होते.

१७.८. वीज:

३१ मार्च १९७१ रोजी, जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,०८३ गावांपैकी ९.७५ लाख लोकसंख्या असलेल्या ६२७ गावांना विद्युत-शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजी तत्सम आकडे, ६.१८ लाख लोकसंख्या असलेली २८५ गावे, असे होते. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे २,५६५ आणि ११,२४४ अशी होती.

१७.९. दळणवळण:

कोल्हापूर जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची लांबी ३८ कि. मी. होती. १९७०-७१ मध्ये रस्त्यांची एकूण लांबी २,७८२ कि. मी. होती, त्यापैकी इमारती आणि दळणवळण विभागाच्या नियंत्रणाखाली ४८२ कि. मी. लांबीचा रस्ता होता आणि २,३०० कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होता.

१७.१०. पतपुरवठा:

कोल्हापूर जिल्ह्यात एकूण २,१५७ सहकारी संस्था होत्या. त्यात ९५९ कृषि पत संस्था, २१९ कृषीतर पत संस्था, ४४७ कृषि बिगरपत संस्था, ५३२ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. कृषि पत संस्थांची १९७०-७१ मधील स्थिती पुढे दाखविल्याप्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या	८६९
सभासदांची संख्या	२,३०,६९८
(रु. लाखात)			
भाग भांडवल	४९५.३७
राखीव आणि इतर निधी	१२०.९२
खेळते भांडवल	१,६४९.०९
दिलेली कर्जे	१,०८५.५५
वसूल केलेली कर्जे	९७७.०७
येणे असलेली कर्जे	१,१९५.९९
थकवाकी	३१०.९२

१९७०-७१ मध्ये जिल्हा विस्तार बँकेच्या १४४ संस्था होत्या आणि २२,३०५ वैयक्तिक सभासद होते आणि १९६९-७० आणि १९७०-७१ या दोन वर्षांत अनुक्रमे २४८.२१ लाख रुपये आणि १३१.२० लाख रुपये एवढ्या रकमेची कर्जे दिली.

१७.११. अवर्षण-प्रवण म्हणून ठरवलेले क्षेत्र:

१७.११.१. कोल्हापूर जिल्हा हा, सह्याद्री रांगांच्या शिखरापासून उगम पावणाऱ्या दख्खनच्या पठाराचा एक भाग आहे.

१७.११.२. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या गेल्या ३० वर्षांतील पर्जन्यमान, आणेवारी आणि जाहीर केलेली टंचाईची परिस्थिती यांचा विचार केला आणि असे प्रतिपादन केले की, त्या ३० वर्षांत जिल्ह्याचा कोणताही भाग टंचाईग्रस्त नव्हता. पाटबंधारे आयोगाचेही (१९७२) तेच मत होते. शिरोळ आणि हातकणंगले हे तालुके स्थूल अवर्षण क्षेत्रात मोडतात. तथापि, हे दोन्ही तालुके पंचगंगा नदीच्या खोऱ्यात वसले असून तेथील जमीन चांगलीच सुपीक आहे आणि तेथे व्यापक प्रमाणात उद्धरण जलसिंचन पद्धतीचा विस्तार झालेला आहे. म्हणूनच, आम्ही या तालुक्यांना सुद्धा अवर्षणप्रवण म्हणून मानलेले नाही.

प्रकरण १८

नांदेड जिल्हा

पारखंभूमि

१८.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

१८.१.१. नांदेड जिल्ह्याचा विस्तार १८° १५' आणि १९° ५५' उत्तर अक्षांश आणि ७७° ७' आणि ७८° १५' पूर्व रेखांश या दरम्यान आहे. हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या आग्नेय सीमेवर वसलेला असून तो आंध्र प्रदेश आणि महाराष्ट्र राज्याची सीमा सीमांकित करतो. हा जिल्हा मराठवाड्याच्या पाच जिल्ह्यांपैकी एक आहे आणि तो गोदावरीच्या खोऱ्यात वसलेला आहे. जिल्ह्याचा उत्तरेकडील भाग पैनगंगेच्या खोऱ्यात वसलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे यवतमाळ जिल्हा, पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे आंध्र प्रदेशातील एदिलाबाद आणि निजामाबाद जिल्हे असून नैऋत्येस उस्मानाबाद जिल्हा आणि वायव्येस परमणी जिल्हा आहे. गोदावरी नदी जिल्ह्याच्या मध्य भागातून पूर्वेकडे वाहते.

१८.१.२. जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील भाग तेथील निकस मातीमुळे काहीसा वेगळा आहे आणि किनवट हा ईशान्येकडील तालुका तेथील डोंगररांगा विस्तृत असल्यामुळे आणि काहीशा कमी ओसाड क्षेत्रांमुळे वेगळा आहे.

डोंगरात प्रमुख म्हणजे भाग किंवा रांगा असून त्या जिल्ह्याच्या वायव्य आणि आग्नेय भागांत भाग किंवा टाणवरी या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या डोंगररांगा पसरल्या आहेत. भोकर आणि हादगांव तालुक्यांतील मुखेड डोंगर आणि कंधार आणि मुखेड तालुक्यांतील बालाघाट या आणखी काही लहान डोंगररांगा आहेत. जिल्ह्याचा मध्यभाग मुपीक काळी कापमाची जमीन असलेला सपाट भाग आहे.

१८.१.३. पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे गोदावरी ही नांदेड जिल्ह्यातील सर्वांत महत्त्वाची नदी आहे. या जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या इतर नद्या म्हणजे मांजरा, मन्याड, मरस्वती, पैनगंगा, अशना, सीता आणि लेंडी या होत. या जिल्ह्याच्या पश्चिमेस गोदावरी प्रवेश करते, जिल्ह्याच्या मध्य भागातून वाहते. आणि पुढे आंध्र प्रदेशाच्या निजामाबाद जिल्ह्यात जाते. मांजरा ही गोदावरीची सर्वांत मोठी उपनदी असून ती दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वाहते. मन्याड नदी पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहते. मरस्वती वारवाड डोंगरात उगम पावते, जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील भागात उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वाहते आणि शेवटी मालकौठा गावाजवळ गोदावरीस मिळते. अशना नदी पूर्वेकडे वाहते आणि नांदेड शहरापासून ३ कि. मीटरवर गोदावरीच्या डाव्या किनाऱ्यास मिळते. सीता उत्तरेस उगम पावते आणि गोदावरीस मिळते. लेंडी नदी देगलूर तालुक्यात पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहते आणि मांजरा नदीस मिळते. पैनगंगा नदी जिल्ह्याची उत्तरेकडील सीमा निर्धारित करते. ती पूर्वेकडे वाहते आणि यवतमाळ जिल्ह्यात वर्धा नदीस मिळते.

१८.१.४. या जिल्ह्याचे हवामान कोरडे असून उन्हाळा व हिवाळा हे दोन्ही ऋतू कडक असतात. उन्हाळ्यात हा जिल्हा फार उष्ण असतो तसेच हिवाळ्यात तो खूप थंडसुद्धा असतो. सर्वांत जास्त उकाड्याचा महिना मे आणि सर्वांत जास्त थंडीचा काळ डिसेंबर आणि जानेवारी या दरम्यान असतो. नांदेड जिल्ह्यातल्या हवामानामध्ये स्थानपरत्वे बदल आढळतो.

१८.१.५. पावसाळा जूनपासून सुरू होतो आणि ऑक्टोबरच्या शेवटी संपतो. जिल्ह्यातील सर्व भागात समान पाऊस पडत नसला तरी नांदेड जिल्हा राज्याच्या खात्रीच्या पावसाच्या क्षेत्रात मोडतो. एकूण पावसाच्या ७५ टक्के पाऊस नैऋत्येच्या मोसमी वाऱ्यापासून पडतो. पावसाळा सुरू होण्यापूर्वीचा पाऊस एकूण पावसाच्या ७ टक्के असतो.

१८.२. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या :

१८.२.१. नांदेड जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १०,४९२ चौ. कि. मी. होते आणि १९७१ मधील लोकसंख्या १३,९७,७६२ होती त्यापैकी नागरी क्षेत्रांतील २,२८,१८५ (१६.३३ टक्के) आणि ग्रामीण क्षेत्रांतील ११,६९,५७७ (८३.६७ टक्के) होती, १९६१ शी तुलना करता, लोकसंख्येतील दश वार्षिक वाढ, एकूण लोकसंख्येत २९.४६ टक्के नागरी क्षेत्रांत ४६.४० टक्के आणि ग्रामीण क्षेत्रांत २६.६० टक्के होती, राज्याच्या वाढतीत हेच आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के होते. १९७१ आणि १९६१ मध्ये या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचा २२ वा क्रमांक होता.

१८.२.२. १९६१ मध्ये अमलेल्या १०३ या लोकसंख्येच्या घननेशी तुलना करता, १९७१ मध्ये नांदेड जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मीटरला १३३ होती. महाराष्ट्र राज्यातील हेच आकडे अनुक्रमे १६४ आणि १२९ होते. १९७१ मधील तालुका निहाय घनता नांदेड तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला २६५ तर किनवट तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ७५ याप्रमाणे बरीच भिन्न होती.

१८.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

१८.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१.—नांदेड जिल्ह्यातील लोकसंख्येत ४,९७,५५३ (३६ टक्के) कामकरी आणि ९,००,२०९ (६४ टक्के) कामगारेतर यांचा समावेश होतो. राज्याचे संबंधित प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ होते.

१८.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

(आकडे हजारात)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	५९५	५७५	११७० (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	३२४	११०	४३४ (३७ टक्के)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(एक) शेतकरी	१६७ (८८ टक्के)	२३ (१२ टक्के)	१९० (१०० टक्के)
(दोन) शेत मजूर	११० (५८ टक्के)	८१ (४२ टक्के)	१९१ (१०० टक्के)
(तीन) इतर सेवा	४७	६	५३
(ग) एकूण कामगारेंतर	२७१	४६५	७३६ (६३ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येत ३७ टक्के कामकरी आणि ६३ टक्के काम न करणारे यांचा समावेश होता हे दिसून येईल. राज्याची संबंधित टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ आणि ६१.४ होती. कामकऱ्यांपैकी ४४ टक्के शेतकरी आणि ४४ टक्के शेतमजूर होते (राज्याच्या बाबतीत ही सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के होती). म्हणजेच, एकूण ८८ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१२ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४२ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्वच जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते, राज्याचे संबंधित प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के होते.

१९६९-७० मधील पिकांखालील स्थूल क्षेत्र कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल आणि रेडे) (१९६६ मध्ये) ६.४ हेक्टर होते. वनांचे क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम ७.७ टक्के होते. या तुलनेने राज्याची सरासरी १७.६ टक्के होती.

१९७०-७१ मधील वन महमूल जवळजवळ ११.५३ लाख रुपये होता.

१८.५. माती:

ट्रॅप खडकापासून बनलेली उंचीवरील कडे आणि शिखरे यांमळे लागवडीचे क्षेत्र काही प्रमाणात कमी झाले आहे. चांगली काळी कापसाची माती मांजरा आणि मन्याड या नद्यांच्या काठी आढळते. गोदावरी आणि तिच्या उपनद्या यांच्या काठांवरील जमिनीच्या त्रिचोळ्या पट्टीतमुद्दा काळी माती आढळते. या जिल्ह्यातील जमीन, सर्वसाधारणपणे प्रामुख्याने सुपीक व गाळाच्या मातीची आहे.

१८.६. जमिनीचा वापर आणि पिकाखालील क्षेत्रे:

१८.६.१. १९६९-७० मधील जमिनीच्या वापरासंबंधीची आणि पिकाखालील क्षेत्रांसंबंधीची माहिती खालील तक्त्यांत संक्षेपाने दिलेली आहे:—

(क) स्थूल क्षेत्रे:

अनु- क्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१०,३३२	१००.०
२	वने	८०१	७.८
३	लागवडीकरिता उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	५४८	५.३
४	पडीत जमिनीं व्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे, इत्यादी	६४८	६.३
	(ख) संकीर्ण झाड-पिक आणि राया इत्यादीखालील जमीन.	६२	०.६
	(ग) मशागतयोग्य पडीत जमीन	२२४	२.२
	एकूण—४ बाब	९३४	९.१
५	पडीत जमिनी—		
	(क) चालू पडीत	६२५	६.०
	(ख) इतर पडीत	१२०	१.२
	एकूण—५ बाब	७४५	७.२

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्रफळ	भौगोलिक क्षेत्रांशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
(क)	जलसिंचित	३१६	३०.६
(ख)	जलसिंचित नसलेले	६,९८८	६७.६३
	एकूण-६ बाब	७,३०४	७०.७
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	२०६	२.०
८	पिकाखालील स्थूल क्षेत्र (६+७).	७,५१०	७२.७
९	जलसिंचित स्थूल क्षेत्र	३२६	३.२
१०	लागवडी खालील क्षेत्र (५-क+६).	७,९२९	७६.७

(ख) पिकाखालील क्षेत्रे—

अनु-क्रमांक	पिक	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये	पिकाखालील स्थूल क्षेत्रांशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	२६२	३.५
२	गहू	२२७	३.०
३	खरीप ज्वारी	२,२६२	३०.१
४	रबी ज्वारी	४०९	५.४
	एकूण—ज्वारी	२,६७२	३५.६
५	बाजरी	२०	०.३
६	इतर धान्ये	२४	०.३
	एकूण—धान्ये	३,२०५	४२.७
७	हरभरा	१९३	२.६
८	मूग	३३९	४.५
९	तूर	६९१	५.२
१०	उडीद	२६३	३.५
११	इतर डाळी	२६	०.३
	एकूण—डाळी	१,२१२	१६.१
	एकूण—अन्नधान्ये	४,४१७	५८.८
१२	ऊस	५२	०.७
१३	कापूस	२,१०२	२८.०
१४	भूईमूग	२९९	४.०
१५	करडई	३३	०.४
१६	भाजीपाला	२२	०.३
१७	फळे	२८	०.४

१८.६.२. १०.३३ लाख हेक्टर एवढ्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रांपैकी पिकाखालील निव्वळ क्षेत्र जवळजवळ ७.३ लाख हेक्टर म्हणजे सुमारे ७१ टक्के आहे.

१८०६०३. वनांखालील क्षेत्र सुमारे ८ टक्के आणि कुरणाखालील क्षेत्र ६ टक्के आहे.
१८०६०४. वरील तक्त्यांवरून असे दिसते की तेथे पडीत आणि इतर पडीक जमिनी नाहीत.
१८०६०५. या जिल्ह्यात चांगला पाऊस पडतो. तसेच या जिल्ह्याची जमीन मध्यम खोल किंवा खोल आणि ओलावा टिकवून धरणारी आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, गोदावरी खोऱ्यातील जमीन फार सुपीक आहे.
१८०६०६. जलसिंचित स्थूल क्षेत्र ३२,६०० हेक्टर आहे. साधनानुसार जलसिंचित क्षेत्र खालीलप्रमाणे आहे :—

	हेक्टर
(क) सरकारी कालवे	१२,६००
(ख) तलाव	३,९००
(ग) विहिरी	१५,८००
(घ) इतर साधने	३००
एकूण	३२,६००

१८०६०७. पिकांखालील क्षेत्र :—पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्र ७०५१ लाख हेक्टरपैकी अन्नधान्याखालील क्षेत्र ४०४२ लाख हेक्टर, म्हणजे ५९ टक्के आहे (धान्ये ४२ टक्के आणि डाळी १६ टक्के). खरीप ज्वारी हे महत्त्वाचे धान्यपीक असून पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या ३० टक्के क्षेत्र खरीप ज्वारीने व्यापले आहे. भात (३०५ टक्के) गहू (३ टक्के) आणि रबी ज्वारी (५०४ टक्के) ही इतर महत्त्वाची धान्यपिके आहेत.

१८०६०८. डाळींखाली बरेच मोठे क्षेत्र (१२१ लक्ष हेक्टर किंवा १६ टक्के) आहे. तूर, मूग, उडीद आणि हरभरा ह्या महत्त्वाच्या डाळी आहेत.

१८०६०९. नांदेड जिल्ह्यातील फार मोठे क्षेत्र कापसाच्या पिकांखाली आहे. कापसाच्या पिकाची लागवड २०१ लाख हेक्टरमध्ये म्हणजे २८ टक्के क्षेत्रात केली जाते. हे खरीप ज्वारीप्रमाणेच महत्त्वाचे चक्री पीक आहे. भुईमूग हे सुमारे ००३० लाख हेक्टर क्षेत्रात काढले जाणारे दुसरे नगदी पीक आहे.

१८०७. उद्योग :

१९७० मध्ये नांदेड जिल्ह्यात ५२ नोंदणी झालेले कारखाने होते, त्यापैकी १० कारखाने बंद झाले होते. ४२ चालू कारखान्यांपैकी ३१ कारखाने विवरणे सादर करीत होते आणि त्या कारखान्यांत ५,६९० व्यक्ती कामावर होत्या आणि इतर अकरा कारखान्यांत २२३ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यांत १९ जिनिंग आणि दाबणीचे कारखाने होते, १४ कारखाने अन्नउत्पादने आणि धान्य गिरणीची उत्पादने काढणारे होते आणि इतर कारखाने संकीर्ण प्रकारची उत्पादने काढणारे होते.

१८०८. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी १,३२४ वस्ती असलेल्या गावांपैकी ४४५ गावांना विद्युतशक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजी १४० गावांना वीज पुरवली होती. त्या गावांची लोकसंख्या अनुक्रमे ४०२८ लाख आणि १०८८ लाख होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरात असलेल्या विजेच्या पंपांची आणि तेल एंजिने पंपांची संख्या अनुक्रमे ३४२ आणि १,०४७ होती.

१८०९. पतपुरवठा :

१९७०-७१ मध्ये या जिल्ह्यात एकूण १,४७३ सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ९७५ कृषि पत संस्था, २६ कृषीतर पत संस्था, १५२ कृषि विंगरपत संस्था आणि ३२० कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	९५३
सभासदांची संख्या	१,०१,०८९
	(रुपये लाखात)
	२७००४५
भाग भांडवल	१२०५४
राखीव आणि इतर निधी	१,०२५०३९
खेळते भांडवल	३४७०७५
दिलेली कर्जे	२७२०६०
वसूल केलेली कर्जे	८३९०२५
येणे असलेली कर्जे	५३६०३६
थकवाकी	

जिल्हा जमीन विकास बँकेने १९७०-७१ आणि १९६९-७० मध्ये अनुक्रमे ६५.३५ लाख रुपये आणि १०८.५८ लाख रुपये याप्रमाणे दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

१८.१०. परिवहन आणि दळणवळण:

नांदेड जिल्ह्यात २२७ कि. मी. लांबीचा रेल्वे मार्ग आहे. ३१ मार्च १९७१ रोजी रस्त्यांची एकूण लांबी (नगरपालिका क्षेत्रा-बाहेरील) १,८११ कि. मी. होती. त्यापैकी ४३७ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या आणि १,३७४ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणा खाली होता.

१८.११. भूजलाची उपलब्धता:

नांदेड जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र खाली दिले आहे:—

अनुक्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यांत समाविष्ट होतो त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी पुन्हा भरून येणारे पाणी (एकर-फूट यांमध्ये)	विद्यमान विहिरी-तून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी (एकर-फूट यांमध्ये)	अवशिष्ट भूजल (एकर-फूट यांमध्ये)	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट या-प्रमाणे ज्यामध्यन पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरींच्या रूपात क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	किनवत	पैन	१२,८२०	७,१२२	१२,०७८	७,४१४
२	हदगांव	पैन, गोदा	१,०१,६३७	१५,५४२	८६,३२४	९,२८६
३	नांदेड	गोदा	६१,९५१	२३,१६२	३८,७८९	२,८६५
४	भोकर*	गोदा	३४,२१०	४,३९०	२९,८३०	१,८२६
५	कंधार	मांज, गोदा	१,०६,६७०	३१,८४८	७४,८२२	४,५८१
६	बिलोली†	मांज, गोदा	८२,६६९	११,९३१	७०,६३८	४,३२६
७	मुखेड महाल	मांज	५६,११७	३,७०१	५२,४१६	३,२०९
८	देगनूर‡	मांज	२४,८०२	१,४३५	२३,३६७	१,४३०
		एकूण	४,८०,८७६	९९,१३१	३,८८,७४४	३०,९३७

टीप.—पैन=पैनगा उपखोरे; गोदा=गोदावरी उपखोरे; मांज=मांजरा उपखोरे.

*या तालुक्याच्या गोदावरी उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागाखाली येणाऱ्या ६६ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केली नाही.

†या तालुक्याच्या मांजरा-गोदावरी उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागाखाली येणाऱ्या ३७ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केली नाही.

‡या तालुक्याच्या मांजरा (गोदावरी) उपखोऱ्याच्या उर्वरित भागाखाली येणाऱ्या ३१ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट केली नाही.

१८.१२. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे:

१८.१२.१ नांदेड जिल्हा राज्याच्या मराठवाडा क्षेत्राचा एक भाग आहे. हा जिल्हा मराठवाडा प्रदेशाच्या सीमेवरील जिल्हा आहे आणि हा पूर्वेस आंध्र प्रदेशाच्या जवळ तर दक्षिणेस म्हैसूर राज्याच्या जवळ आहे. संपूर्ण जिल्हा गोदावरी खोऱ्यात मोडतो. कंधार तालुक्याचा भाग वगळता या जिल्ह्यातील जमीन सुपीक काळ्या कापसाच्या मातीची आहे. या जिल्ह्यात खरीप आणि रबी अशी दोन्ही पिके काढली जातात परंतु येथील खरीप पिके विशेष प्रसिद्ध आहेत. नवीन जलसिंचन योजना स्थापित केल्यामुळे मिळणाऱ्या जलसिंचन सोयींमुळे जिल्ह्याच्या सर्व भागातील रबी पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होत आहे. नांदेड जिल्ह्याचा उत्तरेकडील भागांत हदगांव आणि किनवत या तालुक्यांचा समावेश होतो. आणि कंधार तालुक्यातील काही भाग डोंगराळ आहे. नांदेड जिल्ह्याचा उर्वरित भाग सपाट भूप्रदेश आहे.

१८.१२.२. या जिल्ह्यातील सरासरी पाऊस ७५० मि. मी. ते १,००० मि. मी. पर्यंत भिन्न भिन्न आहे. पारदासानी समितीने आणि जलसिंचन आयोगाने (१९७२) या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नाही. आम्ही वरील मजारी सहमत आहो.

परभणी जिल्हा

पार्श्वभूमि

१९.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

१९.१.१. पूर्व पश्चिम १२९ कि. मी. आणि उत्तर-दक्षिण १०५ कि. मी. विस्ताराच्या परभणी जिल्हा उत्तर अक्षांश १८°५८' आणि २०°२' आणि पूर्व रेखांश ७६°४' आणि ७७°४' या दरम्यान पसरलेला आहे. हा संबंध जिल्हा मराठवाडा या लोकप्रचलित नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या औरंगाबाद विभागाच्या उत्तरेस गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला आहे.

१९.१.२. परभणी हा एक सलग जिल्हा आहे. त्या ईशान्येस पैनगंगा आणि नैऋत्येस गोदावरी या नद्यांमुळे अनुक्रमे सुमारे १६१ कि. मी. व ६४ कि. मी. लांबीच्या नैसर्गिक सीमा लाभल्या आहेत. त्याच्या उत्तरेस बुलढाणा, अकोला व यवतमाळ हे जिल्हे आहेत व पूर्वेस नांदेड जिल्हा आहे. दक्षिणेस उस्मानाबाद व बीड जिल्ह्यांनी त्याला वेढले आहे तर पश्चिमेस औरंगाबाद जिल्हा आहे. या जिल्ह्यात एकूण १,५७७ गावे आहेत.

१९.१.३. भूप्रदेश.—दखनच्या पठाराचाच एक भाग असल्यामुळे हा जिल्हा सर्वसाधारणपणे मध्य समुद्रपातळीपेक्षा सुमारे ४६० मीटर उंच आहे. जितूरच्या डोंगरांच्या रांगेत ही उंची सर्वात जास्त म्हणजे ५८० मीटर आहे तर सर्वात कमी उंची गोदावरी नदी जिल्ह्याची सीमा ओलांडते त्या ठिकाणी नदीच्या काठावरील प्रदेशात म्हणजे मध्य समुद्रपातळीपेक्षा ३६६ मीटर एवढी आहे. पाथरी, परतूर (उत्तरेकडील भाग खरीज करून) गंगाखेड आणि परभणी हे तालुके प्रदेश रचनेच्या दृष्टीने सपाटीवर आहेत तर जितूर, द्विगोली, कळमनूरी आणि बसमन व परतूर या तालुक्यांचा उत्तरेकडील भाग डोंगराळ आहे.

१९.१.४. सह्याद्रीच्या मुख्य पर्वतराजीतून बाहेर निघालेली अजिंठा डोंगरांची रांग या जिल्ह्यातील मुख्य रांग आहे. पैनगंगेचे खोरे कयाथ्रूपासून वेगळे करणारी मल्हुरा डोंगर रांग ही आणखी एक पश्चिम पूर्वगामी डोंगरांची रांग आहे. बालाघाट ही रांग या जिल्ह्यातील गंगाखेड तालुक्याचा समावेश असलेल्या दक्षिणेकडील भागात पसरलेली आहे.

१९.१.५. गोदावरी ही या जिल्ह्यातील महत्त्वाची नदी आहे. खंदकांतून जाणाऱ्या नागमोडी वळणांमुळे ही मराठवाड्याची मुख्य नदी ठरली असून तिने या प्रदेशाच्या आर्थिक जीवनाला सम्पन्नता प्राप्त करून दिली आहे. गोदावरी नदी जिल्ह्याच्या पश्चिमेस वळसा घेऊन जिल्ह्यात प्रविष्ट होते आणि सुमारे १८० कि. मी. अंतर वाहत जाऊन गंगाखेड तालुक्यातून लगतच्या नांदेड जिल्ह्यात प्रवेश करते. पूर्णा नदी अजिंठाच्या डोंगरात उगम पाऊन आग्नेय दिशेने वाहत जाऊन गोदावरी नदीला मिळते. खुल्दाबाद-म्हैसमाळ रांगेत उगम पावणारी दूधना नदी आग्नेय दिशेने वाहत जाऊन पूर्णा नदीला मिळते. पैनगंगा आणि कयाथ्रू नावाच्या आणखी दोन नद्या आहेत.

१९.१.६. हवामान व पर्जन्यमान.—नैऋत्येकडील मोसमी वाऱ्यांचा हंगाम सोडल्यास जिल्ह्याचे हवामान सर्वसाधारणपणे कोरडे असते. तपमानात विषमता असल्याचे दिसते. उन्हाळ्यात सरासरी तपमान ४२° सें. असते तर हिवाळ्यात ते १२° सें. इतके घटते. पाऊस जिल्ह्याच्या सर्व भागात सारख्या प्रमाणात पडत नाही. पश्चिमेकडून जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतसे सरासरी पर्जन्यमान वाढत जाते. जून ते ऑक्टोबर या अवधीत नैऋत्येकडील मोसमी वाऱ्यांपासून या जिल्ह्यात बहुतेक पाऊस पडतो. ऑक्टोबर ते डिसेंबर या काळातही थोडाफार पाऊस पडतो. जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान ८२६ मि. मी. आहे.

१९.२ क्षेत्रफळ व लोकसंख्या:]

१९.२.१. १९७१ मध्ये परभणी जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १२,४८९ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या १५,०६,७७१ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या २,४१,९३८ (१६.०६ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १२,६४,८३३ (८३.९४ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २४.८२ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ४५.१३ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २१.६७ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान १९ व्या क्रमांकावर होते.

१९.२.२. परभणी जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १२१ होती. १९६१ मध्ये ती ९६ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे परभणी तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १६१ ते जितूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १०१ असे बरेच भिन्न होते.

१९.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण:]

१९.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१: परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ५,६३,७१४ (३७.४ टक्के) कामकरी होते व ९,४३,०५७ (६२.६ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

१९३२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१ : १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे:—

(१)	(आकडे हजारात)		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	६४२	६२३	१,२६५ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	३५७	११०	४६७ (३९ टक्के)
(१) शेतकरी	१७५ (८३ टक्के)	६ (१० टक्के)	२१० (१०० टक्के)
(२) शेतमजूर	१३६ (५७ टक्के)	१०१ (०३ टक्के)	२३७ (१०० टक्के)
(३) इतर सेवा	४६	४	५०
(ग) एकूण कामगारेतर	२८५	४८३	७६८ (६१ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ३९ टक्के कामकरी व ६१ टक्के कामगारेतर होते, असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ टक्के अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी ४२ टक्के शेतकरी व ४८ टक्के शेतमजूर होते. राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.१ आहे. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१७ टक्के) शेत मजुरांमध्ये बरेच जास्त (४३ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

१९.४. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र ३८,२०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वनमहसूल सुमारे रु. २.०७ लाख होता.

१९.५. माती:

दूध खडकांची झीज होऊन त्यापासून बनलेल्या "रेगुर" या नावाने सर्वसामान्यपणे ओळखल्या जाणाऱ्या कापसाच्या काळ्या मातीची जमीन असलेला म्हणून हा जिल्हा प्रसिद्ध आहे. हा जिल्हा काळ्या मातीचा प्रदेश नक्कीच आहे. लहानमोठे ओढे आणि नागमोडी वळगाने वाहणारे पाण्याचे प्रवाह यांमुळे तास पडलेला उंचनिच पृष्ठभाग आणि धूप होऊन निर्माण झालेल्या घळी देखील दृष्टीस पडतात.

१९.६. जमिनीचा वापर आणि पिकांखालील क्षेत्र :

१९६९-७० मधील जमिनीचा वापर आणि पिके यांबाबतची माहिती पुढील तक्त्यावरून मिळू शकेल:—

(क) स्थूल क्षेत्रे

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र १०० हेक्टरांमध्ये	भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	१२,५०३	१००.०
२	वने	३८२	३.१
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	५५९	४.५
४	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेल्या इतर जमिनी—		
	(क) कायम कुरणे इत्यादी	४१३	३.३
	(ख) संकीर्ण पिकांचे वृक्ष आणि झाडे यांखालील जमीन	३७	०.३
	(ग) लागवडीस योग्य पडीत जमीन	४९	०.४
	एकूण—बाब-४	४९९	४.०

क-स्थूल क्षेत्रे-चालू

अनुक्रमांक (१)	बाव (२)	क्षेत्रफल १०० हेक्टरांमध्ये (३)	भौगोलिक क्षेत्रांशी टक्केवारी (४)
५ पडीत जमिनी—			
(क) सध्या पडीत असलेल्या	१,६४५	१३.२
(ख) इतर पडीत जमिनी	८१	०.६
	एकूण—बाव=५	१,७२६	१३.८
६ पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—			
(क) जलसिंचित	२६५	२.१
(ख) जलसिंचित नसलेले	९,०७१	७२.६
	एकूण—बाव=६	९,३३६	७४.७
७ एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१,०२४	८.२
८ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	१०,३६०	८२.९
९ जलसिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र	२६७	२.१
१० लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	१०,६२७	८७.८

महत्त्वाच्या पिकांखालील क्षेत्र पुढील तक्त्यांत दर्शविले आहे:—

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे

अनुक्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरां- मध्ये (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्रांशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	१३१	१.३
२	गहू	४७९	४.६
३	खरीप ज्वारी	१,५८३	१५.३
४	रबी ज्वारी	१,८१०	१७.५
	एकूण—ज्वारी	३,३९३	३२.८
५	बाजरी	९४	०.९
६	इतर धान्ये	२२	०.२
	एकूण—धान्ये	४,११९	३९.८
७	हरभरा	२७०	२.६
८	मूग	१,०५२	१०.२
९	तूर	४८८	४.७
१०	उडीद	३०४	२.९
११	कुळीथ	६४	०.६
१२	लाख	१०९	१.१
१३	इतर डाळी	४७	०.५
	एकूण—डाळी	२,३३४	२२.५
	एकूण—अन्नधान्ये	६,४५३	६२.३
१४	ऊस	३२	०.३
१५	कापूस	२,७९८	२७.०
१६	भुईमूग	१११	१.१
१७	सूर्यफूल	४२४	४.१
१८	भाज्या	१४	०.१
१९	फळे	२३	०.२

१९६२. १२.५ लाख हेक्टर या एकूण भौगोलिक क्षेत्रांपैकी पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र ९.३४ लाख हेक्टर म्हणजे ७४.७ टक्के आणि पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १०.३६ लाख हेक्टर म्हणजे ८२.९ टक्के होते. अशाप्रकारे दुबार आणि अनेकवार पिकांखालील क्षेत्राची टक्केवारी बरीच मोठी आहे. या जिल्ह्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागात खरीप हंगामात मूग व रबी हंगामात ज्वारी यांची लागवड करण्याची पद्धत अनुसरली जात असल्यामुळे दुबार पिकांचे प्रमाण उच्च आहे. पूर्णा आणि गोदावरी या नद्यांच्या खोऱ्यातील सखोल मातीमुळे हे शक्य होते.

१९६३. आणखी एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे "सध्या पडीत असलेली जमीन" याखालील क्षेत्राची बरीच मोठी टक्केवारी सध्या पडीत असलेल्या जमिनी म्हणजे आवर्तनप्राप्त पडीत जमिनी होत. पूर्वी जमिनीची सुपीकता पुन्हा पूर्वावर होण्यामाठी ती एक वर्षभर पडीत ठेवण्याची पद्धत अनुसरली जात असे. परंतु रासायनिक खतांचा वापर करावयाच्या आधुनिक काळात एवढे मोठे क्षेत्र पडीत ठेवण्याची आवश्यकता नाही.

१९६४. पिकांखालील क्षेत्र.—या जिल्ह्यातील पीकपद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अन्नधान्याच्या पिकांखाली असलेले क्षेत्र हे पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या ६२.३ टक्के असले तरी धान्ये व डाळी यांचे परस्पर प्रमाण २:१ असे आहे. म्हणजेच डाळीची लागवड बऱ्याच मोठ्या क्षेत्रात केली जाते. धान्यांमध्ये ज्वारी (याखाली खरीप व रबी हंगामात स्थूल मानाने समान क्षेत्र असते) व गहू ही मुख्य पिके आहेत. कापूस हे या जिल्ह्याचे सर्वात जास्त महत्त्वाचे नगदी पीक आहे. त्याखाली २.८ लाख हेक्टर म्हणजे पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या २७ टक्के क्षेत्र आहे.

१९६५. १९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ७.४ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत ही आकडेवारी ५.७५ हेक्टर आहे.

१९७. उद्योग :

१९७० साली परभणी जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ६१ होते. त्यांपैकी १५ कारखाने बंद झाले होते. २,०२० व्यक्ती काम करीत असलेले ३९ चालू कारखाने, कारखाने विभागाला विवरणे सादर करीत होते. चालू असलेल्या इतर ७ कारखान्यांत २३८ व्यक्ती कामावर होत्या. चालू कारखान्यात कापूस जिनिंग व दाबणी कारखाने २८ होते तर १० कारखाने विविध प्रकारची अन्नउत्पादने तयार करणारे आणि बाकीचे संकीर्ण प्रकारचे होते.

१९८. वीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी परभणी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,५०५ गावांपैकी ३.४९ लाख ग्रामीण लोकसंख्या असलेल्या ४०६ गावांना विद्युतशक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. १९६६ मध्ये ही आकडेवारी अनुक्रमे १.२७ लाख आणि ९३ अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या विजेच्या आणि तेल इंजिनांच्या पंपाची संख्या अनुक्रमे ४६० आणि १,५१६ होती.

१९९. दळणवळण :

परभणी जिल्ह्यात २८७ कि.मी. लांबीचा मीटरगेज रेल्वे मार्ग असून १,५०२ कि.मी. लांबीचा रस्ता आहे. ५२३ कि.मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीत असून ९७९ कि.मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली आहे.

१९१०. पतपुरवठा :

या जिल्ह्यात एकूण १,२८८ सहकारी संस्था होत्या. त्यांपैकी १,०४१ कृषि पत संस्था, २३ कृषीतर पत संस्था, ३५ कृषि विंगरपत संस्था आणि २१२ कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि सहकारी पत संस्थांबाबतची स्थिती पुढील प्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	१,००९
सभासदांची संख्या	१,१२,११२
	रुपये (लाख)
भाग भांडवल	१६२.८०
राखीव आणि-इतर-निधी	१६.७३
खेळते भांडवल	८०१.६५
दिलेली कर्जे	५०२.१९
वसूल केलेली कर्जे	३८६.४९
येणे असलेली कर्जे	६७७.४७
थकबाकी	२०८.२८

जिल्हा भूमि विकास बँकेने १९७०-७१ मध्ये रु. ७९.६२ लाख आणि १९६९-७० मध्ये १३६.४५ लाख याप्रमाणे दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

१९.११. भूजलाची उपलब्धता :

परभणी जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :-

अनु- क्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यांत समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसाने दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये नवीन	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा विहिरीच्या रूपात क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	परतूर	गोदा-पूगो*	९५,२३५	२४,८१५	७०,४२०	४,३१२
२	जितूर	पूगो	११४,२५९	२०,३८४	९३,८७५	५,७४८
३	हिगोली	पूगो-पैन	११६,४१९	२७,२९६	८९,१२३	५,४५८
४	कळमनुरी	पैन	१०२,७१४	२१,१९९	८१,५१४	४,९९२
५	पाथरी	गोदा-पूगो	१०५,८१७	२५,१२४	८०,६९३	४,९४१
६	परभणी	गोदा-पूगो	९६,९९७	३३,५५५	६३,४४२	३,८८६
७	बसमत	गोदा-पूगो, पैन	१०३,५७५	३०,९०४	७२,६७१	४,४४९
८	गंगाखेड	गोदा	१०७,१२२	११,७२०	९५,४०२	५,८४१
		एकूण	८४२,१३८	१९४,९९७	६४७,१४०	३९,६२७

*गोदा—गोदावरी उपखोरे, पूगो—पूर्णा (गोदावरी) उपखोरे, पैन—पैनगंगा उपखोरे.

१९.१२. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत येतो. जिल्ह्यातील बहुतेक सर्वच तालुक्यांचे वार्षिक पर्जन्यमान ८०० मि.मी. पेक्षा जास्त आहे.

पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनीही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. या समित्यांनी आपण काढलेल्या निष्कर्षांच्या प्रुष्टर्थ दिलेले कारण असे आहे की संपूर्ण जिल्ह्यातील जमीन चांगली असून खरीप आणि रबी अशी दोन्ही हंगामाची पिके तसेच कापसासारखे नगदी पीक त्यातून घेता येते. इतिहासावरून असे दिसते की या जिल्ह्यात अवर्षणामुळे नव्हे तर अति वृष्टीमुळेच अडचणी उद्भवतात. आम्ही या मताशी सहमत आहोत.

प्रकरण २०

अकोला जिल्हा

पाश्र्वभूमि

२०.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२०.१.१. अकोला जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश २१°१६' आणि १९°५१' आणि पूर्व रेखांश ७६°३६' आणि ७७°४४' या दरम्यान आहे. वऱ्हाडाच्या चार जिल्ह्यांमध्ये अकोला मधोमध असून उत्तरेस अमरावती जिल्हा, पूर्वेस अमरावती व यवतमाळ हे जिल्हे, दक्षिणेस परभणी जिल्हा व पश्चिमेस बुलढाणा जिल्हा अशा या जिल्ह्यांच्या सीमा आहेत. या जिल्ह्यात ६ तालुके आहेत.

२०.१.२. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस सातपुड्याच्या रांगेचा काही भाग आहे. या रांगांच्या दक्षिणेकडील सुमारे ८० कि. मी. पर्यंतचे अंतर अगदी सपाट व मैदानी आहे. या भागाला 'पायन घाट' असे स्थानिक नाव आहे. या भागाची दक्षिणेकडील सीमा अजिंठाच्या पर्वत राजीच्या उंचवट्याने सीमांकित झालेली आहे. काटेपूर्णा, मोर्णा आणि चंद्रभागा या नद्या या पर्वतराजीतच उगम पावतात. यांपैकी काटेपूर्णा व मोर्णा या नद्या दक्षिणेत्तर, तर चंद्रभागा ही नदी उत्तर-दक्षिण अशी वाहते. अजिंठा पर्वतराजीच्या दक्षिणेकडील भाग बालाघाट या नावाने ओळखला जात असून तो चंद्रभागा नदीच्या खोऱ्यात वसलेला आहे. रेखांश छेदांनुसार पाहिल्यास या जिल्ह्यात दोन सपाट मैदाने असल्याचे दिसले. उंच पातळीवरील बालाघाटचा भाग आणि खालच्या पातळीवरील पायन घाट.

२०.१.३. सातपुडा आणि अजिंठा या डोंगरांच्या रांगांना लागून असलेल्या क्षेत्राचा अपवाद वगळता या जिल्ह्याचे क्षेत्र मुख्यत्वेकरून सपाट असून तेथे सखोल, खूप काळी व अतिशय सुपीक माती आहे. या जिल्ह्यातील पायन घाट नावाचा भाग मुख्यत्वेकरून पूर्णा खोऱ्यात आहे. पूर्णा खोऱ्यातील जमीन सुपीक म्हणून नावाजलेली आहे. बालाघाट क्षेत्रातील जमीनमुद्रा थोड्याफार फरकाने सखोल काळी व सुपीक आहे.

२०.१.४. हवामान व पर्यन्वमान.—जिल्ह्यातल्या जिल्ह्यात स्थानपरत्वे हंगामात फरक आढळतो. वाश्मि आणि मंगळपूर या पहाडी तालुक्यांचे हवामान इतर तालुक्यांपेक्षा किंचित थंड आहे. अकोला शहर सर्वात जास्त उष्ण समजले जाते. पावसाळा जून महिन्यात सुरू होऊन ऑक्टोबरमध्ये संपतो. उन्हाळा आणि हिवाळा दोन्ही अतिशय कडक असल्याने हवामान विषम आहे. नोंद झालेले सर्वोच्च तापमान ५१.८° सें. असून सर्वात कमी तापमान ८° सें. आहे. या जिल्ह्याचे वार्षिक सरासरी पर्यन्वमान ८०० मि. मी. आहे. उत्तरेच्या तुलनेने दक्षिणेकडील भागात जास्त पाऊस पडतो. सरासरी पर्यन्वमान बाळापूर तालुक्यातील ७७३ मि. मी. ते वाशीम तालुक्यातील १,१२१, मि. मी. पर्यंत भिन्न भिन्न असते.

२०.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

२०.२.१. १९७१ मध्ये अकोला जिल्हाचे क्षेत्रफळ १०,५६७ चौ.की.मी. व लोकसंख्या १५,०१,४७८ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या ३,५३,३४९ (२३.५३ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या ११,४८,१२९ (७६.४७ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २६.२४ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ३४.४४ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २३.९२ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ आणि १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान २० व्या क्रमांकावर होते.

२०.२.२. अकोला जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मीटरला १४२ होती. १९६१ मध्ये ती ११२ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे अकोला तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला २०४ ते मंगळपूर तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ११० असे बरेच भिन्न होते.

२०.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२०.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—अकोला जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ६,००,१४२ (४० टक्के) कामकरी होते व ९,०१,३३६ (६० टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२०.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

(आकडे हजारात)

	(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	५८८	५६०	१,१४८ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	३१७	१८१	४९८ (४३ टक्के)
(१) शेतकरी	११३	२८	१४१
(२) शेतमजूर	१६५	१४९	३१४
(३) इतर सेवा	३९	४	४३
(ग) एकूण कामगारेतर	२७०	३८०	६५० (५७ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४३ टक्के कामकरी व ५७ टक्के कामगारेतर होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी २८ टक्के शेतकरी व ६३ टक्के शेतमजूर होते (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.१ आहे). म्हणजेच एकूण ९१ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२० टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४७ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२०.४. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील अकोला जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

(आकडे १०० हेक्टरचे)

(१) भौगोलिक क्षेत्र	१०,५६०
(२) वने	८६९
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	७२८
(४) पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र	६५३
(५) पडीत जमिनी	३३१
(६) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	७,९७९
(७) एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१०२
(८) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	८,०८१

७,९७,९०० हेक्टर पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या जवळ जवळ ७६ टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या ६० टक्के या सरासरीपेक्षा पुष्कळच जास्त असल्याचे दिसून येईल.

२०.५. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र ८६,९०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ८ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रु. १४ लाख होता.

२०.६. माती :

या जिल्ह्यातील माती ट्रॅप खडकापासून बनलेली व सुपीक आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील बहुतेक भागात, वाशीम तालुक्याच्या मध्य भागात आणि मंगरूळपीर तालुक्याच्या वायव्य भागात सुपीक काळी जमीन आहे. या उलट बाळापूर आणि अकोला या तालुक्यांच्या दक्षिणेकडील बहुतेक भागात, वाशीम तालुक्याच्या सीमेवर, मंगरूळपीर तालुक्याच्या दक्षिणेकडील भागात आणि मूर्तिजापूर तालुक्याच्या पूर्व आणि ईशान्य भागात उथळ मातीची जमीन असून तिची उत्पादनक्षमताही कमी आहे. अकोला ते आकोट रस्त्याच्या पूर्वेस पूर्णा नदीच्या दोन्ही काठावर सलाइन प्रकारच्या जमिनीचे पट्टे आहेत. पूर्वी तेथे मीठ उत्पादन करित असत.

२०.७. कृषि हवामानाचे विभाग व पिके :

२०.७.१. प्रदेश रचना, हवामान, माती व पिके यातील फरकामुळे हा जिल्हा कृषि हवामानाच्या अनेक टापूत विभागला जातो. हे टापू स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे आहेत :—

टापू अ.—सातपुड्याच्या डोंगर रांगेच्या पायथ्यालगत त्या रांगेशी समांतर असा सुमारे १३ कि. मी. रंदीचा दक्षिणेकडील लहान लहान टेकड्यांचा भाग.

टापू ब.—टापू 'अ' च्या दक्षिणेस थेट पूर्णा नदीपर्यंत पोचणारा पूर्णा खोऱ्यांचा टापू (उत्तरेकडील).

टापू क.—पूर्णा नदीच्या दक्षिणेस राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ६ पर्यंतचा पूर्णा खोऱ्यांचा टापू (दक्षिणेकडील).

टापू ड.—राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ६ च्या दक्षिणेस अकोला आणि मंगरूळपीर या तालुक्यांच्या दक्षिण सीमेपर्यंत आणि बाळापूर तालुक्याचा उत्तरेकडील अर्धा भाग सुद्धा समाविष्ट असलेला मध्य टापू. (गोदावरी आणि कृष्णा या नद्यांच्या खोऱ्यांना विभक्त करणारी अजिठा डोंगरांची रांग या टापूची दक्षिणेकडील सीमारेषा होऊ शकेल).

टापू ई.—वाशीम आणि मंगरूळपीर या तालुक्यांचे उत्तरेकडील अर्धे भाग आणि बाळापूर तालुक्याचा दक्षिणेकडील अर्धा भाग मिळून बनणारा दक्षिणेकडील टापू.

टापू फ.—टापू 'ई' च्या दक्षिणेस जिल्ह्याच्या दक्षिण सीमेपर्यंतचा अगदी दक्षिणेकडील टापू.

२०७२. मातीचा प्रकार, पर्जन्यमान, पिके इत्यादींच्या बाबतीतील वरील टापूंची विभेदक वैशिष्ट्ये पुढे दिली आहेत :—

अनुक्रमांक	टापू	मातीचा प्रकार	वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान (मि. मी. मध्ये)	स्थूल पीक पद्धती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१	सातपुड्याच्या डोंगरांच्या रांगेचे दक्षिणेकडील लहान लहान टेकड्यांचे क्षेत्र.	हलकी ते मध्यम चिक्कण माती. सरासरी खोली ३० सें.मी. ते ४५ सें.मी.	१,००० ते १,२५०	खरीप पिके, ज्वारी व कापूस. ८०० ते १,२०० हेक्टर बागायती क्षेत्रात प्रामुख्याने विड्याची पाने, संत्री, आंबे इत्यादी.
२	पूर्णा खोरे टापू (उत्तरेकडील) ••	सखोल जमीन खोली १५ सें. मी. ते २१ सें. मी.	७५० ते ८००	खरीप ज्वारी, कापूस १,००० ते २,००० हेक्टर बागायती क्षेत्रात गावरान आंबे व पपया.
३	पूर्णा खोरे टापू (दक्षिणेकडील)		वरील प्रमाणे	
४	मध्य टापू •• ••	मध्यम जमीन (चिक्कण) खोली २५ सें. मी. ते ७५ सें. मी.	८७५ ते १,०००	खरीप ज्वारी, कापूस आणि भुईमूग.
५	दक्षिण टापू •• ••	खडकावर असलेली हलकी व मध्यम माती. खोली १५ सें. मी. ते २० सें. मी.	१,००० ते १,२५०	खरीप ज्वारी, कापूस आणि भुईमूग.
६	अगदी दक्षिणेकडील टापू ••	टणक किंवा अमेद्य खडकावर असलेली मध्यम माती. खोली ४५ सें. मी. ते ९० सें. मी.	१,००० ते १,२५०	खरीप ज्वारी, भुईमूग, कापूस. रबीच्या हंगामात गव्हांनंतर उडीद, मूग यांसारख्या डाळी-सुद्धा ८०० हेक्टर बागायती क्षेत्रात गावरान आंबे.

२०७३. टापू अ—सातपुड्याचे डोंगर.—सुमारे ४०० हेक्टर क्षेत्रात दुबार पिके घेतली जातात. दुबार पिकांच्या क्षेत्रात वाढ करणे हे सर्वस्वी जलसिंचनाच्या सोयीवर अवलंबून आहे. सध्या या टापूत कोणताही जलसिंचन प्रकल्प बांधलेला नाही व भविष्यात सुद्धा अशा कोणत्याही प्रकल्पाच्या बांधकामाची शक्यता नाही. विहिरी याच जलसिंचनाचे एकमेव साधन आहेत. याबाबतीत साकल्याने विचार केल्यानंतर या टापूतील दुबार पिकांच्या क्षेत्रात वाढ करण्याची संभाव्यता अतिशय मर्यादित आहे असे वाटते. तथापि, फळबागांसारख्या बारमाही पिकांखाली असलेले या टापूतील ८० हेक्टर क्षेत्र दुबार पिकांखाली आणले जाण्याची शक्यता आहे. या प्रयोजनासाठी पाणीपुरवठ्याचे नवीन प्रत्यक्ष साधन निर्माण करण्याची आवश्यकता नाही. सध्याच्या जलसिंचनाचाच काही भाग या प्रयोजनासाठी फळबागांकडे वळवता येईल. या भागात आजवर फळबागां विशेष प्रगती करू शकल्या नाहीत. कारण फळबागा म्हणजे अतिशय जोमदार असे विस्ताराचे प्रयत्न आवश्यक असलेला एक उपक्रम आहे. आता जे ८० हेक्टर फळबागांचे क्षेत्र निर्माण करण्याचे योजले आहे ते आकोट शहराच्या ईशान्य आणि वायव्य भागाभोवती केंद्रित होईल.

२०७४. पूर्णा खोरे टापू (उत्तरेकडील) आणि पूर्णा खोरे टापू (दक्षिणेकडील).—काटेपूर्णा, मोर्णा आणि निर्गुणा प्रकल्पांमुळे लाभान्वित होणारे हे टापू आहेत. वरील तीन प्रकल्पांपैकी दोन प्रकल्प यापूर्वीच पूर्ण झाले आहेत. त्यामुळे सुमारे ८,००० हेक्टर क्षेत्र दुबार पिकांखाली आणण्याची अगदी स्पष्ट शक्यता निर्माण झाली आहे. तथापि, जमिनीतून पाण्याचा निचरा होण्याच्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करून देणे ही याबाबतीत मर्यादेचे बंधन घालणारी गोष्ट ठरू शकेल. हा भाग काळ्या मातीचा असल्याने पाण्याचा योग्य निचरा होण्याच्या सोयीच्या अभावी दुबार पिकांचे स्वप्न कदाचित साकार होणार नाही. कृषि विभागाशी विचार-विनिमय करून तयार करण्यात आलेल्या प्रकल्प अहवालात स्वीकारलेली पीकपद्धती स्थूलमानाने स्वीकार्य असावी असे सुद्धा दिसून आले.

२०७५. मध्य टापू व दक्षिण टापू.—(१) कापूस आणि खरीप ज्वारी यांचे या क्षेत्रातील विद्यमान पीकपद्धतीत वर्चस्व असले तरी भाताचे पीक काढण्याकडे असलेला कलदेखील स्पष्ट आहे. भाताचे क्षेत्र आपसुतच दुबार पिकांसाठी उपलब्ध होत असल्याने हा कल फारच स्वागताहू आहे. पिकांच्या क्रमवारीत कांद्याचा अंतर्भाव करणे सुद्धा शक्य व्हावे. भाताचे पीक यशस्वीपणे घेण्यासाठी जमिनीचा विकास करणे आवश्यक होईल.

(२) अन्नधान्य व तंतु पिकांच्या बाबतीत या क्षेत्राची विद्यमान पीक पद्धती अनुसरणे चालू ठेवले तरी बागायतीच्या विकासाला सुद्धा थोडाफार वाव आहे. नोव्हेंबर किंवा डिसेंबरपर्यंत जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध असणाऱ्या क्षेत्रात पेरू व डाळिंबे यांची वाढ फार चांगली होते. असे सुमारे ४०० हेक्टरांचे क्षेत्र वाडेगाव जवळ तसेच लोहगड आणि जावळगाव यांच्यामध्ये उपलब्ध होईल. धान्ये किंवा तंतु पिके घेण्यास अयोग्य असलेल्या पडीत जमिनी सीताफळांसाठी चांगल्या प्रकारे वापरता येतील. बागायती क्षेत्रात जी वाढ करण्याचे योजले आहे ती इतक्या नगण्य स्वरूपाची आहे की, त्यासाठी कोणताही नवीन संस्करण उद्योग मुरू करण्याची गरज बहुधा असणार नाही आणि बागायती पिकांची उत्पादने कोणत्याही प्रकारच्या संस्करणाशिवाय तशीच सहज खपतील.

२००७०६. अगदी दक्षिणेकडील टापू.—(१) ज्वारीच्या जागी पिकवावयाच्या संकरित बाजरीच्या पिकासाठी या क्षेत्रात फार चांगली संभाव्यता आहे. स्थानिक ज्वारीखालील क्षेत्रापैकी सुमारे ६० टक्के क्षेत्र ज्वारीऐवजी संकरित बाजरीच्या पिकासाठी वळवण्याचा विचार करता येईल. मागाहून बाजूस कलम बांधावयाच्या गावरान आंब्याच्या वाडीचीही या क्षेत्रात फार चांगली संभाव्यता आहे.

(२) खरीप हंगामात कापूस व ज्वारी ही येथील विद्यमान पिके आहेत. या क्षेत्रात पावसाच्या पाण्यावर भात व भुईमूग यांचे पीक घेणे मुद्दा शक्य आहे. या क्षेत्रातील विहिरींना पुरेसे पाणी असते ; त्यामुळे ऊस व केळी याखालील क्षेत्रात वाढ करणे शक्य आहे. ४०० हेक्टरांचे क्षेत्र अगोदरपासूनच उसाखाली आहे. हा टापू परभणी जिल्ह्यातील हिंगोली आणि बसमत या केळी पिकवणाऱ्या क्षेत्रांना लागून असल्यामुळे केळी पिकवणारा पट्टा म्हणून या टापूचा विकास केल्यास ते अधिक उचित होईल.

२००८. कृषि अर्थव्यवस्था व लोकसंख्या :

पिके.—अकोला जिल्ह्यातील विद्यमान पीकपद्धती पुढीलप्रमाणे आहे :—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये	पेरणीखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१९६९-७०			
१	तांदूळ	७७	०.९५
२	गहू	४५४	५.६२
३	ज्वारी	२,५३०	३१.३१
४	बाजरी	६४	०.७९
५	इतर धान्ये	१४	०.१७
एकूण—धान्ये		३,१३९	३८.८४
६	मूग	२२१	२.७३
७	छडीद	३९४	४.८८
८	हरभरा	९१	१.१३
९	तूर	३६३	४.४९
१०	इतर डाळी	४३	०.५३
एकूण—डाळी		१,११२	१३.७३
एकूण—अन्नधान्य		४,२५२	५२.६२
११	ऊस	८	०.१०
१२	मसाले इत्यादी	३८	०.४७
१३	फळे व भाज्या	२६	०.३२
१४	कापूस	३,४१९	४२.३१
१५	भुईमूग	२२५	२.७८
१६	इतर तेलबिया	९५	१.१८
एकूण—तेलबिया		३२९	३.९६
१७	इतर पिके	१९	०.२४
एकूण—पिकाखालील स्थूल क्षेत्र		८,०८१	१००.००

अन्नधान्यांच्या पिकाखाली पेरणीखालील स्थूल क्षेत्राच्या ५० टक्केपेक्षा थोडे जास्त क्षेत्र असल्याचे दिसले. धान्य पिकाखाली ३८.८४ टक्के क्षेत्र आहे तर डाळीखाली १३.७६ टक्के आहे. पेरणीखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ४२.३१ टक्के क्षेत्र कापसाच्या पिकाखाली आहे.

२०.९. धारण जमिनीचा आकार.—जिल्ह्यातील धारण जमिनीचा सरासरी आकार ४.९ हेक्टर आहे. सुमारे ३८ टक्के शेतकऱ्यांजवळ प्रत्येकी २ हेक्टरपेक्षा कमी मालकीची जमीन आहे. म्हणून या जिल्ह्याची याबाबतची परिस्थिती संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यातील स्थितीपेक्षा श्रेष्ठ आहे. महाराष्ट्र राज्यात या वर्गातील धारण जमिनी ४८ टक्के आहेत. काटेपूर्णा, मोर्णा आणि एकवुर्जी या मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पांच्या जलप्रदाय क्षेत्राच्या बाबतीत जमीनधारकांची विल्हेवारी पुढे नमूद केल्याप्रमाणे आहे :—

अनुक्रमांक	गट	प्रकल्प					
		काटेपूर्णा		मोर्णा		एकवुर्जी	
		शेतकऱ्यांची संख्या	टक्केवारी	शेतकऱ्यांची संख्या	टक्केवारी	शेतकऱ्यांची संख्या	टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	० ते ५ एकर ..	१,७१२	३८.९	४७८	३७.८	१,८२७	७५.६
२	५ ते १० एकर ..	१,१५६	२६.३	३४१	२७.०	३७९	१५.७
३	१० ते १५ एकर ..	५५०	१२.५	१७५	१३.९	१०४	४.३
४	१५ ते २० एकर ..	३२१	७.३	७८	६.२	५५	२.३
५	२० एकरापेक्षा जास्त ..	६६०	१५.०	१९१	१५.१	५०	२.१
	एकूण ..	४,३९९	१००.००	१,२६३	१००.००	२,४१५	१००.०

२०.९.२. सर्वसाधारणपणे जिल्ह्यात आणि विशेषकरून प्रकल्पांच्या जलप्रदाय क्षेत्रात प्रत्येकी ५ एकरापेक्षा अधिक धारण जमिनी धारण करणाऱ्यांची टक्केवारी बरीच मोठी असल्याचे बरील माहितीवरून कळते. जिल्ह्यातील कृषि विकासामाच्या गतीशी या गोष्टीचा सरळ संबंध पोचतो.

२०.१०. पिकांखालील क्षेत्र :

१९६९-७० मध्ये कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या (बैल व रेडे) प्रत्येक जोडीमागे पिकांखालील स्थूल क्षेत्र १९६६ मध्ये ७.२४ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत ही आकडेवारी ५.७५ हेक्टर आहे.

२०.११. पिकांखालील क्षेत्रांसंबंधी सुधारणा :

२०.११.१. जिल्ह्यातील १९,७१६ हेक्टर क्षेत्राला सध्या मध्यम प्रकल्पापासून प्रवाह जलसिंचन उपलब्ध आहे. काटेपूर्णा, मोर्णा, एकवुर्जी, गिरोली आणि मोटसावंगा या प्रकल्पांपासून हे जलसिंचन उपलब्ध होते. संपूर्ण जलसिंचन क्षमतेचा पुरेपुर वापर अद्याप करण्यात येत नाही. तथापि संपूर्ण क्षमतेचा वापर शक्य तेवढ्या जलद करण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहेत. लहान पाट-बंधाऱ्यांच्या बाबतीत सांगावयाचे तर २१७ हेक्टर क्षेत्राचे जलसिंचन करणारे एकूण २१ बंधारे आहेत आणि ७,१९१ विहिरीद्वारे ९,०९५ हेक्टर क्षेत्राला पाणी मिळते.

याव्यतिरिक्त वापरात नसलेल्या ४,७९० विहिरी आहेत. या विहिरी का वापरात आणल्या जात नाहीत त्याची कारणे शोधून या विहिरी पुन्हा वापरण्यायोग्य होण्यासाठी आवश्यक उपाय योजले पाहिजेत. तसेच सध्या असलेल्या २१ बंधाऱ्यांच्या पूर्ण सिंचन क्षमतेचा पुरेपुर उपयोग करून घेणे शक्य होण्याच्या दृष्टीने त्यांची योग्य ती दुरुस्तीसुद्धा करावी लागेल. या सर्व उपायांद्वारे या जिल्ह्यातील ओलिताखालील एकूण क्षेत्र ३७,००० हेक्टरपेक्षा किंचित अधिक एवढे वाढवणे शक्य होईल अशी अपेक्षा आहे.

२०.११.२. सुमारे ३१ टक्के क्षेत्र ज्वारीखाली आणि ४२ टक्के क्षेत्र कापमाखाली असल्याचे विद्यमान पीकपद्धतीवरून दिसते. कपाशीच्या रोपांची मुळे खोलवर जातात त्यामुळे पाऊस कमी पडला तरी सर्वसाधारणपणे नुकसान होण्याचा धोका नसतो. परंतु सप्टेंबरच्या दुसऱ्या किंवा ऑक्टोबरच्या पहिल्या पंधरवाड्यात पाऊस कमी पडल्यास ज्वारीच्या पिकाचे मात्र नुकसान होते. ज्वारीखाली असलेले विशाल एकरी क्षेत्र आणि त्या पिकाबाबत असलेला संभाव्य धोका लक्षात घेता, ज्वारीच्या स्थानिक जातीऐवजी संकरित जातीचा वापर करणे आवश्यक आहे. संकरित जातीची पिके लवकर तयार होतात त्यामुळे हंगामात पुढे-उशिरा अर्षणाची स्थिती उद्भवली तरी त्यामुळे पिकाचे नुकसान होणार नाही.

२०.११.३. हलक्या जमिनीत पेरलेल्या ज्वारीपासून भरपूर पीक येत नाही इतकेच नव्हे तर पाऊस पुरेसा न झाल्यास पुष्कळदा अजिबात पीक येत नाही. अशा जमिनीत ज्वारीऐवजी बाजरी किंवा सूर्यफूल यांची लागवड करणे उचित होईल. वस्तुतः सूर्यफूलाची पेरणी केल्यास आर्थिक परिस्थित सुधारणा होण्यास हमखास हातभार लागेल, कारण सूर्यफूल हे तेजवियांचे पीक आहे.

२०.११.४. गेल्या सहा वर्षांच्या अवधीत भुईमुगाच्या पिकाचा हासच होत असल्याचे दिसते. हे पीक जसे खर्चाचे आहे तसेच त्याला अवर्षणाची भीतीही असते. म्हणून या पिकाऐवजी सूर्यफूलाचे पीक घेणे इष्ट होईल.

२०.१२. उद्योग :

१९७० साली अकोला जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने १०८ होते त्यापैकी ६ कारखाने बंद झाले होते. चालू कारखान्यांपैकी ८२ कारखाने कारखाने विभागाला विवरणे सादर करीत होते तर २० कारखाने अशी विवरणे सादर करीत नव्हते. ८२ कारखान्यांत काम करीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या ६,९३५ होती त्यापैकी ५,५५१ पुरुष होते आणि १,३८४ स्त्रिया होत्या

इतर २० कारखान्यांत ४५३ व्यक्ती काम करीत होत्या. या कारखान्यांत कापूस जिनिंग व दाबणीचे (५६), संकीर्ण अन्नपदार्थांचे उत्पादन करणारे (२३), धान्य गिरण्या (६), साखर कारखाना व शुद्धी कारखाना (१), कापड गिरण्या (४) व बाकीचे संकीर्ण प्रकारची उत्पादने काढणारे कारखाने होते. दोन मोठ्या कापड गिरण्यांत २.४७८ व्यक्ती कामावर होत्या. १९६६ साली नोंदणी झालेल्या ८५ कारखान्यांचे उत्पादक भांडवल रु. २.३३ कोटी होते व ५.१२१ व्यक्ती त्यांत काम करीत होत्या व त्यांचे स्थूल उत्पादन सुमारे रु. १४.०५ कोटी होते.

२०.१३. वीज:

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १४८९ गावांपैकी ४.५१ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४८८ गावांना आणि २.६३ लाख लोकसंख्या असलेल्या ९ शहरांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. १९६६ मधील गणने प्रमाणे जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व तेल एजिने यांची संख्या अनुक्रमे २,१३५ आणि १,४०३ अशी होती.

२०.१४. दळणवळण:

३१ मार्च १९७१ रोजी अकोला जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी ३५४ कि. मी. होती. त्यापैकी ८३ कि. मी. ब्रॉडगेज मार्ग होता तर २७१ कि. मी. मीटरगेज आणि ५७ कि. मी. नॅरोगेज मार्ग होता. रस्त्यांची एकूण लांबी १,७६५ कि. मी. होती त्यापैकी ८०८ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या नियंत्रणाखाली होता तर ९५७ कि. मी. लांबीचा जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली होता. जिल्ह्यात सर्वसाधारणपणे रस्त्यांचाच दळणवळणासाठी अधिक उपयोग होत असतो.

२०.१५. पतपुरवठा:

१९७०-७१ यावर्षी एकूण १,२८२ सहकारी संस्था होत्या. त्यात ८३५ कृषि पतसंस्था, १६२ कृषि बिगर पतसंस्था, ४५ कृषीतर पतसंस्था आणि २४० कृषीतर बिगरपतसंस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी दिलेल्या, वसूल केलेल्या, येणे असलेल्या, थकलेल्या कर्जाच्या रकमा इ. पुढील तक्त्यात दर्शविल्या आहेत :—

संस्थांची संख्या	८३३
सभासदांची संख्या	१,१९,०००
			रुपये (लाख)
भागभांडवल	१८८.९३
राखीव	३५.९७
खेळते भांडवल	७०२.६३
दिलेली कर्जे	३८९.३६
वसूल केलेली कर्जे	२२३.०५
येणे असलेली कर्जे	६२०.८४
थकबाकी	२३६.०९

थकबाकी रु. २३६.०९ लाख म्हणजे त्या वर्षी दिलेल्या कर्जाच्या रकमेच्या जवळजवळ ६१ टक्के होती आणि येणे असलेली रक्कम ६२०.८४ लाख म्हणजे दिलेल्या कर्जाच्या रकमेच्या जवळजवळ १६० टक्के होती.

दिनांक १ एप्रिल १९७२ रोजी असलेली सर्वसाधारण तगाईपैकी बाकी रक्कम सुमारे रु. १४९.४८ लाख होती.

२०.१६. भूजलाची उपलब्धता:

अकोला जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :—

नुक्रममांक	तालुका	तालुका ज्या उप-खोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उप-खोऱ्यांची नावे	पावसाने दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यांमध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यांमध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर फूट यांप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	आकोट	.. पूता *	.. ८१,७५५	२०,०७९	६१,६७६	३,७७७
२	बाळापूर	.. पूता	.. ६७,५४७	११,५६२	५५,९८५	३,४२८
३	अकोला	.. पूता	.. १,००,२८२	११,८०६	८८,४७६	५,४१८
४	मूर्तिजापूर	.. पूता, पैन, वर्धा.	.. ५७,४५५	१०,२३९	४७,२१६	२,८९१
५	मंगरूळपूर	.. पूता, पैन, पूगो.	.. ८६,२१६	१२,९५६	७३,२६०	४,४८६
६	वाशीम	.. पूता, पैन	.. १,६९,९२७	२३,१८४	१,४६,७४३	८,९८२
		एकूण	.. ५,६३,१८२	८९,८२६	४,७३,३५६	२३,९८२

टीप.—पूता=पूर्णा (तापी) उपखोरे, पैन=पैनगंगा उपखोरे, पूगो=पूर्णा-गोदावरी उपखोरे, वर्धा=वर्धा उपखोरे.

१. या तालुक्याच्या वर्धा उपखोऱ्याच्या क्षेत्रातील ९४ गावांची भूजलाची अत्यल्प उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

२०.१७. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे:

२०.१७.१. कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत येत असून येथील जमीन सुपीक आहे. हा जिल्हा बहुतेक सपाट असून उंच सखल भाग रूंद व किरकोळ आहेत. कापूस व ज्वारी ही जिल्ह्यातील मुख्य पिके आहेत. हा प्रामुख्याने खरीप जिल्हा आहे. जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान ७५० मि. मी. ते ८०० मि. मी. आहे.

२०.१७.२. पारदासानी समिती व पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोवांनीही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षण-प्रवण असल्याचे मानले नाही. आम्ही त्यांच्याशी सहमत आहो.

प्रकरण २१

अमरावती जिल्हा

पारखंभूमि

२१.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२१.१.१. अमरावती जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश २०°३२' आणि २१°४६' आणि पूर्व रेखांश ७६°२७' आणि ७८°२७' या दरम्यान आहे. उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस वर्धा जिल्हा दक्षिणेस अकोला व यवतमाळ हे जिल्हे आणि पश्चिमेस बुलढाणा जिल्हा अशा या जिल्ह्याच्या सीमा आहेत.

२१.१.२. अमरावती, दर्यापूर, अचलपूर, मोर्शी, चांदूर व मेळघाट असे या जिल्ह्याचे ६ तालुके आहेत. मेळघाट तालुक्याचा अपवाद वगळता या जिल्ह्याचा बहुतेक भू-प्रदेश सपाट आहे. सातपुड्याच्या काही विस्तारलेल्या रांगांना मेळघाट हे नाव मिळाले आहे. सातपुडा रांगेचाच एक भाग असलेल्या गाविलगड डोंगराची सुखात पूर्णा व मध्य प्रदेशातील निमाड जिल्ह्यातील तापी या नद्यांच्या संगमाजवळ होते व त्याची सरासरी उंची १,००० मीटर असून तापीच्या काठालगतच्या पायथ्याच्या डोंगराची मध्य उंची ५०० मीटर आहे.

२१.१.३. डोंगरांची दुसरी एकुलती एक रांग म्हणजे ट्रॅप खडकांच्या डोंगरांची एक बसकट रांग. या खडकांची काही प्रमाणात झीज होऊन चिवकण माती बनलेली आहे. या रांगेस अमरावती शहराच्या जवळ सुखात होते व पुढे ती पूर्वेस चांदूर रेलवे स्थानकाच्या पलीकडेपर्यंत पसरली आहे. तिची सरासरी उंची ५० ते १०० मीटर पर्यंत आहे.

२१.१.४. सखल सपाटीचा प्रदेश आणि डोंगराळ भाग असे या जिल्ह्याचे दोन भाग पडले आहेत. मोर्शी, चांदूर, दर्यापूर, अमरावती आणि अचलपूर हे तालुके सखल सपाटीच्या प्रदेशात आहेत तर गाविलगड म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सातपुड्याच्या डोंगरांनी बनलेला भाग व मेळघाट तालुका यांचा समावेश डोंगराळ भागात होतो. सपाट प्रदेश चार नद्यांच्या खोऱ्यामुळे बनलेला असून पूर्णा ही त्यातील सर्वात महत्त्वाची नदी आहे. तापी नदी ही या जिल्ह्याच्या वायव्य सरहद्दीवरून वाहते तर वर्धा पूर्वेसीमेवरून वाहते. पूर्णा नदी जिल्ह्याच्या मध्यातून वाहते. तापी आणि पूर्णा या नद्यांना चार निरनिराळ्या उपनद्यांचे पाणी मिळते.

२१.१.५. या जिल्ह्याचे हवामान कोरडे व विषम आहे. हिवाळा फार कडक असतो तसेच उन्हाळ्यामुद्धा अतिशय कडक असतो. या जिल्ह्यात पाऊस बेताचा पडतो व जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत येतो.

२१.१.६. १९६७ साली कमाल मध्य तपमान मे महिन्यात ४२.६° सें. होते. तर जानेवारी महिन्यात वर्षातील किमान मध्य तपमान १५.७° सें. ग्रे. होते.

२१.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१९७१ मध्ये अमरावती जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १२,२१० चौ. कि. मी. व लोकसंख्या १५,४१,२०९ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या ४,२४,६८३ (२७.५६ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या ११,१६,५२६ (७२.४४ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २५.०२ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ३१.८१ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २२.६२ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ आणि १९६१ यादोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान १७ व्या क्रमांकावर होते.

२१.२.२. अमरावती जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १२६ होती. १९६१ मध्ये ती १०१ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका निहाय आकडे अमरावती तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला २२१ ते मेळघाट तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला २७ असे बरेच भिन्न होते.

२१.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२१.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१.—अमरावती जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ५,९२,९०७ (३८.५ टक्के) कामकरी होते व ९,४८,३०२ (६१.५ टक्के) कामगार रेतार होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२१.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

(१)	तक्ता			(आकडे हजारात)
	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)	
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	५७५	५४२	१,११७	(१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	३१०	१५७	४६७	(४२ टक्के) (१०० टक्के).
(१) शेतकरी	१०० (८८ टक्के)	१४ (१२ टक्के)	११४ (२४ टक्के).	

तक्ता पुढे—चालू

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(२) शेतमजूर	१६९ (५५ टक्के)	१३८ (४५ टक्के)	३०७ (६६ टक्के)
(३) इतर सेवा	४१	५	४६ (१० टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	२६५	३८५	६५० (५८ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४२ टक्के कामकरी व ५८ टक्के काम न करणारे होते, हे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी २४ टक्के शेतकरी व ६६ टक्के शेतमजूर होते. (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.१ आहे) म्हणजेच एकूण ९० टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१२ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४५ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२१.४. जमिनीचा वापर:

१९६९-७० मधील अमरावती जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे:—

(आकडे १०० हेक्टरचे)

(१) भौगोलिक क्षेत्र	१२,२१७
(२) वने	३,३५१
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४९९
(४) पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवडी खाली न आणलेले इतर क्षेत्र	९२६
(५) पडीत जमिनी	२९१
(६) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	७,१४९
(७) एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१७
(८) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	७,१६६

७,१४,९०० हेक्टर एवढे पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ५९ टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या ६० टक्के या सरासरीपेक्षा थोडेसे कमी असल्याचे दिसून येईल.

२१.५. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीके अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र ३,३५,०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २७.४ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वनमहसूल सुमारे रुपये १.८४ लाख होता.

२१.६. माती:

कापसाची काळी सुपीक व गाळाची जमीन अमरावती जिल्ह्यात भरपूर आहे. पूर्णा, वाण आणि वर्धा यांच्या खोऱ्यातील भू-प्रदेश सर्वात जास्त सुपीक आहे. संपूर्ण मेळघाट तालुका डोंगराळ असून त्या भागात दाट अरण्ये आहेत. येथील माती सर्वमाधारणपणे सुपीक नसून ती तरी नद्यांच्या खोऱ्यांच्या काही भागात चांगल्या सुपीक मातीचे पट्टे आढळतात. अशा ठिकाणी वहुदा खरीप पिके घेण्यात येतात. या जिल्ह्यातील माती मूळात डेक्कन ट्रॅप या खडकापासून बनलेली आहे व ठिकठिकाणच्या मातीच्या प्रतीत बरीच तफावत असल्याचे दिसून येते. पूर्णा आणि वर्धा या नद्यांच्या दोन्ही काठांनी सखोल गाळाची जमीन आढळते. तपकिरी रंगाची उथळ माती डोंगरांच्या पायथ्याशी आढळते तर अधिक उंच पातळीवर बरड आणि मुरमाड या स्थानिक नावानी ओळखली जाणारी तांबूस, तपकिरी आणि जाड्याभरड्या प्रकारची माती आढळते.

२१.७. कृषि हवांमनाचा टापू:

२१.७.१. यापूर्वीच सांगितले त्याप्रमाणे या जिल्ह्याचे स्पष्टपणे दोन उपविभाग पडतात. उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेश (मेळघाट) आणि सगळीच प्रदेश. प्रदेश रचना, पर्जन्यमान आणि माती यांबाबत भिन्नता असलेल्या आणखी पाच टापूंमध्ये या जिल्ह्याची विभागणी करण्यात आली आहे. त्यापैकी प्रत्येक टापूचे संक्षिप्त वर्णन पुढे दिले आहे:—

२१.७.२. टापू १:—संपूर्ण मेळघाट तालुका यात अंतर्भूत आहे. हा प्रदेश डोंगराळ आहे व त्यात अथून मधून मध्यम काळ्या मातीचे पट्टे विखुरलेले आढळतात. येथील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १२०० मि. मी. आहे. हा प्रामुख्याने वन्य जमाती राहत असलेला वन प्रदेश आहे. कोदो आणि कुटकी यांसारखी कनिष्ठ प्रतीचे तृणधान्येही या टापूतील प्रमुख पिके असून ती कपास, ज्वारी, तांदूळ व गहू ही पिके सुद्धा थोड्याफार प्रमाणात घेतली जातात. खरीप बटाट्यांचा प्रयोग या प्रदेशात करता येण्यासारखा आहे. जलसिबनाची क्षमता फारच मर्यादित आहे.

२१.७.३. टापू २:—जिल्ह्याच्या वायव्य सीमेकडून ईशान्य सीमेकडे जाणारी विचोळी पट्टी या टापूत अंतर्भूत असून सातपुड्याच्या डोंगरांच्या पायथ्याजवळील दर्यापूर, अचलपूर आणि मोशी या तालुक्यांचा त्यात समावेश होतो. कपास आणि ज्वारी ही येथील प्रमुख पिके आहेत.

२१.७.४. टापू ३.—टापू २ च्या दक्षिणेस हा टापू असून त्यामध्ये मोर्शी तालुक्याचा वर्धा नदीच्या पश्चिमेकडील पूर्वेस अचलपूर-मोर्शी रस्त्याच्या दक्षिणेपर्यंत, पसरलेला भाग, आहे. अमरावती तालुक्याचा पेंढी नदीच्या पूर्वेकडील नांदगाव-खडेश्वर पर्यंतचा भाग आणि वर्धा नदीच्या खोऱ्यांच्या पूर्वेकडील चांदूर तालुक्याचा भाग यांचा अंतर्भाव होतो. संत्री, केळी आणि विड्यांची पाने यांसाठी हा प्रदेश प्रसिद्ध आहे. कापूस, ज्वारी व भुईमूग ही या टापूतील प्रमुख पिके आहेत.

२१.७.५. टापू ४.—वर्धेचे खोरे.—येथील माती जड, सखोल आणि काळी आहे. परंतु ती सलाईन प्रकारची नाही. मोर्शी तालुक्याची पूर्वे सीमा आणि चांदूर तालुक्याची नैऋत्य सीमा यांना लागून असलेली चिंचोळी पट्टी या टापूत अंतर्भूत आहे. कापूस आणि ज्वारी ही येथील प्रमुख पिके आहेत.

२१.७.६. टापू ५.—सखोल व सुपीक काळ्या मातीची जमीन हे या टापूचे वैशिष्ट्य असून, दर्यापूर, अचलपूरचा दक्षिणेकडील भाग, मोर्शी तालुक्याचे रयपूर मंडल आणि पेंढी नदीच्या पूर्वेकडील अमरावती तालुक्याचा भाग यांचा अंतर्भाव यांमध्ये होतो. येथील माती सलाईन प्रकारची व जलसिंचनास अयोग्य असल्याचे कळविण्यात आले आहे. कापूस, ज्वारी आणि गहू ही येथील प्रमुख पिके आहेत. जलसिंचनासाठी हा प्रदेश अयोग्य असल्याचे मानण्यात येते.

२१.८. पिके:

२१.८.१. निरनिराळ्या पिकांखाली असलेल्या जमिनीच्या प्रकारानुसार पिकांबाबतची माहिती प्रस्तुत करण्यात आली आहे. माती व हवामानविषयक परिस्थिती यांच्याशी सामंजस्य असलेली पिके, थ्रमाचा वापर, जमिनीची सुपीकता टिकवणे, शेतकऱ्यांने केलेली पिकांची निवड, आणि शेवटी शेतीच्या व्यवसायात अंगभूत असलेली जोखीम व अनिश्चिन्नता यांविषय स्वतःची खात्री करून घेण्याविषयीची शेतकऱ्याला वाटत असलेली काळजी यांसंबंधीची माहिती यात प्रतिबिंबित होते. विद्यमान पीक पद्धतीत करावयाचा बदल हा वरील घटकात होणाऱ्या बदलावर अवलंबून आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यास सुद्धा पीक पद्धतीवर परिणाम होईल.

२१.८.२. अमरावती जिल्ह्यातील विद्यमान (१९६९-७०) पीकपद्धती पुढे दिली आहे:—

अनु- क्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये (३)	पेरणीखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	११५	१.६
२	गहू	३४८	४.९
३	खरीप ज्वारी	१,७६४	२४.६
४	बाजरी	७६	१.१
५	इतर धान्ये	५८	०.८
	एकूण—धान्ये	२,३६१	३३.०
६	तूर	३८३	५.३
७	मूग	१०१	१.४
८	हरभरा	५१	०.७
९	इतर डाळी	८२	१.३
	एकूण—डाळी	६२६	८.७
	एकूण—अन्नधान्ये	२,९८७	४१.७
१०	ऊस	२	..
११	फळे व भाज्या	६९	१.०
१२	कापूस	३,६५३	५१.०
१३	भुईमूग	२७०	३.८
१४	इतर तेल बिया	८६	१.२
	एकूण—तेलबिया	३५६	५.०
१५	मसाले इत्यादी	७६	१.१
१६	एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	७,१६६	१.००
१७	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी करण्यात येणारे क्षेत्र	१७	..
१८	पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्र	७,१४९	..

२१.८.३. अन्नधान्यांच्या पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या फक्त ४१.७ टक्के क्षेत्र असल्याचे ध्यानात घेईल. अन्नधान्यांमध्येही एकट्या ज्वारीनेच पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या २४.६ टक्के क्षेत्र व्यापले आहे. डाळीच्या पिकांखाली ८.७ टक्के क्षेत्र आहे. क्षेत्रा-क्षेत्राच्या दृष्टीने विचार करता कापूस हे सर्वात जास्त महत्वाचे पीक आहे. पिकांखालील स्थूल क्षेत्राच्या ५१.० टक्के क्षेत्र कापसा-खाली आहे. पेरणीखालील स्थूल क्षेत्राच्या ५.० टक्के क्षेत्र तेलबियांखाली आहे. विदर्भाच्या चार जिल्ह्यांपैकी फळे व भाजीपाला याखाली सर्वात जास्त क्षेत्र अमरावती जिल्ह्यातच आहे. मोर्शी तालुका निव्वुदगीय पळ्यांच्या बागांकरिता, दर्यापूर तालुक्यातील अंजनगाव विड्यांच्या पानांकरिता आणि पाथरोट भाग मिरच्याकरिता प्रसिद्ध आहे.

२१.८.४. कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ७.६ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

२१.९ उद्योग:

१९७० साली अमरावती जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ९९ होते. त्यांपैकी ११ कारखाने बंद झाले होते. चालू कार-खान्यांपैकी ६९ कारखाने कारखाने विभागाला विवरणे सादर करीत होते. त्या कारखान्यात एकूण ६,७०९ व्यक्ती कामावर होत्या. इतर १९ कारखान्यात ३७३ व्यक्ती कामावर होत्या. नोंदणी झालेल्या कारखान्यात ३९ कारखाने कापूस जिनिंग व दावणीचे, २८ कारखाने धान्य गिरणीची उत्पादने काढणारे व बाकीचे संकीर्ण स्वरूपाचे होते.

२१.१०. वीज:

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,६३७ गावांपैकी ६.२२ लाख लोकसंख्या असलेल्या ७१५ गावांना विद्युत् शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी ४.४२ लाख लोकसंख्या असलेली ३९८ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल एजिने यांची संख्या अनुक्रमे ४,५१६ आणि १,१५८ होती.

२१.११. दळणवळण:

अमरावती जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी १९५ कि. मी. असून त्यापैकी ९२ कि. मी. ब्रॉडगेज मार्ग आहे आणि ३९ कि. मी. मीटर गेज मार्ग आहे व ६४ कि. मी. नॅरोगेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १,९४४ कि. मी. असून त्यापैकी ७३५ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीत तर १,२०९ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील आहे.

२१.१२. पतपुरवठा:

अमरावती जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,२३५ होती. त्यापैकी ७१५ कृषि पत संस्था, ७९ कृषि पत संस्था, १४० कृषि बिगरपत संस्था आणि ३०१ कृषि पत बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची रिश्ती पुढील प्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	७१३
सभासदांची संख्या	१,०८,५८१
					(रुपये लाखात)
भाग भांडवल	१७३.१२
राखीव आणि इतर निधी	३५.३५
खेळते भांडवल	८६१.९०
दिलेली कर्जे	५८८.४०
वसूल केलेली कर्जे	३५१.२३
येणे असलेली कर्जे	६५१.८१
थकबाकी	२३५.६२

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ साली १२ संस्था होत्या व १६,५५२ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. १९६९-७० व १९७०-७१ या दोन वर्षांत दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे रुपये १३५.०७ लाख व रुपये ८१.३५ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२१.१३ भूजलाची उपलब्धता:

अमरावती जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :—

अनुक्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे सरासरी पाणी, एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीमधून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी, एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)		
१	मोर्शी	..	पूता, वर्धा	..	९८,६१४	६३,६३८	३४,९७६	२,१४२
२	चांदूर रेल्वे	..	वर्धा	..	१,०२,७९५	२४,११२	७८,५८३	४,८१२
३	अमरावती	..	पूता, वर्धा	..	१,२९,६२१	४३,५८४	८६,०३७	६,२६८
४	दर्यापूर	..	पूता	..	७७,८८६	९,१७१	६८,७१५	४,२०८
५	अचलपूर	..	पूता	..	६८,९३३	२९,७७१	३९,१६२	२,३९८
६	मेळघाट	..	पूता	..	१६,५७९	२९०	१६,२८९	९,९७५
			एकूण	..	४,९४,४२८	१,७०,६६६	३,२३,७६२	२८,८०३

टीप :—पूता—पूर्णा (तापी) उपखोरे, वर्धा—वर्धा उपखोरे.

२१.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत मोडतो. जिल्ह्यातील जमीन सपाटीच्या प्रदेशातील काळी कापसाची जमीन म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सुपीक सखोल चिक्रण मातीपासून पठारी व सातपुड्याच्या डोंगराळ भागातील पातळ तांबड्या मातीपर्यंत भिन्न भिन्न प्रकारची आहे. पूर्णा, वाण आणि वर्धा या नद्यांच्या खोऱ्यातील जमीन सर्वात जास्त सुपीक आहे. या जिल्ह्याचे अमरावती, मोर्शी, चांदूर, दर्यापूर, अचलपूर आणि मेळघाट हे सहा तालुके आहेत. पर्जन्यमान, आणेवारी, १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षातील टंचाईची घोषणा यासंबंधीची आधारसामग्री विचारात घेऊन पारदासानी समितीने या जिल्ह्याचा कोणताच भाग अवर्षण प्रवण असल्याचे मानले नाही. पाटबंधारे आयोग (१९७२) ने सुद्धा या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नाही. आम्ही या मताशी सहमत आहोत.

प्रकरण २२

वर्धा जिल्हा

पार्वभूमि

२२.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२२.१.१. वर्धा जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश २०° १८' आणि २१° २१' आणि पूर्वे रेखांश ७०° ३०' आणि ७९° १५' या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस व पूर्वेस नागपूर जिल्हा, दक्षिणेस चंद्रपूर व यवतमाळ हे जिल्हे आणि पश्चिमेस अमरावती जिल्हा अशा याच्या सीमा आहेत. प्रशासनाच्या सोयीसाठी या जिल्ह्याची विभागणी चार तालुक्यात करण्यात आली आहे. वर्धा तालुक्याच्या ईशान्य भागापलीकडील संबंध आर्वी तालुका डोंगराळ आहे. बाकीचा प्रदेश उंच सखल पण मैदानी आहे. वर्धा तालुक्याच्या दक्षिणेकडील अर्ध्या भागातील आणि संपूर्ण हिंगणघाट तालुक्यातील जमीन सुपीक आहे. या सुपीक जमिनीचे लांबच लांब पट्टे विशेषतः वर्धा नदीच्या दोंगरी काठाने पसरले आहेत. वर्धा नदी या जिल्ह्याची पश्चिमेकडील सीमा आहे. वाण आणि तिच्या उपनद्या या वर्धेला येऊन मिळणाऱ्या इतर नद्या आहेत.

२२.१.२. या जिल्ह्याचे हवामान नागपूर जिल्ह्यापेक्षा काहीसे थंड आहे. उन्हाळा व हिवाळा हे दोन्ही मोसम कडक असतात. स्थूल मानाने फेब्रुवारी महिन्याच्या मध्यास उन्हाळा सुरू होतो व तो जूनच्या मध्यापर्यंत किंवा पावसाळा सुरू होईपर्यंत राहतो हिवाळा सर्वसाधारणपणे नोव्हेंबरच्या सुमारास सुरू होतो व फेब्रुवारीच्या मध्यास संपतो. तरीही फेब्रुवारी महिन्यात रात्री बरीच थंडी असते.

२२.१.३. या जिल्ह्यात बहुतेक पाऊस नैऋत्येकडील मोसमी वाऱ्यापासून पडतो. पावसाला फेब्रुवारीच्या मध्यास साधारणपणे सुरुवात होते व तो ऑक्टोबर पर्यंत टिकून राहतो. पावसाळाच्या महिन्यात सर्वात जास्त पाऊस जुलै महिन्यात पडतो. उत्तरेकडून दक्षिणेकडे पावसाचे प्रमाण कमी कमी होत जाते.

२२.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

२२.२.१. १९७१ मध्ये वर्धा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ६,३०७ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या ७,७९,५६२ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १,९१,१०२ (२४.५ टक्के) होती व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या ५,५८,४६० (७५.५ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोक संख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २२.९१ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २७.३९ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २१.५१ टक्के होती. राज्यातील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ व १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान २६ व्या क्रमांकाचे होते.

२२.२.२. वर्धा जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १२४ होती. १९६१ मध्ये ती १०१ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे वर्धा तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १६९ ते आर्वी तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ९४ याप्रमाणे बरेच भिन्न होते.

२२.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२२.३.१. एकूण लोकसंख्या, १९७१.—वर्धा जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ३,०४,८३५ (३९ टक्के) कामकरी होते व ४,७४,७२७ (६१ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२२.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिले आहे :—

(आकडे हजारत)

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	३००	२८८	५८८ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	१६३	८९	२५३ (४३ टक्के)
(१) शेतकरी	६१	१२	७३
(२) शेतमजूर	७३	७५	१४८
(३) इतर सेवा	२९	२	३१
(ग) एकूण कामगारेतर	१३७	१९९	३३६ (५७ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४३ टक्के कामकरी व ५७ टक्के काम न करणारे होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी २९ टक्के शेतकरी व ५९ टक्के शेतमजूर होते. (याबाबतीत राज्याची सरासरी अनुक्रमे ४७.५ टक्के आणि ३८.१ टक्के म्हणजे एकूण ८८ टक्के अशी आहे). एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१६ टक्के) शेत मजुरांमध्ये बरेच जास्त (५१ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

ग्रामीण लोकसंख्येपैकी सुमारे १.६ टक्के लोक पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी उद्योग करीत होते तर सुमारे ४ टक्के लोक संस्करण इत्यादीच्या उद्योगात होते; सुमारे १ टक्का लोक व्यापार उदीम व सुमारे ०.३ टक्के परिवहन व दळणवळण या व्यवसायात होते.

२२.४. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील वर्धा जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

(आकडे १०० हेक्टरचे)

(१) भौगोलिक क्षेत्र	६,२८९
(२) वने	६६८
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४३०
(४) पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र	७९७
(५) पडीत जमिनी	९८
(६) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	४,२९७
(७) एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	६१
(८) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	४,३५८

४,२९,७०० हेक्टर एवढे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ६८ टक्के एवढे म्हणजे ६० टक्के या राज्य सरासरीपेक्षा अधिक असल्याचे दिसून येईल.

२२.५. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पिक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र ६६,८०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या जेमतेम १०.६ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे.

१९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रुपये २७.५७ लाख होता.

२२.६. माती :

काळी कापसाची जमीन ही या जिल्ह्यातील प्रमुख जमीन आहे. वर्धा नदीच्या पूर्व किनाऱ्याजवळील आणि हिंगणघाट व वर्धा या तालुक्यातील जमीन सखोल व अतिशय सुपीक आहे. आर्वी आणि वर्धा या तालुक्यांच्या काही डोंगराळ भागात बरड आणि मुरमाड या स्थानिक नावाने ओळखली जाणारी हलकी व जाड्याभरड्या प्रतीची मातीसुद्धा आढळते. आर्वी तालुक्याच्या उत्तरे-कडील सपाटीचा प्रदेश हा या जिल्ह्यातील सर्वात जास्त सुपीक भाग आहे. डोंगर आणि वर्धा नदी या मध्ये असलेली जमिनीची पट्टी या भागात येते. येथील माती डोंगरांचा झिजलेला भाग साचून तयार झालेली असून तिची उत्पादन क्षमता फार उच्च आहे. कापसाच्या पिकासाठी ही जमीन अत्युत्कृष्ट आहे. वर्धा आणि हिंगणघाट या तालुक्यातील सपाट प्रदेशातील जमिनीवर बॅसाल्टिक खडकां-वर सुपीक काळ्या किंवा तपकिरी मातीचा निरनिराळ्या खोलीचा थर असला तरी सुपीकतेच्या बाबतीत तो भाग फारसा प्रसिद्ध नाही. बॅसाल्ट खडकांची झीज व काही वनस्पतिजन्य द्रव्य मिळून काळी कापसाची जमीन तयार झाली असल्याचे मानण्यात येते. मातीचे प्रकार सर्वसाधारणपणे संमिश्र स्वरूपाचे असल्याचे आढळत असून त्यात कल्केरिअस तुफा किंवा 'कंकरी' असल्याचे आढळून येते. जिल्ह्यात आढळणाऱ्या मातीच्या प्रकारांना काळी १, काळी २, मोरंड आणि खर्डी-बर्डी अशी नावे आहेत. जिल्ह्याच्या क्षेत्रापैकी ८४ टक्के क्षेत्रात काळी जमीन आहे.

२२.७. पाटबंधारे :

२२.७.१. या जिल्ह्यातील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र ४.३० लाख हेक्टर आहे. तर पाटबंधाऱ्याखालील निव्वळ क्षेत्र ९,११६ हेक्टर आहे. पाटबंधाऱ्याखालील क्षेत्राची पेरणी खालील निव्वळ क्षेत्राशी टक्केवारी २.१ आहे. विहिरी हे जलसिंचनाचे प्रमुख साधन असून जलसिंचित क्षेत्रापैकी ९२ टक्के क्षेत्राचे जलसिंचन विहिरीपासून होते.—

२२.७.२. वर्धा तालुक्यातील बोरी गावाजवळचा बोर नदी प्रकल्प जून १९६९ मध्ये पूर्ण करण्यात आला. या प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ३५,६१४ हेक्टर आहे. १९६९-७० साली या प्रकल्पाने बारमाही २८ हेक्टर व हंगामी १,७०९ हेक्टर एवढ्या क्षेत्राचे जलसिंचन करण्यात आले. डोंगरगाव तलाव हा रुपये ३७.८८ लाख खर्चाचा आणखी एक प्रकल्प जून १९७१ मध्ये पूर्ण करण्यात आला असून तो ८२२ हेक्टर क्षेत्राचे जलसिंचन करू शकतो.

२२.८. पिके:

२२.८.१. खरीप ज्वारी, डाळी व गहू ही अन्नपिके आणि कापूस व तेलबिया ही नगदी पिके या प्रमुख पिकांच्या आधारेच मुख्यतः या जिल्ह्यातील पिकांवावतची माहिती प्रस्तुत केली आहे. पिकांखालील एकूण क्षेत्रापैकी सुमारे ४१ टक्के क्षेत्र ज्वारीखाली व ८ टक्के क्षेत्र गव्हाखाली आहे. १९६९-७० मध्ये प्रत्येक पिकाखाली असलेल्या क्षेत्रावातबचा तपशील पुढे दिला आहे:—

अनुक्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये (३)
१	तांदूळ	६८
२	गहू	३४०
३	खरीप ज्वारी	१,३२५
एकूण—धान्ये		१,७५३
४	हरभरा	३८
५	तूर	३०८
६	मूग	१२३
७	इतर डाळी	७२
एकूण—डाळी		५४१
८	ऊस	१
९	फळ व भाज्या	३८
१०	कापूस	१,७८९
एकूण—तंतू		१,७९४
११	तीळ	६५
१२	भुईमूग	७४
१३	जवस	६२
१४	इतर तेलबिया	२
एकूण—तेलबिया		२०३
एकूण—पिकांखालील स्थल क्षेत्र		४,३५८
एकापेक्षा अधिक वेळा पिके घेण्यात येणारे क्षेत्र		६१
पिकांखालील एकूण निव्वळ क्षेत्र		४,२९७

२२.८.२. खरीप ज्वारी, गहू आणि तूर व इतर डाळी ही येथील मुख्य अन्न पिके असून कापूस या मुख्य तंतु पिकाखाली जिल्ह्यातील इतर कोणत्याही पिकाखाली असलेल्या क्षेत्रापेक्षा जास्त क्षेत्र आहे, असे दिसते. जवस आणि तीळ या प्रत्येक पिकाखालील क्षेत्र भुईमूगाखाली असलेल्या क्षेत्रा एवढेच आहे. मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांच्या जलसिंचित क्षेत्रातील पीक पद्धतीत बदल होणाऱ्या व बटाट्यांसारखी नवीन पिके घेतली जाण्याचा संभव आहे. प्रकल्पांच्या जलप्रदाय क्षेत्रातील शेतकऱ्यांचा कल गव्हापूर्वी प्रथम तांदूळाचे पीक घेण्याकडे आहे.

२२.८.३. जलसिंचन नसलेल्या क्षेत्रात पिकांचे आवर्तन सध्या पुढीलप्रमाणे असते:—

- (१) कापसानंतर दुसऱ्या वर्षी ज्वारी.
- (२) कापसानंतर दुसऱ्या वर्षी ज्वारी तर तिसऱ्या वर्षी भुईमूग.
- (३) कापसानंतर दुसऱ्या वर्षी गहू.
- (४) पडीत, गव्हानंतर दुसऱ्या वर्षी हरभरा (ही पद्धत आर्वी आणि हिंगनघाट तालुक्यांतील वर्धा नदीच्या काठच्या जड माती असलेल्या क्षेत्रात अनुसरली जाते).
- (५) कापसानंतर दुसऱ्या वर्षी संकरित ज्वारी.
- (६) ज्वारीनंतर दुसऱ्या वर्षी गहू.
- (७) ज्वारीनंतर दुसऱ्या वर्षी भुईमूग.
- (८) मूगानंतर दुसरे पीक म्हणून गहू व त्यानंतर दुसऱ्या वर्षी कापूस.
- (९) मूगानंतर दुसऱ्या वर्षी गहू व तिसऱ्या वर्षी कापूस.

२२.८.४. पीक घेण्याच्या सध्याच्या पद्धती योग्य आहेत परंतु पीक पद्धतीत पुढीलप्रमाणे जादा बदल करण्यात आले तर त्यामुळे शेतकऱ्यांना अधिक जास्त लाभ होण्याची शक्यता आहे :—

- (१) वर्धा आणि आर्वी या तालुक्यांच्या उत्तरेकडील आणि जिल्ह्याच्या इतर भागातील हलक्या जमिनीत, (क) सोयाबीननंतर दुसऱ्या वर्षी कापूस व तिसऱ्या वर्षी ज्वारी, (ख) मूग किंवा उडीद यानंतर दुसऱ्या वर्षी कापूस व तिसऱ्या वर्षी ज्वारी.
- (२) वर्धा आणि आर्वी या तालुक्यांच्या दक्षिणेकडील आणि जिल्ह्याच्या इतर भागातील मध्यम जमिनीत, (क) सोयाबीननंतर दुसऱ्या वर्षी पांभरीने पेरलेले भात, (ख) भुईमुगानंतर दुसऱ्या वर्षी रबी ज्वारी, (ग) उडीद किंवा मूग यानंतर दुसऱ्या वर्षी पांभरीने पेरलेले भात.
- (३) हिंगणघाट तालुक्यांच्या जड मातीच्या जमिनीत आणि हिंगणघाट तालुक्यांच्या वर्धा आणि वाण या नद्यांच्या काठालगतच्या तसेच आर्वी तालुक्यांच्या वर्धा नदीच्या काठालगतच्या जमिनीत, (क) मूग किंवा सोयाबीन यानंतर दुसरे पीक म्हणून गहू, (ख) संकरित ज्वारी (अल्प मुदतीची) नंतर दुसरे पीक म्हणून हरभरा किंवा गहू.
- (४) वर्धा तालुक्यांच्या पश्चिमेकडील भागात आणि देवळी पंचायत समितीच्या क्षेत्रात, (क) मध्यम ते जड मातीच्या जमिनीत सोयाबीन नंतर दुसऱ्या वर्षी कापूस व तिसऱ्या वर्षी ज्वारी, (ख) हलक्या प्रकारची माती असलेल्या जमिनीत खरीप हंगामात सूर्यफुलाचा प्रयोग करून पहावा. निर्याताभिमुख शेतीच्या बाढीसाठी सोयाबीन, कांदा, मिरची व लांबघाग्याचा कापूस याखालील क्षेत्र वाढविता येईल.

२२.९. १९६८-६९ मध्ये या जिल्ह्यातील धारण जमिनींचा आकार पुढीलप्रमाणे होता :—

अनुक्रमांक	धारण जमिनीचे गट	धारण जमिनींची संख्या	एकूण क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	मालकीच्या एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१	१ हेक्टरपर्यंत	१३,९१८	७९४	०.१८
२	१ ते २ हेक्टर	२३,२६८	३४,१७४	७.६७
३	२ ते ४ हेक्टर	३०,१२७	८३,४३३	१८.७२
४	४ ते ६ हेक्टर	१६,४५६	७४,९७७	१६.८३
५	६ हेक्टर आणि अधिक	२४,५५३	२,५२,२३७	५६.६०
	एकूण	१,०८,३२२	४,४५,६१५	१००.००

वरील तक्तावरून असे दिसून येईल की, एकूण १,०८,३२२ धारण जमिनीपैकी ३७,००० म्हणजे सुमारे ३४ टक्के धारण जमिनी २ हेक्टरपेक्षा लहान आकाराच्या होत्या. अशा धारकांच्या मालकीखाली एकूण ४,४५,६१५ हेक्टर क्षेत्रापैकी ३४,९६८ हेक्टर म्हणजेच ८ टक्के क्षेत्र होते. अशा प्रकारे अल्प भूमि धारकांची टक्केवारी ३४ असली तरी त्यांच्या ताब्यांत फक्त ८ टक्केच जमीन होती. आता आणखी नवीन जमीन लागवडीखाली आणण्यास फारसा वाव नसल्यामुळे जमिनीची समस्या सोडविण्यासाठी पाटबंधाऱ्यांचा विकास, अधिक सधन पद्धतीची शेती आणि कोरडवाहू शेतीच्या पद्धती यांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

२२.१०. कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ७.०४ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

२२.११. उद्योग :

१९७० साली वर्धा जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ५३ होते. त्यांपैकी १६ कारखाने बंद झाले होते. चालू कारखान्यांपैकी ३४ कारखाने, कारखाने विभागाला विवरणे सादर करित होते. त्या कारखान्यांत एकूण ६,४५९ व्यक्ती कामावर होत्या. इतर तीन कारखान्यांत १७८ व्यक्ती कामावर होत्या. नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत २२ कारखाने कापूस जिर्निंग व दाबणीचे, ६ कारखाने धान्य गिरणीची उत्पादने काढणारे, ८ कारखाने संकीर्ण अन्न पदार्थांचे उत्पादन करणारे व बाकीचे संकीर्ण स्वरूपाचे होते.

२२.१२. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ९६२ गावांपैकी २.८८ लाख लोकसंख्या असलेल्या ४२४ गावांना विद्युत् शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी १.९३ लाख लोकसंख्या असलेली २०६ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे १,८७० आणि ६७३ अशी होती.

२२.१३. दळणवळण :

वर्धा जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी १३७ कि. मी. असून त्यापैकी १०२ कि. मी. ब्राँडगेज मार्ग आहे व ३५ कि. मी. नॅरोगेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १,१२५ कि. मी. असून त्यापैकी ५४४ कि. मी. लांबीचा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीत तर ५८१ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारी खालील होता.

२२.१४. पतपुरवठा :

१९७०-७१ मध्ये वर्धा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या ८३१ होती. त्यापैकी ४१० कृषि पत संस्था, २८ कृषीतर पत संस्था, ११९ कृषि विंगरपत संस्था आणि २७४ कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषिपत संस्थांची स्थिती पुढील प्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	४०८
सभासदांची संख्या	४८,०८१
(रुपये लाखात)						
भाग भांडवल	९२.३३
राखीव आणि इतर निधी	७.७४
खेळते भांडवल	३५३.५७
दिलेली कर्जे	२१५.१९
वसूल केलेली कर्जे	१७५.५८
येणे असलेली कर्जे	२८०.४०
थकवाकी	८६.८६

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ साली ६ संस्था होत्या व १२,७६३ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. १९६९-७० व १९७०-७१ या दोन वर्षांत दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे ६२.७१ लाख रुपये व ५४.४७ लाख रुपये याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२२.१५. भूजलाची उपलब्धता :

वर्धा जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे :—

अनुक्रमांक	तालुका	तालुक्याच्या उपखोऱ्यांत समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे सरासरी पाणी (एकर-फूट यामध्ये)	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी (एकर-फूट यामध्ये)	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दर वर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यांमधून पाणी घेता येते अशा नवीन विहिरींच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	वर्धा	वर्धा*	१,२१,१२६	२८,८१७	९२,३०९	५,६५३
२	हिंगणघाट	वर्धा	१,१३,३८१	८,४५८	१,०४,९२३	६,४२५
३	आर्वी	वर्धा	१,२३,८९७	२३,५८८	१,००,३०९	६,१४२
एकूण			३,५८,४०४	६०,८६३	२,९७,५४१	१८,२२०

टीप.—*वर्धा—वर्धा उपखोरे.

२२.१६. अवर्षण प्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा बेताच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत मोडतो. पर्जन्यमान, आणेवारी, १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षातील टंचाईची घोषणा आणि जमीन महमुलाचे निलंबन यासंबंधीची आधारसामग्री विचारात घेऊन पारदासानी समितीने या जिल्ह्याचा कोणताच भाग अवर्षणप्रवण नाही असा निष्कर्ष काढला. पाटबंधारे आयोग (१९७२) ने मुद्दा हा जिल्हा बेताच्या पावसाच्या टापूत येत असल्याने त्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. आम्ही या मताशी सहमत आहो.

प्रकरण २३

यवतमाळ जिल्हा

पाश्चंभूमि

२३.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२३.१.१. यवतमाळ जिल्हयाचा विस्तार उत्तर अक्षांश १९° २६' आणि २०° ४२' आणि पूर्व रेखांश ७७° १८' आणि १७° ९' या दरम्यान आहे. या जिल्हयाच्या उत्तरेकडील काही भाग अमरावती व काही भाग वर्धा या जिल्हयांनी व्यापलेला असून पूर्वेस चंद्रपूर जिल्हा व दक्षिणेस आंध्र प्रदेशातील आदिलाबाद जिल्हा आणि पश्चिमेस नांदेड व अकोला हे जिल्हे अशा याच्या सीमा आहेत.

२३.१.२. अजिठा पर्वत रांग ही येथील मुख्य डोंगरांची रांग आहे. या पर्वत रांगोतील पूर्व-पश्चिम पसरलेले लहान लहान डोंगर जिल्ह्यात सर्वत्र पसरलेले आहेत. वर्धा आणि पैनगंगा यांच्या उपनद्यांच्या रुंद दऱ्यांमुळे अजिठा पर्वत रांग अधून अधून तुटक बनली आहे.

२३.१.३. वर्धा आणि पैनगंगा या जिल्ह्यातील मुख्य नद्या असून त्या या जिल्हयाच्या अनुक्रमे ईशान्य व दक्षिण सीमेवरून वाहत जातात. त्यांच्या अनेक उपनद्या या जिल्हयाच्या मध्य भागातून भारपार वाहतात. वर्धा नदीचे पात्र रुंद व खोल आहे परंतु काठच्या भागात वारंवार पूर येतात. बेंबला आणि निर्गूडा या वर्धा नदीच्या दोन प्रमुख उप-नद्या आहेत. निर्गूडा नदीचा संपूर्ण प्रवाह वणी तालुक्यातच आहे तर बेंबला नदी यवतमाळ तालुक्याच्या उत्तरेकडून घाटाच्या खाली वाहत जाते. पूस, अरुणावती, अदन, वाघोडी, खुनी आणि विदर्भा या सहा पैनगंगेच्या महत्त्वाच्या उप-नद्या आहेत. त्यांपैकी पूस पुसद तालुक्यातून, अरुणावती व अदन दारव्हा तालुक्यातून, वाघोडी यवतमाळ आणि केलापूर या तालुक्यांतून आणि विदर्भा वणी तालुक्यातून वाहते. वर्धाच्या बहुतांश कालावधीत या सर्व नद्यांना पाणी असते.

२३.१.४. पर्जन्य.—या जिल्हयाच्या वेगवेगळ्या भागातील पर्जन्यामन ९०० मि. मी. ते १,१०० मि. मी. याप्रमाणे वेगवेगळे आहे. जिल्हयाच्या पश्चिम भागात म्हणजे दारव्हा आणि पुसद या तालुक्यात कमी पाऊस पडतो. पूर्वेकडील तालुक्यांमध्ये पर्जन्यमानात क्रमशः वाढ होत जाते. पर्जन्यमानाची तालुकानिहाय विभागणी पुढे दिली आहे:—

तालुका	सामान्य पर्जन्यमान
	मि. मी.
१ पुसद	८३४
२ यवतमाळ	१,०५५
३ दारव्हा	९२२
४ केळापूर	१,०९४
५ वणी	१,०९९

२३.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

२३.२.१. १९७१ मध्ये यवतमाळ जिल्हयाचे क्षेत्रफळ १३,९२५ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या १४,२३,६७७ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १,९३,९४९ (१४ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १२,२९,७२९ (८६ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दश वार्षिक वाढ ३० टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ४० टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २८ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत.

२३.२.२. यवतमाळ जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १०२ होती. १९६१ मध्ये ती ८१ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे दारव्हा तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला १२० ते केळापूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ८९ याप्रमाणे बरेच भिन्न होते.

२३.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२३.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१—यवतमाळ जिल्हयाच्या लोकसंख्येत ६,०३,००० (४२ टक्के) कामकरी होते व ८,२१,००० (५८ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२३.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

						(आकडे हजारात)
(क)	एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,२३० (१०० टक्के)
(ख)	एकूण कामकरी	५४६ (४४ टक्के) (१०० टक्के)
(१)	शेतकरी	१५९ (२९ टक्के)
(२)	शेतमजूर	३३७ (६२ टक्के)
(३)	इतर सेवा	५० (९ टक्के)
(ग)	एकूण कामगारेतर	६८३ (५६ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४४ टक्के कामकरी व ५६ टक्के कामगारेतर होते, असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी २९ टक्के शेतकरी होते व ६२ टक्के शेतमजूर होते. म्हणजेच एकूण ९१ टक्के कामकरी, शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१८ टक्के) शेत मजुरांमध्ये बरेच जास्त (४९ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२३.४. जमिनीचा वापर:

१९६९-७० मधील यवतमाळ जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे:—

						(आकडे १०० हेक्टरचे)
(१)	भौगोलिक क्षेत्र	१३,५१९
(२)	वने	२,५६०
(३)	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	८४४
(४)	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र	१,२९२
(५)	पडीत जमिनी	७१७
(६)	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	८,१०८
(७)	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	७०
(८)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	८,१७८

८,१०,८०० हेक्टर एवढे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ६० टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या सरासरी-एवढेच असल्याचे दिसून येईल.

२३.५. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र, २,५६,००० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रुपये ८० लाख होता.

२३.६. माती

या जिल्ह्याच्या बहुतेक भागातील जमीन ही डेक्कन ट्रॅप खडकापासून बनलेली असून येथील मातीच्या प्रकारात स्थानपरत्वे फरक पडतो. सर्वथ जिल्ह्यातील जमिनीचा विचार करता येथील माती हलक्या किंवा मध्यम प्रतीची व पाण्याच्या निचारा व्यवस्थित होणारी आहे. प्रमख नद्यांच्या काठालगत माती सखोल, काळी व चिक्कण आहे. उंचवट्यांच्या जमिनीवरील माती रंगाने तपकिरी असून प्रतीला जाडीभरडी आहे. आणखी जास्त उंचवट्यांच्या भागात तांबूस तपकिरी रंगाची जाडीभरडी माती आहे तिला स्थानिक नाव बरडी किंवा मुरमाड असे आहे. मध्यम काळ्या मातीची जमीन हा जमिनीचा प्रमुख प्रकार जिल्ह्याच्या तिरनिराळ्या भागात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आढळतो आणि खोली व सुपीकपणा याबाबतीत स्थान परत्वे अशा जमिनीत बराच फरक असल्याचे आढळते. हलक्या प्रकारची तांबूस तपकिरी रंगाची माती स्थूल मानाने केळापूर व वणी या तालुक्यात प्रामुख्याने दिसते. यवतमाळ तालुक्याच्या पूर्वेकडील भागात, दारवहा तालुक्याच्या मध्य भागात आणि पुसद तालुक्यात अतिशय सुपीक अशी गाऱ्याची जमीन आढळते.

२३.७. कृषि हवामानाचे टापू :

२३.७.१. कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा बेताच्या पावसाच्या टापूत येतो. जमीन, प्रदेश रचना आणि पर्जन्यमान या गोष्टी विचारात घेऊन या जिल्ह्याची पाच टापूत विभागणी करता येते. जरी हे टापू एकमेकांच्या क्षेत्रात विखुरलेले असले तरी प्रत्येक टापूत येणारे क्षेत्र पुढे दिल्याप्रमाणे सीमांकित करता येते :—

२३.७.२. टापू १.—उच्च पर्जन्यमान, मध्यम जमीन व बराचसा सपाट प्रदेश वणी तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग या टापूत येतो. जिल्ह्याच्या इतर कोणत्याही भागापेक्षा जास्त पाऊस या भागात पडतो. कापूस, ज्वारी, गहू व भात ही येथील प्रमुख पिके आहेत. जास्त पावसामुळे जिल्ह्याच्या इतर भागांच्या तुलनेने ज्वारीची पेरणी येथे बरीच उशिरा करतात. या क्षेत्रात जलसिंचन फार थोडे आहे. आणि सध्या तरी येथे कोणतीही बागायती पिके म्हणावी त्या प्रमाणात काढली जात नाहीत.

२३.७.३. टापू-२-उच्च पर्जन्यमान व सखोल काळी जमीन.— वणी तालुक्याचा पैणगंगा नदीलगतचा दक्षिणेकडील भाग या तालुक्यात येतो. येथील जमीन सखोल काळी व चिक्केण आहे. कापूस, ज्वारी, गहू व भात ही येथील प्रमुख पिके आहेत. या क्षेत्रात कोणताही मोठा पाटबंधारे प्रकल्प नाही. परंतु, काही तलावांमधून सुमारे १,१०० हेक्टर क्षेत्राला पाटबंधाऱ्यांचे पाणी दिले जाते. पाटबंधाऱ्यांचे पाणी मुख्यत्वेकरून भाताच्या पिकांला देण्यात येते.

२३.७.४. टापू-३.—सखोल जमीनी—पैणगंगेच्या काठालगतची चिंचोळी पट्टी या टापूत येते. केळापूर आणि दारव्हा या तालुक्यांचे अगदी दक्षिणेकडील भाग आणि पुसद तालुक्याचा दक्षिण भाग यांचा समावेश या टापूत होतो. जड व सखोल माती हे या भागाचे वैशिष्ट्य आहे. कापूस, ज्वारी व गहू ही येथील प्रमुख पिके आहेत. हा टापू पैणगंगा नदीला लागूनच असल्यामुळे नदीतून पाणी घेऊन जलसिंचनाची सोय करणे शक्य आहे.

२३.७.५. टापू ४-मध्यम ते जड काळी कापसाची जमीन.—अदन आणि अरुणावती या दोन नद्यांच्या मधील भागातील मध्यम ते जड माती असलेला हा एक आगळा टापू आहे. केळापूर तालुक्याचा काही भाग व दारव्हा तालुका या टापूत येतात. कापूस व ज्वारी ही या टापूतील प्रमुख पिके आहेत.

२३.७.६. टापू ५.—उथळ मातीचा उंचसखल डोंगराळ प्रदेश.— वणी तालुक्याचा पश्चिमकडील भाग, केळापूर तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग, संबंध यवतमाळ तालुका, दारव्हा तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग आणि पुसद तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग यांचा समावेश या टापूत होतो. डोंगराळ व उंच सखल जमीन हे या टापूतील जमिनीचे वैशिष्ट्य आहे. बेंबला, वाघोडी, खुनी, अदन, आणि पुस अशा अनेक नद्या या टापूतून वाहतात आणि फक्त या नद्यांच्या खोऱ्यांमध्येच थोडीफार सपाट व सुपीक जमीन आढळते. कापूस, खरीप ज्वारी व भूईमूग ही येथील प्रमुख पिके आहेत. या टापूत दोन मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम केलेले असून त्यांची जलसिंचन क्षमता सुमारे १२,००० हेक्टर आहे.

२३.८. पिके :

२३.८.१. यामध्ये सध्या निरनिराळ्या पिकांखालील क्षेत्राच्या प्रमाणाच्या संदर्भात पिकांबाबतची माहिती प्रस्तुत केली आहे. तथापि, नवीन तंत्र ज्ञानाचा अवलंब आणि पाटबंधाऱ्यांच्या वाढत्या सोयी यांच्या परिणामी भावी काळात पिकांमध्ये पुष्कळच सुधारणा अपेक्षित आहे. हे येथे नमूद करता येईल. यवतमाळ जिल्ह्यातील सध्यांची (१९६९-७०) पिकांबाबतची माहिती पुढे दिली आहे :—

अनु- क्रमांक (१)	पिक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	१२५	१.६
२	गहू	१३५	१.६
३	ज्वारी	२,७६७	३३.८
४	बाजरी	१२४	१.५
५	इतर धान्ये	५	१.०
	एकूण धान्ये	३,१५६	३८.६
६	मूग	२३९	२.९
७	उडीद	१५१	१.९
८	हरभरा	५२	०.६
९	तूर	४५२	५.५
१०	इतर डाळी	६७	०.९
	एकूण डाळी	९६१	११.८
	एकूण अन्नधान्ये	४,११६	५०.३

२३.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे :—

						(आकडे हजारात)
(क)	एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	१,२३० (१०० टक्के)
(ख)	एकूण कामकरी	५४६ (४४ टक्के) (१०० टक्के)
(१)	शेतकरी	१५९ (२९ टक्के)
(२)	शेतमजूर	३३७ (६२ टक्के)
(३)	इतर सेवा	५० (९ टक्के)
(ग)	एकूण कामगारेतर	६८३ (५६ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४४ टक्के कामकरी व ५६ टक्के कामगारेतर होते, असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी २९ टक्के शेतकरी होते व ६२ टक्के शेतमजूर होते. म्हणजेच एकूण ९१ टक्के कामकरी, शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (१८ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (४९ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२३.४. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील यवतमाळ जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

						(आकडे १०० हेक्टरचे)
(१)	भौगोलिक क्षेत्र	१३,५१९
(२)	वने	२,५६०
(३)	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	८४४
(४)	पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र	१,२९२
(५)	पडीत जमिनी	७१७
(६)	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	८,१०८
(७)	एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	७०
(८)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	८,१७८

८,१०,८०० हेक्टर एवढे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ६० टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या सरासरी-एवढेच असल्याचे दिसून येईल.

२३.५. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र, २,५६,००० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रुपये ८० लाख होता.

२३.६. माती

या जिल्ह्याच्या बहुतेक भागातील जमीन ही डेक्कन ट्रॅप खडकापासून बनलेली असून येथील मातीच्या प्रकारात स्थानपरत्वे फरक पडतो. सबंध जिल्ह्यातील जमिनीचा विचार करता येथील माती हलक्या किंवा मध्यम प्रतीची व पाण्याच्या निचारा द्यवस्थित होणारी आहे. प्रमुख नद्यांच्या काठागत माती सखोल, काळी व चिक्कण आहे. उंचवट्याच्या जमिनीवरील माती रंगाने तपकिरी असून प्रतीला जाडीभरडी आहे. आणखी जास्त उंचवट्यांच्या भागात तांबूस तपकिरी रंगाची जाडीभरडी माती आहे तिला स्थानिक नाव बरडी किंवा मुरमाड असे आहे. मध्यम काळ्या मातीची जमीन ही जमिनीचा प्रमुख प्रकार जिल्ह्याच्या निरनिराळ्या भागात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आढळतो आणि खोली व सुपीकपणा याबाबतीत स्थान परत्वे अशा जमिनीत बराच फरक असल्याचे आढळते. हलक्या प्रकारची तांबूस तपकिरी रंगाची माती स्थूल मानाने केळापूर व वणी या तालुक्यात प्रामुख्याने दिसते. यवतमाळ तालुक्याच्या पूर्वकडील भागात, दारव्हा तालुक्याच्या मध्य भागात आणि पुसद तालुक्यात अतिशय सुपीक अशी गाळाची जमीन आढळते.

२३.७. कृषि हवामानाचे टापू:

२३.७.१. कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा बेताच्या पावसाच्या टापूत येतो. जमीन, प्रदेश रचना आणि पर्जन्यमान या गोष्टी विचारात घेऊन या जिल्हाची पाच टापूत विभागणी करता येते. जरी हे टापू एकमेकांच्या क्षेत्रात विखुरलेले असले तरी प्रत्येक टापूत येणारे क्षेत्र पुढे दिल्याप्रमाणे सीमांकित करता येते:—

२३.७.२. टापू १.—उच्च पर्जन्यमान, मध्यम जमीन व बराचसा सपाट प्रदेश वणी तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग या टापूत येतो. जिल्हाच्या इतर कोणत्याही भागापेक्षा जास्त पाऊस या भागात पडतो. कापूस, ज्वारी, गहू व भात ही येथील प्रमुख पिके आहेत. जास्त पावसामुळे जिल्हाच्या इतर भागांच्या तुलनेने ज्वारीची पेरणी येथे बरीच उशिरा करतात. या क्षेत्रात जलसिंचन फार थोडे आहे. आणि सध्या तरी येथे कोणतीही बागायती पिके म्हणावी त्या प्रमाणात काढली जात नाहीत.

२३.७.३. टापू-२-उच्च पर्जन्यमान व सखोल काळी जमीन.— वणी तालुक्याचा पैणगंगा नदीलगतचा दक्षिणेकडील भाग या तालुक्यात येतो. येथील जमीन सखोल काळी व चिकणेण आहे. कापूस, ज्वारी, गहू व भात ही येथील प्रमुख पिके आहेत. या क्षेत्रात कोणताही मोठा पाटबंधारे प्रकल्प नाही. परंतु, काही तलावांमधून सुमारे १,१०० हेक्टर क्षेत्राला पाटबंधार्यांचे पाणी दिले जाते. पाटबंधार्यांचे पाणी मुख्यत्वेकरून भाताच्या पिकांला देण्यात येते.

२३.७.४. टापू-३.—सखोल जमीनी—पैणगंगेच्या काठालगतची चिंचोळी पट्टी या टापूत येते. केळापूर आणि दारव्हा या तालुक्यांचे अगदी दक्षिणेकडील भाग आणि पुसद तालुक्याचा दक्षिण भाग यांचा समावेश या टापूत होतो. जड व सखोल माती हे या भागाचे वैशिष्ट्य आहे. कापूस, ज्वारी व गहू ही येथील प्रमुख पिके आहेत. हा टापू पैणगंगा नदीला लागूनच असल्यामुळे नदीतून पाणी घेऊन जलसिंचनाची सोय करणे शक्य आहे.

२३.७.५. टापू ४-मध्यम ते जड काळी कापसाची जमीन.—अदन आणि अरुणावती या दोन नद्यांच्या मधील भागातील मध्यम ते जड माती असलेला हा एक आगळा टापू आहे. केळापूर तालुक्याचा काही भाग व दारव्हा तालुका या टापूत येतात. कापूस व ज्वारी ही या टापूतील प्रमुख पिके आहेत.

२३.७.६. टापू ५-उचळ मातीचा उंचसखल डोंगराळ प्रदेश— वणी तालुक्याचा पश्चिमकडील भाग, केळापूर तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग, संबंध यवतमाळ तालुका, दारव्हा तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग आणि पुसद तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग यांचा समावेश या टापूत होतो. डोंगराळ व उंच सखल जमीन हे या टापूतील जमिनीचे वैशिष्ट्य आहे. बेंबला, वाघोडी, खुनी, अदन, आणि पूस अशा अनेक नद्या या टापूतून वाहतात आणि फक्त या नद्यांच्या खोऱ्यामध्येच थोडीफार सपाट व सुपीक जमीन आढळते. कापूस, खरीप ज्वारी व भूईमूग ही येथील प्रमुख पिके आहेत. या टापूत दोन मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम केलेले असून त्यांची जलसिंचन क्षमता सुमारे १२,००० हेक्टर आहे.

२३.८. पिके:

२३.८.१. यामध्ये सध्या निरनिराळ्या पिकांखालील क्षेत्राच्या प्रमाणाच्या संदर्भाने पिकांबाबतची माहिती प्रस्तुत केली आहे. तथापि, नवीन तंत्र ज्ञानाचा अवलंब आणि पाटबंधार्यांच्या वाढत्या सोयी यांच्या परिणामी भावी काळात पिकांमध्ये पुष्कळच सुधारणा अपेक्षित आहे. हे येथे नमूद करता येईल. यवतमाळ जिल्हातील सध्याची (१९६९-७०) पिकांबाबतची माहिती पुढे दिली आहे:—

अनु- क्रमांक (१)	पिक (२)	क्षेत्र १०० हेक्टर मध्ये (३)	पिकांखालील स्थल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	१२५	१.६
२	गहू	१३५	१.६
३	ज्वारी	२,७६७	३३.८
४	बाजरी	१२४	१.५
५	इतर धान्ये	५	१.०
	एकूण धान्ये	३,१५६	३८.६
६	मूग	२३९	२.९
७	उडीद	१५१	१.९
८	हरभरा	५२	०.६
९	तूर	४५२	५.५
१०	इतर डाळी	६७	०.९
	एकूण डाळी	९६१	११.८
	एकूण अन्नधान्ये	४,११६	५०.३

अनु- क्रमांक (१)	पीक (२)	क्षेत्र (३)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी (४)
११	ऊस	६	०.१
१२	मसाले इत्यादी	४७	०.६
१३	फळे व भाज्या	२५	०.३
१४	कापूस	३,४९२	४२.७
१५	भूईमूग	३२१	३.९
१६	इतर तेल बिया	१२६	१.५
	एकूण तेलबिया	४४७	५.५
१७	संकीर्ण	४५	०.६
	एकूण	८,१७८	१००.००

२३.८.२. पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ५०.३ टक्के क्षेत्र अन्नधान्याच्या पिकांखाली असल्याचे लक्षात येईल. पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ३८.६ टक्के क्षेत्र धान्य पिकांखाली आणि ११.८ टक्के क्षेत्र डाळींच्या पिकांखाली आहे. मुख्य अन्न पीक ज्वारी असून त्याखाली पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ३३.८ टक्के क्षेत्र आहे.

२३.८.३. अन्नेतर पिकांपैकी कापूस हे अतिशय महत्त्वाचे पीक आहे. जिल्ह्यातील पेरणीखालील स्थूल क्षेत्रापैकी सुमारे ४२.७ टक्के क्षेत्र कापसाखाली आहे. पेरणीखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ७६.५ टक्के क्षेत्र संयुक्तपणे कापूस व ज्वारी या पिकांखाली आहे. सर्व तेलबिया एकत्रितपणे ५.५ टक्के क्षेत्र व्यापतात. तेलबियांमध्येही भूईमूग एकूण क्षेत्रापैकी ३.९ टक्के क्षेत्र व्यापत असल्याने वचंस्वी झाले आहे. सध्या उसाखालील क्षेत्र नगण्य असले तरी पुसद तालुक्यातील उमरखेडजवळ साखर कारखाना स्थापन झाल्यावर उसाच्या लागवडीस चालना मिळेल.

२३.८.४. कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ६.१३ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

२३.९. उद्योग :

१९७० साली यवतमाळ जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ८६ होते. त्यापैकी १३ कारखाने बंद झाले होते. ७३ चालू कारखान्यांपैकी ५९ कारखाने, कारखाने विभागाला विवरणे सादर करित होते. त्या कारखान्यांत एकूण ४,७७४ व्यक्ती कामावर होत्या. अशी विवरणे सादर न करणाऱ्या १४ कारखान्यात ४९३ व्यक्ती कामावर होत्या.

२३.१०. परिवहन व दळणवळण :

यवतमाळ जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गांची एकूण लांबी सुमारे ८२ कि. मी. असून त्यापैकी १८ कि. मी. ब्रॉडगेज मार्ग आहे व ६४ कि. मी. नॅरो गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १९७१ साली २,२९४ कि. मी. होती. त्यापैकी ६५५ कि. मी. लांबीचा रस्ता राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली होता, तर १९६९ कि. मी. लांबीचा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीखाली होता.

२३.११. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,६४७ गावांपैकी ४,३१,८३९ लोकसंख्या असलेल्या ५०१ गावांना विद्युत् शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी २,२२,०७८ लोकसंख्या असलेली १८९ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे १,४७१ आणि ९३९ होती.

२३.१२. पतपुरवठा :

१९७०-७१ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,२१६ होती. त्यापैकी ६०८ कृषि पत संस्थां, ६८ कृषीतर पत संस्था, २८९ कृषि बिगरपत संस्था आणि २५१ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढील प्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	६०२
सभासदांची संख्या	१,११,९३२
	(रुपये लाखात)
भाग भांडवल	१७६.१३
राखीव आणि इतर निधी	१०.०७
खेळते भांडवल	९४७.३१
दिलेली कर्जे	६०५.१६
वसूल केलेली कर्जे	३४०.३०
येण असलेली कर्जे	७३५.१८
थकवाकी	२८९.२५

जिल्हा विकास बँकेची १९७०-७१ मान्यी एकत्र मस्य्या होती व १४,५२५ व्यक्ती तिच्या सभासद होत्या. १९६९-७० आणि १९७०-७१ या दोन वर्षांन दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे रुपये १४४.०१ लाख आणि रुपये ८९ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२३.१३. भू-जलाची उपलब्धता :

यवतमाळ जिल्ह्यातील भू-जलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शविणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे.

अनु- क्रमांक	तालुका	तालुका ज्या उपखोऱ्यात समाविष्ट आहे त्या उपखोऱ्यांची नांव	पावमाने दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भू-जल एकर-फूट यामध्ये नवीन	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट याप्रमाणे ज्यामधून पाणी घेता येते अशा विहिरींच्यारूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	वणी ^१	पैन-वर्धा*	७४,०८२	१,९१३	७२,१६८	४,४१९
२	दारव्हा ^२	पैन-वर्धा	१,३३,३१०	१९,९६९	१,१३,३४०	६,९४०
३	यवतमाळ ^३	पैन-वर्धा	६९,६४१	५,९२९	६३,७११	३,९०१
४	पुसद	पैन	१,६८,७८०	२४,३५१	१,४४,४२८	८,८४४
५	केनापूर ^५	पैन-वर्धा	१,१३,१५०	५,६१८	१,०७,५३१	६,५८५
एकूण			५,५८,९६३	५७,७८०	५,०१,१७८	३०,६८९

टीप.—*पैन—पैनगंगा उप-खोऱे वर्धा—वर्धा उपखोऱे.

- या तालुक्याच्या वर्धा उप-खोऱ्याच्या क्षेत्रातील १८२ गावांची भू-जलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
- या तालुक्याच्या वर्धा उप-खोऱ्याच्या क्षेत्रातील ९१ गावांची भू-जलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
- या तालुक्याच्या वर्धा उप-खोऱ्याच्या क्षेत्रातील २२१ गावांची भू-जलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
- या तालुक्याच्या वर्धा उप-खोऱ्याच्या क्षेत्रातील ११७ गावांची भू-जलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

२३.१४. अवर्षण-प्रवण म्हणून ठरविलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानच्या दृष्टीने हा जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत मोडतो. नैऋत्येकडील मोसमी वाऱ्यापासून या जिल्ह्यात पाऊस पडतो. या जिल्ह्यात पाच तालुके आहेत. पर्जन्यमानाचे तालुकानिहाय आकडे पुढे दिले आहेत :—

तालुका	मागील १५ वर्षांचे सरासरी पर्जन्यमान
(१)	(२)
	मि. मी.
(१) केळापूर	१,०९४
(२) यवतमाळ	१,०५५
(३) वणी	१,०९९
(४) दारव्हा	९२२
(५) पुसद	८३४

पर्जन्यमान, आणेवारी, टंचाईची घोषणा यांसंबंधीची आधारसामग्री विचारात घेऊन पारदासानी समितीने या जिल्ह्यांचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. पाटबंधारे आयोग (१९७२) यानेसुद्धा या जिल्ह्याला अवर्षणप्रवण मानले नाही. आम्हीमुद्दा बरोल मनाशी सहमत आहो.

प्रकरण २४

नागपूर जिल्हा

पारखंभूमि

२४.१. स्थिति आणि भू-प्रदेश :

२४.१.१. या जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश २०.३५' आणि २१.४१' आणि पूर्व रेखांश ७८.१५' आणि ७९.४०' या दरम्यान आहे. उत्तरेस मध्यप्रदेश राज्य, पूर्वेस भंडारा जिल्हा दक्षिणेस व पश्चिमेस अनुक्रमे चंद्रपूर व वर्धा हे जिल्हे आणि वायव्येकडील एका चिचोळ्या पटटीवर अमरावती जिल्हा अशा याच्या सीमा आहेत.

२४.१.२. भू-प्रदेश.—सातपुड्याचे अवशिष्ट डोंगर आणि त्यांच्या तुटक टेकड्या यांच्यामधील उंचमखल काळी जमीन असलेल्या दऱ्या यांमुळे या जिल्ह्याला विशेष उठाव प्राप्त झाला आहे. बहुतांश भू-प्रदेश हा डेक्कन ट्रॅप प्रकारातील असून टेकड्यांची शिखरे सपाट व मजगी घातल्यासारखी आहेत व इकडे तिकडे एखाद दुसरी टेकडी विकुरलेली आढळते. पूर्वेस आणि ईशान्येस आतील खडकाच्या प्रकारातील बदलामुळे प्रदेशरचनेतही बदल झाल्याचे आढळते. याखालील खडक ट्रॅप-पूर्व काळातील आहे.

२४.१.४. वर्धा आणि पैनांगी या जिल्ह्यातील मुख्य नद्या आहेत. बोर, वण्णा, जाम आणि कार या वर्धा नदीच्या प्रमुख उपनद्या आहेत. जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील व मध्य भागातील पाणलोटदार पैनांगीचे प्रभुत्व आहे. ही नदी काही भागात नागपूर व भंडारा या जिल्ह्यांच्या सीमेवरून वाहते. कन्हान व पेंच या पैनांगीच्या महत्त्वाच्या उपनद्या आहेत. बावनथडी आणि सूर या थोड्याफार महत्त्वाच्या इतर नद्या आहेत.

२४.२. हवामान :

२४.२.१. कडक उन्हाळा व कडक हिवाळा आणि साधारण बऱ्यापैकी पाऊस हे या जिल्ह्याच्या हवामानाचे वैशिष्ट्य आहे. हिवाळ्याची सुरुवात डिसेंबर महिन्यात होते व तो फेब्रुवारी पर्यंत राहतो. पुढे मार्च ते मे उन्हाळा असतो. सर्वसाधारणपणे डिसेंबर महिन्यात थंडी फार कडाक्याची असते. या महिन्यात रोजचे मध्य तपमान सुमारे १४° सें. असते. मे महिन्यात कडक ऊन असते. उन्हाळ्याच्या मोसमात देखील रात्री त्यामानाने थंड असतात. वायव्येकडील मान्सून वाऱ्यांचा हंगाम जून ते सप्टेंबर पर्यंत असतो तर ऑक्टोबर-नोव्हेंबर हा मान्सूनोत्तर कालावधी असतो.

२४.३. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

२४.३.१. १९७१ मध्ये नागपूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ९,९२८ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या १९,४२,६८८ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १०,५५,३५७ (५४ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या ८,८७,३३१ (४६ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २८.७९ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ३३.९८ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २२.३७ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २२.२२ टक्के असे आहेत. १९७१ व १९६१ या दोन्ही वर्षी या जिल्ह्याचे स्थान ११ व्या क्रमांकाचे होते.

२४.३.२. नागपूर जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मीटर ला १९६ होती. १९६१ मध्ये ती १५२ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे नागपूर तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ५४० ते रामटेक तालुक्यात दर चौ. कि. मीटरला ८४ असे बरेच भिन्न होते.

२४.४. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

(१) एकूण लोकसंख्या, १९७१.—नागपूर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ६,८९,२७६ (३५ टक्के) कामकरी होते व १२,५३,४१२ (६५ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

(२) ग्रामीण लोकसंख्या, १९७१.—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे:—

(आकडे हजारात)

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)
(क) एकूण, ग्रामीण लोकसंख्या	४५५	४३२	८८७ (१०० टक्के)
(ख) एकूण, कामकरी	२५३	१३९	३९३ (१०० टक्के) (४४ टक्के)
(१) शेतकरी	१०९ (७८ टक्के)	३१ (२२ टक्के)	१४० (३६ टक्के)
(२) शेतमजूर	८३ (४६ टक्के)	९६ (५४ टक्के)	१७९ (४६ टक्के)
(३) इतर सेवा	६१	१२	७३ (१९ टक्के)
(ग) एकूण, कामगारेतर	२०२	२९३	४९५ (५६ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४४ टक्के कामकरी व ५६ टक्के कामगारेतर होते, हे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी ३६ टक्के शेतकरी होते व ४६ टक्के शेतमजूर होते (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४३.५ व ३८.१ आहे.) म्हणजेच एकूण ८२ टक्के कामकरी, शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२३ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (५४ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

ग्रामीण लोकसंख्येपैकी सुमारे २ टक्के लोक पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी उद्योग करीत होते तर सुमारे ६ टक्के लोक वस्तूचे उत्पादन, संस्करण इत्यादी उद्योग करीत होते. सुमारे २ टक्के व्यापार उदीम करीत होते तर परिवहन व दळणवळणाच्या व्यवसायात १ टक्का लोक होते.

२४.५. माती :

काळी (मध्यम खोलीची काळी कापसाची जमीन), मोरंड (गडद तपकिरी रंगाची तुलनेने हलकी माती) व बर डी (लाल दगड असलेली टोळाची जमीन) हे येथील मातीचे मुख्य प्रकार आहेत.

मध्यम खोलीची काळी जमीन वर्धा नदीच्या खोऱ्यातील कळमेश्वर व सावनेर आणि नागपूर कामठी येथील सपाट प्रदेशात आढळते. जिल्ह्यात मुख्यत्वेकरून आढळणारी जमीन मोरंड या प्रकारची आहे. ही जमीन कापूस व ज्वारी या पिकांसाठी फार चांगली असते. बहुतेक सर्वच तालुक्यांत अशी जमीन आढळते. रामटेक तालुक्याच्या काही भागात विशेषेकरून सूर नदीच्या खोऱ्यात मोरंड माती अगदी फिक्या रंगाची आहे. जिल्ह्याच्या पूर्व भागात काही या नावाने ओळखली जाणारी तांदळाच्या पिकाची जमीन आहे. डोंगरांची शिखरे व उतरती यांवर आणि विशेषेकरून काटोल तालुक्यात बरडी या प्रकारची जमीन आढळते.

२४.६. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील नागपूर जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

(क) एकूण क्षेत्रे

अनुक्रमांक	बाब	क्षेत्र (१०० हेक्टर)	भौगोलिक क्षेत्राची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	भौगोलिक क्षेत्र	९,८६४	१००.०
२	वने	१,८४०	१८.७
३	लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	७८८	८.०
४	पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र—		
	(क) कायम कुरणे व इतर चराईच्या जमिनी	१,१०८	११.२
	(ख) संकीर्ण झाड पिकांखालील व वृक्षाखालील पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्रात समाविष्ट नसलेली जमीन.	४०	०.४
	(ग) लागवडयोग्य पडीत	४०२	४.१
	एकूण, बाब-४	१,५५०	१५.७
५	पडीत जमिनी—		
	(क) हल्ली पडीत असलेल्या	९६	१.०
	(ख) इतर पडीत जमिनी	१२१	१.२
	एकूण, बाब-५	२१७	२.२
६	पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र—		
	(क) जलसिंचित	३४७	३.५
	(ख) जलसिंचन नसलेले	५,१२१	५१.९
	एकूण, बाब-६	५,४६८	५५.४
७	एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१०१	१.०
८	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	५,५६९	५६.४
९	स्थूल जलसिंचित क्षेत्र	३५०	३.५
१०	लागवडीखालील क्षेत्र (५क+६)	५,५६४	५६.४

लागवडीखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे ५६ टक्के असल्याचे दिसून येईल. या बाबत राज्याची सरासरी ६० टक्के आहे.

(ख) पिकांखालील क्षेत्रे

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र (१०० हेक्टर)	पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)
१	तांदूळ	३२६	५.९
२	गहू	६४०	११.५
३	खरीप ज्वारी	१,५६६	२८.१
४	रबी ज्वारी	५३५	९.६
	एकूण, ज्वारी	२,१०१	३७.७
५	बाजरी	३	०.१
६	इतर धान्ये	५	०.१
	एकूण, धान्ये	३,०७५	५५.२
७	लाख	९५	१.७
८	हरभरा	८७	१.६
९	मूग	१६	०.३
१०	तूर	४१८	७.५
११	उडीद	१२	०.२
१२	माठ	३२	०.६
१३	कुळीघ	११	०.२
१४	इतर डाळी	१८	०.३
	एकूण, डाळी	६८८	१२.४
	एकूण, अन्नधान्ये	६,७६३	६७.६
१५	ऊस	२	..
१६	कापूस	८४४	१५.२
१७	भुईमूग	१३८	२.५
१८	भाज्या	७७	१.४
१९	फळे	७८	१.४

खरीप ज्वारी, कापूस, गहू, रबी, ज्वारी आणि तूर ही पिके पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी जवळ जवळ ७२ टक्के क्षेत्र व्यापत असल्याचे दिसून येईल. तांदूळ हे देखील एक महत्त्वाचे पीक असून पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी सुमारे ५.९ टक्के क्षेत्र त्याखाली आहे.

(ग) कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ५.४२ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

२४.७. वने:

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र १,८४,००० हेक्टर होते. वनांखालील एकूण क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या १८.७ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे.

इमारती लाकूड, इंधन व काही गौण उत्पादने ही वनोत्पादने होती.

१९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रु. ६७.६३ लाख होता.

२४.८. उद्योग:

नागपूर जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ४७७ होते. त्यांपैकी ९४ कारखाने बंद झाले होते. ३१२ चालू कारखाने विवरणे सादर करीत होते तर ७१ चालू कारखाने विवरणे सादर करीत नव्हते. १२३ चालू कारखाने लाकडाच्या व वुचाच्या वस्तूंचे उत्पादन करीत होते, ३९ कारखाने मूद्रण प्रकाशन व तत्सम उद्योग करीत होते. १७ कारखाने धान्य गिरणीची उत्पादने काढीत होते, १३ कारखाने यंत्रे उत्पादन करीत होते व इतर कारखाने संकीर्ण प्रकारची उत्पादने काढणारे होते. या चालू कारखान्यांन २८,३३४ व्यक्ती कामावर होत्या.

२४.९. बीज:

३१ मार्च १९७१ रोजी नागपूर जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,६२५ गावांपैकी ३-८१ लाख लोकसंख्या असलेल्या ६५५ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. १९६६ आणि १९६१ यावर्षी हे प्रमाण अनुक्रमे ३.१८ लाख लोकवस्ती असलेली ४०३ गावे आणि २.३६ लाख लोकवस्ती असलेली २१६ गावे असे होते. १९६६ साली केलेल्या गणनेनुसार जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे २,४९८ आणि १,०३८ होती.

२४.१०. पतपुरवठा:

नागपूर जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १९७०-७१ मध्ये १,९३१ होती. त्यांपैकी ६४३ कृषि पत संस्था, १५८ कृषीतर पत संस्था, ११३ कृषि विंगरपत संस्था आणि १,०१७ कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती:—

संस्थांची संख्या	६४१
सभासदांची संख्या	७०,५७६
रुपये (लाख)					
भागभांडवल	८६.४६
राखीव आणि इतर निधी	१२.६३
खेळते भांडवल	३५६.८८
दिलेली कर्जे	२७४.२६
वसूल केलेली कर्जे	२२८.२३
येणे असलेली कर्जे	३१५.१२
थकवाकी	६६.४८

जिल्हा विकास बँकेने १९७०-७१ मध्ये रु. ८३.१० लाख आणि १९६९-७० मध्ये रु. ७५.४७ लाख दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

२४.११. परिवहन व दळणवळण:

नागपूर जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी ३४३ कि. मी. असून त्यांपैकी २०२ कि. मी. ब्रॉडगेज मार्ग आहे, १४१ कि. मी. नॅरोगेज मार्ग आहे. नगरपालिकेच्या क्षेत्राबाहेर या जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १,१५९ कि. मी. असून त्यांपैकी ५४३ कि. मी. चा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीतील आहे तर ६१६ कि. मी. चा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील आहे.

२४.१२. भूजलाची उपलब्धता:

नागपूर जिल्ह्यातील भूजलाची उपलब्धता (प्राथमिक निर्धारणावर आधारित) दर्शवणारे विवरणपत्र पुढे दिले आहे:—

अनु-क्रमांक	तालुका	तालुका ज्यात समाविष्ट आहे, त्या उपखोऱ्यांची नावे	पावसामुळे दरवर्षी भरून येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	विद्यमान विहिरीतून दरवर्षी घेण्यात येणारे पाणी एकर-फूट यामध्ये	अवशिष्ट भूजल एकर-फूट यामध्ये	दरवर्षी १६.३३ एकर-फूट या प्रमाणात पाणी घेणे शक्य होणाऱ्या नवीन विहिरीच्या रूपाने क्षमता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१	नागपूर ^१	.. वर्धा-वैन.	.. ६५,१६२.२	१५,६७०.३	४९,४९१.९	३,०३०.६७
२	काटोल ^२	.. वर्धा-वैन.	.. ८४,७२५.४	५६,८२०.८	२७,९०४.६	१,७०८.७५
३	उमरेड ^३	.. वर्धा-वैन.	.. ३५,७४३.४	१,६७९.४	३४,०६४.०	२,०८५.९७
४	सावनेर ^४	.. वर्धा-वैन.	.. ३,३८५.३	१,१५१.४	२,२३३.९	१३६.७४
एकूण			.. १,८९,०१६.३	७५,३२१.९	१,१३,६९४.४	६,९६२.१३

टोप—वर्धा—वर्धा उपखोरे. वैन.—वैनगंगा उपखोरे.

१. या तालुक्यातील वैनगंगा उपखोऱ्यातील २०५ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
२. या तालुक्यातील वैनगंगा उपखोऱ्यातील २५ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
३. या तालुक्यातील वैनगंगा उपखोऱ्यातील ४०२ गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.
४. या तालुक्यातील वैनगंगा उपखोऱ्यातील २३० गावांतील भूजलाची उपलब्धता या विवरणपत्रात समाविष्ट नाही.

२४.१३. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने नागपूर जिल्हा हा खात्रीच्या पावसाच्या टापूत मोडत असून जिल्ह्याच्या बहुतेक भागात कापूस व ज्वारी या पिकांसाठी योग्य अशी "मोरड" माती असलेली जमीन आहे. खर्डी ही दुसऱ्या प्रकारची जमीन देखील तांदळाच्या पिकाची नेहमीची जमीन आहे.

या जिल्ह्यात नागपूर, काटोल, सावनेर, रामटेक व उमरेड हे पाच तालुके असून हा जिल्हा खात्रीच्या पर्जन्यमानाच्या टापूत मोडतो.

पारदासानी समिती आणि पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनाही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नाही आम्ही त्या मताशी सहमत आहोत.

२५.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२५.१.१. या जिल्ह्याचा विस्तार उत्तर अक्षांश $18^{\circ}41'$ आणि $20^{\circ}40'$ आणि पूर्व रेखांश $76^{\circ}48'$ आणि $80^{\circ}44'$ या दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस वर्धा, नागपूर व भंडारा हे जिल्हे असून पूर्वेस मध्यप्रदेश तर दक्षिणेस व नैऋत्येस आंध्र प्रदेश आणि पश्चिमेस व वायव्येस यवतमाळ व वर्धा हे जिल्हे आहेत. याच्या पश्चिम व दक्षिण सीमेवरून वर्धा, प्राणहिता आणि गोदावरी या नद्या अखंडपणे वाहत असतात. जिल्ह्याच्या आग्नेय सीमेवरून इंद्रावती नदी वाहते.

२५.१.२. वैनगंगा नदीमुळे हा जिल्हा दोन भागात विभागला जातो. पूर्वेकडील भागात सिरोंचा व गडचिरोली हे दोन तालुके असून जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी 59.1 टक्के क्षेत्र त्यात अंतर्भूत आहे. पश्चिमेकडील भागात ब्रह्मपुरी, चंद्रपूर, राजुरा आणि वरोडा हे जिल्हे असून जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी 40.9 टक्के क्षेत्र त्यात अंतर्भूत आहे.

२५.१.३. प्रादेशिक रचनेच्या दृष्टीने या जिल्ह्याचे पुढीलप्रमाणे चार विभाग करता येतात .

२५.१.३.१. पश्चिमेकडील वर्धेच्या खोऱ्यातील अतिशय सुपीक काळी माती असलेला सपाट सुपीक प्रदेश, येथे पाऊस वेताचा असून कापूस, ज्वारी आणि गहू ही येथील मुख्य पिके आहेत. वरोडा आणि चंद्रपूर तालुक्यांचा पश्चिमेकडील अर्धा भाग व सबंध राजुरा तालुका या विभागात अंतर्भूत असून जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी सुमारे एक षष्ठांश क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.

२५.१.३.२. पश्चिमेकडील वर्धा आणि वैनगंगा यांच्या खोऱ्यांच्या दरम्यानचा डोंगराळ प्रदेश यामध्ये वरोडा व चंद्रपूर या तालुक्यांच्या काही भागाचा व ब्रह्मपुरी तालुक्याच्या बहुतांश भागाचा समावेश होतो. येथील जमीन रेटाड असून पाऊस पुरेसा पडतो. तांदूळ, ज्वारी व ऊस ही येथील मुख्य पिके आहेत. जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी तलाव बांधणे आजूबाजूच्या अनेक डोंगरांमुळे सुकर झाले आहे. जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी सुमारे एक षष्ठांश क्षेत्र या विभागात समाविष्ट आहे.

२५.१.३.३. वैनगंगेचे खोरे.—ब्रह्मपुरी व चंद्रपूर या तालुक्यांचा पूर्व भाग आणि गडचिरोली तालुक्याचा पश्चिम भाग यांचा अंतर्भाव या विभागात होतो. या विभागात सुपीक काळ्या मातीची जमीन असून, तांदूळ हे येथील मुख्य पिक आहे.

२५.१.३.४. पूर्वेकडील डोंगराळ प्रदेश, गडचिरोली तालुक्याचा बहुतेक भाग आणि सबंध सिरोंचा तालुका यांचा अंतर्भाव या विभागात होतो. हा प्रदेश डोंगराळ व घनदाट अरण्यांचा असून येथे पाऊस खूप पडतो. या विभागात वन्य जमातींचे लोक बरेच आहेत. तांदूळ हे येथील मुख्य पिक आहे. जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी जवळजवळ निम्मे क्षेत्राचा समावेश या विभागात होतो.

२५.१.४. हवामान.—चंद्रपूर हा जिल्हा महाराष्ट्रातील अतिशय उष्ण हवेच्या जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा मानला जातो. तथापि एप्रिल अखेरपर्यंत रात्री थंड राहतात. प्रचंड उष्णता आणि वनांमुळे अतिशय दमटपणा यांच्या परिणामी येथील हवामान बेचैन करणारे बनते. चंद्रपूर येथे 1966 साली नोंदलेले तापमान कमाल $41^{\circ}9'$ सें. किमान 13.0° सें. आणि सरासरी 27.5° सें. याप्रमाणे होते. 1966 साली नोंदलेले जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान $1,464.6$ मि.मी. होते. नैऋत्येकडील मान्सून वारे या जिल्ह्याचे पावसाचे प्रमुख साधन असून पर्जन्यमानानुसार या जिल्ह्याचे तीन भाग पडतात. ते असे :—

- (१) पूर्व भाग—यात गडचिरोली, सिरोंचा व ब्रह्मपुरी हे तालुके येतात. येथील पर्जन्यमान सुमारे $1,524$ मि.मी. आहे.
- (२) मध्य भाग—यात चंद्रपूर व राजुरा हे तालुके येतात येथील पर्जन्यमान सुमारे $1,302$ मि. मी. आहे आणि
- (३) पश्चिम भाग—यात वरोडा तालुका येतो. येथे पाऊस वेताचा म्हणजे सर्वसामान्यपणे सुमारे $1,143$ मि. मी. पडतो.

या जिल्ह्यात सर्वात जास्त पाऊस जुलै महिन्यात पडतो. पूर्वीच्या मुंबई शासनाने 1960 मध्ये नेमलेल्या वस्तुस्थिती अन्वेषण समितीने असा अहवाल सादर केला होता की, या जिल्ह्याच्या सर्व भागात पाऊस भरवशाचा असून या जिल्ह्याच्या कोणत्याही भागास टंचाईच्या परिस्थितीची झळ लागण्याची शक्यता नाही. म्हणून हा जिल्हा टंचाईमुक्त जिल्हा मानता येईल. 1962 मधील पाट-बंधारे आयोगाचे मतमुद्दा तसेच होते. या निष्कर्षाशी आम्ही सहमत आहोत.

२५.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

1961 मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ $25,641$ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या $16,40,137$ होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या $1,67,100$ (10.19 टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या $14,73,037$ (89.81 टक्के) होती. 1961 मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ 32.48 टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ 74.63 टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ 28.94 टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे 27.45 टक्के, 40.75 टक्के आणि 22.22 टक्के असे आहेत.

चंद्रपूर जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता 1961 साली दर चौ. कि. मी. ला 64 होती. 1965 मध्ये ती 47 होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे 164 व 129 असे होते. 1961 मध्ये लोकसंख्येचे तालुकानिहाय आकडे चंद्रपूर तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला 132 ते सिरोंचा तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला 18 असे बरेच भिन्न होते.

२५.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२५.३.१. एकूण लोकसंख्या १९७१ :—चंद्रपूर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येत ६,६४,४९६ (४०.५ टक्के) कामकरी होते व ९,७५,६४१ (५९.५ टक्के) कामगारेतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२५.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या १९७१ :—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहे.

(आकडे हजारात)

(१)	पुरुष (२)	स्त्रिया (३)	एकूण (४)
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	७४४	७२९	१,४७३ (१०० टक्के)
(ख) एकूण कामकरी	४१६	१९९	६१ (४२ टक्के) (१०० टक्के)
(१) शेतकरी	२२७ (७७ टक्के)	६९ (२३ टक्के)	२९६ (४८ टक्के)
(२) शेत मजूर	११० (४८ टक्के)	१२० (५२ टक्के)	२३० (३७ टक्के)
(३) इतर सेवा	७९	१०	८९ (१५ टक्के)
(ग) एकूण कामगारेतर	३२८	५३०	८५८ (५८ टक्के)

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४२ टक्के कामकरी व ५८ टक्के कामगारेतर होते असे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ आणि ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी ४८ टक्के शेतकरी होते व ३७ टक्के शेतमजूर होते. (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.१ आहे) म्हणजेच एकूण ८५ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (२३ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (५२ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यांत सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२५.४. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील चंद्रपूर जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

(आकडे १०० हेक्टरचे)

(१) भौगोलिक क्षेत्र	२५,८३४
(२) वने	१४,५६४
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	१,५५८
(४) पडीत जमीनीं व्यतिरिक्त लागवडीखाली नसलेले इतर क्षेत्र	२,७३७
(५) पडीत जमिनी	३५४
(६) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	६,६२०
(७) एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	५३०
(८) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	७,१५०

६,६२,००० हेक्टर एवढे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २६ टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या ६० टक्के या सरासरीच्या तुलनेने पुष्कळच कमी असल्याचे दिसून येईल.

२५.५. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र १४,५६,४०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ५६.३ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ चा वन महसूल सुमारे ३.०९ लाख होता.

२५.६. माती:

२५.६.१. या जिल्ह्यातील माती स्पष्टपणे दोन निश्चित प्रकारांत मोडते. यांपैकी प्रत्येक प्रकारच्या मातीत वेगळी पिके होतात. वर्धा आणि वैनगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यातील माती अतिशय सुपीक आहे. या जिल्ह्यातील मातीच्या अनेक जाती असून त्यांची नावे काळी, कन्हार, वर्सी-कन्हार, मोरंड, खुर्डी, बर्डी, रेंताडी किंवा बरडी, पांढरी व काचर अशी असून सिरोंचा तालुक्यात गोदावरीच्या काठावर या जाती आढळतात.

२५.६.२. अगदी पश्चिमेस वर्धा नदीच्या व पुढे गोदावरीच्या देखील डाव्या तटावर काळ्या मातीचा एक रुंद पट्टा आढळतो यालाच काळी असे नाव असून कापूस, गहू, हरभरा, ज्वारी व जवस या पिकांसाठी तो फार उपयुक्त आहे. पुढे आत गेल्यावर परंतु या मैदानी प्रदेशास लागूनच लहान लहान डांगरांची रांग आहे. या रांगेच्या पायथ्याजवळील माती सुपीक नाही. जलसिंचनाशिवाय येथील जमीन वापरात आणता येण्यासारखी नाही. जलसिंचनाची सोय असल्यास तांदूळ व ऊस या पिकांसाठी हीच जमीन आदर्श ठरते. पुढे आणखी पूर्वेकडे वैनगंगेच्या दोन्ही काठांवर पुन्हा काळी चिक्कण माती आढळते व तेथे थोडीफार तांदूळ पिकवणारी गावे वसलेली आढळतात. वैनगंगेच्या खोऱ्याच्या पूर्वेस जमीनीचा सुपीकपणा कमी कमी होत जातो आणि डांगरांची संख्या वाढत जाते. तांदूळ हे या भागातील मुख्य पीक आहे.

२५.७. पिके:

२५.७.१. हा जिल्हा म्हणजे मुख्यत्वेकरून अन्नधान्य पिकवणारे क्षेत्र असून अन्नेतर पिकाखाली येथे फारच थोडी म्हणजे पिकांखालील एकूण क्षेत्राच्या फक्त १४.८ टक्के जमीन आहे. अन्नपिकांमध्ये मुख्य स्थान तांदूळाला आहे. तांदूळाखालील क्षेत्र पिकांखालील एकूण क्षेत्राच्या ३२ टक्के एवढे आहे. तांदूळ मुख्यत्वेकरून रबी हंगामात पेरला जातो. पिकांखालील एकूण क्षेत्राच्या २४.९८ टक्के क्षेत्रात अशी पेरणी केली जाते. बरोडा आणि राजुरा या दोन तालुक्यांत कापूसाची काळी जमीन असल्यामुळे त्या तालुक्यांत कापूस हे मुद्दा एक महत्त्वाचे पीक आहे. या क्षेत्रात भात व कापूस यांच्यानंतर ज्वारी पेरतात. कमी सुपीक जमिनीवर ज्वारीची पेरणी करतात. बांधांच्या माह्याने ज्वारीच्या क्षेत्राचे रूपांतर भाताच्या जमिनीत करता येते.

२५.७.२. जिल्ह्यातील विद्यमान पीकपद्धती:—

- (१) बांध घातलेल्या क्षेत्रात भातानंतर भात ;
- (२) भातानंतर दुसरे पीक लाख किंवा उडीद ;
- (३) उघड्या शेतांमध्ये पावसाच्या पाण्यावर—

(क) रबी ज्वारीनंतर दुसऱ्या वर्षी गहू किंवा हरभरा किंवा लाख किंवा जवस किंवा रबी ज्वारी.

(ख) खरीप ज्वारीनंतर दुसऱ्या वर्षी कापूस आणि दोन्हीच्या दर ६ ते ८ ओळीनंतर मिश्रपीक म्हणून तूर पेरली जाते.

१९६९-७० मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यात निरनिराळ्या पिकांखालील क्षेत्र पुढीलप्रमाणे होते:—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र (१०० हेक्टर- मध्ये)
१	तांदूळ	२,२८८
२	गहू	३७८
३	ज्वारी खरीप	३५३
४	ज्वारी रबी	१,७८६
	एकूण—ज्वारी	२,१३९
५	मका	२९
६	इतर धान्ये	४२
	एकूण—धान्ये	४,८७६
७	मूग	२०२
८	उडीद	१६३
९	कुळीथ	१२७
१०	हरभरा	११०
११	तूर	११९
१२	लाख	३०५
१३	इतर डाळी	१०४
	एकूण—डाळी	१,०६८
	एकूण—अन्नधान्ये	५,९४४

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र १०० (हेक्टर- मध्ये)
१४	ऊस	२
१५	मसाले इत्यादी	१२५
१६	फळे व भाज्या	२२
१७	संकीर्ण अन्न पिके	१
एकूण—अन्नपिके		६,०९४
१८	कापूस	३६२
१९	इतर तंतू	६
एकूण—तंतू		३६८
२०	भुईमूग	२
२१	तीळ	४९५
२२	इतर तेलबिया	१७८
एकूण—तेलबिया		६७५
२३	तंबाखू	३
२४	इतर औषधी व मादक पदार्थ	१
एकूण—औषधी व मादक पदार्थ		४
२५	संकीर्ण अन्नतर पिके	९
एकूण—अन्नतर पिके		१,०५६
एकूण—पिकांखालील स्थूल क्षेत्र		७,१५०
२६	एकापेक्षा अधिकवेळा पिके घेण्यात येणारे क्षेत्र	५३०
एकूण—पिकांखालील निव्वळ क्षेत्र		६,६२०

२५.८. विद्यमान धारण जमिनींचा आकार:

२५.८.१. १९६८-६९ मध्ये नोंदल्याप्रमाणे धारणजमिनींचा आकार पुढील तक्त्यात दिला आहे:—

अनुक्रमांक	धारण जमिनीचा टप्पा	धारण जमिनीची संख्या	मालकीचे एकूण क्षेत्र (हेक्टर)	मालकीच्या एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१	१ हेक्टरपर्यंत	८८,२६३	४६,०६३	५.७९
२	१ ते २ हेक्टर	५८,७४५	८५,०४१	१०.६९
३	२ ते ४ हेक्टर	६१,४५६	१,७५,६३५	२२.०८
४	४ ते ६ हेक्टर	२८,६७३	१,३९,६२५	१७.५५
५	६ हेक्टरपेक्षा अधिक	३२,९५४	३,४९,०६३	४३.८९
एकूण		२,७०,०९१	७,९५,४२७	१००.००

२५.८.२. मालकीच्या क्षेत्राची कमाल टक्केवारी ६ हेक्टरपेक्षा अधिक या टप्प्यात आहे असे दिसले. २ हेक्टरपेक्षा कमी धारणजमीन असलेले क्षेत्र १६.४८ टक्के आहे. तथापि लहान धारण जमिनीचे क्षेत्र एकूण धारण जमिनीच्या जवळ जवळ ५५ टक्के आहे तर ६ हेक्टरपेक्षा जास्त धारण जमिनीचे क्षेत्र सुमारे १२ टक्के आहे.

२५.९. पिकांखालील क्षेत्र :

कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे (बैल व रेडे) १९६९-७० साली पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ३.२ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

१५.१०. उद्योग :

१९७० साली चंद्रपूर जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने ५१ होते. त्यापैकी ९ कारखाने बंद झाले होते. चालू कारखान्यांपैकी ३५ कारखाने कारखाने विभागाला विवरणे सादर करित होते. त्याकारखान्यांत एकूण ५,१६४ व्यक्ती कामावर होत्या तर आणखी सात कारखान्यांत ३९० व्यक्ती कामावर होत्या. या नोंदणी केलेल्या कारखान्यांत धान्य गिरणीची उत्पादने काढणाऱ्या कारखान्यांची संख्या ११ होती. संरचनात्मक व मातीची उत्पादने करणारे कारखाने ९ होते. जिनिंग व प्रेसिंगचे कारखाने ५ होते व इतर कारखाने संकीर्ण स्वरूपाची उत्पादने काढणारे होते.

२५.११. बीज :

३१ मार्च १९७२ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण २,८४० गावांपैकी ३,९३,१६४ लोकसंख्या असलेल्या ३०१ गावांना विद्युतशक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी १,६०,०२६ लोकसंख्या असलेली ७० गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल इंजिने यांची संख्या अनुक्रमे १५५ आणि ६९१ होती.

२५.१२. दळणवळण :

चंद्रपूर जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी ३१२ कि.मी. असून त्यापैकी १५३ कि.मी. ब्रॉडगेज मार्ग आहे व १५९ कि.मी. नॅरो गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २,६५८ कि.मी. असून त्यापैकी ७३१ कि.मी. चा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीतील आहे तर १,९२७ कि.मी. चा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील आहे.

२५.१३. पतपुरवठा :

चंद्रपूर जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,६५१ होती. त्यापैकी १,२०९ कृषिपत संस्था, ४६ कृषीतर पत संस्था, १४३ कृषि विंगरपत संस्था आणि २५३ कृषीतर विंगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :-

संस्थांची संख्या.	१,१८८
सभासदांची संख्या	९६,०००
					रुपये (लाख)
भाग भांडवल	८८.९७
राखीव आणि इतर निधी	१५.५२
खेळते भांडवल	३७६.६२
दिलेली कर्जे	२००.६७
वसूल केलेली कर्जे	१५९.६८
येणे असलेली कर्जे	२९२.००
थकवाकी	१५३.१३

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ साली ८ संस्था होत्या व १२,०५६ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. आणि १९६९-७० आणि १९७०-७१ या दोन वर्षांत दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे रु. ३४.२४ लाख आणि रु. २०.०१ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२५.१४. अवर्षण-प्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने चंद्रपूर जिल्हा उच्च पर्जन्यमानाच्या टापूत समाविष्ट होत असून तेथील जमीन खोल काळ्या मातीच्या प्रकारापासून हलक्या मातीच्या प्रकारापर्यंत भिन्न भिन्न प्रकारची आहे. काळी किंवा खोल काळी माती नद्यांच्या खोऱ्यात आढळते. या जिल्ह्यात खरीप व रबी अशी दोन्ही पिके येतात. जिल्ह्यातील अधिकांश जमीन लागवडीस उपयुक्त नाही. जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान सुमारे १,२०० मि.मी. आहे. तालुकानिहाय सरासरी पर्जन्यमान खाली दिले आहे :-

	तालुका	सरासरी पर्जन्य (मि.मी.)
चंद्रपूर	..	१,१७७
बरोडा	..	१,५९५
ब्रम्हपुरी	..	१,४१५
गडचिरोली	..	१,३३६
सिरोंचा	..	१,४८८
राजुरा	..	१,२९७

पारदासानी समिती तसेच पाटबंधारे आयोग (१९७२) या दोघांनाही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण असल्याचे मानले नाही. आम्ही त्यांच्या निष्कर्षाशी सहमत आहोत.

प्रकरण २६

भंडारा जिल्हा

पारखंभूमि

२६.१. स्थिति, भूप्रदेश आणि हवामान :

२६.१.१. महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील सीमेच्या अगदी कडेवर भंडारा जिल्हा वसलेला आहे. नागपूर समाट प्रदेशाच्या पूर्व भागात उत्तर अक्षांश २०°३७' आणि २१°३८' तसेच पूर्व रेखांश ७९°२७' आणि ८०°४२' या दरम्यान या जिल्हाचा विस्तार आहे.

२६.१.२. याच्या उत्तर सीमेवर मध्य प्रदेशाचे बालाघाट व शिवनी हे जिल्हे, पश्चिम सीमेवर नागपूर जिल्हा, दक्षिणसीमेवर चंद्रपूर जिल्हा आणि पूर्व सीमेवर मध्यप्रदेशाचा दुर्ग जिल्हा आहे. गोंदिया, भंडारा व साकोली अशातीत तालुक्यात या जिल्हाची विभागणी झालेली आहे.

२६.१.३. या जिल्हातील जमीन सर्वसाधारणपणे समतल असून ती अधूनमधून डोंगरांच्या तुळक रांगामुळे खंडित झालेली आहे. हा जिल्हा वैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात मोडत असून जमिनीच्या सर्व बाजूंचा उतार वैनगंगेच्या दिशेनेच आहे. अगदी उत्तरेकडे आंबागड डोंगरांची रांग आहे. ही रांग म्हणजे सातपुडा पर्वताचाच एक फाटा आहे. ही रांग या जिल्हात पश्चिमेकडून ईशान्येकडे अशी पसरत गेली आहे. जिल्हाच्या मध्यभागी भंडारा शहराच्या पूर्वेपासून गोंदियापर्यंत पसरलेली अशी गायखुरी ही रांग आहे. आणि ती अनियमित स्वरूपाच्या वन प्रदेशाने वेढलेली आहे. ही रांग वैनगंगा आणि वाघ या नद्यांच्या खोऱ्यांचे विभाजन करते. भंडाराच्या पश्चिमेस भिलाई डोंगरांची रांग आहे. यामध्ये विशेषतः सॅंड स्टोन व ग्रेनाइट खडक असून ते येथील जमिनीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य बनले आहे. आग्नेय दिशेकडे नवेगाव किंवा प्रतापगड डोंगर आहे. डोंगराळ भूप्रदेशामुळे या जिल्हाच्या चार भागांचे सीमांकन झाले आहे. वैनगंगा ही या जिल्हातून वाहणारी मुख्य नदी असून, वाघ, घुलबंद, पांगोडी, चंदन आणि बावंतवाडी या तिच्या उप-नद्या आहेत.

२६.१.४. भंडारा जिल्हा हा नागपूर महसुली विभागामधील तलावांचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या जिल्हात ५०० मोठे व ३,७०० लहान तलाव आहेत. संबंध महाराष्ट्र राज्यात या जिल्ह्यामध्ये तलावांची संख्या सर्वात जास्त आहे. जलसिंचन व मत्स्यव्यवसायाचा विकास यासाठी या तलावांचा वापर केला जातो.

२६.१.५. पर्जन्य.—या जिल्हाचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १,४५१ मि. मी. आहे. जून ते ऑगस्ट या कालावधीत बहुतेक पाऊस पडतो. तालुक्यागणिक पर्जन्यमानात बराच फरक आहे.

२६.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या :

१९७१ मध्ये भंडारा जिल्हाचे क्षेत्रफळ ९,२१४ चौ. कि. मी. व लोकसंख्या १५,८५,५८० होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्या १,८०,५१३ (११.३८ टक्के) व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्या १४,०५,०६७ (८८.६२ टक्के) होती. १९६१ मधील लोकसंख्येच्या आकड्यांच्या तुलनेने एकूण लोकसंख्येत झालेली दशवार्षिक वाढ २४.५९ टक्के होती. नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ ३२.४८ टक्के व ग्रामीण क्षेत्रातील लोकसंख्येत झालेली वाढ २४.१२ टक्के होती. राज्यामधील वाढीचे आकडे अनुक्रमे २७.४५ टक्के, ४०.७५ टक्के आणि २.२२ टक्के असे आहेत. लोकसंख्येच्या दृष्टिकोनातून १९६१ साली या जिल्हाचे १५ वे स्थान होते ते १९७१ साली १६ वे झाले.

२६.२.२. भंडारा जिल्हात लोकसंख्येची घनता १९७१ साली दर चौ. कि. मी. ला १७२ होती. १९६१ मध्ये ती १३५ होती. महाराष्ट्रात राज्याच्या बाबतीत हेच आकडे अनुक्रमे १६४ व १२९ असे होते. १९७१ मध्ये लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुका-निहाय आकडे गोंदिया तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला २३२ ते साकोली तालुक्यात दर चौ. कि. मी. ला ११५ असे बरेच भिन्न होते.

२६.३. व्यवसायांचे वर्गीकरण :

२६.३.१. एकूण लोकसंख्या (१९७१) भंडारा जिल्हाच्या लोकसंख्येत ७,४२,४४५ (४७ टक्के) कामगरी होते व ८,४३,१३५ (५३ टक्के) कामगारेंतर होते. राज्याचे याबाबतचे प्रमाण अनुक्रमे ३६.५ आणि ६३.५ असे होते.

२६.३.२. ग्रामीण लोकसंख्या (१९७१).—१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रातील व्यवसायांचे वर्गीकरण संक्षेपाने पुढील तक्त्यात दिलेले आहेत :—

				(आकडे हजारत)		
—		पुरुष	स्त्रिया	एकूण		
(१)		(२)	(३)	(४)		
(क) एकूण ग्रामीण लोकसंख्या	७०५	७००	१,४०५	(१०० टक्के)	
(ख) एकूण कामकरी	३९५	२८८	६८३	(४९ टक्के)	
					(१०० टक्के).	
(१) शेतकरी	२०४	१२९	३३३	(४९ टक्के)	
		(६१ टक्के)	(३९ टक्के)			
(२) शेतमजूर	८७	९५	१८२	(२७ टक्के)	
		(४८ टक्के)	(५२ टक्के)			
(३) इतर सेवा	१०४	६४	१६८	(२४ टक्के)	
(ग) एकूण कामगारेतर	३१०	४१२	७२२	(५१ टक्के).	

ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये ४९ टक्के कामकरी व ५१ टक्के कामगारेतर होते हे दिसून येईल. राज्याच्या बाबतीत हीच टक्केवारी अनुक्रमे ३८.६ व ६१.४ अशी आहे. कामकऱ्यांपैकी ४९ टक्के शेतकरी होते व २७ टक्के शेतमजूर होते. (राज्याच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ४७.५ व ३८.१ आहे) म्हणजेच एकूण ७६ टक्के कामकरी शेतकरी व शेतमजूर होते. एकूण कामकऱ्यांशी स्त्री कामकऱ्यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांपेक्षा (३९ टक्के) शेतमजुरांमध्ये बरेच जास्त (५२ टक्के) होते. ही गोष्ट बहुतेक सर्व जिल्ह्यात सारखी असल्याचे दिसते. राज्याच्या बाबतीत हे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आणि ४६ टक्के असे आहे.

२६.४. जमिनीचा वापर :

१९६९-७० मधील भंडारा जिल्ह्यातील जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे :—

							(आकडे १०० हेक्टरचे)
(१) भौगोलिक क्षेत्र	९,२७९
(२) वने	२,५१९
(३) लागवडीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	९०८
(४) पडीत जमिनीव्यतिरिक्त लागवडीखाली न आणलेले इतर क्षेत्र	१,७२२
(५) पडीत जमिनी	२१७
(६) पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र	३,९१३
(७) एकापेक्षा अधिकवेळा पेरणी केलेले क्षेत्र	१,१८१
(८) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र (६+७)	५,०९४

३,९१,३०० हेक्टर एवढे पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्र हे एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ४२ टक्के एवढे म्हणजे राज्याच्या ६० टक्के या सरासरीच्या तुलनेने पुष्कळच कमी असल्याचे दिसून येईल.

२६.५. वने :

१९६९-७० मध्ये हंगाम व पीक अहवालानुसार या जिल्ह्यातील वनांचे क्षेत्र २,५१,९०० हेक्टर होते. वनांखालील क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २७ टक्के होते. राज्याबाबत ही सरासरी १७.६ टक्के आहे. १९७०-७१ सालचा वन महसूल सुमारे रु. ८३.९२ लाख होता.

२६.६. माती :

या जिल्ह्यातील मातीच्या प्रमुख प्रकारांना काळी, कन्हार, सिहार, मोरंड, खर्डी आणि बर्डी अशी नावे आहेत. काळी या प्रकारची माती अमणारी जमीन फार मोठ्या क्षेत्रात नाही. कन्हार ही अतिशय सुपीक गाळाची माती आहे. खर्डी मातीत चुनखडीचे दगड अमणात त्यामुळे त्याबाबतीत ती कन्हार मातीहून वेगळी असते. सिहार ही तांबूस पिवळी माती मुख्यत्वेकरून स्फटिकाकार खडकांची झीज होऊन बनलेली असते. उन्हाळ्यात या मातीला तडे जात नाहीत. सिहार मातीच्या अत्यंत निकृष्ट

प्रकाराला खर्डी म्हणतात. भंडारा व साकोली तालुक्याच्या दक्षिणेकडील सपाट प्रदेशात मुख्यत्वेकरून आणि वैनगंगा नदीच्या काठाने विशेषेकरून कन्हार व अब्बल दर्जाची मोरंड माती असल्याचे आढळते. ही माती खोलवर, चिवकण व ओलावा टिकवून घरणारी असून तिच्यात दोन पिके काढली जातात. वैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात भिन्न भिन्न कसाची रेंताड चिवकण माती आहे. ती भाताच्या लागवडीसाठी अतिशय उपयुक्त आहे. या जिल्ह्यात सर्वसाधारणपणे मोरंड व सिहार प्रकारची माती आढळते. लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या जमिनीपैकी सुमारे ७० टक्के जमिनीत या दोन प्रकारचीच माती आहे. बर्डी आणि खर्डी इत्यादी सिहार-मोरंड मातीचेच अतिशय निकृष्ट प्रकार असून हलक्या प्रतीचे भात व तृणधान्ये यांच्या लागवडीसाठी त्यांचा वापर केला जातो.

२६.७. पिके:

२६.७.१. भंडारा जिल्ह्यातील विद्यमान (१९६९-७०) पीक पद्धती पुढीलप्रमाणे आहे:—

अनुक्रमांक	पीक	क्षेत्र
(१)	(२)	(३)
(१०० हेक्टरमध्ये)		
१	तांदूळ	२,७३१
२	गहू	३३९
३	ज्वारी खरीप	२१
४	ज्वारी रबी	३६५
	एकूण ज्वारी	३८६
५	कोदो	४०
६	मका	११
७	इतर धान्ये	१२
	एकूण धान्ये	३,५१९
८	लाख	५३५
९	उडीद	२१५
१०	हरभरा	१२२
११	तूर	७५
१२	इतर डाळी	१०४
	एकूण डाळी	१,०५१
	एकूण अन्नधान्ये	४,६६७
१३	ऊस	७
१४	मसाले इत्यादी	५१
१५	फळे व भाज्या	४५
	एकूण अन्नपिके	७,६७२
१६	कापूस	..
१७	इतर तंतू	९
	एकूण तंतू	९
१८	इतर तेलबिया	४०३
	एकूण तेलबिया	४१३

२६.७.२. साकोनी तालुक्याखेरीज इतरत्र जमिनीच्या वापराच्या बाबतीत कोणताही बदल झाला असल्याचे दिसत नाही साकोनी तालुक्यात मात्र पेरणीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी असलेल्या टक्केवारीत वाढ झाली आहे. म्हणून मशागत योग्य पडीत जमिनीच्या वापरावर विशेष लक्ष दिले जाणे आवश्यक आहे.

२६.७.३. दोन पिके घेण्यात येणारे क्षेत्र हे जिल्ह्यातील पिकाखाली असलेल्या निव्वळ क्षेत्राच्या जवळजवळ एक तृतीयांश आहे. हे क्षेत्र पाटबंधाऱ्याखालील क्षेत्राशी संबंधित असावे, हे स्वाभाविक आहे. गहू, जवस, उडीद व लाख ही भातानंतर दुसरी पिके म्हणून घेण्यात येतात. खात्रीशीर जलसिंचनाचा विकास झाल्यावर दोन पिकाखालील विशेषतः भाताच्या दुसऱ्या पिकाखालील क्षेत्रात वाढ होण्याची शक्यता आहे. मजगी घालून (कंपार्टमेंटल बॉर्डिंग) बरड जमिनीचा विकास केला जाण्याची शक्यता आहे व अशा जमिनीवर भाताचे पीक घेण्यात येईल.

२६.७.४. या जिल्ह्यातील जलसिंचित निव्वळ क्षेत्र १,३५,६०० हेक्टर आहे. निरनिराळ्या पिकांखालील एकूण स्थूल जलसिंचित क्षेत्र पुढीलप्रमाणे आहे :—

क्षेत्र			
(१०० हेक्टरमध्ये)			
१	तांदूळ	१,२८१
२	गहू	१५
३	रबी ज्वारी	१
एकूण धान्ये			१,२९७
एकूण अन्नधान्ये			१,२९७
	ऊस	७
	बटाटे	२
	फळे व भाज्या	४४
	मिरची	१७
एकूण अन्नपिके			१,३६७

२६.७.५. पेरणी केलेल्या स्थूल क्षेत्राशी जलसिंचित क्षेत्राची टक्केवारी १९६९-७० मध्ये २६.८४ होती.

२६.७.६. "चौरस" क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर क्षेत्रातील पीक पद्धतीपुढील प्रमाणे होती :—

- (१) हलक्या ते मध्यम जमिनीच्या बाबतीत भातानंतर लाख किंवा उडीद ;
- (२) मध्यम जमिनीच्या बाबतीत भातानंतर हरभरा ;
- (३) हलक्या जमिनीत पहिल्या वर्षी भाताचे पीक घेतल्यानंतर दुसऱ्या वर्षीही भाताचेच पीक.

२६.८. धारण जमीन :

धारण जमिनीचा आकार आणि १९६१ च्या जनगणनेप्रमाणे धारकांची टक्केवारी पुढीलप्रमाणे होती.

धारण जमिनीचा आकार हेक्टरमध्ये	१९६१ च्या जन- गणनेप्रमाणे धार- कांची टक्केवारी
(१)	(२)
० ते १	५९.३७
१ ते २	२३.९४
२ ते ४	८.५७
४ ते ६	८.१८
६ एकरापेक्षा जास्त	

२६.९. पिकाखालील क्षेत्र :

कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रत्येक जोडीमागे बॅल व रेडे १९६९-७० साली पिकाखालील स्थूल क्षेत्र (१९६६ मध्ये) ३.३ हेक्टर होते. राज्याच्या बाबतीत हीच आकडेवारी ५.७५ हेक्टर होती.

२६.१०. उद्योग :

१९७० साली भंडारा जिल्ह्यात नोंदणी झालेले कारखाने १९१ होते त्यापैकी १७ कारखाने बंद झाले होते. चालू कारा खान्यापैकी ९९ कारखाने कारखाने विभागाला विवरण सादर करीत होते. त्या कारखान्यात एकूण १६५६ व्यक्ती कामावर होत्या- तर आणखी ७५ कारखान्यात ३,१३३ व्यक्ती कामावर होत्या. या नोंदणी केलेल्या कारखान्यात धान्य गिरणीची उत्पादने काढणाऱ्या कारखान्यांची संख्या ९४ होती. तंबाखूचे उत्पादन करणारे कारखाने ६१ होते, धानूचा माल उत्पादन करणारे कारखाने ६ व इतर कारखाने संकीर्ण प्रकारची उत्पादने काढणारे होते.

२६.११. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,५०० गावांपैकी ५,९५,४६७ लोकसंख्या असलेल्या ५८६ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी ३,५५,४४० लोकसंख्या असलेली २५४ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे ५७ आणि ४५७ होती.

२६.१२. दळणवळण :

भंडारा जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी २८८ कि. मी. असून त्यापैकी १५५ कि. मी. ब्रॉड गेज मार्ग आहे व १३३ कि. मी. नॅरो गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १,८०४ कि. मी. असून त्यापैकी ४६७ कि. मी. चा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीतील आहे तर १,३३७ कि. मी. चा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील आहे.

२६.१३. पतपुरवठा :

भंडारा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,२०३ होती. त्यांपैकी, ७९८ कृषिपत संस्था, ४२ कृषीतर पत संस्था १३४ कृषि बिगरपत संस्था आणि २२९ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	७९६
सभासदांची संख्या	१,०७,२१६
					रुपये (लाख)
भागभांडवल	९७.५७
राखीव आणि इतर निधी	१३.३५
खेळते भांडवल	३६४.३९
दिलेली कर्जे	२०३.०६
वसूल केलेली कर्जे	१९०.५७
येणे असलेली कर्जे	२७१.२०
थकबाकी	१४५.७१

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ साली ६ संस्था होत्या व २२,८०९ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. आणि १९६९-७० आणि १९७०-७१ या दोन वर्षांत दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनक्रमे रु. ५३.६७ लाख आणि रु. १७५.६३ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२६.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा उच्च पर्जन्यमानाच्या टापूत समाविष्ट होत असून मोरंड व सिहार नावाचा मातीचा महवाचा प्रकार या जिल्ह्याच्या अधिकांश जमिनीत आढळतो. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांची पर्जन्यमान, आणेवारी आणि टंचाई जाहीर केल्याची घटना यासंबंधीची आकडेवारी विचारात घेतली होती. त्या समितीने असे मत व्यक्त केले होते की, एकूण पर्जन्यमान संबंध कालावधीस पुरेसे असे असून कमी पावसाचा उपद्रव होणारा किंवा अवर्षणजन्य टंचाईचा उपसर्ग पोहोचणारा असा कोणताही मोठा भू-भाग नाही. म्हणून त्या समितीने या जिल्ह्याला अवर्षणप्रवण जिल्हा मानले नाही. पाटबंधारे आयोग (१९७२) यानेही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नाही. आम्ही वरील मताशी सहमत आहोत.

२६.११. बीज :

३१ मार्च १९७१ रोजी जिल्ह्यातील वस्ती असलेल्या एकूण १,५०० गावांपैकी ५,९५,४६७ लोकसंख्या असलेल्या ५८६ गावांना विद्युत शक्तीचा पुरवठा करण्यात आला होता. ३१ मार्च १९६६ रोजीची ही आकडेवारी ३,५५,४४० लोकसंख्या असलेली २५४ गावे अशी होती. १९६६ मध्ये जलसिंचनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारे विजेचे पंप व डिझेल तेल एंजिने यांची संख्या अनुक्रमे ५७ आणि ४५७ होती.

२६.१२. दळणवळण :

भंडारा जिल्ह्यातील रेल्वे मार्गाची एकूण लांबी २८८ कि. मी. असून त्यापैकी १५५ कि. मी. ब्रॉड गेज मार्ग आहे व १३३ कि. मी. नॅरो गेज मार्ग आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी १,८०४ कि. मी. असून त्यापैकी ४६७ कि. मी. चा रस्ता इमारती व दळणवळण विभागाच्या अखत्यारीतील आहे तर १,३३७ कि. मी. चा रस्ता जिल्हा परिषदेच्या अखत्यारीतील आहे.

२६.१३. पतपुरवठा :

भंडारा जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या १,२०३ होती. त्यापैकी, ७९८ कृषिपत संस्था, ४२ कृषीतर पत संस्था १३४ कृषि बिगरपत संस्था आणि २२९ कृषीतर बिगरपत संस्था होत्या. १९७०-७१ मध्ये प्राथमिक कृषि पत संस्थांची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती :—

संस्थांची संख्या	७९६
सभासदांची संख्या	१,०७,२१६
रुपये (लाख)					
भागभांडवल	९७.५७
राखीव आणि इतर निधी	१३.३५
खेळते भांडवल	३६४.३९
दिलेली कर्जे	२०३.०६
वसूल केलेली कर्जे	१९०.५७
येणे असलेली कर्जे	२७१.२०
थकबाकी	१४५.७१

जिल्हा विकास बँकेच्या १९७०-७१ साली ६ संस्था होत्या व २२,८०९ व्यक्ती त्यांच्या सभासद होत्या. आणि १९६९-७० आणि १९७०-७१ या दोन वर्षांत दीर्घ मुदतीची कर्जे म्हणून या बँकेने अनुक्रमे रु. ५३.६७ लाख आणि रु. १७५.६३ लाख याप्रमाणे कर्जे दिली होती.

२६.१४. अवर्षणप्रवण म्हणून ठरवलेली क्षेत्रे :

कृषि हवामानाच्या दृष्टीने हा जिल्हा उच्च पर्जन्यमानाच्या टापूत समाविष्ट होत असून मोरंड व सिहार नावाचा मातीचा महत्वाचा प्रकार या जिल्ह्याच्या अधिकांश जमिनीत आढळतो. पारदासानी समितीने १९५७ पूर्वीच्या ३० वर्षांची पर्जन्यमान, आणेवारी आणि टंचाई जाहीर केल्याची घटना यासंबंधीची आकडेवारी विचारात घेतली होती. त्या समितीने असे मत व्यक्त केले होते की, एकूण पर्जन्यमान संबंध कालावधीस पुरेसे असे असून कमी पावसाचा उपद्रव होणारा किंवा अवर्षणजन्य टंचाईचा उपसर्ग पोहोचणारा असा कोणताही मोठा भू-भाग नाही. म्हणून त्या समितीने या जिल्ह्याला अवर्षणप्रवण जिल्हा मानले नाही. पाटबंधारे आयोग (१९७२) यानेही या जिल्ह्याचा कोणताही भाग अवर्षणप्रवण मानला नाही. आम्ही वरील मताशी सहमत आहोत.

(ख) पिकाखालील क्षेत्र—

अनुक्रमांक (१)	पिकाचे नाव (२)	क्षेत्र १०० हेक्टरमध्ये (३)	स्थूल पिका- खालील क्षेत्राची टक्केवारी (४)
१	तांदूळ	१५७	२.४
२	गहू	१२४	१.९
३	खरीप ज्वारी	१,१४७	१७.६
४	रब्बी ज्वारी	७९८	१२.०
एकूण—ज्वारी		१,९४५	२९.८
५	वाजरी	१,४०२	२२.६
६	इतर धान्ये	५२	०.८
एकूण—धान्ये		३,५७०	५७.५
७	हरभरा	८६	१.३
८	तूर	१६५	२.५
९	उडीद	७१	१.१
१०	कुळीथ	१२६	१.९
११	मटकी	२८५	४.४
१२	इतर डाळी	१९	०.३
एकूण—डाळी		७५२	११.५
एकूण—अन्नधान्ये		४,५०२	६९.०
१३	ऊस	२१७	३.३
१४	कापूस	२३	०.४
१५	भुईमूग	८६८	१३.३
१६	करडई	४६	०.७
१७	भाज्या	२३	०.४
१८	फळे	९	०.१

८.६.२. ८.६१ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्र असणाऱ्या सांगली जिल्ह्याची पूर्व-पश्चिम रुंदी ३०० कि. मी. इतकी आहे, त्यामानाने उत्तर-दक्षिण अंतर बरेच कमी आहे. या जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील जत तालुका म्हैसूर राज्यातील विजापूर जिल्ह्याला मिळतो, तर पश्चिमेच्या शिराळा तालुक्याची आणि रत्नागिरी जिल्ह्याची सीमा एकच आहे. यामुळे या जिल्ह्याचे हवामान हॅड्रोजन-युक्त बनते. पश्चिमेकडील शिराळा तालुक्यात सर्वात जास्त पाऊस पडतो व तेथील प्रमुख पीक भात हे आहे. पूर्वेकडे जसजसे जावे तसतसे पावसाचे प्रमाण झपाट्याने बदलत जाते, त्याचा मध्यभाग म्हणजे संक्रमणात्मक पट्टा असून तेथे सुमारे ६२५ ते ७५० मि. मी. पाऊस पडतो. येथील या जिल्ह्याच्या मध्यभागातील कृष्णा नदीच्या खोऱ्यात अत्यंत सकस सखोल काळी माती आहे. या भागात ज्वारी व तंबाखूचे भरघोस पीक येते. जत, आटपाडी व कवठे महांकाळ हे पूर्वेकडील तालुके स्वरूपतः कमी शुष्क व अवर्षण प्रवण आहेत. आणि तेथे उथळ व आर्द्रता टिकवून न ठेवणारी माती आहे.

८.६.३. सांगली जिल्ह्याच्या शिराळा तालुक्यातील, पश्चिम भागामध्ये ५.५ टक्के इतक्या थोड्या क्षेत्रांवर वने आहेत इतर पडीत क्षेत्र बरेच जास्त म्हणजे ९.४ टक्के आहे. येथील डोंगराळ भागातील चढउताराच्या भागात झीज होत असल्यामुळे. प्रामुख्याने हा भाग लागवडीसाठी योग्य राहिलेला नाही. हे क्षेत्र वनरोपणासाठी वापरता येईल.

८.६.४. भौगोलिक क्षेत्रापैकी अंदाजे ७५ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली आहे. पाटबंधाऱ्याची साधने स्वरूपतः लहान आहेत ऊसाच्या पिकासाठी कृष्णा नदीवर असलेल्या उद्धरणाचे बांधकाम केले आहे.

८.६.५. दुबार किंवा बहुविध पिकांखालील क्षेत्र २.२ टक्के आहे. कारण, पाटबंधाऱ्याचे पाणी, ऊस किंवा हळद यांसारख्या दीर्घ कालावधीच्या पिकांसाठी वापरले जाते. या जिल्ह्यात होणारी खरीप ज्वारीची जातही दीर्घ कालावधीची आहे आणि म्हणून दुबार पिकाला मर्यादा पडतात.

८.६.६. पिकांखालील क्षेत्र.—एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्रापैकी ६९ टक्के क्षेत्र अन्नधान्य पिकांखाली आहे. धान्ये व डाळी यांच्या क्षेत्राचे गुणोत्तर ५७.५ : ११.५ असे आहे. प्रमुख धान्ये म्हणजे ज्वारी (२९.८ टक्के) व वाजरी (२२.६ टक्के) होत. ज्वारी दोन्ही हंगामात होते. (खरीप-१७.६ टक्के व रब्बी १२.२ टक्के) मटकी आणि तूर ही प्रमुख डाळींची पिके आहेत.

८.६.७. भुईमूग (१३.३ टक्के) आणि ऊस (३.३ टक्के) ही प्रमुख नगदी पिके होत. तंबाखू हे या जिल्ह्यातील प्रमुख पीक असून, राज्यातील, एकूण तंबाखूच्या क्षेत्राच्या अंदाजे ३२ टक्के (३,९०० हेक्टर) क्षेत्र या पिकाखाली आहे. हळद हेही एव महत्त्वाचे पीक असून, त्याखाली, राज्यातील एकूण, हळदीच्या क्षेत्राच्या अंदाजे २९ टक्के (२,८०० हेक्टर) क्षेत्र आहे. तंबाखू आणि भुईमूग ही पिके ज्वारीबरोबर आळीपाळीने काढली जातात आणि म्हणून या जिल्ह्यात खरीप ज्वारीचे पीक अमाप येते.